

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 2 (13)

Київ – 2010

**СОЦІАЛЬНІ
ВИМІРИ
СУСПІЛЬСТВА**

Збірник наукових праць
Заснований
Інститутом соціології
НАН України
у березні 1997 р.

ISSN 2078-6948

Зареєстрований
Міністерством юстиції
України 10.04.2009 р.
Реєстраційне свідоцтво
КВ № 15128-3700Р

Зв'язок з редакцією
01021, Київ,
вул. Шовковична,12
тел.:(044) 255-71-07
факс: (044) 255-76-96
e-mail: i-soc@i-soc.org.ua
<http://www.i-soc.com.ua>

РЕДАКЦІЯ

Микола ШУЛЬГА	головний редактор
Ігор МАРТИНЮК	заступник головного редактора
Наталя СОБОЛЄВА	заступник головного редактора
Тетяна ЗАГОРОДНЮК	відповідальний секретар
Ольга КУЗЬМІНА	науковий редактор
Олена СОКОЛОВА	верстка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Олександр Вишняк, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Кирило Грищенко, к.філос.н., Інститут соціології НАН України
Олена Злобіна, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Наталія Костенко, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Ольга Куценко, д.соц.н., Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
Сергій Макеєв, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Анатолій Ручка, д.філос.н., Інститут соціології НАН України
Юрій Саєнко, д.е.н., Інститут соціології НАН України
Олександр Стегній, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Віктор Степаненко, к.філос.н., Інститут соціології НАН України
Євген Суїменко, д.філос.н., Інститут соціології НАН України
Валентин Тарасенко, д.соц.н., Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

© Соціальні виміри суспільства, 2010

© Інститут соціології НАН України, 2010

Зміст

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

<i>Н.Отрешко</i> Трансформация понятия “субъект” в социологической теории	17
<i>Л.Бевзенко</i> Модернізаційні процеси і соціальні інтереси українців: методологічні проблеми дослідження	31
<i>І.Мартинюк</i> Історичні передумови міждисциплінарного дослідження проблеми інтересів	44
<i>Д.Александров</i> Про ступінь затребуваності категорії “інтерес” у теоретичних дослідженнях соціології	55
<i>В.Інклюд</i> Передача соціального досвіду як соціологічна проблема	68
<i>Т.Стеценко</i> Проблема інтерпретації категорії довіри в соціології	80
<i>І.Ткаченко</i> Теоретичні витoki концептуалізації поняття “стереотип”	91
<i>Т.Загороднюк</i> Нормативно-личностный подход к изучению трансформационных процессов в социологии Н.Паниной ...	103
<i>В.Резнік</i> Феномен легітимації як предмет загальної теорії систем Н.Лумана	115
<i>С.Дембицкий</i> Исследования смешанного типа в социологии	128

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

<i>А.Малюк</i>	
Траєкторія розвитку українського суспільства в контексті неоліберальних реформ	140
<i>К.Соколова</i>	
Основні напрями досліджень ліберальних цінностей ХХ–ХХІ ст	154
<i>О.Рокицька</i>	
Поняття, зміст і структура громадянського суспільства	166
<i>О.Резнік, К.Мальчевська</i>	
Громадянські практики в процесі політичної інституціоналізації суспільства	175
<i>І.Бекешикіна</i>	
Ставлення населення до виборів як демократичного інституту	187
<i>Н.Бойко</i>	
Демократичні настанови як фактор реалізації соціальних інтересів	198
<i>Р.Гоч</i>	
Особливості довіри в економічних відносинах суспільства ...	211
<i>А.Беленок</i>	
Советский человек vs “совок” в реалиях постсоветского времени	222
<i>Є.Литвин</i>	
Прояв особистісної суб’єктності в процесі політичної гри	238
<i>О.Рахманов</i>	
Підприємницька верства як соціальна основа перехідного суспільства	247
<i>В.Буткалюк</i>	
Современные концепции, формы и методы повышения качества трудовой жизни	259
<i>О.Мазурик</i>	
Соціальна відповідальність бізнесу очима донеччан	273
<i>Я.Грищенко</i>	
До визначення поняття екстремізму	285

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

О.Злобіна

Конфлікт інтересів: на перетині явних
та латентних складових 297

М.Паращевін

Релігія і соціальні інтереси особистості та груп:
до постановки проблеми 310

Н.Коваліско

Соціально-статусна та класова ідентичності
страт у регіональному вимірі 322

Т.Теличко

Вплив соціально-демографічних характеристик
на цінність “традиція-конформність” 335

Л.Каджаметов

Особенности социокультурной адаптации
крымских татар в крымское сообщество 345

Д.Гірник

Вплив Інтернет-середовища на формування
соціальної поведінки молоді 356

Д.Качур

Застосування концепції сталого розвитку для відродження
поселень, постраждалих від Чорнобильської катастрофи 366

Ю.Столбова

Теоретичні аспекти інституціоналізації туризму 378

Л.Нестеренко

Потреби як соціально-психологічний механізм
формування музичних преференцій студентів 388

О.Кириленко

Дослідження фізичної активності населення:
міжнародний досвід для України 401

А.Прозоза

Образ командира (начальника) в солдатских рифмах 418

О.Фурдига

Ексклюзія в культурі: феномен гомосексуальності 431

Contents

CHAPTER ONE

N. Otreshko

**TRANSFORMATION OF THE ‘SUBJECT’
CONCEPT IN SOCIOLOGICAL THEORY 17**

The author lays emphasis on dialectic duality putting in modern sociological concept of ‘subject’. The purpose of the article is to prove the thesis that concept ‘subject’ more corresponds to a dynamic picture of a social reality, than concepts ‘person’, ‘actor’, or ‘agent’.

L. Bevzenko

**MODERNIZATION PROCESSES AND
SOCIAL INTERESTS OF THE UKRAINIANS:
METHODOLOGICAL PROBLEMS IN RESEARCH..... 31**

The article discusses a problem of social interests, its actualization in the context of modernization processes, which occur in Ukraine. The author dwells on those formats of discussion the problem, which open within the limits of objectivistic, subjectivistic and integrative methodological platform. Presenting her own vision of how the named problem can be analyzed within the framework of any of these methodological prospects, the author gives reason for the choice in favor of the integration approach, presented in praxiology by P. Bourdieu.

I. Martyniuk

**HISTORICAL PRE-REQUISITES
FOR INTERDISCIPLINARY RESEARCH
OF THE PROBLEM OF INTERESTS 44**

The paper presents the history of development of the interest category within the framework of different social disciplines. The necessity to create interdisciplinary approach for study of the problem of interests is grounded.

D.Aleksandrov

**AS TO THE CLAIMING OF THE CONCEPT
OF INTEREST IN THEORETICAL INVESTIGATIONS 55**

The paper analyzes the explanatory loading and specific of elaboration of the concept of interest in sociological theory. The author investigates different ways of claiming of the concept of interest in sociology and figures out how it can be used in an effective way.

V.Inkliud

**TRANSFER OF THE SOCIAL EXPERIENCE
AS A SOCIOLOGICAL PROBLEM 68**

The article analyzes sociological aspects of the transfer of social experience. The investigation is composed of two parts. The first one focuses on formulating scientific definition of the transfer of social experience and considers social-communicative characteristics of this process. The second one compares the transfer of social experience with related processes such as transmission of culture, upbringing, education, socialization and indicates semantic peculiarities in the use of the corresponding concepts in social science.

T.Stetsenko

**THE PROBLEM OF INTERPRETATION
OF TRUST IN SOCIOLOGY 80**

The article deals with the problem of interpretation of trust in sociology. The author considers approaches defining the category of 'trust' by using the classification of trust according to its forms of expression, object orientation and levels of existence. The interpretation of system of allied notions is presented; the main controversial issues concerning the nature of trust are examined as well.

I.Tkachenko

**THEORETICAL SOURCES FOR
THE CONCEPTUALIZATION OF STEREOTYPE 91**

The article researches theoretical basis underlying scientific comprehension of the phenomenon of stereotyping process. The author examines key theoretical constructions offered within sociological, psychological and socio-cultural approaches for description and explaining the processes of arrangement of social reality by the action of mechanisms of stereotyping process at the level of mass and individual consciousness.

T.Zagorodniuk
**NORMATIVELY-PERSONAL APPROACH
 TO THE STUDY OF TRANSFORMATIONAL
 PROCESSES BY N. PANINA.....** 103
The paper analyzes basic concepts of normatively-personal approach to the study of transformational processes developed by an eminent Ukrainian sociologist N.Panina. There are elicited prognostic possibilities of this approach in the context of the research of post-soviet communist transformation of Ukrainian society. The dynamics of social-psychological status of the population of Ukraine in 1992–2008 years is considered as well.

V.Reznik
**THE LEGITIMATIOM PHENOMENON
 AS AN OBJECT OF THE NIKLAS
 LUHMANN’S GENERAL SYSTEMS THEORY** 115
The article is devoted to the analysis of theoretical and methodological aspects of research of the phenomenon of legitimation in the context of Niklas Luhmann’s general systems theory. The author pays attention to the social-system base of legitimization.

S.Dembitskiy
MIXED METHODS RESEARCH IN SOCIOLOGY 128
This article is devoted to the three main questions. The first one uncovers perspectives on mixed methods research. The second question shows causes of beginnings of the mixed methods research. The third question describes designs of mixed methods research.

CHAPTER TWO

A.Maliuk
**THE NEOLIBERAL TRAJECTORY OF DEVELOPMENT
 OF THE UKRAINIAN SOCIETY** 140
The social and economic outcomes of neoliberal trajectory of development of the Ukrainian society are considered. The opportunities of the change of this socio-economic model are examined in the national and international context.

K.Sokolova

**THE MAIN LINES OF THE INVESTIGATION
OF LIBERAL VALUES IN THE 20TH AND 21ST CENTURIES .. 154**

The article deals with lines of investigation of liberal values over the 20th and the beginning of the 21st centuries. The author describes the first line of investigation, which is based on the comparison of liberal and conservative values, and the second one that is based on the contrast between authoritarian and liberal values.

O.Rokytska

CIVIL SOCIETY: CONCEPT, MATTER AND STRUCTURE .. 166

Today our society is in a state of system crisis. Social, political, and economic relations are worsened. Therefore it is so important to take care both about development of the state system and about forming of civil society. The purpose of this article is to give theoretical definition of the civil society concept, its nature and structure as a potential of overcoming the consequences of crisis.

O.Reznik

K.Malchevska

**CIVIL PRACTICES IN THE COURSE OF POLITICAL
INSTITUTIONALIZATION OF A SOCIETY 175**

The article is devoted to the analysis of theoretical and methodological aspects of research of political institutionalization. The authors pay attention to behavioral dimensions of political institutionalization. They suggest studying civil practices as reproduced and permanent actions of population in a socio-political sphere.

I.Bekeshkina

**ATTITUDE OF THE POPULATION TOWARDS
ELECTIONS AS DEMOCRATIC INSTITUTIONS 187**

The paper analyzes public opinion of the population of Ukraine about the assessment of the elections as the democratic mechanism of the people's influence on the government. It is evidence that public opinion is contradictory: on the one hand, people highly evaluate the importance of elections. On the other hand, they are rather skeptical about the effectiveness of this mechanism.

N.Boyko

**DEMOCRATIC OPTIONS AS A FACTOR
IN THE REALIZATION OF SOCIAL INTERESTS 198**

Democratic options are considered as factors of realization of interpersonal and intergroup relations in democratic society, providing democratic ways to realize and defend social interests. Their actuality is analyzed with regard to the modern Ukrainian realities.

R. Goch

**THE PECULIARITIES OF TRUST
IN ECONOMIC RELATIONS OF A SOCIETY 211**

The paper generalizes a number of conceptual approaches to the trust analysis in economic relations of the society. The peculiarities and importance of trust at different levels of socio-economic space – at the levels of microeconomic, mesoeconomic and macroeconomic relations are considered. Rational and irrational features in the investigation of trust are presented. The subject matter related to the importance of trust within organizations and society as well as between organizations and states is considered.

A.Belenok

**A SOVIET MAN VS ‘SOVOK’
IN THE POST-SOVIET REALITY 222**

The article is devoted to the analysis of the ‘homo soveticus’ concept. The special emphasis was made on the phenomenon of ‘sovok’ in the mass consciousness. The author gives reasons for the necessity of the research of soviet civilization in its diversity and development.

Ye.Lytvyn

**THE MANIFESTATION OF PERSONAL
SUBJECTNESS DURING THE POLITICAL GAME 238**

The article is devoted to the mainstream issues of subjective quality of the individual. The author tried to reveal the essence of politics as a special type of game and place of personal subjectness in this process.

O.Rakhmanov

**ENTREPRENERIAL STRATUM AS A SOCIAL BASE
FOR TRANSITIONAL SOCIETY 247**

The article is devoted to the definition of the social foundations of modern Ukrainian society. The author analyzes the place of business segments in the economic, political and cultural life of society. Economic transformation in Ukraine has created a situation when only a few entrepreneurial (business) segments of the population, which only derived benefits from these changes can pretend to the role of the social basis of a society. The main source of the economic basis of Ukrainian society is an income from businesses controlled by a narrow group of businessmen. Given the general weakening of political institutions the domestic business directly affects political situation in the country. Entrepreneurial stratum is interested in preservation of the sovereignty of Ukraine and in deepening of social reforms.

V.Butkaliuk

**MODERN CONCEPTS, FORMS AND WAYS
OF RAISING THE QUALITY OF WORK LIFE 259**

The article researches the concept of the quality of work life (QWL) as a favorableness or unfavorableness of a job environment for people. The author focuses on the job enrichment and development of the more effective cooperative labor-management relations. QWL is considered as a large step forward from traditional job design of scientific management, which focuses mostly on specialization and efficiency for the performance of narrow task.

O.Mazuryk

**CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY:
AS THE INHABITANTS OF DONETSK SEE IT 273**

The development of corporate social responsibility is included in the number of the major theoretical and practical problems in modern society. The paper analyzes social responsibility in the Donetsk region. The conclusion about social audit as an effective mechanism of the social responsibility of business is drawn.

Ya. Hryshenko
AS TO THE DEFINITION OF EXTREMISM 285
In the modern society extremism is considered to be a significant threat and needs to be studied in detail. Sociological definition of extremism as well as investigation of its peculiarities and manifestation is the top priority of this article. The approaches to existing definitions of extremism and its main features are highlighted in this article. The attention is also paid to the indicators of extremists' activity and situation with this issue in the Ukrainian legislation.

CHAPTER THREE

O.Zlobina
**CONFLICT OF INTERESTS: INTERCONNECTING
OBVIOUS AND LATENT CONSTITUENTS** 297
The article is devoted to the analysis of data of empiric research concerning potential of conflictness in the situation of cooperation of prisoners and personnel in establishments of the penitentiary system of Ukraine. Objective and subjective factors which take part in its forming are explored, specificity of conflict of interests between parts, presented both in an obvious and in latent form is also revealed.

M.Paraschevin
**THE RELIGION AND SOCIAL INTERESTS OF
A PERSON AND GROUPS: HOW TO POSE A PROBLEM....** 310
The article analyzes possible influence of religious consciousness and religious participation on disposition of the social interest of Ukrainian people. Basing on the data of public opinion polls the author proposes a hypothesis about keeping of such religious influence. The conclusion about religious groups as an important part of social structure is drawn.

N. Kovalisko
**SOCIAL-STATUS AND CLASS IDENTITIES
OF STRATA IN THE REGIONAL DIMENSION** 322
The article analyzes the self-evaluations of social status in a society. Comparative analysis of the status-class self-identification of individuals in the point of view of the national and regional questioning is made. The

conclusions show that respondents are rather inclined to promote the self-evaluation of the own status; the old names of classes ('intelligentsia', 'office workers' etc.) and names, borrowed as nominations from western societies ('middle class', 'businessmen', 'lower class') still coexist in identification; there is an insignificant part of individuals who cannot determine themselves in the offered space of social-class identities.

T.Telychko

THE INFLUENCE OF SOCIO-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS ON THE 'TRADITION – CONFORMITY' VALUE 335

The theory about relations of the 'tradition – conformity' value with socio-demographic characteristics (sex, age, education level, income) was tested. Linear structural equation modeling was used, that allowed to combine measurement and structural models. The theory was tested on several data sets in order to increase reliability of inference. As a result of analysis, age is the only factor that has substantial and stable influence on the value under study.

L.Kajametov

THE FEATURES OF SOCIO-CULTURAL ADAPTATION OF THE CRIMEAN TATARS IN THE CRIMEAN ASSOCIATION 345

The article analyzes the features of socio-cultural adaptation of Crimean Tatars repatriates in the forming multicultural identity of the Crimean association. The influence of such factors as ethnic identity and ethnic culture is considered on the basis of analysis of ethnic specific of the socio-cultural adaptation. Using the range of ethnocentrism scale, the basic types of ethnic identity of Crimean Tatars are selected with different quality and degree of the expressed ethnic tolerance.

D.Girnyk

THE INTERNET ENVIRONMENT ON INFLUENCE OF DEVELOPING SOCIAL BEHAVIORS OF THE YOUNG PEOPLE 356

The paper considers the problem of dependency and influence of the Internet on young people, as well as influence of the Internet environment on their public activity. The examples from sociological and psychological literature are also described.

D.Kachur

**THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT
AS APPLIED TO RECOVERY OF THE SETTLEMENTS
SUFFERED FROM THE CHERNOBYL DISASTER 366**

The Chernobyl accident had the significant impact on environment as well as on social and economic aspects of the everyday life of population. Since the accident in 1986 both Ukraine and international community have been making efforts on recovery of the radioactively polluted territories. The government of Ukraine has declared the necessity to return suffered communities to their normal activity. There is a number of institutions involved in monitoring of radiological and social consequences of the accident. Nevertheless, the complex system of indicators for defining the effectiveness of recovery activities has not been introduced yet. The article analyzes possibility to apply indicators of sustainable development to measure recovery process.

Yu. Stolbova

**THEORETICAL ASPECTS
OF THE INSTITUTIONALIZATION OF TOURISM 378**

The paper examines some theoretical aspects of the institutionalization of tourism, determines subjects and objects of tourist activities and gives functional descriptions of the institution of tourism.

L.Nesterenko

**THE NEEDS AS SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL
MECHANISM FORMING MUSICAL PREFERENCES
OF THE STUDENTS 388**

The paper studies the role of needs with respect to forming of musical preferences of students. The author examines the needs of relations (communication), as well as their realization in and the outside of educational activity of students. Besides, there are shown the relations between students of musical and nonmusical profession (technician and humanitarian) on the basis of the making a comparison of group values with the help of criterion "One's – Other's". Emotional needs and feelings were studied, the domination of basic needs was revealed. Moreover, the author has shown that social needs of students, such as communication, information exchange are related to the different musical orientations. Socio-cultural changes in Ukraine have generated new needs among the young people.

O.Kyrylenko
**STUDYING PHYSICAL ACTIVITY
OF THE POPULATION: INTERNATIONAL EXPERIENCE
FOR UKRAINE 401**

Physical activity is an important and integral component of the healthy lifestyle of a modern man. In the developed world, physical activity is investigated on the basis of sociological methods developed by the World Health Organization. The article is devoted to study the international experience of physical activity and to the opportunities for its use in the Ukrainian sociology of sport and health.

A.Pronoza
IMAGE OF A COMMANDER IN SOLDIERS' RHYMES 418

The paper analyzes the soldiers' rhymes dedicated to commanders and chiefs. Their place and importance in poetic creativity of the enlisted men are also determined.

O.Furdyga
**EXCLUSION IN CULTURE:
THE PHENOMENON OF HOMOSEXUALITY 431**

A research of the exclusion of social phenomena in modern culture does not often become an object of the sociological investigations. The author applies the theory of discourses (Foucault, Laclau and Mouffe, Ferclaut) and Thevenot&Boltanski's approach to make the analysis of the forms of exclusion which can be represented by the phenomenon of homosexuality in different regimes of reality.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

УДК 319.02

*Н.Отрешко,
кандидат социологических наук*

ТРАНСФОРМАЦИЯ ПОНЯТИЯ “СУБЪЕКТ” В СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ

В статье автор подчеркивает диалектическую двойственность, заложенную в современных социологических концепциях субъекта. Цель статьи – обосновать тезис о том, что понятие “субъект” более, чем понятия “личность”, “актор”, “агент”, соответствует динамической картине социальной реальности.

Keywords: *subject of action, subject of recognition, actor, agent.*
Ключові слова: *суб’єкт дії, суб’єкт пізнання, актор, агент.*
Ключевые слова: *субъект действия, субъект познания, актер, агент.*

Постановка проблемы. В современной социологии усиливается внимание к субъективной стороне социальной реальности. Это связано не столько с общим развитием демократии, при котором субъекты действия получают больше возможности влиять на ситуации социального мира, рационально осмысливать обстоятельства и взвешенно принимать решения. Такая картина на сегодняшний день будет выглядеть несколько идеализированной. Скорее интерес к субъектам вызван изменением скорости трансформаций в современной реальности, где иногда

воля к действию незначительной группы людей способна в короткий срок значительно повлиять на ход событий. Обладая одним из наиболее сложных объектов исследований, социология за два столетия существования породила достаточно много различных подходов к изучению социального мира. Возвращение человека действующего в современную социологию часто принимает весьма разнообразные формы, связанные с различиями в теоретических подходах в ней представленных. Отсутствие согласия между представителями разных методологий и философий в рамках социальной науки само по себе часто является препятствием к пониманию и грамотному научному диалогу. Данная статья является попыткой приблизительного обобщения существующих подходов к вопросу социального действия, что, возможно, позволит в дальнейшем сформировать модель субъекта действия в поле существующих социальных ограничений.

Современное состояние исследования проблемы. На сегодняшний день существует большое число классификаций социологических теорий и исследовательских парадигм. Одной из таких классификаций является классификация Ю.Резника, представленная во “Введении в социальную теорию” [1, с. 159–173], где им выделяются системы теоретических координат в социальных науках, которые он представляет в виде двух дихотомических рядов: онтологических и гносеологических. К дихотомиям онтологического характера относятся дихотомия “субъект – объект” и производные от нее дихотомии “действие – структура” и “взаимодействие – система”. Они связаны с исходным определением социальной реальности. “Антитеза “социальная реальность есть множество объектов, независимых от индивидов и детерминирующих их поведение” и “социальная реальность есть форма существования субъектов, порожденная и обусловленная ими” служит разделительной линией между двумя типами социальных теорий – структурно-функциональными и интерпретативными” [1, с. 160].

Второй ряд дихотомий – дихотомии гносеологического порядка, обусловленного тем или иным подходом к познанию социальной реальности. К ним относятся дихотомии “субъективизм – объективизм”, “реализм – номинализм”, “методологический индивидуализм – холизм” и др. В теориях субъективистской ориентации мало обращается внимания на анализ независимых от индивида социальных конструкторов: структур, институтов, общепринятых правил и норм, паттернов поведения, поскольку исследователи предполагают, что акторы в состоянии избежать ограничений социальной реальности, если в достаточной мере осознают их. Отсюда предметом анализа становятся действия людей, которые в конечном итоге формируют структуры социальной реальности. Данную исследовательскую позицию разделяют представители символического интеракционизма, феноменологической и экзистенциальной социологии.

“Исследователи объективистской ориентации, напротив, делают основной упор на объективной природе социальной реальности и однозначной детерминации субъективных явлений факторами объективного порядка” [1, с. 161]. Данной точки зрения придерживаются марксисты и сторонники социального бихевиоризма, а также представители структурного функционализма. Они изучают законы социальной реальности, которым подчинено поведение индивидов.

Обобщение теорий социального действия представлено в работах Дж.Александера [2], Дж.Ритцера [3], И.Девятко [4]. Современной трактовкой интерпретативной теории действия является концепция дуальности структур Э.Гидденса [5]. Теория практической рациональности представлена в работах Дж.Коулмена и Дж.Элстера, а также в концепции практики П.Бурдьё.

Проект открытия и освобождения автономного субъекта лежал в основе рождения западноевропейского философствования. Ведь именно попытка соединить две противоположные тенденции: требование легитимации свободной

индивидуальности наряду с социальными формами жизни и потребность во всеобщности, объединяющей всех, объясняет своеобразие всей западной философии, начиная с Нового времени. Гуманизм стал культурным выражением философского утверждения человека в качестве субъекта. “То, что для Античности и Средневековья было “местом Бога”, становится в эпоху модерна местом человека” [6, с. 32]. Отсюда происходит присвоение субъектами эпохи модерна двух божественных атрибутов – всеведения, на место которого приходит научное познание, способное, как казалось, к познанию универсальных законов и устойчивых тенденций, и божественного всемогущества, аналогом которого становится развитие современных технологий и освоение или, скорее, подчинение природы.

Концепцию субъективности в западной философии можно разделить на две составляющие: теории индивидуализма и теории автономии. В первом случае речь идет о субъекте как о носителе Божественного начала и воли, практически ничем не ограниченного в своих действиях, кроме внешнего закона природной необходимости. В теориях автономии действия субъекта ограничивает не столько неумолимость внешних факторов, сколько внутренний закон морали и долга. В первом случае субъект, по существу, асоциален, или социален по принуждению. Во втором случае он добровольно налагает на себя бремя долга и становится осознанно действующим гражданином общества.

В западной философии, начиная с Декарта и Лейбница, тема субъекта познания и действия развивается в двух концептуальных направлениях: независимости и автономии. Тема независимого субъекта получает наиболее полное свое развитие в философии Ф.Ницше. Тема автономного субъекта находит свое воплощение в нравственной философии И.Канта. В современной немецкой философии идея автономности субъекта дополняется идеей креативной, “плавающей” идентичности субъекта, которая не является жестко фиксированной в определенных качествах и моде-

лях поведения личности, а обладает способностью к изменениям в зависимости от ситуации действия.

Субъект классической философской традиции наделен следующими чертами: его сознание целостно, прозрачно для саморефлексии, доступно для понимания; мотивы действия субъекта в основном рациональны и утилитарны; мышление для субъекта является основной формой деятельности сознания и именно в процессе мышления формируется субъект как самостоятельная независимая от внешних обстоятельств личность. Разрушение классического образа субъекта начинается в философии Ф.Ницше и завершается в концепциях “смерти субъекта” постмодернистов. На место устойчивого набора личностных качеств субъекта или субъекта автономии, подчиненного долгу, приходит субъект желаний, субъект как процесс постоянных метаморфоз и изменений, реагирующий на изменяющийся внешний мир и переполненный подсознательными импульсами. В постструктурализме Ж.Лакана и в концепции идеологии Л.Альтюссера субъект практически поглощается – в первом случае структурами языка, который подчиняет сознание субъекта понятийным матрицам восприятия, во втором случае – субъект формирует свою идентичность благодаря оклику власти. В обоих случаях за внешней независимостью субъекта скрыта готовность к подчинению либо власти, либо играм подсознания.

Постнеклассический образ субъекта в западной философии впервые оформляется в концепции исторического субъекта М.Фуко, а также в теории субъекции Дж.Батлер. В обеих концепциях субъект анализируется с точки зрения исторических, социальных и психологических условий его возможности. Субъект понимается не как существующая данность, а как определенная техника постижения своей идентичности, путь к самому себе, который могут пройти все, но в итоге проходят только немногие. Можно сказать, что только в постнеклассических философских концепциях субъекта постигается диалектическая двойственность данного понятия. Субъект как мерило всех вещей и субъект

как “подлежащий”, подчиненный миру, основа бытия, с помощью которой постигаются и строятся структуры реальности.

Задачи данной статьи – дать определение субъекта в разных направлениях современной социологии, обосновать, почему понятие “субъект” более, чем понятия “личность”, “актор”, “агент”, соответствует динамичной картине социальной реальности, представленной в постнеклассических теориях.

Основополагающей характеристикой субъекта считается то, что он вынужден постоянно взаимодействовать с окружающей средой в целях выживания. Действие и познание определяются как два взаимосвязанных процесса такого взаимодействия.

В процессе познания субъект стремится создать образ упорядоченного пространства окружающего мира, где ему будет обеспечена хотя бы временная определенность. Для этого создается представление о стабильности основополагающих причинно-следственных связей, что приводит субъекта познания к продуцированию такой картины мира, где основополагающим характеристикам присуща статичность, то есть субстанциональность. Субстанционализм как основополагающая характеристика картин мира был необходим до тех пор, пока субъект познания ощущал себя зависимым от жизненной среды. В субстанционалистских картинах мира субъект неотделим от объекта, они составляют единое пространство бытия, подчиненного целесообразности миропорядка высшего уровня. Следование законам, установленным трансцендентной силой, служило гарантом безопасности жизни субъекта и эффективности его действий в субстанционалистских картинах мира.

В процессе изменения жизненных условий и повышения автономности субъекта от окружающего пространства он выделяет себя из природного и социального мира, обозначает себя как индивида. Образ разделенности субъекта и объекта формируется в картине мира эпохи Возрождения,

где человек провозглашается творцом самого себя, надежным свободной волей.

Постепенно индивидуализм становится доминантной чертой в западной картине мира. Отсюда возрастает интерес к внутреннему пространству субъекта, которое отделяется от окружающего мира невидимой границей и противопоставляется ему. Окончательное формирование субъект-объектной диады происходит в научной картине мира, где субъект познания выступает в роли наблюдателя за процессами, происходящими в природном и социальном пространстве. Субстанциональность, то есть изначальная стабильность мира, позволяет выявлять его закономерности в процессе познания и использовать знание о них для повышения эффективности действий. В философии познания, принадлежащей к научной картине мира, складывается образ о двух субстанциях: физической и мыслительной, субстанции природы и субстанции сознания, которые принципиально несводимы друг к другу. По мере развития научного знания образ о целостности этих субстанций, их внутренней непротиворечивости сменяется образом динамичной реальности, находящейся в процессе постоянного становления. “Возникновение человека в качестве субъекта означает редукцию всякой реальности к тому, что для субъекта является объектом” [6, с. 32]. В этом случае человек заявляет о себе как о силе основания (основания своих поступков, основания истории, истины, закона). В классической философии субъект действия был автором собственных программ и целей. Акт деятельности артикулируется в этом контексте как действие субъекта, направленное на объект.

Понятие субъекта предполагает некое единство смысла его действий, если он субъект действия, или рациональный способ постижения реальности, если он субъект познания. В том и другом случае понятие субъекта означает некоторую отстраненность его от массы, от социальной реальности, которая создает ему возможность конструирования персонального пространства, отдельность от всех

остальных субъектов и автономию его собственного смысла. Согласимся, что вряд ли возможен субъект, совершающий абсолютно бессмысленные поступки или вообще не производящий действий в социальном пространстве. Таким образом, возможность и способность действовать, некую рациональность действий и автономию в социальном пространстве можно обозначить как сущностные характеристики субъекта в проекте западного гуманизма.

С точки зрения Дж.Александера [2], социологические теории отличаются не только логикой исследования, но и тем, как “трактуются социальные действия – главный предмет социологического анализа, при этом зачастую они исходят из одностороннего взгляда на природу и основной источник социального действия, а также на его детерминацию” [4, с. 45]. Многие теории восходят к рациональному индивидуализму Т.Гоббса, локализируют первоисточник действия на уровне отдельного индивида, исповедуют методологический индивидуализм. “Индивидуалистическая позиция в социальной теории Нового времени до размежевания на социологию, политическую теорию, этику, право и т.д., в значительной мере связывала себя с идеей “естественных прав” индивидов как далее неделимых источников преднамеренного, интенционального и преимущественно рационального действия, реализующего индивидуальные, преимущественно материальные интересы” [4, с. 45–46]. Другим важным аспектом этой позиции являлось понимание индивида как конечного субъекта моральной, правовой и гражданской ответственности за свои действия. Наконец, индивид рассматривается в ней как носитель высшего авторитета в интерпретации собственных поступков и собственной жизни в целом, как автор, обладающий привилегированным эпистемологическим доступом к замыслу, субъективной цели и обоснованию действия. Природа социального является в этой интерпретации вторичной относительно вопросов, касающихся действий индивидуальных субъектов.

Трактовка индивида как последнего, далее неделимого носителя мотивов, интересов и обоснованных убеждений

об уместных способах действия вела к целому ряду логических и содержательных трудностей, истинный масштаб которых стал очевиден только во второй половине XX в. Но, как пишет И.Девятко, “уже в работах Ш.Монтескье и Ж.-Ж.Руссо можно найти достаточно ясные представления о том, что возможно индивиды, вместе со своими правами и интересами, сами являются порождением общества как целого, социального мира, иными словами, индивиды не обладают никакой естественной и аутентичной “внутренней сущностью” как источником побуждения к действию, воления” [4, с. 46]. В этом случае социальное целое становится принципом объяснения, а индивидуальные социальные действия – его предметом. С точки зрения эпистемологической такая позиция может быть обозначена как “методологический холизм”.

Два подхода – методологический индивидуализм и холизм – исходят из противоположной трактовки действия индивида и его окружения, но, помимо этого, в социальной науке существует другое важное разграничение – субъективизм/объективизм. На сегодняшний день в философии сложились различные виды разграничения объективного и субъективного в гуманитарном познании. Существует различие объективного как материального и субъективного как идеального в общепринятом философском смысле (Дж.Ритцер [3], но иногда используется и другое: “объективное как внешнего, социального и морального ограничения индивидуального воления и действия (в смысле дюркгеймовских ограничений, не обязательно материального, хотя всегда связанного с существованием других людей) и субъективного как волюнтаристского действия (детерминированного субъектом действия “из себя”, свободного от внешнего ограничения)” [4, с. 47–48]. Вопрос о внешних условиях и реальных последствиях действия в этих двух случаях вторичен, так как идея действия при этом может быть понята только из воления как такового. В последнем случае субъектом действия может быть и некий холистский “сверхиндивид”, обладающий “наиндивидуальной волей”.

В частности, объективизм второго толка представлен в концепции социологизма Э.Дюркгейма, а субъективизм в таком контексте представляет постшопенгауэрсовская/постницшеанская традиция социальной мысли, “в которой воля рассматривается не как импульс к применению рациональных принципов в практическом действии, а как доинтеллектуальное “хотение”, использующее Разум и его принципы в своих целях” [4, с. 48].

Кроме этого, существуют различные предположения относительно источников детерминации социальных действий. Можно выделить детерминизм “внешних условий”, иначе говоря “материализм” (“когда элементы, влияющие на человеческое действие, определяются как чисто объективные, ориентированные только на внешнее эмпирическое окружение” [4, с. 58]). Второй крайней позиции исследовательского анализа в этом случае соответствует предположение об исключительно “внутренней”, субъективной природе элементов, детерминирующих действие (“когда влияющие на действие элементы воспринимаются как исходно субъективные, как идеальные или “нормативные”, ориентированные на метафизическое окружение” [4, с. 58]).

Одним из ведущих теоретических направлений в социологии является концепция интенционального действия. Она включает в себя указание на направленность действия на некоторую цель, т.е. на характеризующую действие в качестве такового интенцию, а также на устанавливаемое с помощью рассудка соотношение между интенцией и избранными средствами, определяющее рациональность действия с точки зрения имеющихся у действующего субъекта знаний, объективных возможностей и средств. В интерпретативных теориях деятельности исходной и конструктивной для социального действия считается именно субъективная интенция, а натуралистические теории практической (инструментальной) рациональности объясняют действия и саму их интенциональность прежде всего через знание (обоснованные убеждения) действующего

щих субъектов о своих объективно определяемых индивидуальных целях-интересах и возможностях-ресурсах. В теориях практической рациональности авторы исходят из того положения, что “смысл действия может и должен идентифицироваться объективно, если мы вообще способны отличить имеющие смысл действия от случайных и необдуманных поступков, с одной стороны, либо намерений, ретроспективных интерпретаций или заведомых фантазий – с другой” [4, с. 87].

Как в интерпретативной теории действия, так и в концепциях практической рациональности действия выступают в роли практических заключений, выводимых из интенций и убеждений. Таким образом, понятия действия и рациональности оказываются взаимосвязаны в обоих подходах. Это логично, поскольку с точки зрения социологии со времен М.Вебера понимание возможно только в той мере, в какой присутствует изначальный рациональный смысл действия.

В классической социологии М.Вебер ограничивал возможность истолкования социального действия, если оно осмысленно лишь на уровне объективной глубинной структуры или объективных интересов действующих. Причина такого ограничения – в нежелании явным образом допустить, что возможна иная трактовка осмысленного действия помимо интерпретативной теории деятельности. Такой подход не позволяет сочетать анализ социальных действий с анализом структур общества. Этот недостаток веберовской концепции попытался исправить Э.Гидденс в концепции дуализма структуры и действия. Э.Гидденс суммирует восходящий к М.Веберу теоретический спор о природе и источниках социального действия и формулирует принципиальную невозможность сведения его исключительно к субъективной интенции. Таким образом, можно сказать, что интерпретативная теория социального действия по необходимости должна дополняться анализом тех возможностей, которые предоставляют для актора существующие в обществе структуры.

Основное отличие теорий практической рациональности от интерпретативных теорий действий состоит, на мой взгляд, в том, что последние неизбежно вносят нормативный элемент в модель социального действия, поскольку ориентируют его на рациональность, которая всегда связана с универсальными стандартами интерпретации. Эта универсальность неразрывно связана с этическими нормами, господствующими в обществе. В теориях практической рациональности действие ориентировано на результат, а не на соблюдение норм.

Выводы. Можно сделать предположение, что понятие субъект в постнеклассической социологии придет на смену понятиям “личность”, “актор” или “агент”. В чем состоит основное отличие понятия “субъект” от понятия “личность”? В том, что понятию “личность” свойственна некая субстанциональность. Она обусловлена чертами характера, темперамента – то, что называется личностной особенностью. Но сама суть личности объявлялась сформированной социальными процессами, поскольку личностью не рождаются, ею становятся в процессе социализации. Это ставшая уже азбучной истина ничего не дает нам в понимании того, как происходит процесс социализации. Индивидуальные черты личности будто наслаиваются на уже готовый каркас, но дело в том, что такого каркаса не существует. Имеет место процесс постоянного становления и взаимодействия субъекта с той ситуацией, в которой он оказывается. Именно ситуация, становясь рутинной, постепенно формирует базовые фреймы, которые в дальнейшем накладывают отпечаток на образ личности человека.

Личность, индивид, человек – все эти понятия отражают постоянство сущностных черт. Субъект – это понятие, позволяющее совместить в одном образе процессы познания, действия и власти как одной из характеристик действия. Сознание субъекта в таком случае предстает не как особый внутренний мир, где действуют свои законы, не микрокосм, упорядоченный по аналогии с макрокосмом, а как тонкая оболочка, скрывающая хаос необдуманных желаний,

импульсов, которые только благодаря усилию воли или внешнему принудительному воздействию, временно оформляются в образ личности как особой индивидуальности, сформированной условиями социума и культуры.

В постнеклассических социологических концепциях субъект разбивается на три составляющие – субъект власти, субъект познания и субъект действия. Все они объединяются в таком образе субъекта, который, с одной стороны, детерминирован реальностью, ее ограничениями в виде разных структур, а с другой – обладая способностью к саморефлексии, субъект, осознавая эти ограничения, в какой-то мере может получить возможность свободы. Эта возможность осознания и свободы субъекта как понятие-образ отличает его от понятий-образов акторов и агентов. Акторы – это действующие лица, вовлеченные в игру полей или обусловленные правилами социальных институтов. Агенты еще в меньшей степени свободны в своих поступках, чем акторы. Агенты представляют групповые интересы, являются своеобразными воплощениями символического в реальность. Они, с одной стороны, заложники своих социальных ролей, а с другой – наделяются наибольшей символической властью в рамках той части реальности или группы, которую они олицетворяют. Понятие “субъект”, в отличие от понятий “актор” и “агент”, частично снимает однозначность зависимости действующего лица от социальности, культуры, наличных ресурсов. В случае выбора субъекта как рабочего понятия теоретической концепции внимание исследователя обращается на диалектический процесс взаимообусловленности субъекта и социальной реальности.

Теория субъектов действия в современных постнеклассических концепциях, вероятно, должна быть дополнена новым вариантом типологии социальных действий. Классическая веберовская типология основывалась на разграничении рациональных и иррациональных типов действий. Дополнением к ней может стать креативный тип действия как действия, направленного не всегда на пере-

устройство реальности, а на создание условий для создания собственного “Я” субъекта. Но более интересным мне представляется тип символического действия как действия по созданию новых смыслов и символов в символической картине мира.

Кроме этого, теория социального действия будет развиваться с использованием наработок аналитической философии по поводу анализа самих актов действия и связанных с этим моделей практической рациональности. Скорее всего, речь пойдет об изучении видов и стратегий действий в зависимости от ситуативного, культурного, социального контекста. Также вероятно в ближайшем будущем в теоретической социологии не останется без внимания анализ непредсказуемости последствий рационально продуманных действий. Эта тема будет служить развитием проблемы непредвиденных результатов социальных действий, которую еще Р.Мертон считал важнейшим вопросом для социологии.

Литература

1. Резник Ю.М. Введение в социальную теорию. Социальная эпистемология: пособие / Юрий Михайлович Резник. – М. : Ин-т востоковедения РАН, 1999. – 327 с.
2. Alexander J.C. Action and Its Environments: Toward a New Synthesis. – N.Y. : Columbia University Press, 1988. – 347 p.
3. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Джордж Ритцер; [пер. с англ.]. – СПб. : Питер, 2002. – 668 с.
4. Девятко И.Ф. Социологические теории деятельности и практической рациональности / Инна Феликсовна Девятко. – М. : Аванти Плюс, 2003. – 336 с.
5. Гидденс Э. Устройство общества : очерк теории структуризации / Энтони Гидденс; [пер. с англ. Н.Тюриновой]. – М. : Академ. Проект, 2003. – 528 с.
6. Рено А. Эра индивида. К истории субъективности / Ален Рено; [пер. с фр. С.Б.Рындина]. – СПб.: Владимир Даль, 2002. – 474 с.

УДК 303.01

*Л.Бевзенко,
доктор соціологічних наук*

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І СОЦІАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ УКРАЇНЦІВ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Статтю присвячено обговоренню проблеми соціальних інтересів, її актуалізації в контексті модернізаційних процесів, що відбуваються в Україні. Автор зупиняється на тих форматах обговорення проблеми, які відкриваються в рамках об'єктивістської, суб'єктивістської та інтегративної методологічної платформи. Висвітлюючи власне бачення того, як названа проблема може аналізуватися в рамках кожної з цих методологічних перспектив, автор аргументує свій вибір на користь інтегративного підходу, представленого в праксеології П.Бурдьє.

Keywords: *social interest, objectivistic, subjectivistic and integrativistic methodological platform, praxiology by P.Bourdieu.*

Ключові слова: *соціальний інтерес, об'єктивістська, суб'єктивістська та інтегративна методологічна платформа, праксеологія П.Бурдьє.*

Ключевые слова: *социальный интерес, объективистская, субъективистская и интегративная методологическая платформа, праксеология П.Бурдьє.*

Процеси соціокультурної модернізації українського суспільства, що відбуваються у нас досить швидко та неоднозначно, зумовлюють значні зміни в моделях міжособистісних і міжгрупових відносин, які були притаманні нашому суспільству раніше. У цій ситуації навряд чи є доречними оціночні судження, хоча вони часто провокуються тими змінами в шкалі цінностей, що спричиняються згаданими модернізаційними процесами. Набуваючи за шкалою прагматичності, ми часто втрачаємо за шкалою

моральності, набуваючи за шкалою індивідуалізму й ініціативності, ми втрачаємо по шкалі колективізму і солідарності. І якщо для нас, що перебувають тільки на перших етапах просування по шляху модернізації, втрати видаються не дуже помітними на тлі надбань, то в розвинених західних суспільствах соціальні негативи, спровоковані цими процесами, стають дедалі очевиднішими.

Найяскравіше ці суперечності представлені в роботах тих західних соціологів, котрі гостро усвідомлюють цю ситуацію і прагнуть до її наукового осмислення. Серед них такі відомі імена, як З.Бауман (“Індивідуалізоване суспільство”), Ф.Фукуяма (“Великий розрив”), У.Бек (“Суспільство ризику”), П.Б’юкенен (“Смерть Заходу”). Головна проблема, що її при цьому відзначають названі автори – це втрата в сучасному західному суспільстві навичок гармонізації індивідуального та колективного. Більше того, втрата навичок колективності й солідарності як такої, що стало наслідком все тієї ж гіпертрофованої індивідуалізації.

“Вбивання у свідомість думки про те, що «у суспільстві немає більше порятунку» і перетворення цієї думки у правило життєвої мудрості (а це легко побачити на прикладі сучасного життя), призводить до того, що колективні, суспільні знаряддя трансцендентності заперечуються, відступають на другий план, і людина залишається наодинці з тим завданням, вирішити яке самостійна більшість людей не мають ніякої можливості. Зростаюча політична апатія і заповнення публічного простору інтимністю особистого життя; крах «суспільної людини»...; стрімке згасання старого мистецтва підсилення і зміцнення соціальних зв’язків; шизофренічне бажання самостійності й одночасний страх бути всіма забутими...” [1, с. 7] – усе це тільки деякі з ряду проблем, на які звертає увагу З.Бауман і які пов’язує з феноменом індивідуалізованості західного суспільства.

Як відзначає Ф.Фукуяма, у світі спостерігаються процеси, зумовлені падінням рівня соціального капіталу, яким

володіють люди, маючи на увазі насамперед ті складові цього капіталу, котрі йдуть від сімейних і дружніх зв'язків, взаємної довіри і солідарності. “У той самий час, починаючи приблизно з 1965 року, велика кількість показників, які можна використовувати як негативну міру соціального капіталу, стрімко пішли вгору. Ці показники підпадають під три загальні категорії: злочинність, родина, довіра. Дані мали місце практично в усіх розвинутих країнах, за винятком Японії і Кореї” [2, с. 45]. Відзначаючи такі характерні для Заходу тенденції, як різке зростання злочинності, падіння довіри практично до всіх державних інститутів, руйнування сімейних зв'язків, падіння народжуваності, вчений пов'язує це з соціокультурними чинниками, що стимулювали в процесі модернізації та глобалізації розрив соціальних зв'язків і відповідне падіння позитивного виміру соціального капіталу людей.

П.Б'юкенен змальовує ще більш апокаліптичні картини для західної цивілізації, вбачаючи їхню причину все в тому ж горезвісному прагненні до свободи, що його стимулює процес модернізації. Як він говорить, для сучасної американської дитини цінності їхніх матерів “добрий чоловік, будинок у передмісті, купа діточок виглядають смішними”. Вони обстоюють своє право на вільне життя, відмову від створення сім'ї чи в кращому разі – пізні шлюби без дітей чи з однією дитиною. Проводячи історичні аналогії, соціолог говорить, що свого часу християни перемогли язичників насамперед тим, що любили не тільки своїх дітей, а й підбирали тих, кого викидали язичники, виховували їх у своїй громаді. Переносячи ці аналогії на сучасний світ, Б'юкенен передбачає катастрофу західної цивілізації, пусковий механізм якої було запущено трагедією 11 вересня 2001 р. і яка полягає насамперед у культурному протистоянні західної і мусульманської цивілізацій. “Яка іронія! Сьогодні ослаблений, вмираючий християнський Захід жадає від третього світу і «мусульманського поясу» прийняти контрацептиви і легалізувати аборти і стерилізацію. Але для чого цим народам укладати

з нами самогубний пакт, коли вони і без того успадкують від нас, що передчасно зійшли зі сцени, усю земну кулю?” [З, с. 75–75], – пише Б’юкенен.

У плані окреслення *проблематизації ситуації* наведені цитати змушують констатувати, що на шляху модернізації, яким ми намагаємося просуватися, безумовне прийняття західних моделей – економічних, соціальних, політичних, інституціональних у цілому – може бути не беззаперечним. І нам необхідно відшукувати свої поправки до цих моделей, які б дали змогу пройти модернізаційну фазу соціальних змін, не наступаючи на ті “граблі”, на які вже наступили країни Заходу.

Можна констатувати, що *головний конфлікт і головна суперечність*, що потрапляють у фокус саме нашої уваги і які можна пов’язати з модернізаційними та глобалізаційними процесами, – це зростаюча неузгодженість індивідуальних і групових інтересів та втрата дієвості тих механізмів, що підтримували цю узгодженість (наприклад, інституціональних). При цьому, як зазначає той же Бауман, не спрацьовують сподівання на виникнення нових інститутів, таких, наприклад, як громадянське суспільство.

Соціологічна проблема, що виникає при цьому, може бути сформульована так: які моделі узгодження індивідуальних і групових соціальних інтересів працюють у сучасному українському суспільстві? Які механізми задоволення власних соціальних інтересів є у нас домінуючими? Як ці моделі та механізми залежать від соціально-демографічних характеристик їхніх носіїв (статі, віку, освіти, регіональної, етнічної, релігійної належності)? Яка динаміка цих моделей (прогнозований напрям змін)? При цьому в центрі *предметного поля* – завдання: з’ясувати ті зміни у відносинах між групою й індивідом, різними соціальними групами, окремими особистостями, що відбуваються під впливом згаданих вище динамічних процесів на макrorівні соціокультурного простору (насамперед його модернізаційних змін).

Ця проблема може бути осмислена в рамках різних локальних соціологічних постановок, з використанням

різних понятійних каркасів. Нашим завданням є: поглянути на поставлену проблему крізь призму понятійної решітки, що включає в себе *поняття соціальних інтересів, соціального успіху, соціальних потреб, соціальної взаємодії і т.д.*

Так, актуалізована проблема вимагає вибору *адекватного методологічного підґрунтя* для її розгляду. Далі я хотіла б аргументовано обґрунтувати ефективність інтегративного методологічного підґрунтя для дослідження зазначеної проблеми, при цьому розглянувши й інші можливі дослідницькі перспективи як вірогідні й цілком припустимі.

Позначу ті різні макропарадигмальні контури (методологічні, теоретичні платформи), на підставі яких може концептуалізуватися основне поняття зазначеного дослідження – *соціальні інтереси*. Як основні такі платформи варто виділити: а) об'єктивістську (фактуальну, позитивістську, макросоціологічну); б) суб'єктивістську (феноменологічну, соціальної дії, мікросоціологічну); в) інтегративну, синтетичну (єдність суб'єктивного й об'єктивного, системи і дії, фактуального і феноменального). Концептуалізації основних понять у цих парадигмальних полях будуть виглядати різними, що, на мій погляд, не є суперечністю, а лише забезпечує багатобічне охоплення предмета дослідження з різних дослідницьких перспектив.

У рамках таких парадигмальних виборів можуть бути запропоновані різні концептуалізації поняття соціальних інтересів. При цьому одним з перших завдань буде прояснення семантичних розбіжностей, що стоять за поняттями *потреби, цінності, мотивації, інтереси*. За первинного розгляду їхнє розрізнення не виглядає простим. Чи існує воно дійсно? Чи є необхідність у цьому наборі понять?

З мого погляду, для відповіді на ці запитання теж потрібно визначитися з методологічною платформою пошуку такої відповіді. Такою методологічною платформою може бути запропоноване А.Шюцем уявлення про зв'язок наукового і повсякденного знання, коли наукове поняття стає просто знанням більш абстрактного рівня, не втрачаючи

при цьому своїх коренів, що лежать у повсякденній реальності [4]. У повсякденному вжитку ми спостерігаємо чітко розрізнення семантики слів “інтереси”, “потреби”, “цінності”. Нашим завданням буде виявлення цих відмінностей через артикуляцію значенневих акцентів, що у них присутні.

Аналізуючи повсякденну семантику термінів “потреби”, “цінності”, “мотивація”, “інтерес”, можна дійти висновку, що вони семантично досить чітко розрізняються. Одну із працюючих підстав для такого розрізнення можна, на мій погляд, знайти за спроби вписати ці поняття в модель цілісного практичного акту – у його потенційній і актуальній представленості. Тоді *потреби* варто пов’язати з потенцією майбутніх практик, з основою можливої активності, але ще не самою активністю. *Цінності* – це те, що вносить ранжирування в систему потреб, роблячи їхню потенційність нібито зваженою, навантаженою індивідуально і культурно заданими ваговими коефіцієнтами. *Мотивація* – це наступний етап на шляху до реального здійснення різних практик. Вона вже є активність, але ще не спрямована. Мотивація стимулює пошук об’єкта докладання практичної активності, нібито скануючи увагою по полю можливих об’єктів. *Інтерес* – результат такого пошуку. Це уже визначена спрямованість уваги і практичної дії. Вона може бути спрямована переважно на процес або більше на результат, або на те й інше. У зв’язку з цим варто розрізнити заінтересовану і незаінтересовану дію. Останній не передуює мотиваційна активізація, найчастіше це випадки, коли практична дія не є автентичною, відбувається під примусом і не працює на потреби суб’єкта дії.

Додавання до поняття “інтерес” предикату “соціальний” вимагає подальших уточнень. У наведеному вище ланцюжку “потреби – цінності – мотивація – інтерес” його природно пов’язати із соціальними потребами індивіда.

У *рамках суб’єктивістської перспективи*, що розглядає всі соціальні процеси виходячи з пріоритету соціальної дії, про потреби, цінності, мотиви, інтереси ми повинні

говорити, виходячи із соціальної дії як усвідомленого акту. В цьому разі соціальний інтерес мислитиметься як напрям уваги та дії, що породжується усвідомленими потребами, пропущеними через фільтр усвідомлених цінностей. Його появі як спрямованій активності передують ненаправлена мотиваційна активність, що при цьому теж повинна усвідомлюватися. У разі такого методологічного вибору в центр уваги потрапляє передовсім індивідуальний інтерес. Процедури узгодження природно моделюються через процедури усвідомленого, покрокового компромісу. Особливістю такого підходу є допущення високої міри людської суб'єктності, відрефлексованості у процесі формування своїх потреб, а тому і високого ступеня суб'єктності у формуванні власних соціальних інтересів.

Найбільш затребуваною в рамках цієї парадигмальної установки на даний момент є *теорія раціонального вибору*. Вона набула значного поширення, починаючи з 80–90-х років минулого сторіччя. Концептуальним ядром даного підходу є уявлення про соціальну поведінку як таку, що ґрунтується на раціональному виборі. Провідними теоретиками цього напрямку є Д.Коулмен, М.Олсон, Г.Беккер. Найбільше поширення ця теорія одержала в США і країнах Скандинавії. З мого погляду, спроба осмислити поставлені завдання в рамках цієї теорії не виглядає цілком ефективною. Аргументом на користь такого застереження є той факт, що теорія раціональної дії виходить апріорі з елементаристської моделі суспільства. Тобто суспільства, утвореного з окремих індивідів на принципах механістичного їх поєднання. І всю динаміку соціальних процесів відповідно прагне вивести з припущення, що у будь-якій ситуації людина діє на підставі її раціонального осмислення і вибору раціональної стратегії дії, спрямованої на реалізацію своїх індивідуальних інтересів. При цьому макродинамічна соціальна картина розглядається як наслідок адитивного поєднання цих елементарних дій. Вважається, що сукупний результат діяльності багатьох агентів, спрямований на реалізацію їхніх власних інтересів, веде до максимізації вигод у реалізації групових інтересів.

Але така модель дуже швидко виявляє обмеженість своєї застосовності. Наприклад, з теорії ігор відомо, що орієнтація лише на власні інтереси виявляється оптимальною тільки в ситуації гри один на один. У випадку командних ігор моделі індивідуальної оптимізації і раціональності не спрацьовують. Людина повинна знаходити баланс між інтересами своїми і командними. І, парадоксальним чином, відмова від власних інтересів на користь групових часто у підсумку виявляється такою, що більше відповідає інтересам індивідуальним. (Як аргументацію часто наводять класичний парадокс в'язня, коли, маючи на меті лише власні інтереси, кожний із групи спільників дає показання на інших, і тим самим усі отримують значно більший термін покарання, ніж це могло б бути, якби вони, здавалося б на противагу власним інтересам, не намагалися зменшити собі термін за рахунок видачі товаришів).

У рамках *об'єктивістської, макротеоретичної перспективи* соціальна динаміка виводиться з передуючої системної посилки. На зміну елементаризму приходять холістичне бачення соціальних процесів. Тут уже доречним є двояке розуміння соціального інтересу – як індивідуального, спрямованого на реалізацію соціальних потреб індивіда, і як інтересу, пов'язаного з груповими потребами якогось соціального цілого. При цьому підході базовим є припущення, що індивідуальний соціальний інтерес, який визначає спрямованість соціальних практик, є похідною від системних, групових процесів. Індивідуальна суб'єктність стає обмеженою вже за визначенням. Узгодження індивідуальних і групових інтересів мислиться пов'язаним з нормативним і ціннісним простором, що притаманний даній групі. У цьому разі навіть семантика терміна “соціальні” може зміщуватися в бік того значення, що наближає його до поняття “групові”. Тобто соціальні інтереси – це передусім інтереси групи, до якої індивід належить.

Погоджуючись з необхідністю враховувати значущість системних, суспільних процесів як фактора формування індивідуальних соціальних інтересів, не можна не засумні-

ватися в їхній безумовній домінантності. З мого погляду, лише певні форми соціальних груп (я їх позначала як самоорганізаційні [5]) можуть знаходитися в такому резонансі зі своїми членами, коли спостерігається велика кореляція індивідуальних і групових інтересів. У інших формах групових утворень (організаційних) ця міра узгодженості може бути дуже невисокою. Але в кожному випадку існує і зворотний процес, коли за певних обставин окремий індивід здатен вплинути на системну конфігурацію, на зразки цінностей, потреб і інтересів, що диктуються системою.

Останнє може бути враховане у випадку методологічного вибору на користь *інтегративного підходу*. Серед численних сучасних соціотеретичних пропозицій інтегративного порядку (Ю.Хабермас, Е.Гіденс, П.Штомпка, П.Бурдьє та ін.) як засаднича теретична підстава у рамках поставленого вище завдання ефективними, з мого погляду, можуть бути концептуальні положення, що містяться у теретичних конструкціях П.Бурдьє. Поняття *габітусу, практик, соціального простору, соціального поля, соціального капіталу, соціального ресурсу* дають потужний інструментарій для розгляду процесів групової динаміки, відносин індивіда і групи в частині узгодження їхніх інтересів і механізмів реалізації цих інтересів. Те переосмислення *поняття класів*, що є присутнім у роботах Бурдьє, теж, з мого погляду, може успішно працювати на це завдання. І, що важливо, зазначена теретична платформа дає змогу досить легко операціоналізувати поняття соціальних інтересів, що знімає проблему переходу від теретичних розглядів до емпіричних досліджень.

У рамках цього теретичного підходу соціальні інтереси, потреби, цінності, соціальний успіх мають розглядатися шляхом використання поняття *габітусу* як одного з центральних у теретичних пропозиціях П.Бурдьє. При цьому той практичний акт, у рамках якого ми спробували розрізнити потреби, цінності, мотивацію й інтереси, має осмислюватися не як свідомий (діяльнісний), а як габі-

туально заданий, такий, що відбувається під дією практичного почуття і на підставі надання ситуації практичного смислу [6]. Іншими словами, на додаток до уявлення про соціальну дію як цілковито свідому, ми маємо говорити про габітуально зумовлені практики. Габітус, будучи єдиним психосоматичним комплексом схем та моделей практичного поведіння з ситуаціями, містить у собі свідому складову як структурну одиницю, але не більш.

Загалом, габітус можна поділити на дві компоненти – когнітивну і мотиваційну. Когнітивна компонента відповідальна за визначення (означення) ситуації, а мотиваційна – за вибір дії в цій ситуації. Саме в останній і присутні соціальні інтереси, причому як у їх усвідомленій, так і в невідрефлексованій формі. Остання не виведена на рівень свідомості, що не заважає їй активно впливати на формат соціальних практик. Поняття практик у даному випадку приходить на зміну поняттю соціальної дії, будучи покликаним зняти з останнього навантаження повної усвідомленості. По-іншому соціальні практики можна визначити як габітуально зумовлену дію. Як зазначав Бурдьє, уявлення про соціальну дію як свідому і цільову можливе тільки з погляду зовнішнього спостерігача (позитивістська точка зору). Оскільки сам габітус – продукт соціоантропокультурної історії індивіда, і виникає на перетині індивідуального і соціального, то в понятті *габітуально укоріненого інтересу* саме і відкривається можливість синтезу мікро- і макроспектив соціальної реальності у процесах формування та прояву соціального інтересу людини.

У рамках інтегративного підходу динаміка групових і міжособистісних відносин найбільш адекватно охоплюється через уявлення про гомогенність габітусів тих, чії позиції в багатовимірному соціокультурному просторі виявляються близькими.

Перш ніж дати ту дефініцію соціального інтересу, якою я вважаю за доцільне користуватися, хочу звернути увагу на один момент – внесення мною у базовий понятійний

набір поняття *соціального успіху*. З моєї точки зору, виправданість такого кроку зумовлена саме тим модернізаційним контекстом, що я для себе обрала як основну характеристику нашого перехідного суспільства. (Не виключаючи при цьому можливості розглядати ті ж самі процеси зміни конфігурації соціальної взаємодії під впливом інших суспільних контекстів – наприклад, державотворення, міжрегіональних відносин у країні, політичних подій та ін.). Прагнення соціального успіху є однією з основних культурних характеристик суспільства західного зразка, до якого ми тяжіємо під впливом модернізаційних спонукань. При цьому зміст успіху має особливі риси, властиві знову ж таки саме для цієї соціокультурної ситуації [7]. Цей успіх має яскраво індивідуальний характер (на тлі тієї переваги колективного успіху, що її надавала домодерна, традиційна культура). Специфічними є і способи демонстрації такої соціальної успішності, її презентаційне кодування. Вони мають здебільшого характер демонстрації здатності до високих споживчих стандартів, доступності елітних споживчих продуктів у всіх соціальних полях – від побутового споживання до споживання фінансових послуг, відпочинкового, медичного, освітнього споживання та ін. У рамках такої соціокультурної ситуації пов'язати соціальні інтереси людини з її прагненням до успіху виглядає цілком логічним.

Таким чином, у контексті обраного підходу шукана дефініція соціального інтересу може бути сформульована так. *Соціальний інтерес* – це регулятор спрямованості соціальних практик, що є присутнім на габітуальному рівні й спрямовує ці практики у бік досягнення соціального успіху (індивідуально обумовленого через формування суб'єктивної моделі соціального успіху).

На етапі розгляду *механізмів реалізації соціального інтересу* і пов'язаних з цим шляхів досягнення соціального успіху добре працюючими виглядають розроблені Бурдье поняття різного роду капіталів (людського, культурного, економічного, політичного, символічного, соціального).

Таким чином, вибудовуючи робочу модель *досягнення соціального інтересу*, можна припустити, що до реалізації цієї мети приводить використання ресурсів, що містяться в усіх названих видах капіталів. Люди прагнуть обміняти їх на *соціальний успіх*, який виправдано буде визначати через прагнення збільшення свого соціального та символічного капіталу, прагнення до просування на більш статусні соціальні позиції. (Це може бути придбання соціальних контактів, що можуть надалі послугувати ресурсом для досягнення соціального успіху, кар'єрне просування, придбання тих символічних атрибутів, що сприяють підвищенню його соціального статусу – усілякі звання і посади, знакові предмети споживання, що мають відповідне символічне навантаження та ін.).

Таким чином, відповідно до цієї *моделі*, механізм переміщення людини в соціальному просторі у бік реалізації соціального інтересу і досягнення соціального успіху може бути описаний як прагнення до нарощування соціального і символічного капіталу шляхом використання ресурсів різних інших капіталів (людського, соціального, особистісного, культурного, символічного, економічного).

На рівні наступного дослідницького кроку – *емпіричного використання* цієї моделі – цікавим завданням стає прояснення такого моменту: які ж саме форми капіталів чи їхніх комбінацій виявляються найбільш затребуваними в плані реалізації соціальних інтересів саме для нашого суспільства. А цей результат дає змогу зробити висновок, як же трансформуються практики соціальної взаємодії під впливом того уявлення про сенс успіху (а з ним і про власний соціальний інтерес), що привноситься модернізаційними процесами. Емпірично фіксовані уявлення про ресурси досягнення успіху дають змогу гіпотетично припустити, що саме на отримання цих ресурсів і спрямовується соціальна взаємодія.

Насамкінець торкнуся ще одного моменту, що виходить за рамки проблеми саме соціального інтересу, але, як на мене, суттєво її доповнює. Особливість сучасної українсь-

кої ситуації полягає у високій рухливості як індивідуальних габітусів, так і всього соціокультурного простору. Саме тут і виявляє себе проблема складності узгодження групових і індивідуальних інтересів, переростаючи в проблему нестійкості як самих груп, так і індивідуальних габітусів. У зв'язку з цим можливий ще один ракурс розгляду проблеми. Виглядає малопродуктивним радикальний поділ *інтересів соціальних, матеріальних* і тих, що їх можна пафосно назвати духовними чи більш стримано – *смысло-життєвими*. Саме в ситуації габітуальної нестійкості вони є взаємовизначальними, будучи присутніми у форматі індивідуальних габітусів. Модель їхньої взаємозалежності може стати цікавим теоретичним завданням, що працює на поставлену проблему.

Література

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунд Бауман ; [пер. с англ. под ред. В.Л.Иноземцева]. — М. : Логос, 2002. — 390 с.
2. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф.Фукуяма ; [пер. с англ. под общ. ред. А.В.Александрова]. — М. : ООО "Изд-во АСТ", 2003. — 474 с. — (Philosophy).
3. Бьюкенен П.Дж. Смерть Запада / П.Дж. Бьюкенен ; [пер. с англ. А.Башкирова]. — М. : ООО "Изд-во АСТ". 2003. — 444 с. — (Philosophy).
4. Шюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках / А. Шюц // Американская социологическая мысль. Тексты. — М., 1996. — С. 526–541.
5. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л.Д.Бевзенко. — К. : Ин-т социологии НАНУ, 2002. — 437 с.
6. Бурдьё П. Практический смысл / П.Бурдьё [пер. с фр. / Шматко Н.А. (общ. ред. и послесл.)] — СПб. : Алетейя, 2001. — 562 с.
7. Бевзенко Л. Смысл жизненного успеха: социально-культурологический контекст / Любовь Бевзенко // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2000. — № 1. — С. 34–51.

УДК 316.645

*І.Мартинюк,
доктор соціологічних наук*

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ІНТЕРЕСІВ

У статті розглянута історія розвитку категорії інтересу в рамках різних суспільствознавчих дисциплін. Обґрунтована затребуваність створення міждисциплінарного підходу до дослідження проблеми інтересів.

***Keywords:** interest, multidisciplinary approach.*

***Ключові слова:** інтерес, міждисциплінарний підхід.*

***Ключевые слова:** интерес, междисциплинарный подход.*

Якщо поглянути на довгий і звивистий шлях розвитку соціальних наук як способу суспільної рефлексії, то неодмінно впаде в око те, що від самого його початку поняття інтересу відіграє неабияку роль у цьому процесі. Й начебто за ті тисячоліття, протягом яких інтерес використовується у різних соціально-філософських побудовах задля пояснення причинних підстав соціальних дій, його роль та функції з'ясовані повністю й остаточно. Проте водночас з ускладненням теоретичних моделей і схем, що пояснюють закономірності функціонування соціуму, стає очевидною перманентна потреба переосмислення їх змістових складових. Епістемологічні особливості, що наразі виникають у зв'язку з актуальною необхідністю сучасного тлумачення категорії інтересу в суспільствознавчих науках, зумовлюють увагу дослідників до уточнення і переосмислення шляхів та етапів її історичного становлення, смислових та функціональних трансформацій, що мали місце під час її багатовікової гносеологічної еволюції.

Від початку категорія “інтерес” була створена задля позначення реальних причин суспільних та індивідуальних дій. Перші здогадки щодо інтересів як рушійної сили розвитку суспільства і людини можна відшукати як у філософів античних часів, так і у давньокитайських та давньоіндійських мислителів, що вказує на його загальнолюдську природу, не обмежену рамками якогось одного із культурно-цивілізаційних типів спілкування. Зазначимо, що традиція використання категорії “інтерес”, що виникла в різних, незалежних одна від одної протосоціологічних концепціях, мала й різнопланові ідейно-теоретичні підвалини. Хоча у кожному випадку джерелом її генези були різні методологічні засади (державоцентричні і антропологічні – у давньогрецьких, прагматично-правові – у давньоримських, релігійно-етичні – у давньоіндійських, моральні – у давньокитайських мислителів), об’єднуючим моментом слугувала інтерпретація інтересу як однієї з основних рушійних сил людської діяльності та суспільного поступу загалом. Законмірність його використання у різних категоріальних схемах світопояснення зумовлена тим, що ця категорія давала змогу вийти за межі міфологічного розуміння причин людської діяльності, помістити людину з притаманними їй інтересами у центр уваги і тим самим покласти початок науковому вивченню її як соціальної істоти. Тим самим була започаткована багатостадійна традиція переосмислення змісту поняття “інтерес”, який оновлювався й модифікувався у процесі кожної зміни наукової парадигми.

Можна виділити такі етапи смислової трансформації поняття інтересу, що мали місце у період, коли суспільствознавче пізнання залишалось недиференційованим на окремі наукові дисципліни.

Виявлення і спроби розв’язання проблеми в давньофілософських ученнях. Від початку VI ст. до н.е. мислителі Стародавнього Китаю, Стародавньої Індії, а надто філософи Античності створили підмурівок вивчення феномена інтересу, вперше визначивши його як чинник індивідуаль-

ної й соціальної причиновості у вигляді потреби, пізніше – у вигляді пошуку щастя і певного ескапізму. Займаючи значуще місце в філософських системах далекого минулого, інтерес уперше отримав своє пояснення як на рівні людини, так і на рівні суспільства, держави. Так, активний пошук моделі оптимального погодження інтересів окремої особистості, суспільства й держави у давньокитайських мислителів (Конфуція, Мо-цзи) відбувався шляхом поєднання моралі й політики, етики та ритуалу. Подібні етико-політичні погляди на природу інтересів були притаманні саме конфуціанству, а їх заперечення – даосизму, що проповідував моральні принципи відмови від прагнень, інтересів і активної боротьби за їх досягнення, замінюючи їх спогляданням та внутрішнім самовдосконаленням. Близька за ідейним змістом до даосизму давньоіндійська філософська традиція Санкх'ї, розглядаючи інтерес як об'єкт уваги, також тлумачила гармонію особистих і суспільних інтересів під кутом зору естетико-морального самовдосконалення, релігійного смирення. Й досі в дещо адаптованому вигляді такі теоретично-світоглядні засади притаманні неоконфуціанству, даосизму та брахманізму.

Надзвичайно цінний за ідейним змістом спадок залишив аналіз проблеми інтересів, здійснений у руслі античної філософії. Завдяки розробленим теоріям саме поняття “інтерес” (від лат. *interest* – мати значення, бути важливим), що спершу застосовувалося для позначення системи заданих зовнішніми обставинами прагнень і потреб, з часом еволюціонувало у бік “суб'єктивації”, тобто суб'єктивного уявлення про щастя, задоволення, уникнення страждань. У працях Демокрита, Платона, Аристотеля, Сократа, Зенона, Епікура намічені зв'язки інтересів з проблематикою права, моралі, політології, політекономії, психології та соціології. Їхні вчення містять також чималий доробок щодо способів урегулювання розбіжності інтересів. Визначаючи пріоритет законів, примат державних інтересів над особистими, а суспільних – над приватними (і водночас необхідність їхнього погодження), античні філософи про-

понували оригінальні і часом суперечливі моделі вирішення цих завдань. Якщо Платон фактично проповідував “античний комунізм” (заперечення сім’ї, приватної власності тощо), то Аристотель убачав гарантію єдності інтересів у примусовому державному регулюванні. Якщо гедоністи Аристип та Епікур закликали “прожити непомітно”, протиставляючи приватні інтереси суспільним, а державні – народним, то давньоримський політик і філософ Марк Тулій Цицерон, навпаки, у єдності інтересів убачав гарантію не лише загального, а й приватного добробуту. Так чи так, але у цей період відбувається помітна еволюція змісту даної категорії, усвідомлюється диференціація і співзалежність різновидів існуючих у суспільстві інтересів, закладаються засади ряду теоретичних підходів до їх вивчення, що й досі не втратили своєї актуальності.

Інволюція наукових розвідок. У період “темних віків” суспільствознавча думка з притаманним для цієї епохи релігійним світоглядом і характерним обскурантизмом практично знехтувала ідейними здобутками античності, замінюючи інтерес як регулятивний механізм людської поведінки божественним задумом, волею Провидіння. Теоретичне обґрунтування і поширення такої світоглядної установки слугувало для церковної і світської влади надійним засобом контролю над індивідуальними інтересами, що здебільшого інтерпретувалися як могутня й руйнівна для християнських моральних засад сила, що йде “від лукавого”. Відповідні погляди на природу інтересу характерні для Августина, Фоми Аквінського, Авероеса й багатьох інших середньовічних теологів. Інтерес як сила, що скеровує дії суб’єкта у певному напрямі, фактично елімінується зі сфери наукового вивчення і вжитку, замінюючись нормативною моделлю, побудованою на теологічному приписі щодо того, як потрібно поводитися згідно з релігійними канонами, недоступними засобам раціонального пізнання. Спроби звернення до інтересу як цілепокладаючого і мотивуючого начала виглядають ерессю, посяганням на прерогативу божественної волі, що не підлягає засобам раціонального пізнання.

Відродження інтересу до “інтересу”. Увага до проблеми інтересу як соціального й гуманістичного чинника знову актуалізується у зв’язку з нагальними потребами епохи Ренесансу у нових світоглядних засадах. З позицій мислення нової доби специфіка панівних у суспільному житті інтересів зумовлена як егоїстичною природою людини, так і особливостями державного правління. (Фундатором першого з цих напрямів виступає Е.Ротердамський, другого – Н.Макіавеллі). Завдяки зусиллям мислителів часів Відродження інтереси знову стають законним предметом наукового пізнання; зокрема, здійснюється аналіз інтересів соціальних груп і політичних структур, згідно з запитами часу вивчаються і коментуються механізми єдності і суперечності матеріальних та політичних інтересів у рамках середньовічної держави.

Індивідуально-психологічне розуміння інтересу. Гуманістичні світоглядні засади наукового пізнання, згідно з якими людина є “началом усіх начал”, а отже, і джерелом власних інтересів, зумовили радикальну революційність новітнього ренесансного мислення. Однак протягом історично короткого відтинку, що минув від початку епохи Відродження, ця теза стала аксіомою. Інтерес почали пояснювати суто властивостями людської природи, зосереджуючи увагу насамперед не на його витоках, каузально-причинових зв’язках суб’єкта інтересу з соціальним оточенням, а на проблемах класифікації й систематизації основних особливостей механізмів реалізації інтересів. Прибічники емпіризму (Т.Гобс, Дж.Лок, Д.Юм) відверто психологізували інтереси, беручи за їхнє підґрунтя індивідуальний досвід, пристрасті й афекти. Виходячи з егоїстичності особистих інтересів, емпірики вбачали закономірності формування суспільних регуляторів у збіжності окремих індивідуальних інтересів значних груп людей. Водночас такі представники раціоналізму, як Р.Декарт, Б.Спіноза, не заперечуючи формування інтересів завдяки ментальній діяльності, наголошували саме на його мислительній складовій, стверджуючи, що лише раціональне пізнання здатне

пояснити ту чи ту структуру інтересів пересічної особистості. Відтак побудова суспільства відбувається завдяки усвідомленню й нормативно-законотворчому закріпленню пріоритету загального інтересу над приватним з максимальним урахуванням розмаїтості й суперечливості усієї гами інтересів.

Започаткування соціогенних тлумачень інтересів. На власне соціологічну категорію інтерес починає перетворюватись у зв'язку із запровадженням французькими матеріалістами XVIII ст. (П.Гольбахом, К.Гельвецієм, Д.Дідро, Ж.Руссо) у науковий обіг парадигми, відповідно до якої людина є “соціальним атомом”, що рухається завдяки впливу на нього певних інтересів, так само, як фізичний атом спрямовується силами тяжіння й відштовхування. Вважаючи першоджерелом особистого інтересу суб’єктивні схильності індивіда, суспільний інтерес французькі матеріалісти пояснювали не просто механічним співвідношенням окремих індивідуальних інтересів, а певним якісно іншим “результуючим інтересом”, загальнопридатним за уявленням щодо розумного й необхідного, а відтак легітимного. Він є результатом несвідомої “колективної угоди”, що несамохіть виникає за рахунок резонансу, взаємопосилення або, навпаки, взаємопогашення індивідуальних прагнень.

Ще далі просунулися у бік розуміння соціальної природи інтересів представники німецької класичної філософії, що піддали нищівній критиці сенсуалістичне тлумачення природи інтересів. Так, І.Кант розглядав об’єктивну складову інтересу у вигляді категоричного морального імперативу, Г.Гегель – як прояв певної абсолютної ідеї. Таким чином, прагнучи подолати зайвий психологізм, вони потрапляли у пастку власного теоретичного інваріанта метафізичного розуміння соціальної природи інтересів. Найбільш креативною з методологічного погляду виявляється теорія Л.Фейєрбаха, котрий вважав, що коли суб’єктивний інтерес виникає у результаті внутрішнього відображення об’єктів матеріального світу, то суспільний інтерес

виступає вектором взаємодії цих суб'єктивних відображень як колективне прагнення людей до свободи і щастя шляхом пізнання та усвідомлення соціальної реальності.

Відтак, починаючи з античних часів, протягом багатовікового періоду, коли пізнання суспільних явищ залишалося недиференційованим на окремі наукові дисципліни, виникла багатостадійна традиція переосмислення змісту поняття “інтерес”, який оновлювався й модифікувався під час кожної зміни наукової парадигми. Чималий ідейний доробок, який було набуто за цей час, виступив передумовою переходу інтересу з розряду понять до розряду категорій ще у протосоціологічний період, що тривав до кінця XVIII – першої половини XIX ст. Уже тоді інтерес розглядався як складне, синтетичне, багаторівневе і багатобічне явище, а його наукове відображення відіграло неабияку роль у різних теоретичних моделях суспільної взаємодії. Категорія інтересу замикає на собі цілу низку похідних понять і теоретичних конструктів, з яких згодом узяли початок спеціальні теорії інтересу, що розкривають специфіку його вивчення не лише у соціології, а й у політекономії, праві, психології, соціальній психології, етиці, політології, теорії управління та ін.

Найбільш бурхливо, починаючи з XVIII–XIX ст., відбувалося запровадження категорії інтересу до вжитку *економічної науки*. Вивчаючи суспільні форми виробництва і розподілу, обміну і споживання матеріальних набутоків, вона концентрувалася на взаємозв'язку предмета потреби з її усвідомленням під кутом зору панівних економічних відносин. Перші кроки в цьому напрямі були здійснені в рамках теоретичної концепції фізіократів, що будували ієрархію інтересів відповідно до ієрархії видів діяльності. Починаючи від Адама Сміта з його концепцією “економічної людини”, інтерес зусиллями Д.Рікардо, Дж.Мілля, І.Бентама та ін. здобув значення універсального мотиву, що відтворюється у різних іпостасях завдяки дії механізму конкуренції.

Принципово інакше інтерес був задіяний у марксистській науковій парадигмі – як підстава для класового єднання,

мотивуючого чинника формування революційних практик “класу, що сходить”.

Специфіка сучасного економічного тлумачення інтересу полягає в його інтерпретації як об’єктивної необхідності задоволення як існуючих, так і очікуваних потреб суб’єктів на засадах їхньої взаємодії, зумовленої характером діючих у суспільстві економічних відносин.

Психологія, своєю чергою, використовує поняття інтересу для пояснення того, яким чином суб’єкти соціальної взаємодії сприймають і відтворюють у своїй уяві об’єктивну реальність крізь призму власних потреб. Інтерес характеризується єдністю мотивуючого, ціннісно-емоційного та вольового компонентів, виступаючи як стійке прагнення до пошуку певних, соціально зумовлених засобів задоволення потреб. Вивчення внутрішньої структури та механізмів дії інтересів, їх зв’язку з іншими психічними властивостями, станами і процесами, що береться у динаміці процесу соціалізації індивіда, складає окремий, але необхідний для комплексного розуміння проблеми зріз.

Соціальна психологія, залучаючи інтереси до свого тезаурусу, акцентує увагу саме на їх соціальній природі. У різних теоретичних побудовах тут використовується різне співвідношення понять: потреба, мотив, мета, цінність, однак спільним моментом є їх вторинний, похідний характер щодо соціальної дійсності. Так, А.Адлер вважав, що інтерес є виразом природженого прагнення людини до соціальних зв’язків, що надає їй змогу оцінити власну значущість і завдяки цьому адаптуватися й реалізуватися в соціальному середовищі. Е.Фром розглядав інтереси як місток, що поєднує потреби суб’єкта з соціальними нормами. При цьому необхідною і визначальною передумовою такого поєднання є його гуманістична зорієнтованість, бо, за Фромом, людина має тільки один реальний інтерес – повний розвиток своїх можливостей, самого себе як людської істоти. Тож, попри істотні суперечності у тлумаченні механізмів виникнення і функціонування інтересів, соціальні психологи однак узгоджені у визнанні їх соціогенної природи,

що зумовлює характер їх мотивувальної та регулюючої функцій.

До арсеналу правової науки категорія інтерес увійшла як одна з наріжних, бо ще у практиці давньоримського судочинства інтерес виступав як смислотворчий і системо-впорядковуючий чинник. Найповніше пізнавальний потенціал інтересу виявляється у правовій теорії інтересів, особливо у працях фундатора юриспруденції інтересів Р.Ієринга, де право розглядається як закріплений у законодавстві інтерес. Широко відомою є марксистська формула інтересу як перетвореної на закон волі панівного класу.

У сучасних теоріях права побутують різноманітні погляди як на епістемологічну природу інтересу, так і на його правову функцію. Але загально визнаним є підвищення інтересу до соціальної зумовленості правових норм, соціальної легітимації нормотворчості завдяки інститутам громадського впливу на владу, державу і законодавство. Правовідносини постають певним простором, на теренах якого відбувається зіставлення інтересу суб'єкта оцінки з інтересами інших її учасників. Таким чином, процес правового регулювання життєдіяльності суспільства виступає як форма соціального самоконтролю, джерелом і механізмом генези якого слугує не що інше, як інтерес.

Політологія протягом тривалого часу розглядала інтерес як головну ланку марксистської політичної доктрини, рушій історії, що за рахунок непримиренної суперечливості інтересів класів-антагоністів зумовлював її поступ. Згодом з кінця ХІХ – початку ХХ ст. до класового аналізу долучилася проблематика функціонування політичних рухів, партій та організацій.

Сучасна політична наука вбачає у вивченні інтересів можливість для їх вчасного задоволення, погодження і координації, що дало б змогу запобігати соціальним кризам та аномаліям. Ускладнення суспільної структури, а відтак взаємодії різних соціальних акторів вимагає своєчасного удосконалення методів вивчення і моніторингу не тільки актуальних, а й насамперед потенційних конф-

ліктів інтересів, які надавали б змогу для прийняття ефективних соціально-політичних рішень та вжиття адекватних заходів.

Особливо помітне місце подальша розробка теоретичних концепцій інтересу посіла у власне *соціологічній науковій традиції*. Як одну з наріжних її використовували при створенні своїх теорій такі класики соціології, як К.Маркс, Ф.Знанецький, М.Вебер. Згодом до неї зверталися представники структурно-функціональної й інтеракціоністської, розуміючої й феноменологічної соціологій, конфліктології, неомарксизму та багатьох інших теоретичних течій як класичного, так і модерністського та постнекласичного ґатунків. Певна річ, прибічники тієї чи тієї теоретичної побудови на власний кшталт інтерпретують зміст і функції інтересів, надають їм різного концептуального значення – від вирішального до незначного. Але в будь-якому разі соціологія прагне виявити соціальну генезу, соціальне значення і функції інтересу, конкретно-історичні форми реалізації інтересів у соціальному просторі, виявлення оптимальних шляхів їх узгодження, механізмів інституціоналізації та легітимації. Не менш важливо для неї встановити характер і параметри взаємозв'язку властивих суспільству чи окремим його групам засобів реалізації інтересів і спектра форм, у яких вони опредметнюються.

Отже, зумовлений кардинальними змінами у способі виробництва, суспільних відносинах, світогляді, засобах і рівні теоретичного пізнання поділ суспільствознавства на окремі науки, з одного боку, привів до поглибленого вивчення і теоретичного осмислення сутності категорії “інтерес”, з другого – на певний час, поки в науці домінували аналітичні методи, було втрачено цілісність сприйняття усього проблемного поля інтересу. З огляду на історію і сучасний стан досліджень інтересу є всі підстави стверджувати, що нагальною потребою сучасної науки є відновлення цілісності уявлень про інтерес, яка ґрунтувалася б на міждисциплінарному підході, який дав би змогу осмислити здійснення синтезу здобутків різних наук. Складність

і різнобічність даної категорії створюють певні епістемологічні труднощі, існування яких, утім, не виправдовує втрати цілісного охоплення реального феномена, що має місце у всіх без винятку сферах людської діяльності.

Відновлення інтересу як суспільствознавчої, тобто єдиної для всіх соціальних наук, категорії може, поза сумнівом, відбуватися з різних напрямів, бо поняттям інтересу широко оперують представники багатьох суспільних наук. Утім, на наш погляд, підвалиною такого синтезу має стати саме соціологія, котра за своїм предметом має всебічно охоплювати всю систему соціальних зв'язків. З одного боку, завдяки широті свого предмета, що охоплює фактично всі види суб'єкт-суб'єктних відношень у суспільстві, з другого – завдяки розгалуженості напрямів соціального пізнання, зокрема, усталеності як окремих дисциплін економічної, етнонаціональної та політичної соціології, психологічного напрямку, соціологія відкрита для збагачення, креативного переосмислення здобутків інших суспільствознавчих наук. Інша річ, що створенню якоїсь міждисциплінарної метатеорії мусить передувати певна праця щодо теоретичного осмислення власних гносеологічних здобутків соціології, осмислення тих істотних надбань, які є здобутком різних, інколи суперечливих підходів і наукових шкіл. Кожен із дослідників, наголошуючи на тих властивостях і функціях інтересу, що видаються йому провідними, найсуттєвішими, мимоволі абсолютизує їх значення, не виправдано знецінюючи решту функціональної палітри даної категорії. Видається, що актуальним завданням теорії соціології стосовно категорії “інтерес” як одного з найважливіших елементів понятійного апарату є збільшення масштабу бачення проблеми, узагальнення спільних моментів різних теорій і ретельний аналіз їх розбіжностей задля пошуку в них “раціонального зерна”. Віднайдення відповідних методологічних засобів, поза сумнівом, матиме й побічний ефект, стратегічно не менш важливий, ніж головний, бо зможе стати полігоном для випробування “modus operandi”, придатного для подальшої реалізації міждисциплінарного підходу до проблеми інтересу.

УДК 316.628

Д.Александров,
кандидат соціологічних наук

ПРО СТУПІНЬ ЗАТРЕБУВАНOSTІ КАТЕГОРІЇ “ІНТЕРЕС” У ТЕОРЕТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ СОЦІОЛОГІЇ

Стаття присвячена аналізу пояснювального потенціалу і специфіки використання категорії “інтерес” у соціологічній теорії. Автор досліджує міру затребуваності ідеї інтересу в соціології та більш ефективні шляхи позиціонування категорії “інтерес” у науці.

Keywords: *interest, concept, explanatory loading, sociological theory.*

Ключові слова: *інтерес, категорія, пояснювальний потенціал, соціологічна теорія.*

Ключевые слова: *интерес, категория, объяснительный потенциал, социологическая теория.*

Сучасний тезаурус соціологічної науки активно набуває нових термінів, понять, аналітичних конструктів, що є наслідком необхідності надання більш чіткої та розгорнутої інтерпретації досліджуваних соціальних явищ. З одного боку, дедалі відчутніше розмаїття соціологічних понять зумовлює необхідність уточнень змісту тієї чи іншої “інновації”, з другого – вимагає конкретизації широковживаних і невідрефлексованих аналітичних конструктів. До кола останніх можна з упевненістю віднести категорію “інтерес”, яка й досі не має загальновизнаного соціологічного тлумачення, обґрунтованих свідчень про історію застосування в соціології, окресленого поля соціологічного обігу.

Подібно до протокатегорій, що, за словами Р.Мертон, виявляються як первинні, рудиментарні, узагальнені явлення і ідеї, інтерес використовується в соціології як

універсальна змістова одиниця, що доволі узагальнено позначає процес саморегуляції та самоорганізації соціальних суб'єктів та уособлює в собі пояснення різних аспектів людського благополуччя у термінах прагнення, вигоди, прибутку тощо. Така багатозначність змісту визначає позицію низки сучасних соціологів (зокрема Р.Арона, Дж.Мейера) стосовно необхідності виключення інтересу із понятійного апарату соціології. Соціологічну дискусію з цього приводу в перші роки ХХІ ст. розпочали західні теоретики соціології (Р.Сведберг, М.Пайлон), за якими багатозначність інтересу як інструменту пізнання, навпаки, тільки актуалізує потребу в його епістемологічному дослідженні, вказує на брак наукових розробок у цій царині.

Отже, інтерес є однією з дискусійних, недостатньо розроблених у соціології категорій. Її активне застосування в буденній свідомості (цікавість, вигода) і диференціація змісту в суспільствознавчих науках (економічне, психологічне, політологічне, правове тлумачення) порушують питання щодо пояснювального потенціалу категорії і встановлення міри її корисності для соціологічного пізнання.

Встановлення пояснювальних можливостей категорії “інтерес” правомірно розпочати з встановлення рівня її затребуваності в системі соціологічного знання, розвідок у епістемологічній площині. Як міра варіації задіяності досліджуваної категорії в соціології ми пропонуємо модель з п'яти ознак: 1) категорія “інтерес” є основоположною в соціологічній концепції; 2) категорія “інтерес” використовується як одна з основних у системі соціологічних понять; 3) категорія “інтерес” затребувана епізодично і мало сприяє соціологічній рефлексії; 4) інтерес використовується як евфемізм згідно з потребами соціологічного теоретизування; 5) інтерес свідомо заперечується як соціологічна категорія і виноситься за дужки за багатозначність змісту. В кожному з варіантів автор прагне виявити рівень ефективності того чи іншого способу застосування категорії.

1. У поясненні соціальної дійсності ідея інтересу неодноразово була визначальною. Першу серйозну спробу пояс-

нити різноманітні соціальні процеси за допомогою категорії “інтерес” зробив у 90-х роках XIX ст. австрійський соціолог Г.Ратценхофер. Вивчення людських інтересів було покладене соціологом у основу його соціал-дарвіністської концепції, а сама категорія використовувалася у поясненні “всеосяжної сили”, що детермінує і регулює як індивідуальну діяльність, так і соціальну поведінку.

З тих же методологічних позицій першочергове значення категорії “інтерес” у поясненні соціальної реальності визначали піонери американської соціології А.Смолл і Е.Росс. Зокрема, А.Смолл в університетському підручнику для соціологів (“Загальна соціологія”, 1905) позначав інтересом соціальну одиницю, що зумовлює будь-яку з форм поведінки суб’єкта: “Весь життєвий процес... що розглядається в його соціальній фазі, є в остаточному підсумку процесом розвитку, пристосування і задоволення інтересів” [1, с. 433–434]. Сам інтерес А.Смолл визначав доволі абстрактно – як “незадоволену здатність, відповідну нереалізованій умові і спрямовану на таку дію, яка реалізує зазначену умову” [1, с. 433]. Категорія “інтерес” була центральною і в соціологічному теоретизуванні Е.Росса (“Соціальний контроль: дослідження основ порядку”, 1901), позначала всеохопну “соціальну силу”, що детермінує соціальний розвиток, уможлиблює соціальне розмежування.

“Спочатку були інтереси”, – таку тезу обстоює наприкінці XIX ст. ряд представників європейської і американської соціології. Доволі узагальнене розуміння інтересу як “соціальної сили” багато в чому нагадувало ідею атома у фізиці – інтерес виступав ефективною абстракцією, ментальною моделлю, що позначала найменшу, певним чином “заряджену” одиницю соціальної взаємодії.

Недоліки такого механістичного погляду на інтерес вже на початку XX ст. розкриваються А.Бентлі у праці “Процес керівництва” (1908). Піддаючи критиці погляди своїх попередників на інтерес як на певний “імпульс”, “соціальну силу”, вчений звертається до екзистенціалістського тлумачення інтересу як атрибутивної характеристики соціаль-

ної спільноти, завдяки якій вона власне утворюється і підтримує своє існування. Відтак категорія “інтерес” береться за основу бентлівської концепції “зацікавлених груп” і активно використовується в позначенні ціннісної диспозиції соціального суб’єкта, соціальної адаптації як залучення індивіда до середовища, раціональної оцінки необхідності соціальної взаємодії, антиципації перспектив розвитку. Надання значного пояснювального потенціалу категорії “інтерес” дало можливість соціологові доволі легко обґрунтовувати витoki державного управління, влади, механізми соціальної структуризації і соціальної кооперації.

У 60-х роках ХХ ст. увага до інтересу як до головної детермінанти та регулятора соціальної активності актуалізується в творчості Дж.Коулмена (“Основи соціологічної теорії”, 1990). Через півстоліття автор “теорії соціального вибору” пропонує новий, вельми оригінальний спосіб застосування ідеї інтересу в соціології. Відштовхуючись від постулатів утилітаризму, соціолог позначає інтересом процес “контролю” соціальним суб’єктом “життєво необхідних ресурсів”, а соціальну систему визначає як взаємодію різних соціальних суб’єктів з контролем ресурсів, в яких вони зацікавлені. Вирішальна роль категорії “інтерес” у теорії Дж.Коулмена простежується більш виразно, коли соціолог виправдовує необхідність розпочинати будь-яке соціологічне дослідження з визначення інтересів соціальних суб’єктів у прагматико-утилітаристському сенсі.

Отже, у зазначених соціологічних концепціях інтерес використовується як фундаментальна категорія, крізь призму якої здійснюється аналіз різноманітних соціальних процесів і явищ. Така дослідницька позиція має чимало недоліків, що притаманні загалом софістичному способу теоретизування. Можна припустити, що абсолютизація інтересу як інструменту соціологічного пізнання виступала, з одного боку, як об’єктивна відсутність за той час гідних до неї альтернатив комплексного відображення суб’єкт-об’єктних і суб’єкт-суб’єктних відносин, а з другого – як

прагнення спростити складну картину соціальної дійсності і місця соціального актора у ньому. Серед незначних переваг можна зазначити використання кола похідних понять, що сприяли становленню інтересу як соціологічної категорії. Зокрема, запропоноване Г.Ратценхофером поняття “природжений інтерес”, що свого часу позбавляло від зайвих пояснень емоційно-мотиваційного компоненту інтересу, або поняття “корпоративний інтерес” Дж.Коулмена, що є незамінним у позначенні орієнтацій сучасних професійних колективів.

2. У системі соціологічних понять категорія “інтерес” використовується в працях К.Маркса, М.Вебера, Р.Перрі, Р.Макайвера, Ю.Хабермаса, П.Бурдьє. Найяскравіше в цьому статусі вона представлена в соціології марксизму (класове тлумачення). Разом з поняттями “відчуження”, “конфлікт”, “свідомість”, “клас”, досліджувана категорія слугує для позначення об’єктивної матеріальної орієнтації, що визначається диспозицією суб’єкта в системі розподілу праці і мірою володіння засобами виробництва. Або як це сформулював свого часу Ф.Енгельс: “Економічні відносини кожного даного суспільства виявляються перш за все як інтереси” [2, с. 271].

Доволі часто і в різних контекстах звертався до категорії “інтерес” М.Вебер. Більшою мірою він спирався на ідею інтересу в роботі “Господарство і суспільство” (1922), де окреслив коло соціальних проблем, визначених дією інструментального, прагматичного інтересу. Свідченням значущості категорії “інтерес” у соціологічних побудовах М.Вебера також є розгляд інтересу невід’ємною складовою світогляду, яка визначає його відправну точку, напрям та межі (“Протестантська етика”, 1905). За соціологом, соціальну активність визначають як інтереси (матеріальні, політичні тощо), так і ідеї (релігійні, світські тощо), що час від часу змінюють зміст і форму реалізації інтересів.

У загальних рисах вклад М.Вебера в розробку теорії інтересу можна розкрити у такому. По-перше, соціолог розкрив взаємозв’язок інтересу з соціальними цінностями

і нормативними стандартами. По-друге, застосовував категорію інтересу в поясненні основи соціально-економічних і політичних відносин, релігійних настанов. Певні звернення до інтересу присутні в аналізі інтелектуальної і навіть інтимної сфери, де під інтересом він розумів сплав двох елементів: “ясного усвідомлення” і “недоліку відчуття зв’язку”. По-третє, категорією “інтерес” соціолог інтегровано позначав і атрибутивну характеристику суб’єкта, і “асоціативне ставлення” до об’єкта середовища.

У 20-х роках ХХ ст. засновники так званої “теорії інтересу” (Р.Перрі, Д.Паркер) з позицій соціального біхевіоризму застосовували ідею інтересу для позначення системи рефлекторних відповідей суб’єкта на ситуативні подразники з соціального середовища. Натуралізм, близький до прагматизму, наповнював категорію «інтерес» психологічним змістом та вводив її до кола таких понять, як “мотивація”, “мета”, “свідомість” тощо. Цю традицію фактично продовжив у 30-х роках ХХ ст. Р.Макайвер, який звертався до ідеї інтересу у позначенні психічних механізмів віддзеркалення соціальної дійсності та ціннісно-раціональної оцінки суб’єктом соціальної ситуації.

У сучасній соціологічній теорії найбільш активно категорія “інтерес” представлена в працях П.Бурдьє, де вона тісно пов’язана з поняттями “габітус”, “соціальне поле”, “капітал”. У структуралістському конструктивізмі П.Бурдьє ідея інтересу використовується для зображення, з одного боку, обставини, що надає примусову дію (інтерес соціального поля), а з другого – для пояснення вибіркової спрямованості суб’єктів соціальної взаємодії (зацікавленість суб’єкта). Соціолог піддає критиці ідею, що категорія “інтерес” повинна описувати виключно соціальні конструкти, не беручи до уваги діючого суб’єкта. І в той же час відкидає психологічний контекст, виходячи з переважно соціологічного бачення інтересу в дусі дюркгеймівського “диктату”. Натомість соціолог доволі специфічно інтерпретує інтерес у термінах “лібідо”, “ілюзії” (прагнення брати участь у “соціальній грі”), що істотно відрізняє його тлумачення

інтересу від трактувань попередників. Ще одним свідченням активного звернення соціолога до ідеї інтересу є застосування поняття “атараксія” (ataraxia), що позначає стан душевного спокою, “незворушність душі” та є антонімічним до стану зацікавленості [3].

Нарешті, Ю.Хабермас звертається до категорії “інтерес” для пояснення системи інтерпретацій, які роблять можливою орієнтацію соціального суб’єкта в рамках загальних традицій, обмежень встановленої дійсності (“Пізнання і інтерес”, 1968). Категорія “інтерес” використовується соціологом здебільшого в соціокультурному контексті, пояснюючи прогресуючі прагнення людства в умовах сучасного постіндустріального капіталізму, використовується загалом у контексті критики індивідуалізму і прагматизму та має кілька похідних понять (“технічний інтерес”, “практичний інтерес”, “емансипаційний інтерес”) [4].

Отже, знаходячись у системі соціологічних понять, категорія “інтерес” виступає як рівноправний аналітичний інструмент, який отримує певну інтерпретацію, виходячи із специфіки соціологічної концепції, методологічного підходу. Переваги такого застосування категорії в соціології очевидні. Передусім відбувається становлення семантичної структури категорії: “сигніфікату” (визначення сукупності тих ознак явища, які істотні для його коректного іменування цим поняттям) та “інтенціоналу” (визначення явища з зазначенням родових і видових особливостей). Паралельно формується предметне поле використання категорії в науці.

3. Слід звернути увагу також на причини епізодичного звернення до ідеї інтересу в соціологічному теоретизуванні. Доволі часто категорія інтересу *de facto* вилучається із наукового вжитку і побічно визнається незначною. Зокрема, Е.Дюркгейм був одним із тих соціологів, який на відміну від М.Вебера і Г.Ратценхофера не розглядав “гру інтересів” як основу функціонування та розвитку суспільства. Він скептично ставився до можливості об’єднання суб’єктів у соціальні групи за рахунок реалізації

мінливих індивідуальних інтересів, які передусім вважав деструктивним, руйнівним чинником соціального устрою. Теза про суспільство як систему конфліктуючих інтересів підтримувалася соціологом лише у нормативному контексті, коли зіткнення інтересів визначалося як нестача норм регуляції міжгрупових відносин. Загалом, критика пріоритету приватного (прагматичного) інтересу з позицій соціологізму простежується в більшості робіт Е.Дюркгейма.

У подальшій боротьбі з утилітаристською традицією та намагаючись пояснити соціальну реальність власне соціологічними поняттями, Т.Парсонс фактично не звертається до категорії “інтерес” за властивий їй у середині ХХ ст. економіко-прагматичний зміст. Натомість соціолог активно використовує поняття “орієнтація”, що в його розумінні позначає всю систему прагнень, мотивів, інтересів індивідів. Оскільки інтерес визнавався Т.Парсонсом як дестабілізуючий чинник соціальної системи, який мало сприяє розкриттю основних постулатів теорії соціальних систем, соціологічний аналіз людських інтересів у його роботах є доволі обмеженим.

Як малоефективний аналітичний інструмент інтерес представлений і в соціологічних побудовах Р.Мертонна. Уже було зазначено, що неоднозначність і “розмиту універсальність” деяких соціологічних категорій, до яких правомірно віднести і категорію “інтерес”), соціолог пояснював тривалим періодом їх становлення та відсутністю концептуальної розробки. Дослідження Р.Мертонном людських інтересів ми зустрічаємо лише в його аналізі критеріїв соціального вибору. За соціологом, “вибір” однієї з альтернатив суспільного розвитку відбувається або завдяки хибним інтересам (хибна свідомість, ідеологія), або завдяки нав’язуванню інтересів владою, що контролює ціннісно-нормативні зразки в суспільстві, або внаслідок зацікавленості у асоціальній, проте більш результативній поведінці.

У свою чергу нівелювання ідеї інтересу характеризує соціологічні праці М.Фуко. Вчений розглядає владу і ряд соціальних процесів, таких як соціальний прогрес або со-

ціальна детермінація, безвідносно до інтересу (“Археології знання”, 1969). Соціолог рішуче відхиляє будь-яку персоніфіковану інтерпретацію соціальних явищ, оскільки розглядає їх згідно з соціальною динамікою, яка належить безпосередньо соціальній системі і не може бути віднесена ані до класу, ані до групи, ані до зацікавленого індивіда. На думку М.Фуко, соціальна система сприяє формуванню інтересів, а не навпаки, причому немає об’єктивної можливості ідентифікувати безмежну кількість інтересів у конкретній соціальній ситуації [5, с. 74]. Отже, специфіка структуралістського методу пояснює причини епізодичного звернення М.Фуко до аналізу інтересів соціальних суб’єктів.

Таким чином, мала затребуваність категорії “інтерес” у поясненні процесів соціального розвитку, групотворення, владних відносин тощо пов’язана більшою мірою з визнанням пріоритету соціальної складової над індивідуальною, коли інтерес фактично ідентифікується зі своїм носієм і визначається нормативним шляхом як егоїстична скерованість або дестабілізуюча суспільний порядок сила. Окрім того, слід підкреслити контекстуальну заміну полісемантичної категорії “інтерес” такими поняттями, як “орієнтація”, “прагнення”, “скерованість уваги” тощо, що пов’язано більшою мірою з прагненням соціологів забезпечити аналітичну чіткість і витриманість своїх концепцій.

4. У низці соціологічних концепцій інтерес використовується як евфемізм (індивідуально-контекстна заміна поняття іншими поняттями з метою спотворення або маскування справжньої суті того, що позначається). Такий характер використання досліджуваної категорії досить змістовно описав А.Хіршман у роботі “Розуміння інтересу: від евфемізму до тавтології” (1986). Зокрема, у статті “Інтереси” він пише: “Це поняття [інтерес] було спочатку введено в обіг як евфемізм вже в наприкінці Середньовіччя, щоб зробити поважаною діяльність по збору “інтересу” (відсотка) по позиках, яка довго вважалася “гріхом лихварства” [6, с. 434]. Використання категорії “інтерес” у позначенні процентної ставки (“interest rate”) актуаль-

но і в сучасній економічній науці. Найяскравіше як евфемізм інтерес фігурує в економічних роботах Р.Мертонна “Теорія раціональної оцінки вибору” (1973), “До оцінки корпоративного боргу” (1974). Слід зазначити, що на сьогодні розуміння інтересу як вигоди, процентної ставки виглядає не стільки як евфемізм, скільки як один з аспектів змісту досліджуваної категорії.

5. Нарешті, заперечення інтересу як соціологічної категорії можна знайти в роботах Р.Парка, Е.Берджеса, Дж.Мейєра, Р.Арона. Зокрема, визнання авторитету соціологічних поглядів Т.Парсонса на цінності та норми як на детермінуючі чинники соціальної організації сприяло тимчасовому нівелюванню ідеї інтересу в соціології, призвело до виключення категорії “інтерес” з підручника соціології Р.Парка і Е.Берджеса (“Вступ до науки соціології”, 1969).

Ставлення до інтересу як до зайвого інструменту соціологічного пізнання можна прослідкувати у творчості Дж.Мейєра (“Актор” сучасного суспільства”, 2000), однієї з головних фігур сучасної компаративістської соціології. Соціолог свідомо виключає категорію “інтерес” із своїх теоретизувань, бо з позицій нового інституціоналізму ставить під сумнів здатність (прагматичного) інтересу структурувати і адаптувати формальні організації до вимог сучасної соціальної ситуації. Розгляд моделей соціальної взаємодії, позбавлених принципу інтересу, дає змогу йому встановити малоприслатний, навіть зайвий характер використання категорії “інтерес” у соціології. Причину пафосного ставлення до ідеї інтересу Дж.Мейєр убачає у специфіці західної соціології, яка звично розуміє і оперує інтересом як “раціональним міфом” в економічних конотаціях, зокрема в значеннях матеріальної вигоди, особистісної свободи [7]. До скептично налаштованих соціологів примикає і Р.Арон, який у роботі “Мир і війна” (2003) піддає критиці можливість звернення до інтересу як до ефективно наукової категорії передусім за її багатозначність і універсальність змісту [8, с. 91].

Таким чином, починаючи з середини ХІХ ст. і по сьогодні, суперечливе ставлення соціологів до категорії інтересу

(що простежується від характерної абсолютизації до відвертого заперечення) свідчить про відсутність узгодженого розуміння її пояснювальних можливостей. Одним з витоків цієї суперечності є розмаїття методологічних підходів, що надають полісемантичній категорії те чи інше навантаження і специфіку операціоналізації. Отже, ступінь затребуваності категорії “інтерес” у теоретичних дослідженнях соціології можна розкрити на п’яти рівнях.

На першому рівні категорія інтересу визнається фундаментальною в поясненні різноманітних соціальних процесів і явищ, отже, відверто абсолютизується. Суто в термінах інтересу вивчали соціальну реальність А.Смолл, Г.Ратценхофер, Е.Росс. Пропонуючи інтерес як “альфа і омега” соціологічного аналізу, вони неодноразово потрапляли у пастку софістичних міркувань, втрачаючи можливість провести чітку демаркацію між біологічним і психологічним розумінням інтересу, з одного боку, і його соціологічною інтерпретацією – з другого. Вади абсолютизованого розуміння інтересу були особливо помітні, коли категорія “інтерес” у своєму природно-біологічному і прагматико-економічному контексті використовувалася для пояснення кількох різних соціальних явищ.

На другому рівні категорія інтересу визнається як одна з основних, є невід’ємною складовою соціологічних концепцій, розуміння яких стає неможливим без її урахування. Яскравим прикладом є класове тлумачення інтересу К.Марксом і Ф.Енгельсом або веберівське визначення “констеляції інтересів” у капіталістичному суспільстві. Ідея інтересу є органічною складовою соціологічної концепції П.Бурдьє, який вважав, що інтересів рівно стільки, скільки існує “соціальних полів”, і наскільки великим є прагнення “агента” інвестувати у соціальну гру і отримувати різного роду “капітали”.

На третьому рівні ідея інтересу використовується як метафора, а в певних випадках – як евфемізм. Оскільки термін “інтерес” широко використовується в буденній свідомості, ми не виключаємо той факт, що у ряді соціоло-

гічних концепцій категорія “інтерес” може нести додатково те або інше смислове навантаження. Більше того, в соціології категорію “інтерес” час від часу застосовують для заміни небажаних для ряду об’єктивістських концепцій понять “вигода”, “мотивація”, “прагнення до блага”. Яскравим прикладом також є звернення до інтересу в значенні процентної ставки (“interest rate”) в економічних роботах Р.Мертона.

На четвертому рівні категорія інтересу визнається незначною у соціологічній теорії. У даному випадку соціологи ризикують нівелювати роль людських інтересів і звести пояснення всього різноманіття соціального життя до визначення культурних настанов та історичних закономірностей. Причиною “ворожого” ставлення до категорії “інтерес” є заперечення прихильниками структурних підходів методологічного індивідуалізму, який звично пов’язується з дослідженням соціальних потреб, інтересів, соціальної свідомості. Представники макросоціологічних парадигм не приділяють належної уваги вивченню інтересів, оскільки розглядають суспільство як системну єдність, що відтворюється за рахунок культури, соціальних практик, символів, мови тощо. Проте це не означає, що вони абсолютно уникають або посилають на людські інтереси, або їх визначення у соціокультурному контексті.

На п’ятому рівні інтерес представлений як зайва категорія, яка свідомо усувається з арсеналу соціологічних понять, оскільки має чимало інтерпретацій соціально-економічного, соціально-психологічного, соціально-філософського ґатунків. Інтерес визнається багатозначною категорією (універ-салією), яка не стільки сприяє соціологічному пізнанню, скільки ускладнює його. При цьому порушуються питання як про доцільність наукового звернення до аналізу людських інтересів взагалі, так і про фактичну можливість соціологічного використання категорії інтересу зокрема.

Наприкінці зазначимо, що сучасна методологічна криза в соціології і спроби її подолання знову актуалізують по-

требу в уніфікуючій специфіці категорії “інтерес”. Звісно, що пояснювальні можливості цієї категорії вже не будуть настільки великими, якими вони були наприкінці ХІХ ст., проте ідея інтересу в соціології як і раніше залишається полем активних наукових пошуків, тривалих дискусій, уможливорює перехід до якісно нового рівня соціологічного узагальнення. Як виглядатиме сучасне визначення інтересу в соціології? В якому значенні категорія “інтерес” буде представлена в емпіричних дослідженнях? Це лише ряд запитань, на які слід відповісти, якщо ми прагнемо мати теоретично і практично затребувану соціологічну категорію “інтерес”.

Література

1. Small A. General sociology: An exposition of the main development in sociological theory from Spencer to Ratzel / Albion Woodbury Small. – Chicago : The University of Chicago Press, 1905. – 739 p.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения : в 2 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1955. – Т.1. – 1955. – 636 с.
3. Bourdieu P. Is a Disinterested Act Possible? // Practical Reason: on the Theory of Action / P.Bourdieu. – Stanford : Stanford University Press, 1998. – 153 p.
4. Habermas J. Knowledge and Human Interests / J. Habermas. – London : Heinemann. – 1971. – 314 p.
5. Фуко М. Археология знания / Мишель Фуко; [пер. с фр. С. Митина, Д. Стасова ; общ. ред. Бр. Левченко]. – К. : Ника-Центр, 1996. – 206, [1] с. – (Серия “ОПЕРА АПАРТА” Р. Bourdieu; Вып.1).
6. Хиршман А. Интересы / Альберт О. Хиршман // Экономическая теория / под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена ; пер с англ., науч. ред. чл.-корр. РАН В. С. Автономов. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 931 с.
7. Meyer J. The “Actor” P.Bourdieu of modern society: the cultural construction of social agency / Meyer John, Jepperson Ronald // Sociological Theory. – 2000. – № 18. – P. 100–120.
8. Aron R. Peace and War: A Theory of International Relations / Raymond Aron. – (with a new introduction by D. J. Mahoney and V.C. Anderson). – London : Transaction Publishers, 2003. – 820 p.

ПЕРЕДАЧА СОЦІАЛЬНОГО ДОСВІДУ ЯК СОЦІОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Стаття аналізує соціологічні аспекти проблеми передачі соціального досвіду. Дослідження складається з двох частин. Перша зосереджується на формулюванні наукової дефініції передачі соціального досвіду і розглядає соціально-комунікативні характеристики даного процесу. Друга порівнює передачу соціального досвіду зі спорідненими процесами, такими, як трансмісія культури, виховання, освіта, соціалізація і визначає семантичні особливості використання відповідних понять в соціології.

Keywords: *transfer of social experience, transmission of culture, upbringing, education, socialization.*

Ключові слова: *передача соціального досвіду, трансмісія культури, виховання, освіта, соціалізація.*

Ключевые слова: *передача социального опыта, трансмисия культуры, воспитание, образование, социализация.*

Питання, що стосуються передачі соціального досвіду, займають особливе місце дослідницької проблематики гуманітарних дисциплін. З огляду на багатоаспектність об'єкта дослідження вони мають переважно комплексний характер, а відтак привертають увагу не лише соціологів, а й представників суміжних із соціологією наук, передусім соціальної психології і соціальної педагогіки, а також у їх соціологічному вимірі – соціальної культурології і культурної антропології. Однак, попри широкий контекст розгляду, передача соціального досвіду аналізується досить фрагментарно. Вона майже не позиціонується як самостійна дослідницька проблема, вивчаючись насамперед з погляду інших процесів – соціального становлення особистості й соціальної адаптації, відтворення соціальних систем і функціонування соціальних інститутів, крос-культурної комунікації і міжпоколінних взаємодій – і, закономірно,

осмислюється лише тією мірою, якою це необхідно для пояснення їх перебігу.

Як наслідок, існує низка розрізнених теоретичних уявлень, що потребують синтезу в межах єдиної концептуальної моделі. Здійснення такого синтезу – завдання саме соціологічної теорії, адже в той час, коли соціальні психологія і педагогіка забезпечують мікрорівень, а соціальна культурологія і культурна антропологія – макрорівень аналізу, соціологія здатна творчо інтегрувати обидва підходи. При цьому передача соціального досвіду має бути чітко виокремлена з множини пов'язаних з нею процесів і водночас співвіднесена з ними в системі наукових категорій.

Подібні дослідження вимагають опори на певне теоретичне підґрунтя, яке у даному випадку не позбавлене суперечностей. З одного боку, аналіз літературних джерел дає змогу зробити висновок про відсутність наукових визначень передачі соціального досвіду, з другого – свідчить про наявність численних концепцій, що розкривають її окремі аспекти. Насамперед слід згадати класичні доробки Т.Парсонса, З.Фрейда, Дж.Міда, Е.Еріксона, Ж.Піаже, Л.Кольберга, М.Мід, К.Мангейма, Д.Ельконіна, І.Кона. Заслужують на увагу і праці вітчизняних та російських авторів кінця ХХ – початку ХХІ ст. – Г.Андреєвої, А.Мудрика, Ф.Мустаєвої, В.Москаленко, Л.Ази, М.Лукашевича та багатьох інших. Утім, адекватна оцінка наукового внеску і узагальнення теоретичних положень кожного з них ускладнюються тією обставиною, що поряд з поняттям передачі соціального досвіду без належного семантичного розмежування у відповідних контекстах використовуються й інші – “трансляція соціального досвіду”, “культурна трансмісія”, “соціалізація особистості”, “навчання”, “виховання”, “освіта”. Виникає проблема узгодженості категоріального апарату, що значно зменшує можливості побудови цілісної моделі передачі соціального досвіду. Довільно-ситуативний характер утворення синонімічних зв'язків між смисловими одиницями перешкоджає як систематизації попередніх концептуальних доробків, так і новим теоретичним пошукам.

Таким чином, порівняння зазначених понять і виявлення міри тотожності/відмінності процесів, що за ними стоять, з процесом передачі соціального досвіду постає важливою методологічною умовою ефективності досліджень останнього. Ще більш нагальною є потреба формулювання дефініції передачі соціального досвіду, яка б відображала розуміння даного процесу на сучасному етапі розвитку наукової думки.

Враховуючи наведене, мета статті – дати загальне визначення передачі соціального досвіду, окреслити її місце в системі суміжних соціологічних понять і особливості застосування в сучасній соціологічній теорії.

Щодо першого з поставлених завдань одразу зауважимо: пропонуване визначення не стверджується автором публікації як абсолютно істинне і єдино можливе. Воно не претендує на повноту і всебічну досконалість, особливо з огляду на відсутність у літературі попередніх напрацювань його варіантів.

На мій погляд, передача соціального досвіду – це соціально-комунікативний процес, під час якого елементи соціального досвіду, притаманні одному соціальному суб'єкту завдяки посередництву знакових систем і/чи матеріальних об'єктів стають доступними для сприйняття і засвоєння іншим соціальним суб'єктом, убудовуючись, таким чином, у структуру його соціального досвіду.

Задля формування цілісного бачення процесу варто наголосити, що він відбувається не лише соціально-організованим, а й стихійним, не лише усвідомленим, а й неусвідомленим шляхом, причому неусвідомлений шлях багатьма авторами визнається домінуючим. К.Мангейм, зокрема, стверджує: “Як у кількісному, так і в якісному відношеннях дані, повідомлені шляхом свідомого навчання, не такі вже й важливі. Всі ті установки й ідеї, що продовжують задовільно діяти в новій ситуації і слугують основним інвентарем колективного життя, передаються і транслюються неусвідомлено і ненавмисне: вони ніби просочуються від вчителя до учня, а ті про це не підозрюють” [1, с. 33].

Суб'єктом передачі може виступати будь-яка особистість, соціальна спільнота чи навіть суспільство в цілому, об'єктом – будь-які складові їх соціального досвіду. Виходячи з подібності характеру фіксації, динаміки і ролі в соціумі, ці складові об'єднані в чотири смислові функціональні блоки: традиційний – охоплює традиції, звичаї, ритуали; нормативний – включає соціальні норми і цінності; практично-діяльнісний – об'єднує різноманітні вміння і навички; інформаційний – являє собою сукупність побутових і наукових знань, технологій. Усі вони є суб'єктивними за своєю природою, оскільки утворюються, вдосконалюються, реалізуються, передаються, набуваються конкретними соціальними суб'єктами, інтегруючись в унікальну для кожного внутрішню структуровану цілісність. У той же час передача соціального досвіду обов'язково передбачає і його об'єктивацію в мові, інших знакових системах, предметах матеріальної культури, що слугують засобами комунікативного зв'язку.

Близьким за змістом до поняття передачі соціального досвіду, фактично його синонімом, виступає поняття трансляції соціального досвіду. Протягом останніх десятиріч науковці відходять від вузькокомедійного трактування трансляції як “передавання на далеку відстань програм по радіо або телебаченню з місця події” або “передачі радіомовних і телевізійних програм через мережу проводів” [2, с. 1262]. Натомість вона часто тлумачиться як наслідування культури при розгляді функцій і рівнів останньої. Як взаємозамінні поняття трансляції соціального досвіду і його передачі використовують у своїх публікаціях Г.Андреева, О.Кожем'якіна, низка інших авторів [3–5].

Що ж стосується решти понять так званого синонімічного ряду, їх ототожнення з передачею соціального досвіду навряд чи можна вважати правомірним. Не йдеться про кардинальні відмінності, однак кожному притаманні неповторні відтінки змісту, які необхідно враховувати, щоб уникнути смислових помилок.

Так, поняття культурної трансмісії використовується науковцями насамперед для здійснення порівняльно-істо-

ричного аналізу і позначає процес, завдяки якому культура передається від попередніх поколінь до наступних через навчання. При цьому культурологи (А.Кравченко та ін.) прагнуть виділити ті базові елементи культури, які, залишаючись незмінними, забезпечують її наступність, безперервність у часі, а також описати чинники розриву ланцюга культурної спадкоємності і джерела його відновлення після періодів руйнації. Соціологи ж, зокрема І.Кон, намагаються дослідити власне соціальні аспекти трансмісії культури, виявити соціальні механізми даного процесу і простежити історичну динаміку соціальних інститутів, відповідальних за його здійснення [6; 7].

За своєю семантикою культурна трансмісія є вузким порівняно з передачею соціального досвіду поняттям, оскільки вбирає лише поколінний вимір останньої, причому взятий у його частковому аспекті. Втім, їх синонімічне застосування контекстуально можливе, якщо увага дослідників зосереджується виключно на вертикальній спрямованості передачі – від людей старшого віку до представників молодшої генерації.

Цікавим є співвідношення понять передачі соціального досвіду і навчання. Навчання – спеціально організований процес управління навчальною діяльністю учнів, спрямований на здобуття знань і оволодіння необхідними навичками і вміннями. Воно забезпечує цілеспрямовану передачу надбань людства, кращі досягнення якого включаються в навчальні програми відповідно до потреб суспільної практики [8, с. 215; 9, с. 298].

Із зазначеного можна зробити висновок, що навчання не тотожне передачі соціального досвіду принаймні з двох причин. По-перше, воно забезпечує передавання не всього комплексу соціального досвіду, а лише його інформаційного і опосередковано через інформаційний – практично-діяльнісного компонентів. По-друге, навчання відповідає виключно за керовану складову даного процесу, який, очевидно, не обмежується нею, адже може відбуватися і стихійно, без застосування організаційно встановлених

методів і форм. Таким чином, воно є важливим, але недостатнім для забезпечення передачі соціального досвіду і може бути визначене як один з її механізмів.

Тут і надалі під механізмом розуміється процес, який у сукупності з іншими складає певне явище і забезпечує перетворення (передачу) того, що наявне в одному, в те, що вимагається в іншому [10, с. 265].

Не виконує синонімічну функцію щодо передачі соціального досвіду і поняття освіти. Як процес освіта подібно до навчання охоплює лише інституалізовану, формальну передачу елементів соціального досвіду, щоправда, у даному випадку йдеться не тільки про знання, вміння, навички, а й про цінності та норми, які транслюються завдяки вихованню. Крім того, вона не обмежується процесуальним визначенням, а постає також системою і соціальним інститутом, що виконує функції підготовки і включення індивіда в різні сфери життєдіяльності суспільства, або взагалі визнається сукупністю систематизованих знань, умінь і навичок, набутих у процесі навчання [5, с. 243; 11, с. 262–263].

Залежно від аспекту розуміння освіта, відповідно, може виступати механізмом, інститутом чи результатом передачі соціального досвіду. Найбільш перспективний інституційний зріз аналізу, натомість підхід до неї як до механізму видається малоінформативним, оскільки як такий вона синтезує процеси навчання і виховання, що підлягають окремому розгляду.

Виховання – планомірний, цілеспрямований вплив на людину з метою передачі, прищеплення їй певної системи уявлень, цінностей і норм поведінки [9, с. 76; 12, с. 275]. Як зазначає Л.Аза, воно покликане, з одного боку, готувати особистість до активної участі в життєдіяльності соціуму, сприяти її творчому розвитку, а з другого – забезпечувати ефективне відтворення суспільства в цілому [13, с. 10–12].

Попри їхню змістовну близькість, виховання не тотожне передачі соціального досвіду, оскільки, по-перше, охоплює не всі його елементи і, по-друге, передбачає наявність

педагогічного контролю. Воно являє собою механізм передачі соціального досвіду, однак це не стосується розвитку індивідуальних здібностей у формі самовиховання. Останнє реалізується через самовплив суб'єкта на власну особистість, тоді як для здійснення передачі соціального досвіду необхідна участь як мінімум двох соціальних суб'єктів, об'єднаних прямим чи опосередкованим комунікативним зв'язком.

Наведена характеристика виховного процесу відповідає традиційному підходу до його розуміння. Однак даному поняттю може приписуватися і більш широке значення, яке передбачає врахування не лише цілеспрямованих, а й стихійних впливів і спонукає науковців до ототожнення виховання особистості з її соціалізацією.

Соціалізація особистості – це “процес і результат засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду, здійснюваний у діяльності і спілкуванні” [14, с. 486]; “процес становлення людини як соціальної істоти, у ході якого складається її багатоманітний зв'язок з суспільством, засвоюються орієнтації, цінності, норми, відбувається розвиток особистісних якостей, формується активність і цілісність особистості, набувається соціальний досвід” [15, с. 175]; “процес, під час якого люди залучаються до соціуму життя, навчаються дотриманню соціальних норм, установок, зразків поведінки, засвоюють певні соціальні ролі” [16, с. 341]; “процес накопичення людьми досвіду і соціальних установок, що відповідають їх соціальним ролям” [17, с. 94].

Спільною рисою представлених визначень (їх можна охарактеризувати як типові для словників і оглядової літератури) є позиціонування набуття соціального досвіду як змісту і основного результату соціалізації. Водночас чимало авторів вказують на однобічність такого розуміння. Г.Андреєва, наприклад, наголошує, що процес соціалізації – двосторонній у своїй основі, і окрім засвоєння соціального досвіду шляхом входження індивіда в систему соціальних зв'язків, включає відтворення цих зв'язків шляхом

активної діяльності в соціальному середовищі [12, с. 276]. У багатьох публікаціях важливою складовою соціалізаційного процесу визнається і розвиток самосвідомості особистості. Зокрема, твердження, що соціалізація у загальному розумінні означає становлення в людині образу її “Я”, висловлює І.Кон [18, с. 9]. Деякі науковці (Ф.Мустаєва та ін.) намагаються ще більше розширити значення соціалізації, виділяючи три аспекти даного процесу: соціокультурний (об’єднує засвоєння й відтворення соціального досвіду); соціально-психологічний (самоусвідомлення, самовираження, самоактуалізація і самоствердження); природно-культурний (досягнення на кожному віковому етапі того рівня фізичного й психічного розвитку, який вважається нормою в даній культурі) [19, с. 68].

Таким чином, встановлення міри тотожності/відмінності понять передачі соціального досвіду і соціалізації особистості залежить від особливостей теоретичного підходу, якого дотримується той чи інший дослідник. В одному випадку їх доцільно розглядати як взаємозамінні, в іншому – як такі, що лише частково перетинаються за своїм змістом. На нашу думку, друга точка зору є більш правомірною, оскільки передача соціального досвіду на відміну від соціалізації не вбирає в себе процес формування індивідуального “Я”-образу, хоча і впливає на нього, і не обмежується особистісним виміром (може відбуватися на рівні соціальних спільнот, набувати крос-культурного характеру). Водночас необхідно відмітити, що більшість концепцій, які розроблено в межах розвитку теорії соціалізації, проливають світло саме на проблему передачі соціального досвіду, причому враховують як цілеспрямовану, так і стихійну складову даного процесу.

Зокрема, узагальнення соціалізаційних ідей структурного функціоналізму, психоаналізу, символічного інтеракціонізму [20–22] дає змогу скласти цілісне уявлення про механізми передачі і засвоєння соціального досвіду, об’єднавши їх у три основні групи, а саме соціальну, соціально-психологічну і психологічну. Перша охоплює навчання,

виховання, гру, масову і побутову комунікацію, друга – імітацію, ідентифікацію, навіювання, переконання, пояснення, інструктування, демонстрацію зразка, третя – рефлексію й інтерналізацію. При цьому соціальні й соціально-психологічні механізми є механізмами власне передачі соціального досвіду, забезпечуючи, відповідно, зовнішньо-формальний і внутрішньосмисловий аспекти даного процесу, тоді як психологічні функціонально покликані реалізувати селекцію, структурування й інтеграцію суб'єктом отриманих завдяки трансляції елементів соціального досвіду. Також слід виділити групу механізмів-фільтрів, які не передають соціальний досвід, але впливають на його засвоєння, стимулюючи закріплення або, навпаки, відмову від тих чи інших норм, цінностей, традицій, технологій діяльності тощо. На соціально-психологічному рівні йдеться про заохочення і покарання, на психологічному – про окреслені Т.Парсонсом [20] гасіння підкріплення, репресію, заміщення.

Повертаючись до відмінностей між передачею соціального досвіду і соціалізацією особистості, наголосимо, що важливим критерієм розмежування порівнюваних процесів є розуміння вікової специфіки їх перебігу. Більшість відомих соціалізаційних концепцій пов'язують засвоєння соціального досвіду виключно з періодом дитинства і юності. Дорослі і люди похилого віку або взагалі визнаються такими, що вже завершили своє особистісне становлення і не підлягають соціалізації, як, наприклад, у теоріях З.Фрейда і Дж.Міда, або ж у разі поширення соціалізації на весь життєвий цикл людини – переважна частина концепцій, – з ними асоціюється не набуття, а передусім відтворення соціального досвіду і його трансляція підростаючому поколінню. Фактично виконання особистістю ролі суб'єкта-передавача чи, навпаки, суб'єкта-отримувача соціального досвіду ставиться у досить жорстку залежність від її віку: перша закріплюється за представниками старшої генерації, друга – за дітьми та молоддю. Виняток – теорії впливу референтних груп на підліткову соціалізацію,

згідно з якими визнається, що на означеному етапі життя найбільш інтенсивний обмін елементами досвіду відбувається між однолітками.

Отже, у поколінному аспекті процес соціалізації передбачає існування двох напрямів передачі соціального досвіду – “старше покоління – молодь” і “одноліток – одноліток”. Такий підхід співзвучний і поглядам культурологів [5; 6], які, ведучи мову про трансляцію культури нащадкам (за історичною “вертикаллю”) і сучасникам (за історичною “горизонталлю”), виділяють діахронний і синхронний напрями.

До певного моменту історичного розвитку двовекторна модель передачі соціального досвіду була цілком виправдана, а відповідний процес, принаймні на мікрорівні, міг розглядатися як складова соціалізації. Однак прискорені темпи соціокультурної динаміки останніх десятиліть, інноватизація всіх сфер суспільного життя, прискорення виробництва нових знань і технологій роблять актуальною появу третього вектора, а саме “молодь – старше покоління”, тим самим знімаючи усталений віковий розподіл суб’єктних позицій передавача і отримувача досвіду.

Трьохвекторність передачі соціального досвіду однією з перших описала М.Мід, обґрунтувавши її в концепції постфігуративної (“старше покоління – молодь”), кофігуративної (“одноліток – одноліток”) і префігуративної (“молодь – старше покоління”) культур. При цьому якщо перші два типи культур мають давні історичні корені, то виникнення останньої дослідниця обумовлює досягненнями науково-технічного прогресу середини ХХ ст., зазначаючи з приводу його наслідків: “Ще зовсім недавно старші могли говорити: “Послухай, я був молодим, а ти ніколи не був старим”. Але сьогодні молоді можуть їм відповісти: “Ти ніколи не був молодим у світі, де молодий я, і ніколи ним не будеш”. У цьому сенсі всі ми, народжені і виховані до 1940-х років, – мігранти” [23, с. 360].

Зміни в суспільній практиці вимагають адекватних змін в соціологічній теорії, що прагне цю практику пояснити.

Реакцією на появу третього вектора мало стати або оновлення семантики поняття “соціалізація” і напрацювання нових підходів до даного процесу, або ж застосування поряд з ним іншого поняття, смислові відтінки якого більшою мірою відповідають трьохвекторній моделі і дають змогу описати її функціонування. Цим альтернативним поняттям і виступає “передача соціального досвіду”.

Підбиваючи підсумки порівняльного аналізу, варто ще раз наголосити, що визначення співвідношень між елементами категоріального апарату є лише методологічним підґрунтям для проведення організованого наукового дослідження. Доцільним є подальше вивчення передачі соціального досвіду в чотирьох основних площинах: інформаційній (розширення каналів і засобів передачі соціального досвіду за сучасних соціокультурних умов, інтенсифікація обміну елементами досвіду); соціально-психологічній (актуальна специфіка механізмів передачі соціального досвіду); соціально-інституційній (передача соціального досвіду як функція традиційних і нових соціальних інститутів, їх вплив на мікро- і макрорівень процесу, суспільні функції самої передачі соціального досвіду); культурно-поколінній (співіснування різних векторів передачі соціального досвіду в сучасному суспільстві, сприятливі і деструктивні чинники поширення префігурації, особливості адаптації молоді до ролі суб’єкта–передавача, а людей старшого віку – до ролі суб’єкта–отримувача соціального досвіду).

Література

1. Мангейм К. Очерки социологии знания : Проблема поколений – состязательность – экономические амбиции / Карл Мангейм. – М., 2000.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2004.
3. Кожем’якіна О.М. Деякі аспекти генераційної парадигми наслідування суспільного досвіду в сучасному українському соціумі / О.М.Кожем’якіна // Практична філософія. – 2002. – № 2.

4. Андреева Г.М. Трудности социального познания: “образ мира” или реальный мир / Г.М.Андреева // Социальная психология в современном мире / [Алавидзе Т.Л., Андреева Г.М., Антонюк Е.В. и др.; под ред Г.М. Андреевой, А.И. Донцова. – М., 2002.
5. Ерасов Б. С. Социальная культурология / Б. С. Ерасов. – М., 1994.
6. Кравченко А.И. Культурология / А.И.Кравченко. – М., 2002.
7. Кон И.С. Ребенок и общество / И.С.Кон. – М., 2003.
8. Психологічна енциклопедія. – К., 2006.
9. Психологический словарь. – Ростов-на-Дону, 2003.
10. Розум С.И. Психология социализации и социальной адаптации человека: Теоретический и эмпирический анализ ключевых проблем психологии социализации / С.И.Розум. – СПб., 2007.
11. Соціологічна енциклопедія. – К., 2008.
12. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М., 1996.
13. Аза Л.А. Воспитание как философско-социологическая проблема (методологический аспект) / Л.А.Аза. – К., 1993.
14. Психологічний тлумачний словник. – Х., 2004.
15. Лукашевич Н.П. Социология воспитания / Н.П.Лукашевич. – К., 1996.
16. Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навч. словник-довідник. – К., 2002.
17. Смелзер Н. Социология / Н.Смелзер. – М., 1994.
18. Кон И.С. Открытие “Я” / И.С.Кон. – М., 1978.
19. Мустаева Ф.А. Социализация – ключевая проблема социальной педагогики // Основы социальной педагогики/ Ф.А.Мустаева. – М., 2002.
20. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т.Парсонс. – М., 2000.
21. Фрейд З. Основной инстинкт / З.Фрейд. – М., 1997.
22. Мід Дж.Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Джордж Г.Мід. – К., 2000.
23. Мид М. Культура и мир детства / М. Мид. – М., 1988.

ПРОБЛЕМА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ КАТЕГОРІЇ ДОВІРИ В СОЦІОЛОГІЇ

Стаття присвячена проблемі інтерпретації довіри в соціології. Автор розглядає підходи до визначення категорії “довіра” з використанням класифікації довіри за її формами виразу, орієнтацією на об’єкт та рівнями існування. Також у статті наведена інтерпретація системи споріднених з довірою понять та розглянуті основні суперечливі питання стосовно сутності довіри.

Keywords: *trust, level of trust, culture of trust, radius of trust, risk.*

Ключові слова: *довіра, рівень довіри, культура довіри, радіус довіри, ризик.*

Ключевые слова: *доверие, уровень доверия, культура доверия, радиус доверия, риск.*

Довіра є феноменом повсякденності, який у свідомості кожного пересічного індивіда – знайоме, банальне і зрозуміле явище. Проте вченими довіра усвідомлюється як феномен значно складніший, суперечливіший і такий, що має велике значення не лише у повсякденних практиках індивіда, а й у функціонуванні суспільства загалом. Частково феномен довіри був об’єктом інтересу в тому чи тому сенсі для деяких суспільствознавчих наук, серед яких найбільш ґрунтовно довіру досліджувала психологія, розглядаючи її як психічне явище. Проте приблизно з 70-х років ХХ ст. явище довіри увійшло в предметну царину соціології і досліджувалось там як соціальний феномен. Цей предмет дослідження набув бурхливого розвитку, про що свідчить той факт, що вже наприкінці 90-х років була сформована соціологічна теорія довіри. Незважаючи на таке стрімке зростання уваги до даної тематики, проблема інтерпретації самого поняття довіри залишається відкри-

тою, і в жодному із вітчизняних соціологічних словників і досі немає його визначення. Оскільки тривалий час довірою опікувалася психологія, вона переважно сприймається як психічний феномен. Існує помилкове припущення, що вивчення довіри соціологією є перенесенням відповідного поняття психології в соціологічну сферу. Однак соціологія вбачає в довірі не психологічну основу, а соціальну.

Отже, існують фундаментальні питання стосовно сутності довіри, а саме: чи є вона суто ірраціональним почуттям чи має раціональну складову, є природною чи набутою властивістю. Тематика довіри окреслена в соціології як актуальне питання сучасності, але цей предмет досліджений фрагментарно, поняття довіри проінтерпретоване не повною мірою. На даному етапі існує кілька підходів дослідження, розуміння та інтерпретації цього феномена, актуалізувалася потреба у рефлексії існуючих знань та підходів до визначення сутності довіри. Відповідно поняття довіри потребує детальнішої інтерпретації, розгляду існуючих визначень, їхнього аналізу та побудови системи понять, які розкривають даний концепт максимально повно і адекватно.

На мою думку, не може бути єдиної загальноприйнятної інтерпретації довіри, оскільки її природа, структура і сутність є досить складною і багатоманітною, тому визначення та інтерпретація довіри будуть поліваріантними. Довіру доцільно інтерпретувати відповідно до різних форм її вираження: 1) поняття; 2) почуття; 3) позиція стосовно того чи іншого об'єкта; 4) орієнтація на дію.

Для того щоб відповісти на запитання, чому довіра є соціальним явищем, треба усвідомити відмінність між розумінням довіри в психології та соціології. Перш ніж довіра увійшла до предметної царини соціології, її активно досліджувала психологія. Відомий психолог В. Зінченко, який безпосередньо займався цією проблематикою, вибудовує інтерпретацію поняття “довіра”, аналізуючи етимологію слова, висловлювання впливових соціальних діячів країни, науковців. “Етимологічно “виражати довіру” означає “серце даю” або “серце покладаю”, тобто довіра належить до найважливіших психічних станів людини. Вона з'являється у

“круговороті спілкування” між людьми, тобто не є вродженою. Говорити з кимось – це вже означає той або інший ступінь довіри або можливість народитися довірі. Фундаментальність почуття довіри підкреслюється лінгвістами ще і тим, що поняття “вірити” в деяких мовах мало першопочаткове значення “обирати” [1, с. 144]. У даному визначенні спершу наголошується на тому, що довіра є психічним станом, тобто має ірраціональний характер, а далі наводиться дефініція “обирати”, яка здебільшого належить до раціональної сфери пізнання. На мою думку, це свідчить про біполярну природу довіри, яка поєднує в собі як раціональні, так і ірраціональні складові. У “Енциклопедичному словнику” Брокгауза і Ефрона довіра визначається так: “Довіра – це психічний стан, відповідно до якого ми покладаємось на яку-небудь думку, яка здається нам авторитетною, і тому відмовляємось від самостійного дослідження питання, яке ми можемо дослідити” [1, с. 144]. У цьому загальному визначенні довіра постає передусім як психічний стан, якому притаманна ірраціональна природа. При цьому разом із довірою зазвичай застосовуються подібні, схожі поняття, до яких насамперед відносять віру та впевненість. У цьому ж словнику зазначається, що “довіра різниться як від віри, так і від упевненості. Віра перевищує силу зовнішніх фактичних і формально-логічних доказів. Довіра ж стосується питань, які знаходяться в компетенції людського пізнання; довіряється той, хто не хоче або не може вирішити або зробити що-небудь сам, покладаючись або на загальноприйнятту думку, або на авторитетну особу. Впевненість є усвідомленням власної сили і полягає у довірі до істинності свого знання або правоті своєї справи; довіра, навпаки, випливає із усвідомлення слабкості, невпевненості в собі, визнання авторитету” [1, с. 144]. У даному визначенні, окрім розкриття значення поняття, закладена і оцінка довіри стосовно її властивостей, яка є переважно негативною, про що свідчать такі наведені характеристики, як “слабкість” і “невпевненість”. Вочевидь,

із цієї дефініції випливає, що довіра притаманна переважно особам невпевненим та несамотійним. Уже згаданий В. Зінченко резюмував різні погляди стосовно довіри так: “Отже, довіра в значній своїй частині належить до емоційної, тобто погано раціоналізованої сфери психіки. Вона може породжувати багато інших почуттів (від любові до ненависті), станів (від комфорту до стресу і фрустрації), соціальних установок (від прийняття до відкидання)” [2, с. 90]. У даному визначенні довіри уособлений психологічний підхід. Психологія вивчає психічні стани і явища, і тому аналіз того чи іншого поняття вибудовується через призму психіки людини, а у визначеннях фігурують власне психологічні перемінні, які і було використано вище. Соціологічний підхід до поняття довіри передбачає дефініції, виведені за допомогою соціальних перемінних, тому соціологи вбачають у довірі інші складові, інший зміст, на відміну від психологів. Так, соціолог П. Штомпка визначив довіру як “виражене у дії, здійсненій стосовно партнера, очікування, що його реакції будуть для нас вигідними, іншими словами, здійснена в умовах невпевненості ставка на партнера у розрахунку на його благоприємні для нас відповідні дії” [3, с. 342]. У цій дефініції не міститься оцінки довіри як такої, міркувань про її позитивні або негативні сторони, натомість довіра презентована не як почуття, а як рушійна сила дії, імпульс до дії. У цьому і полягає основна відмінність між психологічним і соціологічним підходами до розуміння довіри.

Загалом, як психологи, так і соціологи схиляються до думки, що явище довіри існувало не завжди, оскільки воно не входить у набір першопочаткових психічних реакцій та емоцій людини чи навіть рефлексів. Феномен довіри/недовіри з’явився у процесі еволюції людських взаємовідносин та способу організації соціуму. Оскільки це почуття не є суто природним/вродженим, це означає, що воно може еволюціонувати під впливом сторонніх соціально значимих факторів. Зінченко у своєму визначенні зробив

акцент на ірраціональній природі довіри. А у дефініції, яку наводить П.Штомпка, переважають раціональні змінні, такі як “очікування”, “ставка”, “розрахунок”, і майже нічого не вказує на ірраціональну природу довіри (хоча “очікування” можна віднести і до ірраціональної, психічної сфери людського пізнання). Отже, психологія розглядає довіру як почуття, що має ірраціональну природу, а для соціології довіра є установкою на дію, що має раціональний характер.

Інтерпретація довіри не вичерпується лише визначенням поняття “довіра”. Існує набір споріднених понять, через які довіра визначається. Так, фундатор соціологічної теорії довіри П.Штомпка розкривав феномен довіри, використовуючи такі поняття: “баланс довіри”, “імпульс довіри”, “інституціональна довіра”, “комерційна довіра”, “культура довіри”, “культура недовіри” або ж “культура цинізму”, “особистісна довіра”, “загальна довіра”, “позиційна довіра”, “представницькі дії” або ж “довірчі дії”, “репутація”, “ризик”, “системна довіра”, “технологічна довіра”. Не менш важливими поняттями, пов’язаними із довірою, також є “контроль”, “безпека”. Далі розглянемо ці поняття детальніше.

Довіра, у своїй сутності, не може бути однаковою мірою виражена до всіх об’єктів, на які вона поширюється, так само і суб’єкти, які виражають довіру, мають різний ступінь і різний характер її виявлення. У зв’язку з цим Штомпка формулює поняття “баланс довіри”, який він визначає як “характерний для даної людини або інститутів ряд об’єктів, до яких проявляється довіра, а також ряд суб’єктів, які виражають свою довіру до цієї людини або інститутів” [3, с. 342]. Інший дослідник – Ф.Фукуяма вживав поняття “радіус довіри”, розуміючи під ним ту кількість об’єктів, на яку поширюється довіра суб’єкта. Потенційну здатність особистості до вираження довіри Штомпка позначив як “імпульс довіри”. Він його визначив як “індивідуальну диспозицію, розвинуту різною мірою

у різних людей, яка схиляє їх до вираження довіри апріорі” [3, с. 342]. Відповідно імпульс довіри залежить і від особистого досвіду індивіда, і від здобутого в дитинстві “потенціалу довіри”, який Еріксон називав “базисною довірою”. Відповідно до об’єктів прояву довіри Штомпка виділяє “особистісну довіру”, “загальну довіру”, “позиційну довіру”, “системну довіру”, “інститутційну довіру”, “комерційну довіру”, “технологічну довіру”. Цим різновидам довіри він надає відповідні визначення. Особистісна довіра, на його думку, це довіра, спрямована на конкретних, відомих нам осіб; загальна довіра – готовність до дій, заснована на очікуванні, що більшість осіб та інститутів діятимуть у наших інтересах.

Далі позиційна довіра, як він вважає, спрямована апріорі до кожного, хто займає визначену, варту довіри соціальну позицію (виконує визначену роль); системна довіра – це відчуття екзистенційної безпеки, засноване на переконанні в ефективності, добросовісності, справедливості суспільно-політичної системи або устрою, в якому ми живемо; інституційна довіра є довірою до великих організацій і (через ці організації) до мас анонімних функціонерів і представників таких організацій, що виконують у них різноманітні соціальні ролі. Нарешті, комерційна довіра виражена у рішенні здійснити покупку, переконання у відсутності браку або підробки, в якості та придатності товарів, а побічно у добросовісності та компетентності їх виробників; технологічна довіра – віра у міцність, надійність, ефективність технічних систем, які оточують нас у сучасному світі, використання яких є необхідною умовою нашого життя, незважаючи на те, що таємниці їхнього функціонування нам невідомі; побічним чином це також є довірою до конструкторів та операторів цих систем” [3, с. 343]. Як бачимо, для розкриття поняття довіри одного лише визначення цього поняття недостатньо, оскільки існує велика кількість різновидів довіри, основні з яких ми розглянули вище.

Довіра визначає алгоритм поведінки індивідів як між собою, так і на рівні взаємодії соціальних груп та систем. Для Штомпки довіра є показником культури цілого суспільства або ж окремим видом культури. Діагностуючи стан соціальної та моральної сфери суспільства, Штомпка використовував поняття “культура довіри” і “культура недовіри”. Якщо культура довіри – “всезагальна довіра, що охоплює всю групу і трактується як обов’язкове правило поведінки (клімат або атмосфера довіри в суспільстві)” [3, с. 343], то культура недовіри (культура цинізму) – “поширена й узагальнена підозрілість стосовно людей та інститутів, що змушує постійно стежити за ними і контролювати їхні дії в страхі перед оманною, перевищенням своїх прав, брехнею, недобррозичливістю, змовами, таємними діями” [3, с. 343]. Фукуяма, для якого довіра є “фундаментом добродієвності та добробуту”, виголошував подібну думку: “Люди, що не довіряють один одному, врешті-решт, зможуть співпрацювати лише в рамках системи формальних правил і регламентацій – системи, що вимагає постійного переписування, узгоджування, обстоювання в суді й забезпечення виконання, іноді примусового. Весь цей юридичний апарат, що замінює довіру, призводить до зростання, що економісти називають “операційними витратами”. Іншими словами, недовіра, поширена в суспільстві, накладає на всю економічну діяльність щось на кшталт додаткового податку, який суспільствам з високим рівнем довіри платити не доводиться” [4, с. 55]. Далі у системі понять, необхідних для визначення сутності довіри, Штомпка розглядає “представницькі дії (довірчі) – такі дії, які застосовуються від імені інших людей і спрямовані на захист їхніх інтересів” [3, с. 343].

Майже усі соціологи, які досліджували довіру, пов’язували з нею поняття “репутація” і “ризик”. “Репутація – відома нам історія попередніх дій даних осіб або інститутів, які послідовно і в різних ситуаціях розкривають свої достоїнства, що є предметом наших очікувань, ефективність, раціональність, добросовісність, благородність і т.

ін.” [3, с. 343]. Репутація має вирішальне значення для того, буде місце довірі чи ні. Ризик як ймовірність негативних наслідків від дії, виконаної в умовах невпевненості, завжди супроводжує індивіда у момент прийняття рішення про довіру/недовіру. При цьому ступінь ризику залежить від обставин взаємодії та акторів. У суспільстві з високим рівнем довіри вираження довіри матиме менший ризик, ніж у суспільстві з низьким рівнем довіри, де недовіра виступає захисним механізмом. Так, намагаючись здійснити вибір на користь довіри/недовіри, соціальний суб’єкт оцінює можливі ризики і вирішує, що для нього є пріоритетним у даній ситуації – виразити довіру і включитися до взаємодії або ж висловити недовіру і відмовитися від подальшої інтеракції з визначеним соціальним суб’єктом або інститутом.

У системі пов’язаних з довірою понять також фігурує поняття контролю. Контроль – спрямована на деякий об’єкт система дій, яка забезпечує отримання повної інформації про даний об’єкт з метою подальшого впливу на його дії. У випадку, коли соціальний суб’єкт не може довіритися з певних причин, він застосовує контроль. Водночас контроль дає змогу триматися тій кооперації, в основі якої не лежить довіра. Так, дефіцит довіри компенсується контролем.

Безпека – захищеність від негативних зовнішніх втручань. Можливість з’явитися довірі, усвідомлення того, що ти можеш взаємодіяти для досягнення своїх цілей і в результаті отримаєш те, що ти бажаєш, є відчуттям безпеки. Так, Гіденс наголошував на тісному взаємозв’язку довіри з “онтологічною потребою в безпеці”.

Після розгляду найбільш важливих понять, пов’язаних з поняттям довіри, цю категорію ширше можна визначити так: довіра – це позитивна морально-етична оцінка соціальним суб’єктом деякого об’єкта з позицій його надійності і відповідності очікуванням суб’єкта, яка виступає орієнтацією на дію, імпульсом до взаємодії та характеризує готовність суб’єкта до кооперації.

Якщо довіру розглядати переважно як почуття, тоді її можна визначити так: довіра – це відчуття того, що об’єкт, який потребує оцінки, потенційно відповідає вимогам надійності та очікуванням суб’єкта. Але це лише один бік багатовимірної природи довіри. Як бачимо, інтерпретація цього поняття не вичерпується однією позицією. Довіра є не лише позицією стосовно того чи іншого об’єкта. Будучи водночас настановою, довіра зумовлює подальші дії індивіда. Так, у випадку наявності довіри/недовіри суб’єкта до деякого об’єкта він вибудовує подальшу стратегію поведінки і вирішує питання доцільності включення до взаємодії з іншими соціальними суб’єктами, а також визначає для себе міру такої взаємодії.

Також довіра диференціюється за її спрямованістю або ж орієнтацією на об’єкт, до якого вона проявляється: 1) довіра до себе; 2) довіра до іншого індивіда (конкретний об’єкт); 3) довіра до системи (абстрактний об’єкт).

Довіра до себе – стосується здебільшого психічної сфери особистості, а отже, цю орієнтацію переважно вивчає психологія. З погляду соціології довіра до себе є переконанням у правомірності свого вибору, а також у здатності зробити вибір, який буде найбільш раціональним та таким, що відповідає потребам індивіда. Довіра до іншого соціального суб’єкта є проявом позитивного ставлення стосовно того чи іншого питання, яке цікавить індивіда. Довіра до системи різниться від довіри до себе та до іншого індивіда тим, що система є абстрактним неперсоніфікованим утворенням/об’єктом.

Більшість науковців, які досліджували проблему довіри в суспільстві, дійшли висновку, що довіра має багаторівневу структуру. Так, існують чотири основні рівні довіри: 1) базисний; 2) особистісний; 3) соціальний; 4) культурний.

Базисний рівень є першим рівнем довіри, що являє собою спроможність/здатність індивіда до вираження довіри. Особистісний рівень довіри проявляється в системі міжіндивідуальної взаємодії. Соціальний рівень довіри – це середовище взаємодії соціальних інститутів, органі-

зацій систем, держав. Якщо на перших двох рівнях довіра є персоніфікованою, то тут довіра має суто абстрактний характер і виступає соціальним ресурсом. Культурний рівень довіри – це система норм, правил і традицій деякого суспільства, спрямована на вироблення і підтримання поведінки, яка орієнтована на вираження довіри до інших соціальних суб'єктів та забезпечення прояву довіри. Російський соціолог Т. Мишляєва дуже влучно висловила з приводу існування різних рівнів довіри: “Довіру необхідно розглядати як деякий циклічний процес, що розвивається переважно по спіралі. Початок становлення процесу довіри відбувається на базовому рівні, коли індивід довіряє самому собі та світу, в якому він живе, далі індивід починає довіряти іншому індивідові, і тоді довіра переходить на новий особистісний рівень. Наступним етапом розвитку довіри є поява його соціальної надіндивідуальної природи, коли довіра стає самостійним ресурсом дії в рамках соціальної групи. Четвертий етап розвитку довіри – коли вона “підіймається” на нову сходинку і починає формувати загальний контекст дії, створювати культуру, що дає змогу відтворювати, підтримувати і відновлювати довіру на попередніх рівнях” [5, с. 307]. Багатомірність існування і функціонування довіри, складна система споріднених понять, різноманітність форм виразу та ін. – така модель існування і функціонування довіри.

Розгляд підходів до інтерпретації довіри, що включають у себе класифікацію довіри за її формами виразу, орієнтацією на об'єкт та рівнями функціонування, слугує важливим підґрунтям для подальшого вивчення довіри, а теоретична інтерпретація набутих знань є важливим кроком для кращого розуміння сутності феномена довіри. Також принциповим є розуміння відмінностей між тим, що вбачає в довірі психологія і соціологія. Таким чином, виходячи із існуючого в соціології наукового доробку, впливає, що довіра має складну багатоманітну природу та потужний інтерпретаційний потенціал: її можна інтерпретувати як

поняття; як почуття; як позицію стосовно того чи іншого об'єкта; як орієнтацію на дію. Специфіка соціологічного дослідження довіри враховує, що довіра диференціюється також за спрямованістю або ж орієнтацією на об'єкт, до якого вона проявляється: довіра до себе; довіра до іншого індивіда (конкретний об'єкт); довіра до системи (абстрактний об'єкт). При цьому існують чотири основні рівні довіри – базисний; особистісний; соціальний; культурний, які взаємодоповнюють і зумовлюють один одного. Необхідність рефлексії наукового доробку, систематизації існуючих знань та інтерпретації категорії довіри є актуальною потребою сучасної соціологічної думки, оскільки актуальність тематики довіри постійно зростає і набуває нових перспектив розвитку. Отже, комплексний підхід до інтерпретації довіри дає змогу краще зрозуміти саме явище довіри, його сутність, взаємозалежність з іншими феноменами, що, своєю чергою, полегшує подальше вивчення довіри в соціології.

Література

1. Большой психологический словарь / Б.Г.Мещеряков, В.П.Зинченко. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 672, [6] с. – (Большая университетская библиотека).
2. Зинченко В.П. Психология доверия / В.П.Зинченко // Вопросы философии. – 1998. – № 7. – С. 76–92.
3. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П.Штомпка ; пер. с польск. С. М. Червонной. – М. : Логос, 2005. – 664 с.
4. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф.Фукуяма. – М. : ООО “Изд-во АСТ” : ЗАО НПП “Ермак”, 2004. – 730 [6] с.
5. Доверие в современном обществе : Подходы к анализу [Электронный ресурс] / Т.В.Мышляева. – Режим доступа: [http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99990201_West_soc_2006_1\(5\)/34.pdf](http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99990201_West_soc_2006_1(5)/34.pdf)

УДК 316.647.8

І.Ткаченко

ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПОНЯТТЯ “СТЕРЕОТИП”

Стаття присвячена дослідженню теоретичного підґрунтя, яке лежить в основі наукового осмислення феномену стереотипізації. Розглядаються ключові теоретичні конструкти, запропоновані в межах соціологічного, психологічного та соціокультурного підходів для опису та пояснення процесів впорядкування соціальної реальності за допомогою дії механізмів стереотипізації на рівні масової та індивідуальної свідомості.

Keywords: *stereotype, everyday knowledge, subjective reality, mass consciousness.*

Ключові слова: *стереотип, повсякденне знання, суб'єктивна реальність, масова свідомість.*

Ключевые слова: *стереотип, повседневное знание, субъективная реальность, массовое сознание.*

Масова свідомість є складним утворенням, що перебуває у процесі безперервних видозмін. Одним із важливих чинників, що, з одного боку, забезпечує цю динаміку, а з другого – уповільнює, а інколи й гальмує її, є стереотипи. За словниковим визначенням, стереотип – це спрощений, схематизований, емоційно забарвлений і надзвичайно стійкий образ певної соціальної групи, процесу, явища [1, с. 771]. Синонімом стереотипу у повсякденній мові є такі поняття, як “упередження”, “забобон” та “кліше”. Саме за допомогою таких регуляторів на особистісному рівні задається норма, спрощений зразок соціально визнаної або соціально припустимої поведінки.

Власне поняття “стереотип” у науковий дискурс було введено У.Ліппманом у зв'язку з дослідженням процесів

масового суспільства. Дослідник позиціонував стереотипи як “...упередження, які рішуче керують усім процесом сприйняття. Вони маркують певні об’єкти як знайомі або незнайомі у такий спосіб, що ледве знайомі здаються добре відомими, а незнайомі – досить чужими. Вони активуються у свідомості за допомогою знаків, які можуть варіювати від істинного індексу до невизначеної аналогії” [2, с. 116–120]. Дослідженням сутності цього явища, його характеристик та особливостей функціонування займалися такі відомі теоретики, як Г.Олпорт, Т.Адорно, Г.Теджфел, О.Клайнберг, Г.Мерфі, Г.Боденхаузен, М.Ліхтенштейн, Дж.Форгас, М.Снайдер, Р.Нісбет, Л.Росс, К.Андерсон, К.Макколі, К.Стит, М.Сегал та ін. Активно досліджувався цей феномен у радянській та пострадянській соціологічній та соціально-психологічній традиції, де слід насамперед згадати праці В.Ядова, П.Шихірева, В.Агеєва, Ю.Левади, І.Клямкіна, Є.Головахи, А.Петренко.

Уся ця розгалужена низка досліджень, спрямована на виявлення способів породження стереотипів, чинників, що впливають на їх прийняття соціальним суб’єктом, та інших різноманітних характеристик стереотипної поведінки, виникла, безумовно, не зненацька. Принаймні в соціології проблеми, дотичні до дослідження стереотипів, розглядалися ще в працях М.Вебера та В.Парето. Метою цієї статті є дослідження теоретичного підґрунтя, яке лежить в основі наукового осмислення феномену стереотипізації як складової сприйняття соціальної реальності та важливого регулятора соціальних взаємодій.

Ключові теоретичні підвалини подальшого дослідження стереотипів закладені у феноменологічній традиції, яку є всі підстави визначити як провідну в даній проблематиці. Засновником напряму, як відомо, є німецький філософ Е.Гусерль, який запропонував розглядати знання людини про навколишній світ не як відображення реальності, а як її конструювання. Знання, сприйняття, досвід є суб’єктивно створеною конструкцією, в формі якої перед людиною постає соціальна реальність. Основоположник феноменоло-

гічної традиції в соціології А.Шюц визначає цю реальність як “усю сукупність об’єктів та подій всередині соціокультурного світу як досвіду повсякденної свідомості людей, які живуть своїм повсякденним життям серед подібних собі та пов’язаних з ними різноманітними стосунками інтеракції” [3, с. 485].

Центральне значення в теорії посідає поняття “життєвого світу”, яке, на думку автора, є найбільш вичерпною базою для отримання наукового знання про соціальну реальність. Саме в життєвому світі приховані очевидності, які забезпечують доступ до реальності. Тому сприйняття реальності людиною, що занурена в свій життєвий світ і безпосередньо живе ним, має безліч переваг над суто науковим сприйняттям реалій повсякдення.

Науковий підхід позиціонує світ як суб’єктивну соціальну реальність. Остання як теоретичний конструкт охоплює численні суспільні явища і постає перед людиною у вигляді системи образно-сміслових утворень: загальних уявлень про світ, цінностей, норм поведінки, традицій тощо. Всі вони відображені в людській свідомості у вигляді певних шаблонів, або типізацій. Останні А.Шюц визначає як набір типових конструктів, які визначають зрозумілість соціальних ситуацій. Об’єкти і явища на цьому рівні сприймаються в термінах і типових характеристиках, тобто таких, що є спільними для всієї сукупності даної категорії. Повсякденний світ – це обов’язково інтерсуб’єктивний світ і саме цей факт робить можливою усвідомлену комунікацію, сприйняття соціальної реальності в цілому.

“Життєвий світ” – це потік явищ, які переживає суб’єкт. Проте не всі явища мають для нього “значення”, не всі вони осмислені, відрефлексовані. Осмислюються, тобто розуміються, головним чином, минулі явища, що вже увійшли в суб’єктивний досвід, але не теперішні, не актуальні сьогодні. До того ж осмислення, “розуміння”, яке, на думку А.Шюца, є основним механізмом усвідомлення людиною світу, проходить дві стадії – нижчу та вищу. На нижчому рівні відбувається виникнення значущих елементів досвіду,

а на вищому утворюються стійкі конфігурації значень. Автор розрізняє три види “розуміння” – істинне розуміння, розуміння як самоінтерпретація і типізуюче розуміння. Перший вид спрямований на осмислення того, що має значення для суб’єкта, тобто виникає в процесі комунікації. Другий вид означає інтерпретацію власних переживань у термінах власного контексту значень (суб’єкт переносить власний досвід на поведінку іншого суб’єкта, не свідомо ототожнює його із собою). Третій вид, типізуюче розуміння, відбувається у формі “повсякденної” або “наукової типізації”, а саме “розуміння” вводиться в системи прийнятих у повсякденному житті категорій або в системи наукових понять.

А.Шюц ввів поняття “знання здорового глузду” для позначення накопиченого за допомогою типізації досвіду, смисли якого поділяють і інші члени суспільства. Наявність такого універсального знання, на думку соціолога, робить можливим співжиття людей у суспільстві. Основною складовою спільного досвіду є ідеальні типи (конструкти першого порядку) – повсякденні інтерпретації соціальних реалій. Автор зазначає, що саме вони дають змогу людині зрозуміти інших членів суспільства, незважаючи на те, що кожний індивід по-своєму інтерпретує навколишній світ. З їх допомогою люди розчленовують і по-своєму інтерпретують світ. А мислительні конструкти вченого, за допомогою яких він зможе досягнути цю соціальну реальність, повинні ґрунтуватися на об’єктах мислення, що були сформовані в рамках повсякденної свідомості людей, які живуть повсякденним життям в соціальному світі. Йдеться про конструкти конструктів – конструкти другого порядку, які відтворюють сутнісні процеси конструювання соціальної реальності. Автор зазначає, що вони можуть значно різнитися від конструктів першого порядку, оскільки значення, якими індивіди наділяють процеси повсякденного життя, різняться від їх соціального пояснення. Таким чином, можна констатувати, що стереотип у системі типізації Шюца відображений у рамках розуміння конструк-

тів як першого, так і другого порядку. Адаже обом поняттям притаманна властивість відтворювати смисли, якими люди наділяють оточуючий їх світ, до того ж допускається можливість їх невідповідності об’єктивній реальності.

За Шюцем, кожен індивід використовує для типізації об’єктів і оцінки соціальних явищ ту шкалу вимірювання, яка характерна для його групи, що має спільні конструкти першого порядку. Проте інтерсуб’єктивні світи двох різних груп можуть суттєво різнитися, що стає причиною відмінного бачення об’єктів індивідами різних груп. Саме тут зароджується усвідомлення індивідом своєї групи як “Ми” та іншої як “Вони” [3, с. 488].

Ґрунтуючись на положеннях А.Шюца про механізм утворення знань людини про світ, можна побудувати умовну схему цього процесу:

“Життєвий світ” – це потік явищ, які переживає людина. → Всі нові явища розуміються з огляду на попередній досвід. → Розуміння включає в себе сприйняття ззовні, проєкцію власного досвіду на сприйняте та типізацію сприйнятого. → Результатом типізації є певні конструкти (ідеальні типи), спільні для певної соціальної групи.

Як бачимо, феноменологічна соціологія містить низку теоретичних положень, які спрямовані на те, щоб пояснити, як людина опановує навколишній світ і завдяки чому люди мають змогу бачити його в якійсь мірі однаково, що і забезпечує їхню комунікацію. У науковий вжиток вводяться принципово важливі поняття – конструкти першого та другого порядку, які вказують на місце стереотипів у системі конструювання соціальної реальності.

Етнометодологія більше зосереджується на латентних підвалинах повсякденного знання, які, як правило, не помічаються і не усвідомлюються самими людьми. Г.Гарфінкель вважає, що соціальна структура впливає на свідомість індивіда через соціально схвалювані установки, які він називає “фоновими очікуваннями”. Йдеться про уявлення соціального суб’єкта, що закарбовуються у формі “правил” діяльності (поведінки, розуміння, пояснення

тощо). Саме вони спрямовують соціальну взаємодію індивідів, характер їхньої комунікації, залишаючи при цьому можливість для власної творчої активності. Дослідник зазначає, що люди в своїх соціальних діях завжди культурно обмежені конкретними “фоновими очікуваннями”, що, зрештою, позначається на характері їх соціальної діяльності і самій соціальній реальності. Фонові очікування, вважає Гарфінкель, є фундаментальними латентними структурами суспільного життя – прийнятими правилами (стандартами, зразками), за якими люди створюють соціальну дійсність [4]. Отже, досить широке поняття типізації, введене Шюцем, уточнюється через введення спеціального конструкту, що описує конструювання реальності за участю індивіда, але за допомогою загальноприйнятих членами групи правил.

Ще однією важливою складовою теоретичного підґрунтя дослідження стереотипів є введене У.Томасом поняття “визначення ситуації”, яке включає, з одного боку, індивідуальні установки, а з другого – орієнтацію на групові цінності та норми. Автор розумів соціальну ситуацію як реальність, у яку вірять ті, хто в ній бере участь, а точніше, ті, хто її визначає. Для індивіда це означає, що в яку б він ситуацію не потрапив, він завжди опиняється перед специфічними очікуваннями інших учасників, що вимагають відповідної реакції. І суспільство, на думку соціолога, можливе саме завдяки тому, що у більшості випадків визначення найбільш важливих ситуацій, що даються різними людьми, принаймні приблизно збігаються. Забезпечують цю подібність визначення ситуації, як зазначає У.Томас, так звані “стійкі зразки соціальної поведінки”, які являють собою певну структуру, що закарбовується в свідомості ще в ранньому віці [5].

Згодом щось подібне знаходимо у П.Бурдьє в його теорії габітуса. Соціолог вводить це поняття для позначення “системи набутих схем, що діють на практиці як категорії сприйняття і оцінювання або як принцип розподілу на класи, і одночасно як організаційний принцип діяль-

ності”. Габітус породжується в соціальному середовищі і є “системою стійких набутих упередженостей”. Вони використовуються індивідами як первинні установки, які породжують конкретні соціальні практики індивідів [6].

П.Бергер та Т.Лукман звертаються до поняття символічних універсумів і визначають їх як соціально-історичний продукт, який передбачає порядок суб’єктивного осмислення досвіду. Автори вважають, що такі універсуми “розставляють все по порядку” в житті індивіда, оскільки інтегрують найрізноманітніші значення, що існують у повсякденному житті, допомагають їх упорядкувати і “повернутися до реальності” [7]. Таким чином, соціальна реальність на перетині своїх макро- та мікрорівнів фактично є набором універсумів, які охоплюють всю багатогранність сприйняття суб’єктом навколишнього світу в часі і просторі і виступають чинником взаєморозуміння людей і суспільної взаємодії в цілому. Саме з них складається інтерсуб’єктивний світ значень.

Розглянуті теоретичні підходи спрямовані на дослідження того, що відбувається у процесі пізнання людиною світу. Вони мають бути доповнені аналізом теоретичного доробку, присвяченого поясненню того, як саме це відбувається. Без цього складно уявити як функціонують запропоновані смислові конструкти на рівні особистості.

Ще Дж.Мід у контексті своїх міркувань стверджував, що формування установок і моделей поведінки особистості детерміновано прийняттям установок і моделей інших членів групи. Процес утворення “Я”, на його думку, включає два ступені: на першому “Я” складається просто з організації конкретних установок інших індивідів у конкретних соціальних діях, а на другому це “Я” виступає не лише організацією цих окремих індивідуальних поглядів, а й організацією соціалізованих установок соціальної групи як цілого. Мід пояснює не лише індивідуальні аспекти досвіду, а й загальні поняття – універсалії. У випадку складної взаємодії, тобто за участі багатьох індивідів, враховується і узагальнена думка групи стосовно спільного

об'єкта їхньої взаємодії, яку автор детермінує як “роль узагальненого іншого”. Мід писав, що універсальність та безособовість думки і розуму є результатом прийняття індивідом установок інших людей і подальшої кристалізації цих окремих установок в єдину установку або точку зору, яку він називає установкою узагальненого іншого [8].

Як бачимо, з одного боку, корені установки знаходяться поза індивідом – там, де починається соціальна взаємодія, а з другого – цей конструкт трансформується у внутрішнє утворення індивіда і таким чином, будучи узгодженим із соціальним оточенням, робить поведінку людини в конкретній ситуації адекватною. Тобто установка формується на перетині індивідуального і соціального. Тепер варто розглянути, як ці два рівні взаємодіють між собою, адже людина, яка має стійкий набір переконань, часто, опиняючись у соціальному середовищі, діє всупереч своїм установкам і, як правило, робить це не свідомо.

Пояснюючи причину, з якої поведінка індивіда в масі виходить з-під свідомого контролю і повністю скеровується колективним несвідомим, англійський психолог В.Мак-Дугал використав поняття “заразності почуттів”. Суть цього механізму полягає в тому, що помітні ознаки афективного стану здатні автоматично викликати той самий афект і у особи, яка спостерігає за цим. Сила поширення такого стану буде тим більшою, чим у більшій кількості людей спостерігатиметься цей афект одночасно. При цьому, як зазначає автор, усередині маси діє нав'язлива ідея зрівнятися з іншими, діяти спільно [9, с. 25–39].

З.Фрейд у своїй роботі “Психологія мас та аналіз людського “Я” зазначив, що основним механізмом психічного впливу на поведінку людини у натовпі є навіювання: “відданий наказ, інформування або інструкція”. Психолог пише, що “в разі переконання в голові іншої людини виникає якась ідея, не перевірена від самого початку, а прийнята точно так само, якби вона стихійно сформувалася в її голові” [9, с. 56]

У роботах швейцарського психолога К.Юнга підкреслюється, що будь-яка подія, яка виводить з рівноваги, насто-

рожує або збуджує – війна, економічна депресія тощо, призводить до того, що існуючі на несвідомому рівні універсальні архетипічні форми перекодовуються в усвідомлювані змістовні стереотипічні утворення, адаптовані до історичного та культурного контексту [10].

Французький психолог С.Московічі у своїй роботі “Вік юрби” пише, що від кожної людини ми очікуємо розсудливої поведінки, оскільки знаємо, що вона повинна прийняти чужу думку лише після того, як матиме для цього достатні підстави, зважить усі “за” та “проти”, переконане, що така позиція не зашкодить її інтересам. Але коли вона потрапляє в певне соціальне середовище, то її поведінка може змінитися так, неначе це зовсім інша людина. Автор зазначає: “Будь-яка людина в якийсь момент пасивно підкорюється рішенням своїх начальників, вище поставлених осіб. Вона без роздумів приймає думки своїх друзів, сусідів, своєї партії. Вона приймає установки, манеру розмовляти та смаки свого оточення. З того моменту, як людина примикає до групи, поглинається масою, вона стає здатною на крайні форми насильства та паніки, ентузіазму та жорстокості. Вона чинить дії, які засуджуються її совістю і які суперечать її інтересам” [11, с. 20].

З викладених ідей очевидно, що зміни, які відбуваються в поведінці людини, коли вона потрапляє в певний соціум, забезпечуються на психологічному рівні дією складних внутрішніх процесів. Під впливом оточення в системі особистісних установок, переконань, цінностей відбуваються переструктурації чи навіть заміщення їх новими утвореннями, взятими ззовні, які можуть бути зовсім протилежними уподобанням індивіда. Основним поясненням прийняття таких утворень є їх схвалення і визнання тим соціальним середовищем, у якому опинився індивід.

Таким чином, можна констатувати, що свідомість людини як складна багаторівнева система прагне до збереження порівняно стабільного стану, який не допускає засвоєння нової інформації, сприйняття даних, що суперечать одне одному. Теоретичне обґрунтування того, що

відбувається в такий момент, знаходимо, зокрема, у теорії когнітивного дисонансу Л.Фестінгера, згідно з якою у разі виникнення неузгодженості між почуттями, думками та поведінкою людини на особистісному рівні виникає дисонанс, що спричиняє відчуття дискомфорту, який людина намагається подолати шляхом зміни у системі насамперед когнітивних компонентів [12]. Для вирішення таких завдань і використовуються відносно сталі елементи людської свідомості – стереотипи. Вони акумулюють певний стандартизований груповий досвід, відображають ставлення, установку індивіда або групи щодо певного явища, об'єкта.

Соціологічні та психологічні теоретичні підходи дають можливість загалом визначити сутність, природу та функціональну значущість феномену стереотипізації як механізму конструювання соціальної реальності та регулятора індивідуальної та групової поведінки. Водночас необхідну повноту теоретичних обґрунтувань досліджуваного явища неможливо отримати без залучення соціокультурних пояснень. За своєю природою стереотип багато в чому переплітається з міфологічною формою мислення. Деякі науковці навіть вважають міф генетичним витком стереотипу. Зокрема, Г.Тард зазначав, що міфи відображали узгоджений індивідуальний досвід міфологічного періоду існування людства і були первісним засобом досягнення консенсусу в суспільстві. За допомогою мовних засобів цей досвід знаходив своє відображення в соціальних категоріях, які автор називає “необхідними умовами для більш-менш стійкої рівноваги, до якої тяжіють елементи соціального життя” [13, с. 117]. Проте міф за своєю природою є досить абстрактним, первинним досвідом, елементи якого експлікуються на конкретні категорії, наочні компоненти. Такими категоріями і виступають стереотипи, в яких зосереджені водночас частина і ціле, абстрактне і конкретне, одиничне і загальне. Таким чином, стереотипи на практиці є зверненням до міфологічних структур, які є важливою складовою індивідуальної та масової психіки. Ю.Левада зазначає, що структури міфологічного типу постійно “працюють” у різних прошарках соціального

мислення у вигляді стереотипів – героя, жертви, злодія тощо. А вони є структурами міфологічного мислення [14]. Н.Соболева розміщує поняття стереотипів у одному понятійному ряду з міфами та ілюзіями. Вона стверджує, що в такій формі в суспільній свідомості фігурує набір соціальних постулатів, що полегшують сприйняття дійсності. Відповідно, чим більше зростає обсяг інформації, яку потрібно раціонально усвідомити, тим необхіднішим стає звернення людини до міфів, які забезпечують просте і зрозуміле пояснення світу. І тут міф може набути нових характеристик – стати усталеним і нормативним – набути форми стереотипу [15, с. 95–102].

Як бачимо, в контексті соціологічного підходу постає проблема теоретичного осмислення складних утворень, що забезпечують структуру соціальної реальності, її функціонування як інтерсуб’єктивного утворення, а також забезпечують безперешкодність міжособистісних взаємодій. Йдеться про такі конструкти, як “типізація”, “фонові очікування”, “символічні універсуми”, “визначення ситуації”. При переході на рівень особистісного досвіду проблема досягнення узгодженості взаємодій переходить у площину співвіднесеності внутрішнього із зовнішнім, яка теоретично осмислюється за допомогою конструктів “узагальненого іншого”, “настанов”, “соціальних уявлень” тощо. На рівні масової свідомості теоретично постулюється наявність структур міфологічного типу, які забезпечують досягнення консенсусу і полегшують сприйняття соціальної дійсності. І хоча про стереотипи у проаналізованих підходах прямо не йдеться, описувані в них конструкти часто містять ті чи інші сутнісні характеристики, які позначаються у сучасній системі соціологічних, психологічних та культурологічних понять саме поняттям “стереотип”.

Література

1. Шихирев П.Н. Стереотип социальный / П.Н. Шихирев // Энциклопедический социологический словарь ; [общ. ред. Г.В.Осипова]. – М. : [Б.и.], 1995. – 939с.

2. Липпман У. Общественное мнение / Уолтер Липпман ; [пер. с англ. Т.В.Барчунова ; ред. пер. К.А.Левинсон, К.В.Петренко]. – М. : Ин-т Фонда “Общественное мнение”, 2004. – 384 с.
3. Шюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках / А.Шюц // Американская социологическая мысль. – М. : МГУ, 1994.
4. Гарфинкель Г. Что такое этнометодология? / Г.Гарфинкель // Социологическое обозрение. – 2003. – Т. 3. – № 4. – С. 3–25.
5. Ганжа А.О. Проблема познания социальной реальности в социологической концепции Флориана Знанецкого: методологические основы и понятийный аппарат : автореф. дис. ... канд. социол. наук : спец. 22.00.01 / А.О.Ганжа. – М., 2002. – 24 с.
6. Бурдые П. Структура, габитус, практика / П.Бурдые // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. I. – № 2. – С. 44–59.
7. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П.Бергер, Т.Лукман ; [Е. Руткевич (пер.)]. – М. : Медум, 1995. – 333 с.
8. Мід Джордж Г. Дух, самість і суспільство / Джордж Г.Мід. [Тарас Корпало пер. з англ. та передм.]. – К. : Укр. центр духовної культури, 2000. – 374 с.
9. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого “Я” / З.Фрейд. – СПб. : Азбука-классика, 2008. – 192 с.
10. Юнг К.Г. Об архетипах коллективного бессознательного // Архетип и Символ. К.Г. Юнг. – М. : Ренессанс, 1991. – С. 95–129.
11. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / С.Московичи ; [Т.П. Емельянова пер. с франц.]. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 478 с.
12. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л.Фестингер ; [пер. с англ. А.Анистратенко, И.Знапшева]. – СПб. : Ювента, 1999. – 318 с.
13. Тард Г. Социальная логика / Г.Тард. – СПб. : Социально-психолог. центр, 1996. – 500 с.
14. Левада Ю. Ищем человека / Ю.Левада. – М. : Новое издательство, 2006. – 382 с.
15. Соболева Н.І. Соціологія суб'єктивної реальності / Н.І.Соболева. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2002. – 296 с.

УДК: 316.4

Т.Загороднюк

НОРМАТИВНО-ЛИЧНОСТНЫЙ ПОДХОД К ИЗУЧЕНИЮ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В СОЦИОЛОГИИ Н.ПАНИНОЙ

В статье проанализированы базовые понятия нормативно-личностного подхода к изучению трансформационных процессов, разработанного выдающимся украинским социологом Н.Паниной. Выявлены прогностические возможности этого подхода в контексте исследования постсоветской трансформации украинского общества. Рассмотрена динамика социально-психологического состояния населения Украины в 1992-2008 гг.

Keywords: *post-communist transformation of society, norms, values, anomie, social adaptation.*

Ключові слова: *посткомуністична трансформація суспільства, норми, цінності, аномія, соціальна адаптація.*

Ключевые слова: *посткоммунистическая трансформация общества, нормы, ценности, аномия, социальная адаптация.*

Трансформационные процессы, происходящие в украинском обществе на протяжении почти двух десятилетий, имеют ряд особенностей, исследование которых требует особого теоретического осмысления и разработки системы показателей, отражающих специфику социальных изменений в Украине. Поэтому именно отечественные социологи и их коллеги из бывшего социалистического лагеря способны, на наш взгляд, гораздо полнее, адекватнее анализировать социальную действительность посткоммунистической трансформации, так как, в отличие от западных коллег, живут в ней непосредственно и наблюдают ее “изнутри”.

В Украине одной из первых над развитием теории постсоветской трансформации общества начала работать Н.Панина, выдающийся украинский социолог. Основываясь на фундаментальных положениях классического структурно-функционального подхода и результатах ежегодных эмпирических исследований Института социологии НАН Украины, вдохновителем и методологом которых она являлась на протяжении многих лет, Н.Панина разработала свой нормативно-личностный подход к изучению изменений, происходящих в Украине и других постсоветских странах.

Рассмотрим основополагающие понятия данного подхода. Исходным положением этой концепции является тезис, что “основой консолидации общества является его ценностно-нормативная система – совокупность основных ценностей и норм поведения всех граждан общества” [1, с. 32]. Н.Панина разделяла взгляды Т.Парсонса [2], считая, что ценности общества отражают высшие принципы, составляющие основу согласия, необходимого для организации и стабилизации общественной системы. Под нормами “понимаются определенные стандарты действия, регулирующие поведение людей в различных сферах жизнедеятельности в зависимости от их принадлежности к конкретной социальной группе” [3, с. 90].

Н.Панина обладала редким даром научного предвидения. В 1982 г., когда советское общество было вполне стабильно и никто не мог предположить, что менее чем через десятилетие Советский Союз прекратит свое существование и начнется новый период посткоммунистической трансформации независимых государств в него входивших, она опубликовала результаты своих исследований социального статуса, стиля жизни личности и процесса социальной адаптации личности в условиях стабильного общества [4]. По нашему мнению, эта работа является основополагающей для понимания нормативно-личностной концепции Н.Паниной.

Рассматривая содержательную сторону социального статуса, Н.Панина пришла к выводу, что она представляет

собой совокупность нормативных ролевых предписаний, структурированных в модели поведения индивида как субъекта выполнения общественных функций. Социальный статус посредством взаимосвязанных с ним ролей как нормативных образцов поведения регламентирует социальное поведение человека. Исполняя социальную роль, которая соответствует определенному статусу, индивид обретает социальную и личностную определенность. *Социальная определенность* обнаруживается в том, что, получив информацию об основных ролях индивида, окружающие в своем поведении по отношению к нему ориентируются на определенные шаблоны поведения и взаимоотношений, построенные на общих требованиях к данной роли, сформированные в конкретном обществе и отраженные в социальном сознании его членов в системе конвенциональных и возрастно-ролевых ожиданий. Сущность *личностной определенности* проявляется в системе личностных отношений самого субъекта к различным объектам социального мира, сформированных индивидом с позиций занимаемого статуса и взаимосвязанных с ним ролей. Личностные отношения и ролевые ожидания являются основными компонентами социального поведения личности. В свою очередь степень дифференциации конвенциональных и иерархии возрастно-ролевых ожиданий, предъявляемых к определенному социальному статусу, позволяет прогнозировать социальную и личностную определенность индивидов, обретающих данный статус. Особенности влияния статуса на социальное поведение людей проявляются как в структуре видов деятельности, так и в стиле выполнения каждого вида деятельности. В случае изменения социального статуса происходит не только изменение структуры занятий, но и стиля деятельности. Перестройка стиля деятельности в соответствии с изменяющимися условиями социальной среды, в том числе и социального статуса, представляет собой, собственно, сам процесс социальной адаптации личности. Важнейшей характеристикой стиля деятельности с точки зрения общественных интересов являет-

ся ее результативность. В период, когда статус индивида стабилен, результаты деятельности, как правило, приведены в соответствие с ожиданиями (ожиданиями) со стороны общества и лиц, взаимодействующих с индивидом. Для более полного понимания процесса социальной адаптации Н.Панина разработала схему этого процесса (рис. 1) [4, с. 22].

Рис.1. Процесс социальной адаптации

Изучив эту схему, можно сделать вывод о том, что процесс установления баланса в системе, включающей ожидания, предъявляемые к роли, которая соответствует социальному статусу, и результаты деятельности по выполнению этой роли, представляет собою процесс социальной адаптации.

В своей концепции Н.Панина выделяла два типа социальной адаптации. Личностно-результативный тип социальной адаптации представляет собой процесс пере-

стройки стиля деятельности, в то время как экспектационно-ролевой тип представляет собой процесс изменения ролевых ожиданий к соответствующему статусу. В рамках каждого из указанных типов по направленности изменений она выделяла два подтипа. Прогрессивный подтип – повышение результативности или уровня экспектации; регрессивный – понижение результативности (уровня экспектации). Какую направленность будет иметь тип адаптации, прогрессивную или регрессивную, зависит от особенностей личности (то есть от особенностей присущего ей стиля деятельности). Но главным детерминантом процесса социальной адаптации являются объективные конкретно-исторические условия с присущей им ценностно-нормативной базой, формирующей систему ожиданий.

Вне зависимости от того, прогрессивный или регрессивный характер имеет процесс социальной адаптации, можно его рассматривать с точки зрения оказываемого влияния на ценностно-нормативную систему общества. Н.Панина в данном контексте выделяла два типа направленности адаптации: социальную и личностную [3, с. 92–93]. Под *социальной* направленностью она понимала тот случай изменений, когда под влиянием личностных компонентов преобладают изменения ценностно-нормативной системы общества. Причина *личностной* направленности процесса социальной адаптации противоположна: под влиянием изменения ценностно-нормативных образцов и системы социальных санкций происходит изменение индивидуальных качеств и образцов поведения.

Какую направленность имеет процесс социальной адаптации, личностную или социальную, зависит главным образом от степени стабильности общества, в котором он протекает. В стабильном обществе, которое характеризуется устойчивостью ценностно-нормативной системы и высокой определенностью социального статуса индивида, велика вероятность социальной направленности адаптации. Преимущественно она таковой и является, так как осуществляется под влиянием целостной нормативно-личностной

системы, формирующей социокультурные качества и установки личности, приближенные к структуре ценностных ориентаций большинства общества. Причем отклонение от предписанных нормативных моделей поведения влечет за собою формальные и неформальные санкции со стороны устойчивых общественных институтов. Успешное выполнение социальных ролей в стабильном обществе одобряется и поощряется. Следовательно, социальное самочувствие индивида в стабильном обществе главным образом зависит от того, насколько его поведение соответствует социальным требованиям. В силу этого любое стабильное общество имеет ряд преимуществ, так как основой его социальной интеграции и регуляции является устойчивая социальная структура, основанная на определенной иерархической системе ценностей и нормативной базе, которая регулирует отношения между людьми, детерминирует ценностные ориентиры и моральные принципы.

Кардинальные изменения социально-исторических реалий, которые начались в конце 80-х годов прошлого века в тех странах, которые сейчас называют единым термином “посткоммунистическое пространство”, в том числе и в Украине, дали новое направление исследованиям Н.Паниной. Она начала изучать социально-психологические процессы, наблюдаемые в нестабильном, переходном, трансформирующемся обществе.

Основной характеристикой нестабильного общества является разрушение ценностно-нормативной системы как всеобщей основы социальной интеграции. В условиях трансформирующегося общества, когда старая система норм и ценностей уже не выполняет своих функций, а новая еще не сформирована и не институционализировалась, социальные статусы не определены и нет однозначных критериев для их ранжирования, доминирующим фактором направления развития общества являются индивидуальные личностные качества, особенности сознания и психологического состояния индивида.

Вышеописанное состояние трансформирующегося общества принято определять как аномию. Аномия – “ситуа-

ция в обществе, характеризующаяся распадом норм, регулирующих социальное взаимодействие” [5, с. 7]. Классическую трактовку этого понятия можно найти в работах Э.Дюркгейма [6]. Р.Мертон расширил понятие аномии до масштабов общей теории девиантного поведения. Он различал определяемые культурой цели и институциональные средства их достижения и дифференцировал общества в связи со степенью значимости тех или других [7].

Аномия как определенное состояние социальной организации характерна для любого переходного общества, но лишь в исключительных исторических обстоятельствах “она достигает глобальных общественных масштабов, когда общество сознательно отказывается от основных идеологических принципов своей организации, не имея, по существу, новой, целостной, отработанной временем ценностно-нормативной системы” [8, с. 7].

Трансформационный процесс в Украине является убедительной иллюстрацией к данному теоретическому выводу. После провозглашения независимости в 1991 г. в Украине началось строительство нового государства и нового общества, в качестве основной цели которого было декларировано построение демократических основ в политике и рыночных – в экономике. Однако, поскольку декларированные принципы не обеспечивались законами и политическими решениями, они не становились действенными регуляторами социальной жизни – доминирующими ценностями и нормами поведения. В настоящее время в Украине уже наработана значительная законодательная база: в 1996 г. принята Конституция, позже был принят Гражданский кодекс, внесение изменения в Кодекс законов о труде и т.п. Но в реальной жизни исполнение этих законодательных актов встречает огромное сопротивление как среди чиновников, так и среди рядовых членов общества. Можно сделать вывод о том, что на протяжении почти двух десятилетий украинское общество пребывает в состоянии аномии, которая вызывает достаточно высокую степень деморализованности практически всех слоев населения.

Мы не случайно уделили так много внимания рассмотрению механизма социальной адаптации личности, приспособления ее поведения к социальным нормам. В условиях тотальной аномии полностью разрушается привычная модель адаптации и начинается противоположный процесс – кристаллизация новой ценностно-нормативной системы общества на основе особенностей индивидуального сознания его членов, индивидуальных ценностных предпочтений и ценностных ориентаций. Ценностные ориентации людей определяются их общим психическим состоянием и социальным самочувствием. Ценностные предпочтения различных социальных слоев и групп населения определяют общую направленность процесса социальной трансформации. Н.Панина особое внимание уделяла в своих исследованиях изучению молодежи, ценностные предпочтения и психологическое состояние которой определяют доминирующую перспективу трансформационных процессов, в том числе и в Украине [8].

Для подтверждения своих гипотез и разработки нормативно-личностной концепции социальной трансформации Украины как государства, входящего в посткоммунистическое пространство, Н.Панина воплотила в жизнь идею мониторингового опроса ее населения на базе Института социологии НАН Украины. Это широкомасштабное исследование проводится ежегодно с 1994 г. для эмпирической оценки тенденций развития украинского общества на базе анализа динамики социально-психологического состояния населения как основы формирования ценностно-нормативной системы.

В качестве концептуальной основы построения показателей принято определение ценностей как “значимости явлений и предметов конкретной социальной действительности с точки зрения их соответствия (или несоответствия) потребностям личности”. Таким образом, симптомокомплекс ценностей, формирующийся на основе соответствующих потребностей, интегрируется в обобщенный показатель – социальное самочувствие [8, с. 8] Оно определяется

степенью удовлетворения социальных потребностей человека, которые являются производными от существующей в обществе системы социальных благ. Для измерения структуры ценностей Н.Панина и Е.Головаха разработали Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС) [10].

Изучая аномические реакции на социальные изменения, происходившие и происходящие в Украине, Н.Панина разработала целостную систему показателей морального, психического и психологического здоровья:

- *аномическая деморализованность*, которая напрямую связана со стабильностью ценностно-нормативной системы общества;

- *национально-изоляционистские установки*, позволяющие судить о направленности ценностных ориентаций на открытость/закрытость общества;

- *авторитаризм*, то есть демократические/ авторитарные ориентации;

- *социальный цинизм*, характеризующий отношение человека к принятым в обществе социально-нравственным нормам поведения;

- *жизненная удовлетворенность* (интегральная оценка людьми своей жизни в прошлом, настоящем и будущем);

- *тревожность*, позволяющая судить о психофизиологической основе морально-психологического состояния.

Для измерения этих показателей Н.Панина адаптировала к нашим условиям уже известные в социологической науке шкалы: шкалу аномии Сроула, шкалу социальной дистанции Богардуса, шкалу авторитарности Адорно, шкалу жизненной удовлетворенности Хавигхарста и Тобина, шкалу тревожности Спилбергера, шкалу цинизма из теста ММРІ и др. Для изучения общественной атмосферы и особенностей восприятия людьми своего положения в обществе ею были созданы методики, которыми пользуются социологи Украины и ближнего зарубежья: “Интегральный индекс социального самочувствия” и “Индекс дестабилизационного протестного потенциала”.

Кратко рассмотрим динамику некоторых из этих показателей, которая характеризует ход трансформационных процессов в Украине (табл.).

Таблица

Социально-психологическое состояние населения Украины*

Показатели	1992	1994	1996	1998	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008
Индекс аномической деморализованности (шкала: 0-18 баллов)	13.6	-	-	-	14.0	13.8	-	-	12.4	12.7	13.1
Интегральный индекс национальной дистанции (шкала: 1-7 баллов)	-	4.4	4.5	4.6	4.5	4.7	5.3	5.3	5.3	5.1	5.2
Жизненная удовлетворенность (шкала 1-5 баллов)	2.7	2.6	2.3	2.1	2.2	2.3	2.4	2.5	2.7	2.8	2.9
Индекс тревожности (шкала: 20-80 баллов)	45.5	-	49.3	50.7	46.1	-	-	-	46.0	46.1	45.4
Индекс дестабилизационного протестного потенциала (ИДПП)	-	3,2	3,0	4,2	4,0	3,7	3,0	2,6	4,6	3,7	3,8
Интегральный индекс социального самочувствия ИИСС-20 (шкала: 20-60 баллов)	-	-	35.1	33.7	34,6	34,8	34,8	37,3	36,8	38,3	39,4

* Составлено по данным ежегодного мониторинга Института социологии НАН Украины [9].

Прежде всего следует отметить высокий уровень аномической деморализованности, который колеблется в незначительных пределах. Некоторое его снижение произошло под влиянием эйфории «оранжевой революции». Тревожную тенденцию выявляет анализ интегрального индекса национальной дистанции: за годы независимости произошел значительный его рост. Общий результат трансформации массового сознания таков, что за этот период удельный вес психологически открытых (толерантных) людей снизился более чем втрое. Особенное беспокойство вызывает

рост ксенофобских установок: количество их носителей возросло за последние 10 лет в четыре раза [9, с. 643]. Анализ показателя жизненной удовлетворенности показывает, что за последнее десятилетие он несколько вырос, и в докризисном 2008 г. почти достиг среднего значения. Это связано прежде всего с ростом материального благосостояния населения с 2000 по 2008 гг. Наблюдается тенденция к изменению базисного типа личности, возрастает (но еще пока не доминирует) доля так называемых интерналов – людей, которые готовы брать на себя ответственность за то, как складывается их жизнь, в меньшей степени зависимых от внешних обстоятельств. Анализ приведенных данных показывает, что трансформационный путь, пройденный Украиной, можно условно разделить на два этапа: до 1999 г. наблюдался распад нормативно-ценностной системы, следствием которого явилось ухудшение всех показателей, которые описывают состояние общества. Процесс социальной адаптации украинцев в это время протекал наиболее болезненно. Приведенные данные свидетельствуют, что после 1999 г. постепенно стала проявляться тенденция к стабилизации общественной жизни. Но и сегодня еще, исходя из концепции стабильного общества Н.Паниной, нельзя говорить об однозначности и стабильной направленности демократических социальных преобразований в Украине.

Нормативно-личностный подход к изучению посткоммунистической трансформации, по нашему мнению, обладает большим эвристическим потенциалом в исследовании и объяснении целого ряда феноменов, которые наблюдаются в современном украинском обществе. Доказательством тому является тот факт, что еще в 1993 г. Н.Панина спрогнозировала, что в украинском обществе, ищущем выхода из аномического тупика, несмотря на декларирование демократических идеалов, будет наблюдаться возвращение к традиционной системе ценностей, с присущей ей изоляционистской идеологией.

В настоящее время в Украине еще нет фундаментальных работ, посвященных социологии Н.Паниной. Учитывая,

что во многих ее трудах раскрыты особенности постсоветских трансформаций, определены возможные сценарии их развития, анализ этих работ в условиях современного состояния общества позволяет определить реальные перспективы дальнейших социальных изменений в Украине.

Литература

1. Панина Н. Проблемы демократизации в условиях посттоталитарной аномии / Н.Панина. Избранные труды по социологии. – К. : Факт, 2008. – Т.1. – 472 с.
2. Parsons T. Max Weber's Sociological Analysis of Capitalism and Modern Institution to the History of Sociology. – Chicago & London: The University of Chicago Press, 1966. – P. 244–268.
3. Головаха Е. Социальное безумие: история, теория и современная практика /Е.Головаха., Н.Панина. – К. : Абрис, 1994. – 168 с.
4. Панина Н. Социальный статус и стиль жизни личности / Н. Панина // Стиль жизни личности. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 266–307.
5. Аберкромби Н. Аномия / Н.Аберкромби, С.Хилл, Б.С.Тернер. // Социологический словарь : [пер.с англ. С.Ерофеева]. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1997. – 420 с.
6. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд : [пер. с фр. с сокр. ; под ред. В.А.Базарова]. – М. : Мысль, 1994. – 399 [1] с.
7. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р.Мертон. – М. : АСТ, ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 873 с.
8. Панина Н. Молодежь Украины: структура ценностей, социальное самочувствие и морально-психологическое состояние в условиях тотальной аномии / Н.Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 5–26.
9. Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг : [за ред. В.Ворони, М.Шульги]. – К. : ІС НАНУ, Фолиант, 2008. – 656 с.
10. Головаха Е.И. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / Е.И.Головаха, Н.В. Панина. – К. : Ин-т социологии НАН Украины ; Стилос, 1997. – 63 с.

УДК 316.4.05

В.Резнік,
кандидат соціологічних наук

ФЕНОМЕН ЛЕГІТИМАЦІЇ ЯК ПРЕДМЕТ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ СИСТЕМ Н.ЛУМАНА

Стаття присвячена аналізу теоретичних та методологічних аспектів дослідження феномену легітимації в контексті загальної теорії Нікласа Лумана. Автор звертає увагу на соціально-системну базу легітимації.

Keywords: *legitimation, legitimacy, system, procedure, evolution.*

Ключові слова: *легітимація, легітимність, система, процедура, еволюція.*

Ключевые слова: *легитимация, легитимность, система, процедура, эволюция.*

Однією із передумов соціальної інтеграції сучасного українського суспільства є легітимація приватної власності. Однак, попри суспільну та науково-пізнавальну нагальність, соціально-інтегративні властивості легітимації приватної власності ще не виокремилися у повноцінну предметну царину соціологічних досліджень. Тому проблемну ситуацію можна визначати як суперечність між, з одного боку, суспільною і науковою значущістю вивчення легітимації приватної власності в сучасному українському суспільстві з огляду на ризики його дестабілізації внаслідок стрімкої й докорінної реструктуризації у перебігу приватизації, з другого – дефіцитом знання про природу та особливості зазначеної легітимації. Наявні наукові можливості для надолуження цього дефіциту засобами прикладних досліджень, передумовою здійснення яких є використання концепту “легітимація приватної власності”. Цей соціологічний концепт як змістовна наповненість відповідного поняття охоплює сукупність теоретичних положень, що

у гіпотетико-дедуктивний спосіб визначають місце і роль поняттєво означеного явища у межах науково поясненої соціальної дійсності. Відтак зазначені теоретичні положення слугують певними критеріями ідентифікації наявності легітимації приватної власності в суспільстві, з'ясування особливостей її перебігу, визначення її чинників та наслідків. Таким чином, концепт легітимації приватної власності необхідний як методологічне підґрунтя при розробленні соціологічних методик, інструментарію для збирання емпіричних даних, їх аналізу та тлумачення отриманих узагальнень.

Складники цього концепту постійно розвиваються мірою розвитку соціологічної теорії загалом. Зокрема, теоретичне бачення феноменів, позначених поняттями “легітимація” та “приватна власність”, неухильно поглиблюється. Уточнюються відомі та встановлюються нові ознаки, властивості та якості цих соціальних феноменів, їхні функції в суспільстві та зв'язки з іншими явищами. Відповідно, наукові тлумачення понять легітимації та приватної власності конкретизуються і збагачуються за рахунок охоплення їхнім змістом дедалі більшої кількості інших понять. Зазначена обставина зумовлює необхідність з'ясувати стан та спрямованість розвитку змісту поняття (концепту) “легітимація приватної власності” у межах соціологічної теорії. Своєю чергою, таке з'ясування можливе у контексті дослідження історичного розвитку поняттєвого апарату і теоретичного розмаїття соціологічної науки.

Феномен приватної власності з найдавніших часів і дотепер привертає увагу мислителів та науковців. Зокрема, наявні ґрунтовні протосоціологічні та соціологічні теоретичні тлумачення зазначеного. Теоретичного осмислення зазнав також феномен легітимації загалом. Однак процес легітимації власне приватної власності безпосередньо не потрапив у межі предметної царини соціологічного теоретизування. Соціологи-теоретики опосередковано звертали увагу лише на окремі аспекти цього процесу. Таким чином, феномени легітимації та приватної власності досліджені переважно відокремлено одне від одного, тоді як ступінь

теоретичної розробленості проблематики легітимації приватної власності у соціології відносно невисокий. Зрештою, дотепер бракує досліджень, які б об'єднували висвітлення методологічних, теоретичних, методичних та емпіричних складників дослідження легітимації приватної власності. Такий стан вкрай незадовільний з огляду на наявні теоретичні ресурси та можливості, соціальну та пізнавальну необхідність здійснення соціологічних досліджень у царині визначеної вище проблемної ситуації.

Отже, наукова проблема полягає у тому, що за одночасної наявності пізнавальної потреби та достатніх теоретичних підвалин відсутній концепт легітимації приватної власності, який відповідав би розмаїттю та сучасному стану розвитку соціологічної теорії. Відтак, необхідна історико-соціологічна концептуалізація легітимації приватної власності у дисциплінарних межах теоретичної соціології та отримання на основі використання сконструйованого концепту вірогідних знань про поточний стан легітимності приватної власності в Україні. Зазначена концептуалізація передбачає з'ясування особливостей тлумачень феномена легітимації у межах загальної теорії систем Н.Лумана.

Н.Луман убачав ідейну передумову постановки проблеми легітимації у розвитку теорії суспільної угоди XVII та XVIII століть. Спадок цієї теорії він визначає як підвалини теорій консенсусу і уявлень про солідарність та інтеграцію, що постали й побутували у XIX ст. Своєю чергою, таке теоретичне та ідейне підґрунтя на початку XX ст., власне, й уможливило увагу соціологів до явища легітимації: "Зрештою, подальше вихолощування виразилося у вимозі "легітимації" тих інститутів, що й за відсутнього консенсусу, а значить, за наявності опору, усе ще здатні забезпечити порядок. Так, починаючи з Еміля Дюркгайма і Макса Вебера, виникає соціологія" [1, с. 24]. Отже, Луман пов'язував виникнення соціології як науки із проблемою легітимації інститутів суспільства, що підтримують порядок у ньому. Він розробив системно-інструментальну концепцію легітимації, методологічними засадами якої виступає його власна загальна теорія соціальних систем. Своєю чергою,

ця теорія була розроблена на підґрунті теоретичних ресурсів, джерела яких здебільшого перебувають поза межами соціологічної науки. Окрім теоретичного спадку Т.Парсонса, цими джерелами були кібернетика, теорії комунікації та еволюції.

Вихідною засадою луманівських теоретичних побудов слід вважати спробу заново перевитлумачити класичну “гобсівську проблему соціального порядку” (Т.Парсонс). Генеза соціального порядку та соціальної системи трактована із погляду неодарвіністської теорії еволюції, що наголошує передусім неповторність минутих умов розвитку, а не причинові закономірності його. Згідно з цією теорією в появі новоутворень виокремлено три послідовні стадії: 1) варіювання як виробництво додаткових варіантів (елементів, комунікацій) у перебігу відтворення системи, що постають як несподівані відхилення на тлі раніше усталених і звичних; 2) селекція як відбір одного із нових варіантів (елементів, комунікацій) або нехтування ним, що привносить у систему структурні новоутворення, які мають виявити свою життєздатність; 3) рестабілізація як послідовне вбудовування структурних змін, спричинених відбором нового варіанта (елемента, комунікації), у систему та їх усталення [2, с. 50–55]. Отже, стабільність системи передує варіюванню в її межах, варіювання – селекції нововведення, ця селекція – рестабілізації структурної зміни, а рестабілізація – новій стабільності системи. Такі еволюційні цикли тривають повсякчас. Система щомиті відтворюється як множина доладно поєднаних операцій, і це відтворення відбувається зі зміною або без зміни системної структури. Відтворення системи, що відхиляється від її вихідного стану, є умовою та виявом структурних змін. Відповідно, структурність системи, з погляду еволюції, втілюється у координуванні поточного переходу від однієї операції до іншої: структура обмежує ділянку можливого у цьому переході й постає як певні умови звуження простору можливих поєднань операцій [2, с. 21–22]. Еволюція відтак виявляє себе збільшенням числа комунікацій у середовищі системи та її довкіллі, їх структурним

ускладненням. Таким чином, структурогенеза системи розглядається як розбудова певного порядку в її межах.

З огляду на таке розв'язання проблеми передумов соціального порядку Луман трактує соціальну систему як самореферентну: виокремлення системи у середовищі здійснюється через самореференцію, тобто завдяки тому, що у перебігу конституювання своїх елементів та елементарних операцій вона співвідноситься сама з собою (іншими своїми елементами, операціями або власною єдністю) [3, с. 32]. Складниками соціальної системи є передусім комунікації, тобто події, що змінюють одні одних у часі. Комунікації розглядаються як керовані своїм власним кодом: він містить умову визначення належності або неналежності до системи різних операцій. Код уможливорює вибір дії або комунікації через критерій смислового розрізнення: обираються дії та комунікації, що мають сенс у наявному контексті й можуть, відтак, виступати елементом системи. Таким чином, код є засобом відстеження системою зовнішнього світу і відбору з нього своїх елементів та відмежування сторонніх. Система замикається від неспоріднених із нею елементів. А комунікація назагал виступає процесом її структуроутворення. За підсумками самотворення, або, за Луманом, автопоїезису системи, у перебігу плідної взаємодії її складників оновлюється як структура зв'язків між ними, так і вони самі.

Відособлення соціальної системи у зовнішньому світі приписують кодам у вигляді певного бінарного схематизму, що попередньо двозначно структурує можливі операції. Для такої форми коду характерна парадоксальна єдність відмінного в природі, суспільстві та свідомості людини. Наприклад, загальний системний характер мають бінарні схематизми системи/середовища, входу/виходу, самореференції/інореференції, центрального/периферійного, константного/варіативного, динамічного/статичного, зовнішнього/внутрішнього, детермінізму/індетермінізму, належності/неналежності, незмінного/мінливого, закритого/відкритого. Суб'єктивно-пізнавальний характер властивий схематизмам об'єкта/суб'єкта, старого/нового, істинного/

неістинного, знайомого/незнайомого, можливого/неможливого відомого/невідомого, актуального/неактуального, до/після, досконалості/недосконалості. Власне соціально-системний зміст мають схематизми злого/доброго, рівності/нерівності, інклюзії/ексклюзії, інтеграції/дезінтеграції, уряду/опозиції, морального/аморального, Ego/Alter, керівника/керованого, свого/чужого, ладу/безладу.

Бінарний схематизм радше не ділить, а пов'язує протилежності, оскільки полегшує перехід від одного визначення ситуації до його протилежності. Бінарна схема конструює можливе через протилежність. Отже, кожен такий схематизм, притаманний соціальній системі, передбачає відбір однієї можливості із низки потенційних. Засадою відбору виступає здатність заперечення, закладена у мові. Мова як засіб комунікації містить ситуативні коди «так» і «ні». Вони слугують знаряддями прийняття або відхилення можливостей взаємодії, що, відповідно, прийнятні або неприйнятні для соціальної системи. Кодування є своєрідним подвоєнням дійсності у перебігу спостереження її поточного стану, а також певної можливої йому альтернативи. Окрім сприйняття певного порядку, наявне і своєрідне рефлексивне відстеження чи спостереження інших можливих порядків. Кожен комунікативний код при цьому відіграє роль смислового схематизму зазначеного сприйняття. Саме через смислове кодування соціальна система впорядковується і відмежовується у навколишньому світі як сукупність доладно впорядкованих комунікацій. Тобто бінарні коди схематизують процеси комунікації, первісному перебігу яких властиві випадковість і стихійність. За твердженням Лумана, все, що ми досягаємо у формі коду, постає контингентним: подвійні коди становлять своєрідні правила дуплікації, що забезпечують наявність негативного кореляту стосовно всього, що постає у царині їх застосування, яку вони, власне, й самі визначають у вигляді інформації.

Зрештою, еволюційний розвиток соціальної системи загалом трактований Луманом як процеси відбирання та усталення різних кодів. Коди є підвалинами соціальної

системи, вона розбудовується через їх конституювання. Загалом диференціація генералізованих засобів комунікації покликана охопити увесь соціальний універсум у його розвитку. Принципи упорядкування неосяжної соціальної дійсності визначаються комунікативними кодами влади, істини, власності або грошей, права, любові, релігії, мистецтва. Зокрема, смисловим схематизмом економіки виступає код власності/невласності або грошей/безгрошів'я, науки – код істини/помилки, політики – влади/безвладдя. Системною референцією усіх цих символічно генералізованих засобів комунікації є суспільство. За умов диференціації коди як засоби комунікації постають як суспільні установки. Відтак вони є формоутворювальними елементами системи суспільства.

Мірою віддиференціювання у межах суспільства особливих функційних систем економіки, політики, права та науки у співвіднесенні з ними виникають “формули випадковості”, що відбивають відповідно значущі специфічно-системні стани: “брак ресурсів – у економічній системі, легітимність – у політичній, справедливість – у правовій та лімітація – у системі науки” [2, с. 67]. За твердженням Лумана, відкритим залишається питання про те, що подібні формули означають стосовно цілісного суспільства за накладання їх на ті чи ті особливі функційні системи. Він твердить також про те, що, комунікативні коди можуть зазнавати додаткового вторинного кодування (подвоєння коду). Утворення нових кодів спричиняє нове розгалуження й ускладнення системи. Наприклад, код влади як смисловий схематизм політики може підлягати вторинному кодуванню у різних вимірах: влада як сильна/слабка, правомірна/неправомірна, формальна/неформальна, прогресивна/консервативна. Поєднання коду влади із бінарним схематизмом правомірне/неправомірне та усталення універсальної релевантності такого поєднання суттєво посилює технологічність влади, розширює можливості її застосовності. Відтак, право як владний код розглядається як структурне джерело легітимності влади [4, с. 79]. А легітимність при цьому визначається як зв'язок контингентів усередині

владної сфери, що накладає певні вимоги до коду влади. Код влади має співвизначити мотивацію володаря та її очевидну переконливість для підлеглого.

Луман звертається до поняття легітимності як атрибуту влади та піддає сумніву класичне трактування легітимності як відповідності цінностям культури: “Легітимність зазвичай визначається через ціннісний консенсус. Але в такому визначенні нема ще достатньої ясності” [4, с. 88]. Він пропонує власний, відмінний від усталених, теоретичний підхід до цього соціального явища: “...Мій підхід відрізняється від традиційних підходів до проблеми легітимності – я бачу сутність цієї проблеми не в достатньому (не кажучи вже про логічно переконливе) *обґрунтуванні* коду влади і не в його *фактично терпимому прийнятті* завдяки наперемінному впливу чинників консенсусу та насилля...” [4, с. 93]. Іншими словами, йдеться про можливість забезпечення легітимності влади на підставі притаманних їй можливостей і без залучення комунікативних кодів істини, любові та грошей. Відтак Луман констатує помилковість поширених уявлень про протилежність або одновимірну полярність між легітимністю і насиллям чи між консенсусом і примусом: “Ні легітимність, ні насилля не можуть сформуватися без допомоги симбіотичних процесів. Ці поняття не просто характеризують дві протилежності чи два протилежні полюси єдиного виміру, коли можна було би сказати, що чим більше насилля, тим менше легітимності, і навпаки, але, натомість, становлять символічні взаємозалежності, котрі виявляються там, де регулювання відносин із симбіотичним рівнем, тобто з органічною основою спільного життя, не може бути здійснене без врахування інших вимог до комунікативних засобів” [4, с. 108–109].

Тут наголошено своєрідний генетичний симбіоз фізико-органічного і символічного рівнів утворення соціальних систем. Конкретні умови взаємодії обох вказаних рівнів мінливі залежно від міри розвитку соціальної системи. Насилля, зокрема фізичне, є фізико-органічною підвалиною та передумовою влади як комунікативного коду (подібно до того, як у випадку істини такою підвалиною виступає

сприйняття, любові – сексуальність, грошей – задоволення потреб). Первісно у перебігу комунікації відбувалося стихійне визначення сильної та слабкої її сторін-учасниць, встановлювалися певні структури домінування та підпорядкування. Звідси Луман тлумачить насилля як першооснову соціальної системи: воно покликала до життя селекцію правил, функція, раціональність та легітимність яких набули згодом незалежності від своїх вихідних умов. Дотепер насилля уявляється як можливий наслідок недотримання правил і вимог влади, що його можна уникнути за їх дотримання. Можливість застосування фізичного насилля не ігнорує жодна із сторін комунікації, й це виступає запорукою дієвості влади. Водночас цілеспрямоване фізичне насилля впорядковується у межах бінарної символізації. Поєднання сили із правомірністю та формальністю у перебігу генези влади суттєво посилює зазначену дієвість, що може, відтак, вважатися ґрунтованою на легітимності. Первісно універсально-розподілене насилля роздвоюється, коли починають розрізняти його легітимні та нелегітимні види. На думку Лумана, це відбувається не завдяки соціальній угоді, як свого часу описував Т.Гобс, а через еволюцію. Таке роздвоєння, власне, є виявом певного упорядкування суспільства: “У своїй легітимній формі насилля (у цьому випадку – державний примус) слугує викоріненню нелегітимного насилля. Отже, ця диференціація характеризує насилля за допомоги включення виключення, і легітимність з цього погляду є не поняттям з відомими значеннями, а саме таким *включенням виключення* – парадоксом, розв’язання якого конститується як державний примус (або як його функційний еквівалент)” [2, с. 23].

Легітимація насилля загалом розглядається як здобуток еволюції суспільства. Мірою його ускладнення розвивається політичне панування: воно набуває здатності усталювати власний тип комунікації завдяки опануванню і посиленню можливостей відхиляти комунікативні пропозиції альтернативних сенсів. Причому йдеться і про відхилення наполегливих та силових пропозицій опонентів. Саме за цих обставин виявляються еволюційні переваги політич-

ного панування: “З’являється легітимна сила для придушення нелегітимного насилля” [2, с. 65]. Таке придушення здійснюється через: 1) структурно закріплену асиметрію відносин на підставі володіння власністю та владою, що рестабілізується завдяки соціальній стратифікації; 2) уможливлення конфліктів за одночасного їх притлумлення на правових засадах соціального регулювання або арбітражу; 3) диференціацію причин конфліктів і тем конфліктів у високоскладних суспільствах. У такі різні способи влада може зняти із себе тягар можливих гострих конфліктів, що виникають через відхилення нею альтернативних комунікативних пропозицій.

Політичну систему суспільства Луман трактує як самореферентну, тобто зорієнтовану на власні смислові коди (влада/безвладдя), а отже, у своїй легітимації – оперту на саму себе. Іншими словами, система може обійтися без морально-етичної легітимації, коди якої лежать поза її межами. Йдеться про фундаментальну заміну у самореферентній системі: місце соціальної інтеграції на підґрунті цінностей та норм культури у її межах заступає системна інтеграція, що забезпечується латентними функціями ціннісно-нейтральних та ненормативних структур. Зокрема, легітимація політичної системи та норм права виведена Луманом із функції та способу її здійснення. Даний спосіб обмежений рамками соціальної легальності, тобто постає як процедура, що спирається на емпіричний консенсус. Водночас система має забезпечувати пристосовність очікувань (expectations) індивідів до власних системних цілей, що втілені у її рішеннях. Системні дії роблять непотрібними нормативно-ціннісні підвалини легітимації, бо ціннісно нейтральна ефективність державного апарату чи системи господарства робить їх вже самих по собі здатними до самолегітимації. За цих умов морально-етичну легітимацію визнано зайвою. В сучасних суспільствах нормативність заміщається законами ефективності процедур. Тезу про процедурну легітимацію Луман аргументує тим, що соціальна система може функціювати тільки за зменшення складності в існуванні певної ділянки сус-

пільної дійсності. Зменшення складності становить передумовою зростання продуктивності соціальної системи і є вимогою її компетенції. Наприклад, якби всі повідомлення могли вільно циркулювати між усіма індивідами, то їм довелося б брати до уваги велетенський обсяг інформації, щоби зробити правильний вибір. Це збільшило б час прийняття рішення, а відтак, знизило б результативність соціальної системи загалом.

У праці Лумана “Легітимація через процедуру” (“*Legitimation durch Verfahren*”, 1969) відповідний процес описано таким чином: “Легітимація рішень полягає, головним чином, в афективному процесі навчіння, не підвладному усяким пертурбаціям. Це один з аспектів більш загального питання: як змінюються очікування, як політико-адміністративна підсистема може перебудувати очікування суспільства за допомоги якихось рішень, тоді як вона є лише підсистемою? Цей сегмент не може справити ефективного впливу, якщо не зможе сформувати нові очікування в інших наявних системах – чи то особистостях чи то соціальних системах” (цит. за: [5, с. 147]).

Отже, через процес зазначеного навчіння особистісні очікування людей скеровуються у напрямі досягнення сумісності із системою. Адміністративно зумовлені процедури спонукають індивідів бажати те, що необхідне системі задля її результативного функціонування. За Луманом, соціальна інтеграція здійснюється системою незалежно від наявності чи відсутності солідарної поведінки індивідів – через обмеження ступенів свободи або можливостей вибору у її межах.

Із приводу звичайного для сьогодення функціонування колективних корпорацій у сфері політичної системи суспільства та серед соціальних систем із формальною організацією Луман зазначив: “Те, що у зв’язку з цим обговорюються проблеми “легітимації”, доводить лише, що саме по собі це досягнення вже не ставлять під питання. Той, хто цього бажає, повинен зважитися стати “анархістом” [3, с. 271]. Тобто виокремлення порівняно автономного управління колективною дією у вигляді колективної корпорації до Нового часу було проблематичним, суперечливим

досягненням. Натомість сам факт обговорення питання легітимності та легітимації зазначених корпоративних утворень вже засвідчує їх усталеність у межах соціальної системи.

За розгляду внутрішньої регуляції сегментарних (родових) суспільств Луман пов'язує легітимацію із подвійною контингенцією. Регуляцію в них він виводить із норми взаємності у випадках кооперації та конфліктів, співпраці та протиборств, обміну та помсти: "...Подвійна контингенція, що інтерпретується як взаємність та використовує взаємність для легітимації зобов'язувальної сили відносин обміну, найкращим чином придатна для формування кондиціювань, котрі можна закріпити із плином часу. Взаємність ніби слугує найважливішим засобом зв'язку із часом. Разом із дарунком починається соціальний час" [6, с. 65]. Тут можна говорити про здобутки соціальної еволюції або еволюційні досягнення як певні вияви зростання складності системи суспільства. Система вбирає в себе еволюційні досягнення і починає практикувати їх. Еволюційні досягнення виникають випадково, а не тому, що вони придатні для розв'язання певних проблем. Власне, проблеми постають, тобто усвідомлюються загалом на тлі еволюційних досягнень як можливостей їх розв'язання. Еволюційні досягнення усталюють доладні структури системи. Зазначені досягнення набувають необоротності мірою втілення та усталення похідної від них доладності у перебігу життєдіяльності системи. Відмова від них може мати руйнівні й катастрофічні наслідки для системи. Луман тлумачить появу писемності, грошей, громадської думки та правових угод як такого роду еволюційні досягнення. Розгляд еволюційного походження договірної, карної та цивільної права він підсумовує описом механізму легітимації еволюційних досягнень: "Часто також можна спостерігати, що підходящі формулювання – а тим самим і легітимації – з'являються лише після того, як відповідні практики вже укорінилися і стали цілком звичними. Впровадження інновації полегшується завдяки тому, що вона спочатку вводиться як безіменна" [2, с. 117].

Тут, власне, йдеться про легітимацію на засадах научіння та перебудови очікувань загалу. Без зайвих пояснень очільники ставлять суспільство у нормативні межі, що спонукають пересічних людей відтворювати певні практики. З часом люди втягуються у це відтворення, і легітимація, започаткована на рівні практик, набуває свого якісного вираження та явлення через легалізацію. Тобто в основі легітимації – селекція певних соціальних практик та їх діяльнісна, нормативна і ціннісна рестабілізація у перебігу еволюції суспільства. Відтак, системні дії роблять непотрібними нормативно-ціннісні підвалини легітимації, бо ціннісно нейтральна ефективність державного апарату чи системи господарства робить їх вже самих по собі здатними до самолегітимації. За цих умов морально-етичну легітимацію визнано зайвою. В сучасних суспільствах нормативність заміщається законами ефективності процедур. Відтак перспективи подальших розвідок проблематики легітимації приватної власності в українському суспільстві варто пов'язувати із спробами аналізу зазначеного процесу з огляду на розглянуті вище ідеї Н.Лумана.

Література

1. Луман Н. Общество общества / Н.Луман ; пер с нем. – М. : Логос, 2004. – 232 с. – (Кн. 1 : Общество как социальная система).
2. Луман Н. Общество общества / Н.Луман ; пер. с нем. – М. : Логос, 2005. – 320 с. – (Кн. 3 : Эволюция).
3. Луман Н. Социальные системы: очерк общей теории / Н.Луман ; пер. с нем. – СПб. : Наука, 2007. – 644 с.
4. Луман Н. Власть / Н.Луман ; пер. с нем. – М. : Практика, 2001. – 256 с.
5. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф.Лиотар ; пер. с франц. – М. : Ин-т эксперимент. социологии ; СПб. : Алетейя, 1998. – 160 с.
6. Луман Н. Общество общества / Н.Луман ; пер. с нем. – М. : Логос, 2006. – 320 с. – (Кн. 4 : Дифференциация).

УДК 303.44

С.Дембицкий

ИССЛЕДОВАНИЯ СМЕШАННОГО ТИПА В СОЦИОЛОГИИ

Статья представляет собой рассмотрение трех вопросов. В первом вопросе раскрываются перспективы рассмотрения исследований смешанного типа, во втором – показаны причины возникновения исследований смешанного типа, в третьем – описаны дизайны, применяемые в исследованиях смешанного типа.

Keywords: *mixed methods research, research design, paradigm.*

Ключові слова: *дослідження змішаного типу, дослідницький дизайн, парадигма.*

Ключевые слова: *исследования смешанного типа, исследовательский дизайн, парадигма.*

Исследования смешанного типа (mixed methods research) являются одним из перспективных направлений развития методологии эмпирических исследований в западной социологии. Об этом свидетельствует множество опубликованных книг и статей по этой теме, появление в 2007 г. журнала (“Journal of Mixed Methods Research”) и ежегодное проведение специализированных научных конференций (первая из них состоялась в июле 2005 г. в Кембридже, очередная планируется на июль 2010 г. в Балтиморе).

Специфика исследований смешанного типа заключается в интеграции в одном исследовании качественного и количественного подходов, что предполагает наличие, по крайней мере одного из следующих условий:

– двух типов исследовательских вопросов (в соответствии с качественным и количественным подходами);

- двух типов выборочных процедур (например, вероятностных и целенаправленных);
- два типа процедур по сбору данных (напр., фокус группы и опросы);
- двух типов данных (например, числовых и текстуальных);
- двух типов анализа данных (например, статистических и тематических);
- двух типов выводов (специфических и инвариантных, объективных и субъективных) и т.д.

Подчеркнем, что в исследованиях смешанного типа не просто используются качественные и количественные методы в одном научном проекте, но одной из их главных задач является интеграция этих методов [1, p. 4].

Определение и основные перспективы рассмотрения исследований смешанного типа. Б.Джонсоном и Э.Онвуэгбузи были проанализированы 19 определений, принадлежащих ведущим специалистам в области смешанной методологии. Основываясь на полученных результатах, они предложили понимать под исследованиями смешанного типа такие исследования, в которых совмещаются элементы качественного и количественного подходов (качественные и количественные точки зрения, техники сбора данных, методы анализа, способы вывода), что способствует расширению исследовательских целей, увеличению глубины понимания изучаемой проблемы, а также улучшению доказательности полученных результатов [2, p. 123].

При описании исследований смешанного типа выделяют четыре основных перспективы: перспективу методов, методологическую перспективу, парадигматическую перспективу и перспективу практики [3, p. 303–308].

В перспективе методов ударение ставится на разработке и использовании стратегий по сбору, анализу и интерпретации разнообразных типов качественных и количественных данных. Эта перспектива получила развитие благодаря классическому пониманию исследований смешанного типа

(Грин, Карацелли и Грехем), согласно которому смешанный дизайн включает, по крайней мере, один количественный и один качественный метод.

Методологическая перспектива основывается на позиции, согласно которой невозможно отделить методы от более широкого исследовательского процесса, частью которого они являются и, таким образом, обсуждение исследований смешанного типа следует сфокусировать на цельном исследовательском процессе, начиная от философских допущений и заканчивая интерпретацией полученных результатов. При этом под методологией понимается широкий подход к научному исследованию, определяющий: а) как следует задавать исследовательские вопросы и получать ответы; б) общие предпочтения относительно конструирования дизайна; в) логику выборки; г) аналитические стратегии и т.д. Методы же определяются в терминах более специфических стратегий и процедур сбора и анализа данных.

В парадигматической перспективе основное внимание уделяется дискуссиям о философских допущениях, которых следует придерживаться ученому в своем исследовании. Речь в первую очередь идет о природе реальности и получаемых о ней знаний, роли ценностей в исследовании и других философских нюансах.

Перспектива практики следует “восходящему” подходу к проведению исследования. Согласно этой точке зрения необходимость использования исследования смешанного типа может проявиться на протяжении всего исследовательского проекта, в результате усилий, прилагаемых для нахождения ответов на исследовательские вопросы. Предполагается, что исследователи прибегают к исследованиям смешанного типа, используя как качественный, так и количественный подходы в рамках реализации их “традиционных” исследовательских дизайнов (не важно, являются ли эти исследования нарративными, экспериментальными, метааналитическими, этнографическими или оценочными), когда есть необходимость и возможность их

интеграции в текущий исследовательский проект. Это, по сути, – прагматическая позиция.

Причины возникновения исследований смешанного типа. Парадигматическая перспектива используется Д.Морганом для описания исторических изменений в рамках социальных и поведенческих наук, приведших к возникновению парадигмы исследований смешанного типа [4, р. 50–72]. Им выделены четыре возможных варианта определения парадигмы: 1) как взгляд на мир; 2) как эпистемологические установки; 3) как разделяемые взгляды в определенной исследовательской области; 4) как образец исследования. При этом главное внимание уделяется варианту, где парадигма рассматривается в качестве эпистемологических установок (наиболее известными примерами таких установок являются реализм и конструктивизм, мыслимые как разные системы убеждений, воздействующие на способ постановки исследовательских вопросов и получение соответствующих ответов).

Возрастание внимания к качественным методам к концу 70-х годов XX в. не давало общего согласия относительно доминантной парадигмы, которая бы определяла исследовательскую методологию в социальных науках. Вместе с тем это обычная ситуация для господствующей парадигмы в так называемый период “нормальной науки”. Эта парадигма была обозначена представителями оппозиционного (качественного) подхода как “позитивизм”.

Несмотря на то, что в соответствии с классической версией господствующая парадигма приходит в упадок в случае осознания серии “аномалий”, связанных с проваленными предсказаниями или новыми несовместимыми с этой парадигмой наблюдениями, основная критика позитивизма со стороны “качественников” была связана с теми исследовательскими задачами, которые не могли быть решены в рамках только количественного подхода. Легитимность качественных исследований утверждалась посредством реинтерпретации базовых методологических проблем

в социальных науках. Как и любая попытка парадигматического сдвига, этот вызов не только подытожил проблемы доминирующей системы убеждений в социологической науке, но и привел к разработке подхода, который критики позитивизма считали более совершенной альтернативой.

Наиболее известная альтернатива позитивизму пришла из работ Е.Губы и Й.Линкольн, разработавших систему для сравнения различных парадигм в социальных науках посредством использования хорошо известной трилогии концептов из философии знания – онтологии, эпистемологии и методологии. Их ранние разработки были посвящены сравнению позитивизма с конкурирующей парадигмой, которую они назвали натуралистическим исследованием, более известным как конструктивизм. В своей последней версии [5, р. 191–206] Е.Губа и Й.Линкольн дополнили сравнение критической теорией и постпозитивизмом.

В рамках качественной парадигмы не отрицается возможность использования позитивистского подхода, но его статус сводится до уровня “одного из возможных” среди других конкурирующих парадигм. Для многих практикующих исследователей наиболее важным результатом утверждения этого парадигматического сдвига стала легитимация таких альтернативных парадигм, как, например, конструктивизм и критическая теория, а также возможность основываться на этих и других системах убеждений при проведении эмпирических исследований.

Вместе с тем, по мнению Моргана, конструктивизм Е.Губы и Й.Линкольн имеет свои собственные аномалии.

1. Несмотря на то что в рамках метафизической парадигмы основной акцент делается на онтологии, эпистемологии и методологии как ключевых парадигматических характеристиках в социальных науках, реальный процесс, на основе которого формируются парадигмы, лежит вне философии знания.

2. Одно из ключевых допущений метафизической парадигмы гласит, что различные парадигмы создают “несо-

измеримые” типы знаний. Вместе с тем все попытки использования этой “сильной” версии терпят крах, за исключением дебатов о природе реальности и истины.

3. Поскольку метафизическая парадигма рассматривает методологические проблемы в рамках онтологической версии философии знания, она не дает удовлетворительных ответов относительно практических задач, связанных с проведением исследований.

Учитывая эти аномалии, существует явное несоответствие между подходом Т.Куна и самопризнанным конструктивистским вариантом типологии парадигм, который поместил концепцию Е.Губы и Й.Линкольн в парадоксальную позицию отстаивания онтологии, эпистемологии и методологии в качестве “объективных стандартов” сравнения различных систем убеждений в сфере методологии социальных наук.

Морган считает, что указанные аномалии могут быть решены в рамках исследований смешанного типа, являющихся, по сути, прагматической альтернативой в решении ключевых проблем методологии социальных наук. Для демонстрации отличий между качественными, количественными и исследованиями смешанного типа он использует три характеристики – связь теории и данных, взаимосвязь исследователя с исследовательским процессом и особенности заключений, сделанных на основе полученных данных (табл. 1).

Прагматический подход основывается на версии абдуктивных рассуждений. Если в дедукции рассуждение развивается от посылки к следствию, то в случае абдукции – в противоположном направлении, то есть от следствия к посылке. Нормальное дедуктивное рассуждение таково: “Все люди смертны, Сократ – человек, следовательно, Сократ смертен”. Здесь налицо логически необходимый вывод. В случае абдукции силлогизм приобретает следующую форму: “Все люди смертны, Сократ смертен, следовательно, Сократ человек” [6, с. 127–128]. В отличие от дедук-

ции вывод здесь носит вероятностный характер (как в индукции), но расширяет поле познания, поскольку порождает в мышлении новую идею, делая тем самым возможными новые научные концепции.

Касательно взаимосвязи исследователя с исследовательским процессом в данном подходе утверждается, что невозможны как полная субъективность, так и полная объективность исследователя. Исходя из этого основное внимание уделяется процессу коммуникации и разделяемым значениям, необходимым для достижения понимания не только с участниками исследования, но и с представителями научного сообщества.

Последняя характеристика относится к степени, в которой полученные результаты пригодны для использования в других условиях. Другими словами, нельзя просто сделать заключение о том, что выводы контекстуально ограничены или, наоборот, возможно их распространение на всю генеральную совокупность. Важно изучить факторы, влияющие на применимость полученных результатов в отношении других групп, контекстов и временных периодов.

Также существует позиция, согласно которой смешанные методы являются дальнейшим развитием триангуляции [7, р. 335–337]. Первоначально идея триангуляции была предложена Д.Кэмпбеллом и Д.Фиске в 1959 году.

Таблица 1

**Прагматическая альтернатива к ключевым проблемам
в методологии социальных наук**

	<i>Качественный подход</i>	<i>Количественный подход</i>	<i>Прагматический подход</i>
Связь теории и данных	Индукция	Дедукция	Абдукция
Взаимосвязь с исследовательским процессом	Субъективная	Объективная	Интер-субъективная
Особенности заключений	Контекст	Генерализация	Переносимость

Вместе с тем, основываясь на многомерной операционализации, она является скорее измерительной техникой конструктивной валидации, чем завершенной исследовательской методологией [2, p. 113–114]. Полноценное развитие идеи триангуляции получило в работах Н.Дензина. По его интерпретации, триангуляция имеет отношение к комбинированию различных источников данных для изучения одного и того же феномена и подтверждения результатов исследования. Позднее он расширил свое определение до использования двух и более теорий, методов или источников данных для решения одного исследовательского вопроса.

На современном этапе триангуляция часто рассматривается как одна из причин использования исследований смешанного типа, наряду с дополнительностью (определение схожих и отличающихся аспектов в полученных результатах), инициированием (открытие новых перспектив), развитием (использование последовательного дизайна, где полученные результаты определяют дальнейшие методы) и расширением (обеспечение широты знаний о феномене).

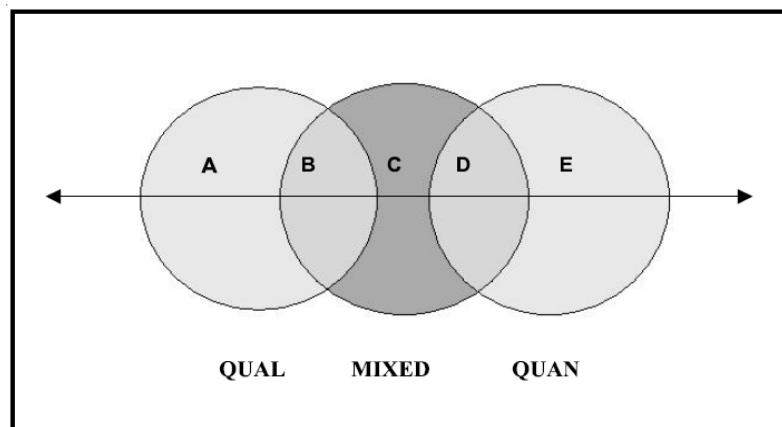

Схема. Качественно-смешанно-количественный континуум

Дизайны исследований смешанного типа. Часто исследования смешанного типа «размещаются» на континууме между качественными и количественными исследованиями (*схема*). Так, на представленном рисунке зона “А” обозначает использование исключительно качественных методов, зона “В” – в основном качественных, с некоторыми количественными компонентами, зона “С” – равноценное использование качественных и количественных методов (полностью интегрированные исследования), зона “D” – в основном количественных с некоторыми качественными компонентами, зона “Е” – исключительно количественных методов [8, p. 212].

Таблица 2

Дизайны исследований смешанного типа, при использовании качественных и количественных методов в рамках одного исследования*

<i>Цели</i>	<i>Сбор данных</i>	<i>Анализ данных</i>	<i>№</i>
Качественные исследовательские цели	Качественный сбор данных	Проведение качественного анализа	1
		Проведение количественного анализа	2
	Количественный сбор данных	Проведение качественного анализа	3
		Проведение количественного анализа	4
Количественные исследовательские цели	Качественный сбор данных	Проведение качественного анализа	5
		Проведение количественного анализа	6
	Количественный сбор данных	Проведение качественного анализа	7
		Проведение количественного анализа	8

* В данной таблице дизайны 2–7 носят смешанный характер, дизайн 1 является полностью качественным, дизайн 8 – полностью количественным.

Если же говорить о дизайнах исследований смешанного типа, то существует две основные типологии. Первая пригодна для случая, когда качественные и количественные методы используются на разных этапах одного исследования, вторая – для случая, когда в рамках исследовательского проекта используются чередующиеся или параллельные качественное и количественное исследования [9, p. 21–22].

Первая типология включает шесть дизайнов смешанного типа (табл. 2). Примером исследования, в котором на разных этапах используются качественные и количественные методы, является применение согласования концептов [10]. В рамках этого подхода сбор данных осуществляется с помощью качественных методов (например, мозговой штурм или фокус группы), а анализ данных является количественным (кластерный анализ и многомерное шкали-

Таблица 3

Дизайны исследований смешанного типа, при использовании качественного и количественного исследования как различных фаз одного исследовательского проекта*

		Решение относительно порядка следования	
		Конкурентное	Последовательное
Решение относительно приоритетности парадигмы	Одинаковый статус	КАЧЕС + КОЛИЧ	КАЧЕС => КОЛИЧ КОЛИЧ => КАЧЕС
	Доминантный статус	КАЧЕС + колич КОЛИЧ + качес	КАЧЕС => колич качес => КОЛИЧ КОЛИЧ => качес колич => КАЧЕС

*“качес” обозначает качественное исследование, “колич” – количественное; “+” – одновременное проведение исследования, “=>” – последовательное; большие буквы обозначают главный статус парадигмы, маленькие – подчиненный.

рование). С учетом описательных задач (целей), решаемых в таком исследовании, его можно отнести к шестому дизайну.

Согласно второй типологии можно выделить девять дизайнов смешанного типа (*табл. 3*). Эта типология основывается на двух главных принципах. Во-первых, в исследовании смешанного типа важно определить статус каждой из парадигм – имеют ли качественное и количественное исследования одинаковый статус или же одно из них рассматривается в качестве главного, а второе – подчиненного. Во-вторых, важно определить, как будут проводиться исследования – параллельно или последовательно. В случае последовательного решения необходимо также определить, какое из них является первым, а какое – вторым во временном измерении. Примером исследовательского проекта, подходящего под рамки данной типологии, может служить случай, когда на первой фазе проводится качественное исследование с целью построения теории (например, с помощью использования обоснованной теории А.Страусса), а на второй – количественный опрос конкретной группы людей, к которой применима разработанная теория и в отношении которой необходимо обосновать прогноз развития соответствующего социального явления или проблемы.

Конечно же, этими типологиями не ограничивается все разнообразие исследовательских дизайнов и их следует рассматривать как основные ориентиры в планировании исследований смешанного типа.

Выводы. Являясь одним из перспективных и быстро развивающихся направлений развития исследовательской методологии в рамках социальных и поведенческих наук, исследования смешанного типа заслуживают внимательного изучения и применения в отечественной социологии. Это позволит расширить методологические горизонты как представителям количественного, так и представителям качественного подходов.

Литература

1. Tashakkori A., Creswell J. The New Era of Mixed Methods / A.Tashakkori, J.Creswell // *Journal of Mixed Methods Research*. – 2007. – №1. – P. 3–7.
2. Johnson B., Onwuegbuzie A., Turner L. Toward a Definition of Mixed Methods Research / B.Johnson, A.Onwuegbuzie, L.Turner // *Journal of Mixed Methods Research*. – 2007. – №2. – P. 112–133.
3. Creswell J., Tashakkori A. Differing Perspectives on Mixed Methods Research / J.Creswell, A.Tashakkori // *Journal of Mixed Methods Research*. – 2007. – №4. – P. 303–308.
4. Morgan D. Paradigms Lost and Pragmatism Regained: Methodological Implications of Combining Qualitative and Quantitative Methods / Morgan D // *Journal of Mixed Methods Research*. – 2007. – №1. – P. 48–76.
5. Guba E., Lincoln Y. Paradigmatic Controversies, Contradictions, and Emerging Confluences / E.Guba, Y.Linkoln // *The Sage handbook of qualitative research* / ed. by N.Denzin, Y.Linkoln. – Thousand Oaks, London, New Delhi. – 2005. – P. 191–206.
6. Ионин Л.Г. Социология культуры / Л.Г.Ионин. – М., 2004.
7. Shepard M., Orsi A., Mahon M., Carroll R. Mixed-Methods Research with Vulnerable Families / M.Shepard, A.Orsi, M.Mahon, R.Carroll // *Journal of Family Nursing*. – 2002. – №4. – P. 334–352.
8. Teddlie C. Methodological Issues Related to Causal Studies of Leadership / C.Teddlie // *Educational Management Administration & Leadership*. – 2005. – №2. – P. 211–227.
9. Johnson B., Onwuegbuzie A. Mixed Methods Research: A Research Paradigm Whose Time Has Come / B.Johnson, A.Onwuegbuzie // *Educational Researcher*. – 2004. – №7. – P. 14–26.
10. Kane M., Trochim W. Concept mapping for planning and evaluation / M.Kane, W.Trochim. – Thousand Oaks; London; New Delhi, 2007.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

УДК 316.42

А.Малюк
кандидат соціологічних наук

ТРАЄКТОРІЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ НЕОЛІБЕРАЛЬНИХ РЕФОРМ

Стаття присвячена аналізу соціальних та економічних наслідків вибору неоліберального шляху розвитку українського суспільства. Можливості зміни цієї моделі розвитку розглядаються в контексті внутрішнього та міжнародного становища України.

***Keywords:** capitalism, globalization, neoliberalism, social transformation, Ukraine.*

***Ключові слова:** глобалізація, капіталізм, неолібералізм, соціальна трансформація, Україна.*

***Ключевые слова:** глобализация, капитализм, неолиберализм, социальная трансформация, Украина.*

Сучасна світова фінансово-економічна криза знову зробила актуальною проблему вибору народом України шляхів подальшого суспільного розвитку. Ця проблема нібито вже була розв'язана з обранням владним співтовариством країни шляху "радикальної ринкової реформи", що мала привести українське суспільство до світлого капіталістичного майбутнього. Незважаючи на сумнівні досягнення

на цьому шляху, оптимізму серед прихильників “ринку”, приватної власності та капіталізму не меншає. Але оскільки автор статті не належить до соціальних кіл публічних політиків, урядовців, народних депутатів, працівників мас-медіа, великих приватних власників та інших груп, що утворюють владне співтовариство України, пошук підстав для фальшивого оптимізму щодо подальшої долі українського суспільства, особливо в умовах нової світової великої депресії, не належить до його професійного обов’язку.

Попередньою умовою визначення можливостей вибору суспільством нової траєкторії розвитку є діагноз сучасної історичної ситуації. З цього погляду слід відзначити, що обрана Україною з моменту отримання незалежності соціально-економічна модель, не розв’язавши жодної з проблем сталого розвитку економіки та сфери соціального життя, мала низку негативних соціальних та економічних наслідків. Вкажемо лише на деякі з негативних процесів, які мали та продовжують мати вирішальний вплив на визначення траєкторії суспільного розвитку України на початку XXI ст.:

- капіталістична трансформація суспільства, яка супроводжувалася фактичним вилученням суспільного багатства на користь нової невеликої групи приватних власників, унаслідок приватизації. Під час цього процесу більшість українського суспільства була відчужена від користування суспільними благами, був сформований капіталістичний клас, який з самого початку свого існування був тісно пов’язаний з транснаціональними мережами накопичення капіталу. Оскільки він був інтегрований до мереж, які знаходяться під контролем західної транснаціональної олігархії, на умовах, продиктованих нею, як молодший партнер західного капіталу, він є компрадорським за своєю соціальною суттю;

- встановлення капіталістичною фінансовою олігархією повного контролю над економікою, а отже, над галузями економічного розвитку країни й визначенням історичної долі суспільства;

- занепад технологічно розвинутої важкої промисловості, фактична деіндустріалізація країни та закріплення сиро-

винно-експортної спеціалізації української економіки в міжнародному поділі праці, які можна вважати наслідком встановлення влади фінансової олігархії, паразитичної за способами свого збагачення. Вказаний занепад є логічним результатом дії імперативів накопичення капіталу, оскільки приватні власники, прагнучи лише швидкого особистого збагачення, не намагалися розвивати виробництво, а займалися фактичним розпродажем активів підприємств. Фактична деіндустріалізація країни є проявом фундаментальної несумісності сучасних виробничих сил, суспільних за своїм характером, з вузькими рамками виробничих відносин капіталізму, що знаходиться на стадії занепаду;

– маргіналізація міського промислового робітничого класу і втрата працівниками приватних підприємств головних соціальних гарантій та прав, що також є прямим результатом приватизації в Україні. Жалюгідне становище робітників руйнує виробничий та кадровий потенціал економічного розвитку країни;

– зростання соціальної та економічної нерівності, майнового розшарування, майнової і соціальної поляризації відповідно до соціально-класової диференціації суспільства між неймовірно багатю капіталістичною олігархією та масами трудівників, що існують у бідності;

– виникнення “нового аграрного питання”, пов’язаного з утворенням великої приватної власності на землю та фактичного відчуження від землі трудового селянства. Це відкриває шлях до формування такої структури сільськогосподарського виробництва, в якій домінуватимуть великі латифундії, а маси безземельного селянства або перетворюються на наймитів, або взагалі маргіналізуються, не маючи постійної роботи та джерела доходів. Немає жодного сумніву, що латифундистські господарства будуть орієнтовані на задоволення, головним чином, потреб світового капіталістичного ринку, а не внутрішніх потреб збіднілого населення України;

– регресивний розвиток сфери соціального життя на фоні слабкості та деградації соціальної ролі держави. Це

є наслідком того, що контроль над державним апаратом України здійснює компрадорська капіталістична олігархія в інтересах забезпечення умов власного збагачення. Через це держава просто не має засобів, які акумулюються в руках олігархії, щоб фінансувати державні видатки на соціальні потреби населення, та нездатна контролювати джерела їх надходжень (оподаткування великих власників, рух капіталів за межі країни тощо, діяльність центрального банку), а отже, забезпечити мінімальний соціальний захист народу України;

– моральний та культурний занепад суспільства, зневіра громадян у тому, що держава слугує їхнім інтересам, а отже, низький рівень її легітимності.

Таким чином, протягом усього часу існування України як формально суверенної держави реставрація капіталістичних відносин призвела до того, що соціально-економічний, політичний та морально-психологічний стан суспільства характеризувався глибоким занепадом. Унаслідок підпорядкування напряму суспільного розвитку інтересам фінансової олігархії відбулося різке падіння виробництва, рівня життя переважної більшості народу, катастрофічне зростання соціальних страждань та соціальної незахищеності, розчарування у незалежності й недовіра до влади.

Простий перелік наведених негативних тенденцій, які були постійним фактором розвитку України після руйнування СРСР і які поглиблюються під впливом світової фінансово-економічної кризи, свідчить про те, що Україна за часи незалежності переживає процес швидкої периферізації, тобто перетворення на периферію світової капіталістичної системи – експлуатовану центрами світового капіталізму частину світової економіки. У своїй сучасній формі периферійність – це такий спосіб включення країни до світових виробничо-вартісних ланцюгів, за якого її роль у світовому поділі праці зводиться до постачання сировини, дешевої робочої сили (яка до того ж втрачає кваліфікацію та здоров'я) та місця зосередження низькотехнологічних екологічно шкідливих галузей виробництва, що виробляють

продукти з низькою доданою вартістю. Тому країни периферії не мають можливості акумулювати достатньо ресурсів для забезпечення потреб власного розвитку, постійно відчують нестачу капіталів (як у формі грошей, так і у формі капітальних благ) і структурно залежать від світових центрів накопичення капіталу, потреби яких визначають світосистемні параметри розвитку периферійних країн. Таким чином, периферійні країни (й Україна серед них) включені в світові мережі накопичення капіталу як джерело останнього, що концентрується в небагатьох центрах світової капіталістичної системи, в якій знекровлення одних є джерелом розвитку інших. Україна, як і будь-яка країна периферії капіталістичного світу, збагачує центри за рахунок надання їм дешевої робочої сили, товарів та вивезення капіталу у формі репатріації прибутку іноземними підприємцями, переведення в офшорні зони капіталів, здобутих українськими олігархами, а також через механізм обслуговування зовнішнього боргу. Борг, насамперед перед міжнародними фінансовими інститутами, зростає внаслідок постійного знекровлення економіки і нестачі ресурсів у результаті діяльності коаліції місцевих правлячих класів та транснаціонального капіталу. З цього також випливає, що правляча капіталістична олігархія України зацікавлена в збереженні такого стану речей, оскільки саме такий спосіб включення в світову систему накопичення капіталу є умовою збільшення нею влади та багатства. Проблемою периферійних країн взагалі є те, що їх владна еліта не може бути просто “національною” елітою. Її інтереси, зв’язки та структурне становище зумовлено включенням до транснаціональних економічних мереж, у яких головним джерелом її збагачення є відкриття суспільного багатства для гри економіки глобального казино. Перетворюючись на частину транснаціональної фінансової олігархії, олігархічно-бюрократичні групи, що контролюють фінансовий та сировинний сектор економіки, займають у її структурі підпорядковане становище. Вони перетворюються на провідника інтересів атлантичних центрів

накопичення капіталу та прихильників глобально-імперського проекту США як головного гаранта всієї системи в цілому. За таких обставин розвиток України має всі підстави стати “розвитком слаборозвиненості”. Він остаточно втратить автономність та буде цілком підпорядкований інтересам панівних сил капіталістичної системи.

Периферізація українського суспільства є наслідком його включення до світової капіталістичної системи, що ускладнювалося та погіршувалося характером цього включення – особливо агресивною, неоліберальною формою “ринкових” перетворень на ідеологічних засадах Вашингтонського консенсусу. Останні, як відомо, здійснювалися у вигляді шокової терапії, нав’язуваної міжнародними фінансовими інститутами – Міжнародним валютним фондом (МВФ) та Світовим банком (СБ) країнам Центральної та Східної Європи як єдино можливий і правильний шлях забезпечення економічного зростання. Неоліберальні реформи, які включали приватизацію, лібералізацію фінансів та торгівлі, дерегуляцію економіки, мали на меті відкрити транснаціональному капіталу нові, до того закриті для нього сфери діяльності, та вбудувати так звані країни з перехідною економікою в світову капіталістичну систему на позиції експлуатованої периферії. Таким чином, неоліберальна стратегія соціально-економічної трансформації українського суспільства не була витвором лише владного співтовариства України, це були дії за вказівками прокапіталістичних сил, але воно погодилося на цей шлях «входження до світового співтовариства цивілізованих країн», оскільки він відкривав йому можливості надзвичайно швидкого збагачення навіть ціною добре прогнозованої та скерованої соціальної катастрофи. Проголошення безальтернативності обраного курсу доповнювалося ідеологічним маскуванням його сутності та дійсних цілей. Проголошувалося, що розбудова “вільної ринкової економіки” – це шлях до економічного зростання, а через нього й до розв’язання більшості соціальних проблем, шлях до соціально орієнтованої економіки та побудови демократичного

суспільства. Тобто проголошувалося досягнення такого результату, до якого неоліберальні реформи принципово не могли привести.

Взагалі, попри ідеологічно навантажене ототожнення “ринку” зі зростанням добробуту і якості життя, а також з демократією, для цього немає жодних теоретичних, логічних та історичних підстав. Навіть, навпаки, можна стверджувати, і практика ринкових реформ останніх тридцяти років, особливо здійснюваних методом “шокової терапії”, це доводить, що “вільний капіталістичний ринок” сам по собі призводить до різкої соціальної поляризації, зростання нерівності та погіршення рівня життя більшості населення. Дані, отримані з різних країн (як розвинених, так і слаборозвинених), зі всією очевидністю доводять, що внаслідок неоліберальних ринкових реформ (останні тридцять років це завжди означало посилення дерегуляції, лібералізації та приватизації) лише 20% населення поліпшують своє становище і, навпаки, 80% завжди погіршують його. Іншими словами, наслідком ринкових реформ є часто-густо зменшення суспільного пирога в цілому, і завжди зменшення тієї його частки, що припадає на групи населення, які знаходяться на нижчих сходинках шкали доходів. Взагалі, уявлення про те, що ринки самі по собі ведуть до позитивних (з погляду рівня та якості життя більшості людей) наслідків, ґрунтується на спрощеному розумінні ринкової економіки – моделі конкурентної рівноваги, у якій ідеально діє “невидима рука” Адама Сміта.

Відродження ідеологічної гегемонії економічного лібералізму стало продуктом історичних обставин розвитку світової капіталістичної системи у останній третині ХХ ст. Адже після Другої світової війни, коли були усвідомлені соціальні вади суспільного порядку, заснованого на “вільному ринку”, які так яскраво висвітлила Велика депресія 1930-х рр. (економічна та фінансова нестабільність, зростання соціальної нерівності та загроза соціально-політичного вибуху в умовах протистояння з Радянським Сою-

зом), індустріально-розвинуті країни відмовилися від політики вільного ринку. Тільки починаючи з 1970-х рр., ідеї *laissez-faire*, на цей раз під назвою неолібералізму, знову стали прожектором, що освітлює шлях капіталістичної економіки.

Насамперед неолібералізм є рішучим розривом з попередньою конфігурацією капіталізму, котра домінувала в країнах центру капіталістичної світової системи в період “золотого віку капіталізму” (1945–1973 рр.) і дістала назву кейнсіанського компромісу. У цей час правлячі класи провідних капіталістичних держав були вимушені під впливом масового робітничого руху та ідеологічного виклику з боку СРСР вдатися до реформістської стратегії, наслідком якої було виникнення “держави загального добробуту” з введенням соціального і трудового законодавства, створенням системи соціального захисту, визнанням прав профспілок, державним регулюванням економіки, контролем над рухом капіталу і обмеженням свободи дій фінансових еліт (їх влади, доходів та багатства порівняно з часами, що передували Великій депресії). Цей компроміс між капіталом і працею лежав в основі створення в капіталістичних розвинутих країнах “суспільства масового споживання” і “середнього класу”.

На руйнування цієї соціальної конфігурації, уособленням якої був кейнсіанський компроміс, і спрямований неолібералізм та неоліберальна глобалізація. Зіткнувшись на початку 1970-х рр. з кризою перенакопичення капіталу та падінням прибутковості, правлячі класи зробили спробу відкинути соціальний компроміс і відмовитися від обов’язків, які на них покладала “соціальна держава”. Остаточне перетворення неолібералізму на домінуючу модель глобального розвитку, зафіксовану в так званому Вашингтонському консенсусі, пов’язане з руйнуванням світової системи соціалізму.

Відтоді як альтернативний світовий соціально-економічний устрій був усунений і робітничий рух у розвинених капіталістичних країнах зазнав у процесі неоліберальної

контрреволюції важкої поразки, великий бізнес здійснив соціальний реванш і повернувся до ідеології індивідуалізму, конкурентності та війни всіх проти всіх, у якій перемагає найсильніший. З цього погляду неоліберальна глобалізація є повстанням транснаціональної фінансової олігархії проти обмежень соціально-класового кейнсіанського компромісу. Вона означає звільнення капіталу від будь-якої соціальної відповідальності та надання йому можливості перетворювати весь світовий соціально-економічний простір на об'єкт необмеженої експлуатації.

Отже, сутність неолібералізму полягає в намаганні створити такий глобальний соціально-економічний режим, у якому буде радикально розширено владу фракції найбільш багатих власників капіталу – транснаціональної фінансової еліти, забезпечено в її інтересах необмежену свободу руху мобільного капіталу в пошуках максимального прибутку, усунуті всі структурні обмеження та перешкоди її діяльності. Згідно з неоліберальними поглядами всі аспекти життя суспільства мають бути підпорядковані ринковій дисципліні, держава має бути усунута від піклування про розвиток системи соціального захисту і населення саме має забезпечувати умови власного соціально-економічного відтворення. Неолібералізм, таким чином, є за своєю суттю реалізацією соціал-дарвіністської програми, метою якої є відновлення загальних світових економічних умов накопичення капіталу.

Не менш важливим наслідком функціонування ринкової економіки є те, що вона більше за будь-який інший тип системи господарчої діяльності стимулює економічних суб'єктів до екстерналізації екологічних витрат заради максимізації прибутку, що призводить до руйнування природного довкілля. Усі ці прояви дії ринкової економіки важко пов'язати зі зростанням добробуту, якості життя та демократії.

Що стосується останньої, то більшість західних політологів зводить поняття демократії до формалістичного та процедурного його розуміння, розробленого відомим

австро-американським соціологом і економістом Й.Шумпетером [1]. При цьому в центр уваги ставиться так званий демократичний процес, тобто конкуренція плюралістичних еліт за голоси виборців, а політична участь народних мас зводиться до участі у виборах, що залишає всю владу в руках еліт та ефективно видаляє народ з процесу прийняття політичних рішень. Таке тлумачення демократії є елітистським і є, насправді, теорією не демократії, а олігархії, оскільки управління суспільством стає справою компромісу, змови між правлячими групами олігархів. Якщо не зводити демократію лише до процедурних домовленостей, що залишаються байдужими до впливу, який глибокі соціальні суперечності і класова нерівність здійснює на характер політичного процесу, а й зважати на сутнісний, змістовний бік справи, то слід визнати, що демократія передбачає створення суспільних умов, за яких на даному історичному рівні забезпечено матеріальний добробут більшості населення та фундаментальна рівність, яка єдина створює можливість для повного розвитку абсолютно унікальних індивідів і нескінченну множинність виразів суспільного життя. Якщо скористатися висловом Сьюзан Джордж, демократичний світ – це світ, у якому “соціальна або економічна нерівність організована таким чином, що вона слугує найбільшому благу найменш привілейованих” [2, с. 284]. Водночас сказане означає, що загальноприйняте шумпетеріанське тлумачення демократії віддзеркалює вузький масштаб та обмеженість демократизації капіталізму.

Таким чином, отожднення розвитку неоліберальної ринкової економіки з розвитком демократії є недоречним і помилковим. Шляхи “ринку” (якщо під цим розуміти комодифікацію всіх сторін суспільного і приватного життя задля пожвавлення процесу накопичення капіталу) і демократії (якщо під цим розуміти розширення дійсної участі народних мас у прийнятті рішень, що стосуються суспільного життя) йдуть у протилежних напрямках. Включення зростання та поширення ринкових відносин (маркетизацію)

до складових ознак розвитку демократії є її неоліберальним тлумаченням, яке, насправді, є способом обмеження демократії реальної. Але сприйняття неоліберальної підміни понять як цілком природного явища не є чимось надзвичайним. Для владного співтовариства України є характерним і бажаним саме неоліберальне тлумачення демократії. Неолібералізм є взагалі тим ідейно-політичним підґрунтям, на якому можливо досягнення міжелітного консенсусу між “помаранчевим” та “біло-блакитним” таборами і який протиставляє ці дві групи “політикуму” решті українського суспільства. Підтримка неоліберального курсу з боку правлячих еліт є майже одностайною. Ситуація в суспільстві є менш однозначною.

У результаті ринкових реформ в Україні запроваджена неоліберальна форма держави, ворожа до будь-яких форм соціальної солідарності, здатних обмежити інтереси приватних власників, головним завданням якої є забезпечення сприятливого «ділового клімату» та поліпшення умов накопичення капіталу будь-якою соціальною ціною. Тому й не дивно, що в процесі здійснення неоліберальних ринкових реформ в Україні зростає кількість людей, які негативно ставляться до них. Особливо це стосується приватизації, яка є чи не головним елементом неоліберального проекту, ставлення до комодифікації спільних благ (наприклад, дозволу купівлі-продажу землі) або зменшення ролі держави в управлінні економікою. Щодо важливості останнього питання, то можна навіть сказати, що неолібералізм концентрується навколо певної трансформації економічної ролі держави, яка стає інструментом нової прокапіталістичної перерозподільчої політики і поглиблення комодифікації.

Так, за даними досліджень Інституту соціології НАН України, частка тих, хто негативно ставиться до приватизації великих підприємств, зросла протягом 1992–2008 рр. з 31,6% до 64,1%, а малих підприємств – з 13,6% до 25,7% в той же період. Відповідно скоротилася частка тих, хто позитивно ставиться до приватизації підприємств (великих

з 25,1% до 13,9 %, малих – з 56,2% до 44,6 % протягом 1992–2008 рр.).

Аналогічна картина спостерігається і стосовно приватизації та купівлі-продажу землі. У 1992–2008 рр. кількість тих, хто негативно ставиться до приватизації землі, зростає з 13,9% до 53,1 %, і, навпаки, скорочується кількість тих, хто її схвалює – з 63,5% до 25,7%. Що стосується дозволу купівлі-продажу землі, то у 1994 р. частка його прихильників становила 38,5% опитаних, а у 2006 р. – 22%. Водночас кількість його супротивників зростає з 44,4% до 51,4%.

Таким чином, можна стверджувати, що в Україні відбувається розчарування неоліберальними ринковими реформами, які чим далі, тим більше відкидаються українським суспільством. Цей процес має нерівномірний характер у різних групах населення, сформованих за ознаками віку та освіти. Так, можна зробити висновок, що хоча прибічники неоліберального курсу скрізь становлять меншість, молоді люди віком до 30 років та люди з вищою освітою трохи більше схильні підтримувати неоліберальні гасла. У випадку з першими це скоріше пояснюється недостатнім життєвим досвідом, що робить молодь вразливою перед пропагандою ринкового успіху. В міру того, як вони в процесі життя стикаються з реальною ситуацією, оптимізм щодо “вільного ринку” падає. У випадку з категорією людей з вищою освітою більш прихильне ставлення до неоліберального курсу пов’язане скоріше з тим, що вони частіше займають вищі соціальні позиції з більшим рівнем винагороди і менше відчувають незахищеність перед дією ринкових сил. Але можна прогнозувати, що тією мірою, якою неоліберальна хвиля нищитиме цей так званий середній клас, перетворюючи його на “зайвих людей”, оптимізм серед цієї категорії меншатиме.

Одним із центральних питань неоліберальних контрреформ є намагання трансформувати роль держави в економічному житті. Цей процес відбувається в напрямі демонтажу “соціальної держави”, зняття з неї відповідальнос-

ті за надання гарантій соціальної безпеки та посилення її регуляторно-репресивних функцій з метою перерозподілу суспільного продукту на користь великих власників капіталу. Цей процес відбувався під гаслами мінімізації економічної ролі держави на основі більш ніж сумнівного аргументу про більшу економічну ефективність приватного сектору порівняно з державним. Проте ця неоліберальна ідея безумовного ринкового тоталітаризму відкидається більшістю респондентів.

Протягом 2002–2008 рр. частка тих, хто вважав, що роль держави треба мінімізувати, була дуже незначною (близько 6,5%). Тоді як частка тих, хто підтримує поєднання державного управління і ринкових методів, зростає з 46,1% до 49,9%. Майже без змін на рівні приблизно 30% залишилась кількість прихильників повернення до планової економіки. Отже, можна констатувати, що серед респондентів переважає підхід, який умовно можна було б визначити як “соціал-демократичний”, якби західна соціал-демократія так званої третьої хвилі з 1980-х років сама не звернула до неолібералізму.

Головний висновок, який можна зробити з аналізу наведених даних, полягає в тому, що населення України не сприймає взятий українськими політико-економічними елітами курс на побудову неоліберального капіталізму, який означає розгортання соціальної катастрофи. За часів неоліберальних реформ, здійснюваних під наглядом МВФ та СБ, соціальний розвиток, тобто розвиток сфери соціального життя України, набув регресивного характеру. Він характеризується постійно негативною динамікою змін – погіршенням умов не лише соціального, а навіть вітального людського існування, поглибленням соціальної нерівності та соціальної несправедливості, зменшенням свободи, прогресуючим звуженням можливостей розвитку особистості, дегуманізацією суспільства. Тому наполегливість “політикуму” в просуванні неолібералізму на теренах України породжує значну соціально-політичну напругу та може поставити під загрозу існування України навіть

як формально суверенної держави, оскільки поляризація і зростання нерівності, які породжуються неолібералізмом, руйнує соціальну згуртованість, що є особливо небезпечним на тлі не вирішених етнополітичних та мовних проблем. Утопічне намагання створити соціальну систему на засадах “вільного ринку” призведе, як про це попереджав понад 60 років тому видатний соціолог і антрополог К.Поланьї [3], до того, що ринкова стихія знищить природну та людську субстанцію суспільства. Ситуація в Україні вимагає негайно відмовитися від неоліберального шляху розвитку. Це в свою чергу вимагає зміни соціально-класового типу влади в Україні або, щонайменше, різкого обмеження багатства та влади олігархії. Це є головні передумови створення справді соціальної держави, здатної здійснювати інноваційний розвиток в інтересах народу України. Але оскільки в Україні не сформувалися масові антикапіталістичні соціальні рухи з чітким усвідомленням власного соціального вибору, які були б здатні вимагати від владного співтовариства відмови від регресивної моделі соціального розвитку, малоімовірно, що ця зміна станеться найближчим часом. Також малоімовірно, що вона станеться внаслідок дії саме внутрішніх факторів, а не під впливом світових подій чи внаслідок зміни становища України в системі світових політико-економічних відносин.

Література

1. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й.Шумпетер ; пер. з англ. – К. : Основи, 1995. – 528 с.
2. Джордж С. Доклад Лугано / С.Джордж ; пер. с англ. – Екатеринбург : Ультра. Культура, 2005. – 304 с.
3. Поланьї К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / К.Поланьї ; пер. с англ. – СПб. : Алетейя, 2002. – 320 с.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛІБЕРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ХХ–ХХІ СТ.

У статті розглядаються основні напрями досліджень ліберальних цінностей протягом ХХ та початку ХХІ ст. Серед багатьох різних методик ідентифікації ліберальних цінностей виділено дві основних. Це, по-перше, зіставлення ліберальних та консервативних цінностей, і, по-друге, протиставлення авторитарних та ліберальних.

Keywords: *liberal values, conservative values, authoritarian values.*

Ключові слова: *ліберальні цінності, консервативні цінності, авторитарні цінності.*

Ключевые слова: *либеральные ценности, консервативные ценности, авторитарные ценности.*

Існують проблеми, які ніколи не втрачають своєї актуальності. Однією з них є механізм існування, життєдіяльності та розвитку суспільства. Історія розгляду цього питання зафіксована ще з античності і триває до сьогодні. Різноманітні концепції спрямовані на опис, пояснення та прогнозування існуючої соціальної реальності. Але чи буде адекватним це пояснення щодо соціумів у різних країнах, якщо ця концепція виникла в специфічному історичному контексті та географічному просторі? Одна з концепцій, яка претендує на таку роль, – концепція ліберальних цінностей. За своєю природою ліберальні цінності не сприяють консолідації соціуму, оскільки спираються на принцип індивідуалізму. Але упродовж останніх десятиліть рівень орієнтацій на ліберальні цінності вважається одним із показників процесу демократизації, який, своєю чергою, тісно пов'язаний з процесами глобалізації та побудови громадянського суспільства [1]. Як і поняття цінностей

загалом, ліберальні цінності мають міждисциплінарний характер та тривалу історію досліджень у межах філософії, політології, психології та соціології. Ця дана сфера досліджень залишається досі невичерпаною.

Стаття присвячена основним напрямам досліджень ліберальних цінностей ХХ–ХХІ ст. та деяким проблемам, які виникають при виділенні або протиставленні ліберальних цінностей іншим цінностям, оскільки, з одного боку, існують різні погляди на зв'язки між орієнтаціями на ліберальні цінності та іншими цінностями суспільства, а з другого – на зміст та методика дослідження ліберальних цінностей. Детальний аналіз різних аспектів та методичних особливостей досліджень ліберальних цінностей потребує окремого розгляду, тому в статті коротко будуть розглянуті такі основні напрями дослідження ліберальних цінностей, як зіставлення ліберальних та консервативних цінностей, протиставлення ліберальних та авторитарних цінностей.

Майже всі ліберальні цінності є універсальними і мають досліджуватися або окремо, або в межах загальної системи цінностей. Існуючі на сьогодні методики ідентифікації ліберальних цінностей спрямовані на виконання різноманітних завдань. Наприклад, на рівні окремої країни: встановлення рівня підтримки ліберальних цінностей у середині країни, визначення місця ліберальних цінностей в ієрархії цінностей загалом, виявлення зв'язку між підтримкою ліберальних цінностей та практиками індивідів у політичному просторі. На міжнародному рівні – порівняння за рядом параметрів різних країн.

Однак за детального ознайомлення з методиками ідентифікації ліберальних цінностей стає помітно, що для багатьох дослідників виникають питання, пов'язані з побудовою конструкту “ліберальні цінності”, його вимірюванням та подальшою інтерпретацією отриманих даних особливо в межах міжнародних досліджень. Вирішення цих питань спрямовує дослідника до теоретичних, філософських засад лібералізму та практики сучасних досліджень. Найчастіше до ліберальних цінностей відносять

свободу, рівність, справедливість, толерантність, приватну власність та вихідний принцип лібералізму – індивідуалізм. Однак у літературі, присвяченій лібералізму, серед дослідників немає єдності щодо чіткого виокремлення та визначення цінностей, які є суто ліберальними. Відповідно це викликає різні інтерпретації поняття ліберальних цінностей, що відбивається на методиках дослідження ліберальних цінностей.

Тому можна спостерігати відсутність універсального, надійного, обґрунтованого інструментарію, який би дав змогу визначити рівень підтримки ліберальних цінностей для конкретного соціуму і зіставити з рівнем підтримки в інших країнах. Особливо це стосується України, тому що переважно ліберальні цінності досліджуються в межах міжнародних досліджень, що вимагає створення такого інструментарію, який міг би “підійти” для всіх країн, де проходить серія досліджень. При цьому варто враховувати, що наше суспільство в силу історичного та соціокультурного контексту не є абсолютно подібним до західних країн, де, власне, була створена та розвивалася концепція ліберальних цінностей.

Серед великої кількості існуючих методик, за результатами яких ідентифікують ліберальні цінності, можна виділити два основні напрями її досліджень.

Один із напрямів – це група методик, які спираються на зіставлення консервативних та ліберальних цінностей. Оскільки історично склалося так, що консерватизм, як і лібералізм, не має жорсткого остаточного визначення, стає можливим зіставлення або протиставлення цих ціннісних систем. Крім цього, частина ліберальних та консервативних цінностей може розглядатися як спільна. Хоча за детального розгляду стає зрозуміло, що акцент у розумінні ліберальних та консервативних цінностей зміщений. На практиці при створенні інструментарію врахувати всі умови у тлумаченні консервативних та ліберальних цінностей складно. По-перше, надто зумовлюють сукупність ліберальних та консервативних цінностей набір технічних

прийомів та методів. А по-друге, у результаті дослідження отриманий конструкт різниться від концепту. Оскільки вже після пілотажу інструментарію до отриманої методики входять лише найбільш сильні індикатори, які здатні представити концепт. Ілюструють це численні дослідження, у яких були використані методики ідентифікації консервативних та ліберальних цінностей.

Серед досліджень ліберальних цінностей цей напрям був історично першим і здійснювався на межі психології та соціології. Методики ідентифікації цих цінностей були побудовані на одновимірних моделях. Пізніше на основі досвіду застосування одновимірних моделей з'явилися двовимірні моделі з різними варіаціями.

Л.Терстоун та Л.Фергюсон першими застосували факторний аналіз для побудови одновимірної моделі з полюсами консервативні vs ліберальні цінності. Одна з основних тез їх досліджень полягає в тому, що існує протиставлення між ліберальними та консервативними цінностями. Основною проблематикою, яка сприяла початку такого дослідження, була класифікація видів темпераменту та типів особистості. Априорі передбачалося, що в сукупності соціальних установок існує латентна структура, яка може бути проявлена за допомогою факторного аналізу і має стійкість у часі. Така структура дає змогу виділити конкретні типи особистості та з'ясувати, які характеристики цим типам притаманні. Першим почав свої дослідження Л.Терстоун у 1934 р. На основі шкали Л.Терстоуна у 1934 р. його дружина, Т.Терстоун, провела дослідження з застосуванням методики ідентифікації консервативних та ліберальних цінностей. Було опитано 380 студентів у декількох університетах США. Нею було побудовано 11 шкал з рівними інтервалами. Мета дослідження – встановити латентну змінну в межах сукупності різних соціальних питань. А саме, чи можна виділити в такий латентний фактор, який умовно можна назвати лібералізмом або радикалізмом. Використавши дані своєї дружини, Л.Терстоун виявив, що застосування факторного аналізу підтверджує

існування очікуваного латентного фактора – “радикалізм”. Крім нього, був виділений другий фактор – націоналізм.

Стосовно першого фактора. Змінні, які мали більш сильне навантаження в цьому факторі, були названі умовно групою ліберальних цінностей. До цієї групи увійшли такі індикатори: позитивне ставлення до теорії еволюції, підтримка політики обмеження народжуваності, позитивне ставлення до процедури розлучення, позитивне ставлення до комунізму. Змінні, які мали менше навантаження в першому факторі, були названі групою консервативних цінностей. До цієї групи увійшли такі індикатори: позитивне ставлення до обмеження торгівлі алкогольними напоями, позитивне ставлення до церкви, віра в Бога, патріотизм.

За результатами кореляційного аналізу Л.Терстоуном було доведено, що цей фактор “лібералізм” має позитивну кореляцію з інтелектом особистості та негативну з релігійністю особистості. Тобто студенти з більш високим показником інтелекту мають тенденцію більше орієнтуватися на ліберальні цінності та мають менший рівень релігійності або характеризуються атеїстичністю. Тоді як студенти з меншим показником інтелекту мають тенденцію більше підтримувати цінності консерватизму, більше вірять в Бога та є більшою мірою релігійні, ніж “ліберали” [2].

Основним зауваженням до дослідження Л.Терстоуна є те, що фактор, виділений як консерватизм, може бути, насправді, інтерпретований як релігійність. Тому що віруюча людина буде найімовірніше проти теорії еволюції, розлучення та обмеження народжуваності.

Вирішення цього знайшло місце в методиках Л.Фергюсона. Скориставшись інструментарієм та процедурами факторного аналізу, Фергюсон спочатку виділив два фактори. Перший – релігійність, до нього увійшли віра в Бога, негативне ставлення до теорії еволюції та контроль за народжуваністю. Другий – гуманізм, до нього увійшли негативне ставлення до кримінальних злочинів, смертної кари та війни. У 1942 р. Л.Фергюсон виділив третій фактор –

націоналізм. До нього він відніс позитивне ставлення до закону, патріотизму, цензури та негативне до комунізму. Через 30 років, у 1973 р., він провів повторне дослідження за інструментарієм 1942 р. У результаті цього дослідження було виявлено, що всі три фактори стабільні і з часом не змінюються [3]. Пізніше ці дослідження стали основою методик Г.Айзенка, Г.Уїлсона і Д.Паттерсона, які передбачали розгляд ліберальних та консервативних цінностей як різних полюсів.

Іншим підходом у своїх дослідженнях керувався Ф.Керлінгер. На його думку, консерватизм та лібералізм – це не протилежні полюси одного виміру, а дві окремих, ортогонально розташованих незалежних складових. Тобто за рівнем підтримки консервативних цінностей не можна сказати про рівень підтримки ліберальних. Таким чином, кожна людина може однозначно однією мірою підтримувати консервативні цінності й іншою мірою – цінності лібералізму. Або не підтримувати ні те, ні те. До консервативних цінностей були віднесені три складові:

- ставлення до релігії (релігія загалом, церква, християнство, віра в Бога та ін.);
- економічний консерватизм (прибуток, бізнес, підприємництво, капіталізм, приватна власність);
- традиційний консерватизм (дисципліна, закон, порядок, авторитет, родина, традиції);

До ліберальних цінностей були віднесені такі складові:

- громадянські права (права, расова інтеграція, дегрегація);
- соціальний лібералізм (соціальне забезпечення, медицина, підтримка незаможних, економічні реформи, соціальне забезпечення тощо);
- сексуальна свобода (гендерна рівність, контроль за народжуваністю, аборт);
- людські почуття (любов, гуманізм тощо);
- прогресивізм (централізоване навчання для дітей, їх потреб та інтересів, їх індивідуальності) [4].

Отже, у межах зіставлення консервативних та ліберальних цінностей є різні бачення взаємозв'язків цих цінностей.

Другим напрямом дослідження ліберальних цінностей виступає зіставлення авторитарних та ліберальних цінностей. Особливий інтерес до цього напрямку виникає у дослідників з початку ХХ ст. Це пов'язано з загальними економічними, політичними та соціокультурними обставинами того часу. Зокрема, Перша та Друга світові війни, настрої реваншизму та впровадження нових технологій. Усі ці умови на початку ХХ ст. призвели до зростання авторитарних настроїв, які були зафіксовані соціологами франкфуртської школи. Ними був описаний специфічний тип “авторитарна особистість”. Така особистість характеризується граничним конформізмом, ригідністю, визнанням авторитету влади. До авторитарних цінностей належать: повага до влади, наявність сильного лідера, повага до традицій, повага до батьків та людей старшого віку, стабільність, безпека, наявність сильної армії та державного апарату. Фундаментальну проблему “мати чи бути” люди з орієнтацією на авторитарні цінності вирішують на користь “мати”, відмовляючись при цьому від частини своїх прав та свобод.

Чи означає це, що ліберальні та авторитарні цінності є різними полюсами в ціннісному континуумі? Відповідь на це запитання не є очевидною, позаяк авторитарні цінності не є притаманними лише авторитаризму. Частина перелічених цінностей може бути названа в ціннісній системі консерватизму, традиціоналізму, деяких течіях лібералізму та ін.

Практика численних досліджень з застосуванням методик ідентифікації ліберальних та авторитарних цінностей засвідчує, що політичні відносини взагалі краще описуються як багатовимірні. Тому майже всі методики ідентифікації ліберальних та авторитарних цінностей побудовані на дво- та багатовимірних моделях.

До того ж постійно зростає коло питань, які досліджуються у зв'язку з діяльністю політичних акторів, тому дослід-

никами виділяються різні виміри політичних, ідеологічних ціннісних орієнтацій, які утворюють багатовимірні моделі.

Одне з показових досліджень у плані застосування методик ідентифікації ліберальних та авторитарних цінностей – Європейське соціальне дослідження (далі ЄСД).

Фактично методика, застосована в ЄСД, конструювалася як показовий приклад правильної побудови методик такого плану. На думку співавторів методики Дж.Кертиса та К.Брайтона, однією з основних проблем сучасних міжнародних досліджень, у яких запроваджуються методики ідентифікації ліберальних та авторитарних цінностей, є те, що відсутній усебічно добре протестований та аналітично потужний набір інструментів для вимірювання. За Дж.Кертисом та К.Брайсоном, наявні на сьогодні інструменти для вимірювання соціополітичних орієнтацій (і ліберально-авторитарних зокрема) є недостатньо розробленими, хоча і знайшли своє втілення в таких дослідницьких проектах, як Євробарометр, Європейське дослідження цінностей, Світове дослідження цінностей та Програма Міжнародного соціального дослідження. Тому одна з багатьох цілей для науковців полягає у розробці такого інструменту, який би дав змогу здійснити ретельне, обґрунтоване вимірювання відмінностей у структурі цінностей різних країн та зміни в якості та поширеності цінностей. Особливої значущості при цьому набуває дослідження соціополітичних відмінностей, які існують між різними культурами та націями Європи і поза нею. Така інформація дає змогу надалі пояснювати та прогнозувати електоральну поведінку [5, с. 233].

При побудові лібертарно-авторитарної шкали дослідники виходили з того, що ті люди, які мають ліберальні ціннісні орієнтації, виступають за свободу дій, самореалізацію, самовизначення та культурний плюралізм. На противагу їм люди з авторитарною орієнтацією виступають за досягнення суспільством загалом моральних та культурних стан-

дартів. Заради утримання цих стандартів як способів підтримання консолідованого та безпечного суспільства такі люди готові прийняти певні обмеження, які будуть покладені на їх особисту свободу [5, с. 237–238].

На основі аналізу попередніх досліджень лібертарно-авторитарних орієнтацій, запропонованих Т.Адорно, С.Фланаганом та С.Мідендорпом, та тих методик, які були використані в Британському електоральному дослідженні (British Election Study) та проекті Британські соціальні установки (British Social Attitudes), Дж.Кертіс та К.Брайтон запропонували список з трьох тверджень, які спрямовані на оцінку індивідуальних та політичних ліберальних орієнтацій. Відповідно до цих тверджень респондентові пропонувалося висловити міру своєї згоди або незгоди.

Ще одна методика ідентифікації ліберальних та авторитарних цінностей була представлена С.Мідендорпом. Він провів ряд досліджень щодо структури ідеології за період понад 20 років. Одна з найважливіших особливостей його підходу – співвідношення між теоретичною моделлю та її операціоналізацією з метою досягнення оптимального відображення концепту в наявному конструкті.

У 1978 р. С.Мідендорп на голландській національній репрезентативній вибірці (N=1937) будував багато “абстрактних” (з погляду теорії) та “конкретних” (з погляду їх втілення в дослідженні) ідеологічних вимірів, а саме авторитарні цінності, консервативні цінності, ліберальні та соціалістичні цінності [6, с. 233].

Після серії досліджень змін у структурі ідеології в Нідерландах С.Мідендорпом було виявлено чотири основні фактори. Ці фактори характеризуються стійкістю протягом десятиліть, що підтверджують дослідження протягом 1970–1980-х рр. Фактори виглядають так: цінності загального консерватизму (позитивне ставлення до традицій, порядок), цінності авторитарного консерватизму (песимізм щодо можливостей для розвитку та існування демократії,

сильна влада), ліберальні цінності (підтримка приватного підприємництва, обмежене урядове втручання), соціалістичні цінності (орієнтація на ліквідацію класів, негативні погляди на підприємництво, усунення нерівності можливостей) [7, с. 110].

Наступною поширеною методикою ідентифікації ліберальних цінностей є методика оцінки ціннісного зсуву Р.Інглехарта. В її основі лежить двовимірний модель з вісями: 1) матеріалізм/пост матеріалізм; 2) авторитаризм/лібералізм.

“Матеріалісти” передусім відзначають важливість забезпечення економічного розвитку своєї країни, безпеки своєї родини та збереження матеріального добробуту. Надзвичайно важливими для них є завдання виживання: забезпечення фізичного існування людини, підтримка високих темпів економічного розвитку, дієздатних військових частин тощо. “Постматеріалісти” спрямовані на забезпечення умов для самовираження та самовизначення людини як особистості, збереження свободи слова, захисту довкілля тощо. Прибічники авторитаризму менш схильні до змін у різних сферах, особливо це стосується радикальних партій і рухів. “Ліберали” являють собою протилежність “авторитаристам”. Авторитарні цінності в даній методиці подані опосередковано і можуть розглядатися як матеріалістичні.

Для оцінки рівня орієнтацій на ліберальні цінності Р.Інглехартом було створено похідний від 4-х та 12-ти пунктного індексу – індекс ліберального постматеріалізму, або *liberty aspirations*, який будується подібно до цих індексів і змінюється від 0 до 5 (де 0 означає відсутність жодного постматеріально-ліберального вибору, а 5 – присутність усіх постматеріально-ліберальних виборів). Для побудови індексу постматеріального лібералізму використовують альтернативи, які вказують на ліберальні та ідеальні цілі [8, с. 107–111]. До цілей ліберального та ідеального характеру авторами індексу були віднесені такі пункти батареї:

1) створення умов, щоб люди мали більше можливостей вирішувати, що повинно робитися у них на роботі, за місцем проживання тощо;

2) надання народу можливості більше впливати на прийняття урядом важливих рішень;

3) свобода слова.

Однак очевидним недоліком даної методики С.Фланган вважає наявність першопочатково помилки, оскільки Р.Інглехарт просто змішав разом образи матеріаліста та авторитариста, і в такий спосіб допущено суттєве концептуальне непорозуміння. Авторитарна ціннісна орієнтація визначає більш широку групу цінностей, а не тільки проблеми безпеки та правопорядку, включає повагу до влади, дисципліну, патріотизм та нетерпимість до меншин, підтримку традиційних та релігійних цінностей [9, с. 1305]. Тобто ліберали та авторитаристи можуть бути як матеріалістами, так і постматеріалістами. Крім цього, С.Фланган вважає, що дослідження цінностей у ліберально-авторитарній площині є більш важливим, ніж у площині матеріальних-постматеріальних цінностей, оскільки зміна цінностей між поколіннями відбувається лише в площині ліберально-авторитарних цінностей [10, с. 75].

Таким чином, існує надзвичайно багато різноманітних методик ідентифікації ліберальних цінностей. Основними напрямками дослідження ліберальних цінностей є, по-перше, група методик, які спираються на зіставлення консервативних та ліберальних цінностей. Оскільки історично склалося так, що консерватизм, як і лібералізм, не мають жорсткого остаточного визначення, стає можливим зіставлення або протиставлення цих сукупностей цінностей. По-друге, група методик, які побудовані здебільшого на протиставленні ліберальних та авторитарних цінностей. Але існуючі методики не надають надійного інструменту, який би давав сталий результат при повторному вимірюванні і був універсальним для соціокультурних контекстів різних країн.

Література

1. Ді Гвідо Руджеро. Лібералізм і демократія / Гвідо ді Руджеро // Лібералізм : антологія. – 2-е вид. упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К. : ВД “Простір”; “Смолоскип”, 2009. – С.1055–1060.
2. Thurstone L.L. The Vectors of Mind/ L. L. Thurstone [Електронний ресурс] // Psychological Review. – 1934. – №41. – Р. 1–32. – Режим доступу до статті : <http://psychclassics.yorku.ca/Thurstone>.
3. Ferguson, Leonard W. Primary Social Attitudes of the 1960s and those of 1930s. / Leonard W. Ferguson // Psychological Reports. – 1973. – №33. – Р. 655–664.
4. Kerlinger, Fred N. Liberalism and Conservatism: The Nature and Structure of Social Attitudes / Fred N. Kerlinger // Lawrence Erlbaum Associates Inc., N.J. 1984. – Р. 312/
5. Curtice J. The measurement of socio-political orientations / John Curtice, Caroline Bryson – Р. 233–258 [Електронний ресурс]. – Режим доступу // http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=125&Itemid=80.
6. Middendorp C.P. Progressiveness and Conservatism: The Fundamental Dimensions of Ideological. Controversy and Their Relationship to Social Class / C.P.Middendorp. Mouton Publishers, 1978. – Р. 457.
7. Middendorp C.P. Ideology in Dutch politics: the democratic system reconsidered 1970–1985 / Middendorp C.P. – Assen/ Maastricht : Van Gorcum, 1991. – Р. 370.
8. Соколова К. О. Ліберальні цінності: методика оцінки ціннісного зсуву / К.Соколова // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. праць. – К. : Фенікс, 2009. – Вип. 9. – С. 105–115.
9. Flanagan, Scott. Value Changes in Industrial Societies / Flanagan Scott // American Political Science Review. – 1987. – № 8. – Р. 1303–1319.
10. Андреевкова А.В. Материалистические/постматериалистические ценности в России / А.В.Андреевкова // Социологические исследования. – 1994. – № 11. – С. 73–81.

ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ І СТРУКТУРА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

На сьогодні наше суспільство перебуває в стані системної кризи. Особливо загострюються соціальні, політичні, економічні відносини. Тому так важливо дбати і про розвиток нашої державності, і про формування громадянського суспільства. Метою даної статті є теоретичне визначення поняття громадянського суспільства його змісту та структури як можливості подолання наслідків кризи.

Keywords: *civil society, society, state, power, structure.*

Ключові слова: *громадянське суспільство, суспільство, держава, влада, структура.*

Ключевые слова: *гражданское общество, общество, государство, власть, структура.*

Ідея громадянського суспільства є одним із найцінніших надбань світової історії. Поняття “громадянське суспільство” склалося не одразу, його зміст формувався та збагачувався поступово.

Упродовж століть виникали і розвивалися нові концептуальні уявлення щодо сутності громадянського суспільства, його структури та ознак. Як феномен воно увійшло в суспільну практику в XVII–XVIII ст., і головний його зміст полягав у тому, що певному локальному співтовариству громадян для захисту своїх прав та інтересів належало мати власний кодекс цінностей та правил, аби не залежати від грубого утиску, а то й сваволі держави. Лінгвістично це поняття входить до родини латинських слів “civis”, “civile”, “civitas” (громадянин, місто, держава), з якими пов’язані такі аспекти громадянського суспільства, як громадянство, громадянські обов’язки й чесноти, громадянська поведінка [1].

Основна проблема при спробах визначення громадянського суспільства пов'язана з тим, що це суспільство має два різних аспекти – соціальний і політичний. Із часів Аристотеля й аж до Локка ці дві сфери розглядалися в нероздільній єдності. Громадянського суспільства як такого немов би взагалі не існувало. Спільність, держава, “*κοινωνία*”, “*civitas*” були єдиним соціальним і політичним цілим. Така ситуація зберігалася аж до 1690 р., коли Джон Локк написав свій “Другий трактат про правління” [1]. Локк відзначив, що суспільне різниться від природного; воно істотно різниться й від спільності подружжя, родини. Крім того, громадянське суспільство несумісне з абсолютною монархією.

Через століття термінологія змінилася. У праці Адама Фергюсона “Досвід історії цивільного суспільства” (1767 р.) відзначається розрив між політичною й соціальною сферами. Приблизно в той же час Дж.Медісон у своїх статтях у “Федералісті” підкреслював роль громадянського суспільства як протистояння сваволі держави. Він вважав, що гарантією від тиранії більшості слугує наявність у суспільстві різних груп з різноспрямованими інтересами. У цьому сенсі громадянське суспільство стоїть на захисті прав людини [2].

У XIX та XX ст. під громадянським суспільством стали розуміти просто людське співтовариство з елементом політичної організації, яка, з одного боку, підтримувала існуючий політичний лад, а з другого – виступала в ролі опозиції. Так, у англосаксонському світі громадянське суспільство й держава зазвичай вважалися взаємодоповнюючими факторами, а не ворожими одне одному. Саме через це поняття громадянського суспільства втратило там своє початкове значення. У багатьох же європейських країнах громадянське суспільство розумілося як джерело протистояння державі, оскільки вважалося, що діяльність держави зводилася до втручання у приватне й корпоративне життя громадян.

Загалом же для громадянських суспільств характерні три особливості. По-перше, наявність безлічі асоціацій, або у більш загальному сенсі – центрів соціальної влади. У цьому розумінні громадянське суспільство несумісне із твердою, єдиновладною державною машиною. По-друге, відносна незалежність цих центрів соціальної влади. Маючи здатність до самоорганізації, ці центри влади протидіють державному контролю. І, по-третє, почуття громадянської відповідальності, а також цивілізоване поведіння й активна громадська позиція. Усе це обов’язкові елементи справді громадянського суспільства.

Можливе різне співвідношення громадянського суспільства (ГС) і держави та визначення місця ГС у загальній структурі людської спільноти. Щодо цього існує велике розмаїття поглядів і думок, але більшість з них зводиться до трьох основних напрямів:

– громадянське суспільство розглядається як найбільш якісний етап розвитку людської спільноти – держава є складовою громадянського суспільства;

– громадянське суспільство виступає як механізм, що зв’язує особу та її інтереси і потреби з інтересами і позиціями держави, і тим самим формується політична організація суспільства;

– громадянське суспільство і держава розглядаються як окремі елементи суспільної структури. При цьому обидва утворення залежно від конкретної ситуації можуть розглядатись чи як рівноправні партнери, чи як нейтральні одне стосовно одного елементи, або ж як антагоністичні структури.

Спершу термін “громадянське суспільство” використовувався для характеристики типу політичної асоціації, члени якої підкоряються дії її законів, завдяки чому забезпечуються мирний порядок і вправне правління. За цією давньою традицією, витоки якої йдуть від ідеї поліса у Аристотеля (“*koinoia*” “*politike*” – громадянське суспільство); “*societas*” “*civilis*” у Цицерона – громадянське суспільство і держава ототожнюються: бути громадянином держа-

ви означає бути членом громадянського суспільства, поводитися відповідно до його законів.

Однак, починаючи з другої половини XVIII ст., класична концепція громадянського суспільства набуває змін і вже до середини цього століття громадянське суспільство та держава (традиційно пов'язані концепцією “*societas civilis*”) розглядаються як різні поняття.

Перші спроби модернізації концепції громадянського суспільства були здійснені англо-французькою громадською думкою, а подальші кроки – німецькими філософами. У праці “Замітки з історії громадянського суспільства” (1767 р.) англійського вченого А.Фергюсона громадянське суспільство ще не розглядається як самостійне щодо держави явище. Аналізуючи еволюцію громадянського суспільства від часів класичної Греції і Римської республіки, він розуміє під цим терміном “самопослаблюючі риси”, причому найбільш небезпечною автор вважає “втрату громадянського духу”. А.Фергюсон доводив необхідність створення асоціації громадян, яка стосувалася усіх сфер життєдіяльності суспільства. Підкреслюючи суспільну природу людини, він звертає увагу на те, що найчастіше людина буває щасливою і вільною тоді, коли на неї впливає “дух суспільства” [1].

Новий підхід щодо взаємодії “громадянське суспільство – держава” формується шляхом консолідації поглядів стосовно того, що громадянське суспільство має право захищати себе від держави. Прикладом такого розуміння проблеми була праця Т.Пейна “Права людини” (1791–1792 рр.). Ідеолог американської політичної думки Т.Пейн вважав, що людині від природи притаманне прагнення до громадського життя. Це змушує індивідів будувати свої відносини на принципах солідарності та змагання [3]. Отже, громадянське суспільство існує апріорі, доісторично, а легітимна держава – це не більше як делегування їй владних повноважень, визначення її допоміжного характеру щодо суспільства. Чим зріліше громадянське су-

спільство, тим більше воно саморегулюється і тим менше потребує регуляції держави.

Особлива роль у розвитку концепції громадянського суспільства належить Г.Гегелю. Мислитель розглядає його як продукт історичного розвитку, вважає суспільство категорією переважно господарського характеру, яка базується на суспільних потребах, а державу – категорією морально-ідеологічного змісту. Громадянське суспільство, за Гегелем, поєднує в собі ринкову економіку, суспільні класи, корпорації та інститути, а також цивільні права, що регулюють відносини його складових. Це суспільство не спроможне подолати притаманні йому конфлікти, тому воно повинно бути приведенне до порядку політичними структурами. Однією з таких структур має бути держава. Тим самим, з одного боку, держава має досить широку сферу повноважень, а з другого – вона втручається у діяльність громадянського суспільства з однією метою – ліквідувати несправедливість чи нерівність. Ці умови дають право забезпечити широкі можливості для державного регулювання і домінування держави в суспільному житті.

Новий імпульс ідея громадянського суспільства отримала у Т.Гоббса. Як захисник державного абсолютизму він описує природний стан людини як сумарну і побічну психічну ситуацію, а поняття “держава”, “суспільство” та “уряд” – у нього рівноцінні. Питання взаємодії держави і суспільства, по суті, знімається. Автор звертає увагу не на порівняння чи поєднання держави і суспільства, а на тенденцію до одержавлення суспільства, до жорсткої правової регламентації соціальних процесів.

Кожна з цих позицій має свої переваги та недоліки. При розгляді держави як складової громадянського суспільства якоюсь мірою втрачається розуміння держави як важливого механізму в організації людської спільноти, ускладнюється процес розуміння зворотного впливу держави на цей феномен. Відведення посередницької ролі громадянському суспільству, навпаки, принижує роль останнього, призводить до підпорядкування його державі.

Не вступаючи у полеміку, задля кращого розуміння і ролі громадянського суспільства, і ролі держави в суспільному розвитку та процесі взаємодії між ними, вважаємо за потрібне розглядати обидва елементи як рівноправні та взаємозалежні складові людського суспільства.

Дійсно, специфіка сучасних тенденцій розвитку України свідчить, що процес формування громадянського суспільства та правової держави проходить паралельно, під взаємним впливом і контролем. Необхідність вивчення громадянського суспільства як самостійної наукової категорії зумовлюється насамперед необхідністю реформування суспільного життя та формування основних рис майбутньої організації суспільства. Важливе місце у даному процесі належить теоретичному переосмисленню таких категорій, як: “громадянське суспільство”, “суспільство”, “держава”.

Енциклопедична література подає тлумачення суспільства в широкому та вузькому розумінні. Суспільство у широкому розумінні – це відокремлена від природи частина матеріального світу, яка розвивається історично та є формою життєдіяльності суб’єктів. У вузькому значенні – це певний етап людської історії. У теорії філософії та соціології суспільство найчастіше визначається як сукупність людських індивідів, об’єднаних для задоволення “соціальних інститутів” (Аристотель), контролю над своїми діями (Т.Гоббс, Ж.-Ж.Руссо), договір чи певна спрямованість інтересів (буржуазна філософія XVII – початку XIX ст.) [1]. Суспільство – це передусім суб’єкт соціальної дії, який передбачає існування інших елементів соціального життя, з якими він перебуває у взаємодії, зокрема з державою та її інститутами. Таким чином, суспільство становить інтерес з погляду організації та впорядкованості його взаємозв’язків. У процесі розвитку людського суспільства на певному етапі з’являється така категорія, як “громадянське суспільство”. Осмислення загального поняття громадянського суспільства відбувається шляхом систематизації притаманних йому ознак. На відміну від держави грома-

дянське суспільство не структуроване по вертикалі, не передає імпульсів, що керують згори донизу, але створює мережу інтересів, які об'єднують усіх громадян у певну спільність, забезпечують стабільність політичної системи.

Отже, *громадянське суспільство* – це історичний тип у розвитку людського суспільства, його конкретна якісна характеристика; це сфера самовиявлення і реалізації потреб та інтересів вільних індивідів через систему відносин (економічних, соціальних, релігійних, національних, духовних, культурних). Структурними елементами цієї системи є організації (політичні партії, громадські об'єднання, асоціації) та різні об'єднання (професійні, творчі, спортивні, конфесійні тощо), що охоплюють всі сфери суспільного життя і є своєрідним регулятором свободи людини. Наведене визначення громадянського суспільства поєднує асоціативний, структурний та функціональний аспект розуміння громадянського суспільства, це насамперед суспільство, у якому пріоритетне значення мають інтереси людини. Таким чином, громадянське суспільство – не сукупність ізольованих індивідів, а комплекс соціальних відносин, система суспільних інтересів (економічних, соціально-політичних, релігійних, духовних, сімейних, культурних та інших) та потреб членів суспільства. Це сфера самовиявлення вільних громадян і добровільно сформованих асоціацій та організацій, обмежених відповідними законами від безпосереднього втручання та довічної регламентації діяльності громадян і організацій з боку державної влади.

Пізнання сутності громадянського суспільства неможливе без аналізу його структури. Структура суспільства – це внутрішня його будова, що відтворює багатогранність та взаємодію складових суспільства, забезпечує його цілісність та динамізм розвитку. Тож з погляду структури громадянське суспільство – не будь-яке суспільство, а сукупний суб'єкт, який виступає через систему різних асоціацій, об'єднань своєрідним регулятором свободи лю-

дини. Іншими словами, громадянське суспільство – це сфера соціальної взаємодії, що складається зі сфери особистого життя людини, різноманітних об'єднань, громадських рухів і публічної комунікації.

Важливе місце у дослідженні даного феномена належить узагальненню тих особливостей, які притаманні громадянському суспільству.

По-перше, громадянське суспільство розглядається як сукупність вільних індивідів. Це знаходить вияв у різних аспектах, а саме економічному, соціальному та політичному. Суть економічного аспекту полягає у тому, що: 1) кожний індивід є власником тих засобів, які необхідні для його нормального існування; 2) індивід має право на свободу вибору форм власності; 3) на вільний вибір роду занять, професії та користування її результатами. Соціальний аспект розглядається як належність індивіда до певної спільноти (сім'ї, клану, класу) чи автономна його самостійність з метою забезпечення своїх потреб. Політичний аспект вимагає свободи індивіда, що виявляється у можливості обирати й обстоювати певну позицію, брати участь у виборах, політичних рухах, об'єднаннях, партіях.

По-друге, громадянське суспільство – це відкрите соціальне утворення, що зумовлюється: 1) відсутністю жорсткої регламентації з боку держави забезпеченням гласності, свободи слова, критики; 2) правом вільного в'їзду та виїзду з країни; 3) обміном інформаційними, науковими та освітніми технологіями з іншими державами.

По-третє, громадянське суспільство – це складна структурована система (плюралістична), для якої характерна повнота, стійкість та відтворюваність.

По-четверте, громадянське суспільство – це система, що має свої механізми розвитку та управління, тобто: 1) громадяни, які вступають у різні відносини, реалізують свої потреби та забезпечують цілеспрямований розвиток суспільства без втручання державних структур; 2) громадянська ініціатива, громадянський обов'язок дає можливість для розвитку всіх структур громадянського суспільства.

По-п'яте, громадянське суспільство – це правове демократичне суспільство, для якого є характерним: 1) визнання та матеріалізація ідей верховенства права, особливістю останнього має бути поділ на публічне і приватне право; 2) єдність права та закону; 3) правове забезпечення і розмежування діяльності різних гілок влади; 4) розвиток та вдосконалення суспільства разом з розвитком і вдосконаленням правової держави.

Отже, формування уявлень щодо визнання поняття громадянського суспільства, його структури та особливостей відкрите для подальшого обговорення і наукового аналізу. Особливо за умов сучасного національного становлення України, де паралельно йдуть два процеси націєтворення: з одного боку, процес державотворення, а з другого – процес розвитку громадянського суспільства. А ці обидва процеси мають влитися в єдине доленосне річище становлення нової демократичної України – становлення української нації новітнього типу, що перебуває у злагоді з загальнолюдськими цінностями і водночас – з природним планетарним середовищем.

Література

1. Социология : энциклопедия / сост. А.А.Грицианов, В.Л.Абупенко, Г.М.Евелькин, Г.Н.Соколова, О.В.Терещенко. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
2. Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови [зб. наук. праць / наук. ред. Єрмоленко А. та ін.]. – К., 2007. – 318 с.
3. Теория управления: социально-технологический подход : энцикл. словарь / под ред. Иванова В.Н., Патрушева В.И. / Акад. наук социал. технологий и местного самоуправления. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Муниципальный мир, 2004. – 672 с.

УДК 316.334.3:323.233

О.Резнік,
кандидат соціологічних наук;
К.Мальчевська

ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАКТИКИ В ПРОЦЕСІ ПОЛІТИЧНОЇ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена аналізу теоретико-методологічних аспектів дослідження політичної інституціоналізації. Автори звертають увагу на поведінкові виміри політичної інституціоналізації. Вони пропонують вивчати громадянські практики як відтворювані та постійні дії населення в соціально-політичній сфері.

Keywords: *civil practices, political institutionalization.*

Ключові слова: *громадянські практики, політична інституціоналізація.*

Ключевые слова: *гражданские практики, политическая институционализация.*

Характер політичної інституціоналізації українського суспільства як упорядкування політичного життя залишається вкрай суперечливим і особливим на пострадянському просторі. Формальне існування представницьких інституцій не є достатнім для стабільного народовладдя. Здатність суспільства успішно реагувати на різного роду виклики залежить від поширення поведінки, яка має перманентний характер, а саме громадянських практик як систематичних, відтворюваних і постійних дій населення в суспільно-політичній сфері. За характером відносин між індивідом і суб'єктом суспільно-політичної діяльності можна виокремити загалом три види практик: громадсько-політичні практики, які передбачають як індивідуальні, так і тимчасові колективні форми дій у громадсько-полі-

тичній сфері з метою тиску на політичні інститути; практики контактування громадян з установами й організаціями, які передбачають звернення до установ задля реалізації та обстоювання власних інтересів задля вирішення конкретних питань; кооперативні (колективні, організаційні) практики громадян, які є систематичними та постійними діями людей, які добровільно об'єднанні в асоціації задля спільної реалізації своїх потреб та інтересів.

Терміном “інституціоналізація” зазвичай позначають багатоманітні процеси, які формують організацію індивідів, груп, спільнот тощо, перетворюючи їхні взаємодії на соціальну систему. Водночас завдання пояснення комплексних процесів інституціоналізації і деінституціоналізації формулюється через проблему соціального порядку як ідеї організованості суспільного життя, упорядкованості соціальної дії чи соціальної системи. Розмежування в інтерпретації поняття інституціоналізації перенеслося на відповідні підходи до вивчення політичної інституціоналізації в політичній науці та соціології. Конструктивістський підхід перетворив індивіда на головного політичного актора і виокремив соціальні інститути як кодифіковані системи ідей, підкріплені практиками. Натомість неоінституціональний (нормативний) підхід проголошував існування норм, правил, або обмежувальних рамок, які організують взаємовідносини у політичній системі [1, р. 58]. Звідси, вибір методологічних принципів вивчення процесів політичної інституціоналізації суспільства в контексті громадянських практик зумовлює звернутись до теорій, які ключову роль відводять соціальному суб'єктові. Однією з таких є теорія Е.Гіденса, який визначав суспільну систему як структуру, яка може бути як засобом, так і результатом соціальної практики. Люди, використовуючи ресурси наявних структур, частково перетворюють їх. Е.Гіденс у своїй теорії структуризації пов'язує макрорівень соціальних рухів із рівнем поведінки (мікрорівнем), підкреслюючи роль процесів самоактуалізації та самоідентифікації в епоху пізнього модерну [2].

Теорія Гіденса була доповнена англійським соціологом Н.П.Музелісом, який показав, що описаний Гіденсом ме-

ханізм взаємодії інституціональних структур і суб'єктів функціонує лише в певному класі соціальних ситуацій, а саме на мікрорівні, коли люди впливають на структури і викликають локальні зміни безпосередньо в процесі своєї "рутинної активності". У таких ситуаціях структури та притаманні їм правила сприймаються суб'єктами як даність, використовуються ними як засіб досягнення цілі й часто, як підкреслює Гіденс, змінюються ними в процесі діяльності. Однак у ситуаціях, які стосуються макрорівня (взаємодія людей та інституціональних структур, які складають дану *суспільну систему*), діють інші механізми. На цьому рівні структури є для суб'єктів не тільки засобом їхньої активності і її результатом, а часто й зовнішньою силою, об'єктом. У цьому випадку відносини між людьми і структурами набувають суб'єктно-об'єктивного характеру, який відкидається Гіденсом. Особливо це стосується суспільств з бюрократизованим та ієрархізованим соціальним простором, де неналежність до вищих рівнів позбавляє можливості індивідуального вибору, тому такий тип відносин відіграє значну роль. Спрямовані зміни в макроструктурах можливі лише тоді, коли соціальні актори дистанціюються від регулюючих їх правил, щоб прийняти стратегію їхньої трансформації. Музеліс виокремлює два інноваційних та трансформуючих стосовно макроструктур типи механізмів. Це, з одного боку, активність елітних груп, роль яких в інституціональному процесі уподібнюється ролям архітекторів, інженерів у будівництві, та водночас таким механізмом є соціальні рухи [3, с. 8].

Г.Дилігенський пропонує використати ці теоретичні конструкції як своєрідні методологічні орієнтири для аналізу конкретних проблем політичної інституціоналізації суспільства. Ступінь відтворення та оновлення існуючих нині інституціоналізованих політичних структур, характер цього оновлення залежить від активності політичної еліти та від повсякденної, систематичної, періодично повторюваної активності маси громадян. В останньому випадку йдеться саме про масові нові практики, які звужують соціальну і соціально-психологічну базу для відтворен-

ня старих інститутів. Однак Дилігенський зазначає, що вплив повсякденних практик рядових громадян на формалізовані й організовані політичні інститути має досить складний і опосередкований характер. Ступінь цього впливу залежить від конкретної соціально-політичної ситуації, особливо від об'єктивних і суб'єктивних можливостей масової політичної та громадянської активності [3, с. 8–10].

Характер політичної інституціоналізації українського суспільства як упорядкування політичного життя залишається вкрай суперечливим і особливим на пострадянському просторі. Незважаючи на мінливість економічного розвитку та відсутність тривалих історичних традицій народовладдя, українське суспільство здобуло ряд демократичних свобод, зокрема свободу слова та вільні вибори. Примітно, що окремі спалахи громадянської активності впродовж пострадянського періоду були зумовлені переважно політичними причинами. На початку 1990-х років основними стимулами громадянської участі українців стали проблеми демократизації і набуття державного суверенітету. Громадянська активізація в середині 2000-х років була пов'язана з соціальними очікуваннями ротації влади. В обох випадках активність громадян відіграла спрямовуючу роль у процесі політичної інституціоналізації українського суспільства. Очевидно, існують впливові соціальні дії людей, які слугують головною рушійною силою у період перетворень. Зазвичай ці дії позначають як “трансформаційна активність”. Під трансформаційною активністю Т.Заславська має на увазі “той специфічний елемент дій соціальних акторів, який зумовлює чи зрештою спричиняє (не важливо, прямо або побічно) *якісну зміну суспільних інститутів*” і визначає її як сукупність соціально-інноваційних дій, що є переважно раціональною відповіддю соціальних акторів на спричинену реформами зміну умов їх життєдіяльності та спрямовані на зміну базисних соціальних практик. Заславська виокремлює типи трансформаційної активності, які різняться своєю спрямованістю на раціоналізацію і підвищення ефективності інститутів, на їх послаблення і руйнування або рес-

тавращію попередніх інститутів. Іншим критерієм їх диференціації слугують типи цілепокладання та мотивації акторів: існує активність, що свідомо спрямована на зміну інституту, а є реалізація прагматичних цілей акторів, що зумовлюють неусвідомлені акторами інституційні результати [4, с. 505–506]. Саме останній тип трансформаційної активності за відсутності сталої нормативної системи стає рушієм становлення нових інституційних схем у політичній сфері.

Проведений Г.Візенталем аналіз соціальної трансформації у постсоціалістичних країнах вказує, що історична зумовленість має вплив переважно на мікрорівні, коли механізми захисту ідентичності самі по собі створюють стійкий стимул для захисту “старих” орієнтацій та переваг людей. Однак ці мікрофеномени не слід розглядати як суспільно значущі, оскільки лібералізація породила раціональність та відносини конкуренції на макрорівні та мезорівні. Таким чином, проявився феномен “інституціонального навчання”, коли нові інститути мимоволі виконують “соціалізуючу” функцію [5]. Недаремно один із основоположників неоінституціоналізму Д.Норт, який виводить соціальний інститут з безпосередніх взаємодій людей, акцентуючи увагу на індивідуальній активності, одним із чинників інституційних змін вважав “навчання практикою” [6, с. 96, 121]. Адже мимовільна соціально-економічна та соціально-політична взаємодія населення в інституціональних межах державно-територіальної спільноти також сприяє засвоєнню основних норм і правил співжиття. Отримання паспорта, приватизаційного сертифіката, служба у війську, голосування на виборах – це не весь перелік частково вимушених дій, які відіграють тут непомітну роль.

Водночас поляризація суспільства та державних інститутів змушує населення обходити діючі соціальні норми, що регулюють трудові та фінансові відносини. Власне, у цьому криється сутність адаптації населення до соціально-економічних труднощів. “При цьому прецедент (найчастіше негативний з погляду суспільного блага) надзви-

чайно швидко перетворюється на тенденцію, а потім і на усталений зразок поведінки. Чим вища швидкість перетворення прецеденту на зразок, тим ефективнішим є процес адаптації” [7, с. 205]. Проте феномен лояльності до існуючого соціально-політичного устрою не призвів до формування тоталітарного режиму. С.Макеєв схильний пояснювати це нерозвиненістю механізмів нагляду й контролю за зразками поведінки, неефективністю систем заохочення і покарання, що змушувало людей до пошуку альтернативних засобів досягнення легітимних цілей. Особливо це стосується людей, у яких наявні ресурси і можливості для цього. Відсутність типових ситуацій створює простір для розгортання “інституціоналізуючої дії” індивідів чи об’єднань індивідів, продукуючи нові норми і правила [8, с. 18].

Т.Заславська також зазначає, що якісна трансформація соціальних інститутів відбувається як соціально-культурний процес і тільки у випадку, коли поряд з цілеспрямованим реформуванням інституту “згори” здійснюється їх спонтанна зміна “знизу” шляхом накопичення зрушень у соціальних практиках. Відповідно, головним критерієм оцінки результатів інституціональних реальних реформ слугуватиме зміна суспільних практик [9, с. 215–216]. У нашому випадку треба брати до уваги те, що норми і закони, які встановлювалися загалом нетоталітарною політичною системою з часів незалежності, залишили доволі широкий “люфт” для вибору моделей політичної поведінки. Можливо, саме це є причиною періодичного наростання громадянської активності, яка має суттєвий вплив на інституціоналізацію політичної сфери в період соціальної аномії. Суспільно значущий підсумок функціонування інститутів, на думку Заславської, проявляється у характері (якості, ефективності) відповідних соціальних практик. Однак він визначається не тільки правилами гри, а й поведінкою гравців (соціальних акторів), яким ці правила адресовані. Останні мають не тільки свободу вибору поведінки в рамках інституціональних умов, а й можливість впливу на встановлену систему обмежень, а також її обходу чи порушення [9, с. 114]. Саме нові практики можуть показати

характер майбутніх інститутів (континуумів норм, цінностей і ролей). Таким чином, громадянські практики як укорінені та повторювані дії у процесі політичної інституціоналізації займають проміжне місце між етапом зародження випадкових дій та формуванням норм і правил, власне, соціальних інститутів.

Характер політичної інституціоналізації залежить також від типу суспільства. Демократичне суспільство передбачає найбільш оптимальне співвідношення свободи і рівності як основних цінностей. Важливими інститутами застосування свободи і втілення права у західних суспільствах є свобода слова та суд присяжних. Ці інститути сприяють громадянам бути поінформованими і набути реальний досвід громадянської участі у житті суспільства. Ключовим чинником захисту прав людей у демократичному суспільстві є ініціативні громадські організації, які стають посередниками між владою і різними прошарками населення, представляючи інтереси останніх. Мережа таких асоціацій формує громадянське суспільство. У демократичному суспільстві громадянські практики слугують “провідниками” волі основних верств населення у період між електоральними виборами. Вони врівноважують можливі соціальні конфлікти, які виникають унаслідок соціальної диференціації. Зокрема, конвенціональні форми громадянських практик забезпечують каналізацію соціальних потреб та інтересів суспільства. У випадку, коли ці потреби й інтереси не знаходять відгуку у політичній системі, неконвенціональні форми вже, напевно, збільшують шанси бути почутими. Отже, основною функцією громадянських практик у демократичному суспільстві є забезпечення рівноваги між різними соціальними групами.

Тоталітарне суспільство характеризується повним контролем держави за усіма сферами життя, ліквідацією демократичних свобод. Домінуючою формою соціальних відносин за умов тоталітаризму є насильство і мілітаризація, організовані через політичну партію, яку очолює лідер. У тоталітарному суспільстві внаслідок пропаганди заохочуються всі форми лояльності існуючому ладу. Практику-

ється тотальна мобілізація у різноманітних формах: ідеологічно забарвлені мітинги, маніфестації, судові процеси тощо. Саме мобілізація, ініційована політичним режимом, а не громадянське суспільство визначає характер перетворень.

Авторитарне суспільство на відміну від тоталітарного характеризується низькою підконтрольністю влади народу, формалізацією принципів виборності державних органів і посадовців. Нівелювання представницьких механізмів та ігнорування інтересів соціальних верств населення зумовлює низький рівень громадянської свідомості і слабкість горизонтальних зв'язків усередині суспільства. Звуження механізмів представництва інтересів населення поступається клієнтизмові як формі артикуляції інтересів. Водночас джерелом збереження такого типу суспільства є масова громадянська пасивність. У такому суспільстві не виключають опозиційних настроїв, зокрема в таких автономних від держави інститутах, як сім'я чи церква, однак набуті реальних шансів втілення вони можуть лише за умов послаблення контролю та репресій. Слід зазначити, що такі форми громадянських практик, як кооперативні практики і практики контактування, в авторитарному суспільстві існували. Зокрема, у Радянському Союзі серед подібних типів участі були: звернення до урядових і партійних посадовців; листи до газет та журналів; членство у багатьох типах організацій (різних типах студентських товариств, будинкових чи вуличних спілок, батьківських комітетів у школах, професійних спілок). Така участь переважно не стосувалася соціально-політичної сфери.

Перехідне суспільство балансує між утвердженням демократії та відступом до авторитаризму. У політичній сфері домінує патронажна політика олігархічних партійних конгломератів. Стабілізаційним чинником у перехідному суспільстві є феномен подвійної інституціоналізації. Внаслідок непослідовності та суперечності шляху до демократії виникає базисний “перехідний тип” особистості, який характеризується психологічною амбівалентністю – подвійним суперечливим ставленням до перспектив розвитку

суспільства. Домінування амбівалентного типу особистості не сприяє поширенню цінностей активізму, оскільки поряд з цими цінностями мирно співіснують цінності патерналізму. Однак вимушені трансформації зумовлюють політичні еліти лібералізувати правовий простір. За цих умов “старі” стратегії поведінки населення стають неефективними, оскільки нові правила приваблюють активних соціальних суб’єктів розширити перелік власних домагань. Виокремлюються найбільш дієві стратегії поведінки, які можуть стати визначальними у створенні соціальних інститутів. Трансформації у перехідному суспільстві відбуваються ривковоподібним чином, тобто є результатом тимчасових піднесень активності населення (цінності активізму) з подальшим пасивним сподіванням на діючу владу (прояви патерналізму). Водночас перспектива переходу такого суспільства до неамбівалентної інституціональної системи пов’язана з поширенням громадянських практик, які сприятимуть формуванню громадянського суспільства. Саме за наявності чинників, які зумовлюють громадянські практики, та відповідного ситуаційного тла можна передбачити спрямованість політичної інституціоналізації суспільства.

Зростання політичної активності переважно пов’язують із природним розвитком людської цивілізації. Думка про те, що характер політичної інституціоналізації за певних умов чи ситуацій залежить від активної верстви населення, є не нова. Власне, ще А.Турен звернув увагу на те, що в епоху модерності на перший план виходить Дієвець як втілення Суб’єкта: “Суб’єкт є волінням індивіда діяти і здобувати визнання у якості Дієвця” [10, с. 90]. Дієвець різниться від решти учасників суспільного життя своїм прагненням не зважати на усталені правила, не пристосовуватися до наявних умов, а прагне утвердити свої власні потреби. Одним із критеріїв політичної інституціоналізації суспільства С.Хантінгтон вважає охоплення згодою саме активних учасників політичної системи. Від неучасників або від тих, хто бере участь у функціонуванні системи лише спорадично і маргінально, згоди не потрібно [11, с. 41].

Концепцію соціального впливу активної меншини вперше запропонував С.Московічі, який лабораторно довів феномен конформності “більшості” за умов наполегливого впливу “меншості”. Проблема співвідношення між психологічними переживаннями, мотивами (настановами, цінностями, переконаннями тощо), з одного боку, та практичною поведінкою – з другого, виокремлює активну меншість, тобто тих індивідів, у яких політичні настанови проявляються на поведінковому (конативному) рівні. Йдеться про поведінковий акт, який відмінний від вербальних проявів. Це дія, що спрямована на соціальні об’єкти і певним чином змінює ситуацію. Наводячи приклад жовтневих подій 1993 р. у Москві, Дилігенський вирізняв активну меншість, яка прийшла захищати демократію, та пасивну більшість, яка співчувала біля телевізорів і радіоприймачів [12, с. 174]. Дослідники звертають увагу на вирішальну роль мобілізації волонтерів у багатьох президентських кампаніях, зокрема, такі технології були успішно застосовані під час президентської кампанії 2004 р. в Україні, у виборчій кампанії Б.Обами в 2008 р. у США.

Початковий етап трансформації пострадянського українського суспільства, який характеризувався деінституціоналізацією залишків радянської політичної системи з поступовим згасанням політичної активності, актуалізував уміння політичної еліти унеможливити соціальні конфлікти і конфронтацію різних політичних сил. Звідси, дослідження інституціоналізації політичної сфери цього етапу трансформації доцільне через звернення уваги на феномен розподілу сфер впливу між елітами, який певною мірою пояснює існування соціального порядку в українському суспільстві, та соціальна адаптація населення до кризових умов.

Натомість етап суспільних перетворень, за якого відбулося становлення подвійної інституціоналізації, виокремив аномічну деморалізованість населення, яка сприяла одночасному існуванню регулятивних механізмів старих і нових інститутів. Стабільність суспільства забезпечувалася завдяки тому, що не відбулося конфлікту легітим-

ності старих і нових інститутів. Це стало можливим тому, що страх комуністичного реваншу стримував активність прихильників нових інститутів, а часткове збереження соціальних ролей та і позицій, що відповідали старим інститутам, нівелювало можливі деструктивні дії прихильників реставрації. Тому методологія дослідження цього етапу трансформації потребує дослідження поведінкового аспекту легітимності державних інститутів і соціально-політичного устрою, процесів регіоналізації та її чинників, підтримки різновекторних стосовно розвитку України політичних сил та політичних лідерів.

Той факт, що напередодні помаранчевої революції соціологічні дослідження фіксували суттєве підвищення рівня життя і соціального самопочуття більшості населення з одночасним наростанням орієнтацій на активний протест, свідчить про те, що даний етап трансформації вирізняється підвищенням ролі поведінкової суб'єктності населення України. Очевидно, що назріла потреба звернення уваги на питання, яким чином громадсько-політична поведінка пов'язана з соціальними і політичними змінами. У нашому випадку потрібно орієнтуватися на суб'єктів, які виявляють політичну активність. І хоча питома вага суб'єктів-"активістів" невелика, проте значущою є їхня соціальна функція. "Активісти" є не стільки джерелом формування громадської думки щодо певної соціальної проблеми, скільки своєю активною позицією можуть функціонально впливати на схвалення чи спротив щодо неї. Саме "діяльнісна" функція "активістів" ставить питання про прогностичну вартість певної соціально-політичної проблеми. Тому позиція "активістів" є змістовним показником можливого "наповнення" неінституціоналізованого соціального простору.

Ґрунтування методології дослідження політичної інституціоналізації на основі реальних дій індивідів, а саме через здійснення громадянських практик населення буде корисним для продукування адекватного знання про транзитні суспільства. Принаймні запропонований підхід може стати підґрунтям для розробки технології фіксації емпіричних ознак процесу інституціоналізації. Застосування

такої процедури дослідження дасть змогу спробувати виявити істинне соціальне знання про закономірності функціонування новостворених держав.

Література

1. The Oxford Handbook of Political Institutions / R.A.W.Rhodes, Sarah A. Binder, Bert A. Rockman. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – 816 p.
2. Гидденс Э. Устроение общества : Очерк теории структуры / Э.Гидденс. – М. : Академический Проект, 2003. – 528 с.
3. Дилигенский Г. Политическая институционализация в России: социально-культурные и психологические аспекты / Г.Дилигенский // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – № 7. – С. 5–12.
4. Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества : Деятельностно-структурная концепция / Т.И.Заславская. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Дело, 2003. – 568 с.
5. Визенталь Г. Политическая организация маловероятного : трансформация социализма и уроки для социальных наук / Г.Визенталь // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: в 2 т. Т. 2. – СПб.; М. ; Берлин : Европейский университет в Санкт-Петербурге : Летний сад : Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. – С. 411–444.
6. Норт Д. Институція, інституційна зміна та функціонування / Д.Норт. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
7. Гарань О. Політико-державні перетворення в Україні / О.Гарань, С.Макеєв // Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – М. : Три квадрати, 2003. – С. 177–211.
8. Макеєв С. Соціальні інститути : класичні тлумачення і сучасні підходи до вивчення / С.Макеєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 5–20.
9. Заславская Т.И. Современное российское общество : Социальный механизм трансформации : учеб. пос. / Т.И.Заславская. – М. : Дело, 2004. – 400 с.
10. Турен А. Повернення Дієвця / А.Турен. – К. : Альтерпрес, 2003. – 320 с.
11. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С.Хантингтон. - М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
12. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология / Г.Г.Дилигенский. – М. : Новая школа, 1996. – 352 с.

УДК 316.334.3

І.Бекешкіна,
кандидат філософських наук

СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ДО ВИБОРІВ ЯК ДЕМОКРАТИЧНОГО ІНСТИТУТУ

Стаття присвячена аналізу громадської думки населення України стосовно оцінок виборів як демократичного механізму, через який громадяни мають можливість здійснювати свій вплив на владу. Показано, що громадська думка з цих питань має суперечливий характер: з одного боку, громадяни доволі високо оцінюють роль виборів, з другого – висловлюють скепсис стосовно дієвості цього механізму.

Keywords: *elections, participation in elections, democratic institutions, mechanisms of democracy.*

Ключові слова: *вибори, участь у виборах, демократичні інституції, механізми демократії.*

Ключевые слова: *выборы, участие в выборах, демократические институты, механизмы демократии.*

Вибори є ключовим механізмом демократичного суспільства, оскільки це найбільш поширений, масовий і доступний спосіб залучення усіх громадян до формування органів влади та визначення курсу розвитку країни.

Можна виділити кілька функцій, які виконують вибори у демократичних суспільствах:

- відбір правлячої політичної еліти;
- легітимація влади;
- вибір програми розвитку країни;
- оцінка діяльності влади;
- оновлення владної еліти;
- залучення громадян до участі у політиці.

Саме через вибори громадяни можуть чинити вирішальний вплив як на відбір політичної еліти, якій на певний

термін народ делегує повноваження щодо управління суспільством, так і на вибір шляху розвитку країни та спосіб розв'язання найбільш актуальних соціальних проблем. Від того, наскільки дієвим є цей механізм, залежить міра демократичності суспільства.

Вибори в Україні мають не довгу історію, бо не можна ж вважати реальними вибори з одного кандидата у Радянському Союзі. Перші змагальні вибори відбулися в Україні ще коли вона перебувала у складі СРСР, у період перебудови, після того, як у 1988 р. був прийнятий Закон про вибори депутатів СРСР та Закон про вибори Верховної Ради УРСР. Вибори були мажоритарними, і тоді вперше за усю історію СРСР були реальні змагання кандидатів, а у Києві, під час додаткових виборів до Верховної Ради СРСР, після програшу першого секретаря Київського міськкому К.Масика (який програв, будучи єдиним кандидатом), за мандат депутата змагалися 23 кандидати.

Після здобуття Україною незалежності проведення змагальних виборів усіх рівнів стало невід'ємною складовою політичної системи.

Водночас існувало чимало факторів, які істотно знижували вагомість механізму демократичних виборів як способу здійснення впливу на владу – це і відсутність у громадян традицій здійснення свідомого раціонального вибору, і нерозвиненість багатопартійної системи, і недосконалість законодавства, яке до того ж постійно змінювалося від виборів до виборів.

Водночас майже усі вибори в Україні, за винятком президентських виборів 2004 р., визнавалися міжнародною спільнотою як загалом такі, які відповідають стандартам демократичних виборів. Змагальність виборів давала змогу, попри усі проблеми з іншими демократичними механізмами за часів режиму Кучми, класифікувати Україну як електоральну демократію, а не “суто” авторитарний режим.

Після “помаранчевої революції” Україна здійснила серйозний поступ у напрямі демократії, особливо у царині свободи ЗМІ, що істотно відбилося на якості виборів, насам-

перед стосовно вільного доступу усіх суб'єктів виборів до ЗМІ, зрівнювання можливостей для пропаганди та агітації.

Проте чи можна вважати, що вибори в Україні повною мірою стали демократичним механізмом народовладдя? Як самі громадяни розцінюють можливості, які надають їм вибори?

Слід сказати, що загалом ставлення населення до виборів не є однозначним. Загалом громадяни України відповідально ставляться до участі у виборах. Об'єктивним свідченням цього є стабільно високий відсоток участі громадян у виборах – вищий, ніж у деяких країнах, які значно далі, ніж Україна, просунулися на шляху демократії. Громадя-

Таблиця 1

**Динаміка відповідей населення України на запитання
“Чи існують конкретні механізми, які дозволяють
пересічним громадянам України чинити вплив
на ухвалення певних державних рішень?”* (%)**

<i>Механізми впливу громадян на владу</i>	<i>Травень 2004</i>	<i>Грудень 2007</i>	<i>Грудень 2009</i>
Вибори Президента	31,2	32,2	37,1
Вибори Верховної Ради	26,7	27,8	29,2
Вибори місцевої влади	28,3	17,5	25,2
Участь у діяльності політичних партій	12,5	4,7	6,2
Участь у громадських обговореннях	9,1	5,2	6,7
Звернення до засобів масової інформації	16,2	8,1	16,4
Звернення до депутатів	19,4	6,1	7,9
Участь у діяльності громадських організацій	11,0	8,1	6,5
Участь у мітингах, демонстраціях	23,2	21,5	17,1
Участь у страйках	19,4	14,2	14,9
Збір підписів, підписання петицій	17,0	7,1	10,9
Судові позови до органів влади	9,1	5,6	8,7
Інше	0,3	0,4	1,3
Насправді, пересічний громадянин ніяк на рішення влади вплинути не може	40,1	28,2	28,3
Важко сказати	8,9	11,3	11,4

* Кількість відповідей не обмежувалася.

ни високо поцінують роль виборів насамперед через те, що не бачать інших дієвих механізмів, які б давали їм змогу чинити вплив на владу.

Як засвідчують дані (*табл. 1*), серед усіх демократичних механізмів, які призначені для здійснення громадянами впливу на владу, значущими визнаються лише вибори – Президента, Верховної Ради та місцевої влади. Причому характерно, що вибори Президента в очах громадян мають найбільшу вагу, навіть, незважаючи на те, що після політичної реформи 2004 р. повноваження Президента були істотно урізані, й Україна з президентсько-парламентської республіки перетворилася на парламентсько-президентську, де головну роль відіграє коаліція більшості у Верховній Раді. Більше того, попри урізання повноважень, перед виборами 2010 р. громадяни надавали виборам Президента ще більшої ваги, ніж перед попередніми президентськими виборами, коли повноваження Президента були вирішальними.

Цікавими є мотиви, через які громадяни беруть участь у виборах. Здавалося б, основне призначення виборів – це обрати владу, проголосувавши за тих кандидатів чи за ті політичні сили, яким громадяни готові довірити владу. Водночас цей мотив – обрання тих, хто виборцям до вподоби, – стабільно не є вирішальним (*табл. 2*). Головним мотивом участі у виборах є передусім усвідомлення свого громадянського обов'язку – цей мотив є домінуючим на усіх виборах, що відбувалися в Україні – як парламентських, так і президентських. Вражає те, що другим за значущістю мотивом є побоювання, що в разі неучасті у виборах голос відсутнього виборця може бути сфальсифікований – цей мотив участі є значущим для третини виборців (а найбільш високий він серед молоді), причому цей відсоток не зменшився і після виборів 2006 і 2007 р., коли вибори були визнані чесними і демократичними, а результати усіх проведених екзит-полів зійшлися між собою і з результатами Центральної виборчої комісії. Привертає до себе увагу й те, що поступово, від виборів до виборів,

Таблиця 2

Причини участі громадян у виборах* (%)

<i>Причини участі у виборах</i>	<i>Квітень 1998</i>	<i>Вересень 2002</i>	<i>Липень 2007</i>	<i>Грудень 2010</i>
Участь у виборах – обов’язок громадянина	42	50	49,5	44,4
Я звик брати участь у виборах	19	17	12,0	11,2
Серед партій та блоків (на президентських виборах – “кандидатів”) є такі, які мені подобаються	13	13	19,1	23,8
Участь у виборах – можливість вплинути на ситуацію в Україні	30	22	25,5	15,2
Не хочу, щоб моїм голосом скористався інший	31	29	35,3	34,1
Мені цікаво узяти участь у цих “змаганнях” – хто переможе?	7	4	4,6	3,3
Інше	2	1	0,6	0,2
Важко відповісти	1	1	1,4	1,9

* Кількість відповідей обмежувалася двома варіантами.

зменшується відсоток тих, хто сподівається через участь у виборах вплинути на ситуацію в Україні.

Загалом результати опитувань засвідчують дуже високий рівень очікувань фальсифікацій на виборах (*табл. 3*). Причому з року в рік очікування на фальсифікації зростає. Цікаво, що напередодні президентських виборів 2004 р. очікувань на фальсифікацій було істотно менше, ніж перед наступними парламентськими виборами і президентськими виборами 2010 р., які відбувалися в цілому чесно і демократично. Вочевидь, ця вже стала для українського виборця установка пов’язана з тим, що для українських політиків стало вже поганою традицією після кожних виборів у разі незадовільного результату волати про фальсифікації. Ситуацію не змінює навіть те, що після виборів 2004 р. результати усіх проведених екзит-полів збігаються з підрахунками Центральної виборчої комісії. Подібні безвідповідальні заяви політиків позбавляють вибори важливої функції – легітимації новообраної влади.

Таблиця 3

Як, на Вашу думку, пройдуть вибори? (%)

Варіанти відповідей	Квітень 1998	Листопад 2002	Серпень 2004	Листопад 2005	Вересень 2007	Грудень 2009
Пройдуть чесно, без підтасовок	20,1	9,2	12,4	6,8	5,9	9,9
Будуть окремі порушення, але вони істотно не вплинуть на загальний результат	29,0	29,0	32,3	36,2	26,9	38,2
Припускаю, що результати можуть бути перекручені	23,1	26,9	25,1	27,4	35,3	30,0
Обов'язково все буде підтасовано	8,0	19,9	17,9	17,5	20,0	11,3
Важко відповісти	19,8	14,5	12,3	11,6	11,9	10,6

Проте не лише очікування фальсифікацій знижує роль виборів у громадській думці. Громадяни – не лише ті, хто ухилився від участі у виборах, а й ті, хто прийшов на виборчі дільниці і зробив свій вибір, – не вірять у свою здатність шляхом виборів змінити життя на краще (табл. 4). Єдиний виняток – це ситуація напередодні парламентських виборів 2006 р., коли очікування змін на краще були досить високими. Проте після тих виборів настало розчарування, коли Верховна Рада виявила свою нездатність до плідної роботи, була розпущена, і були призначені дострокові вибори. І вже тоді скепсису побільшало. А от перед президентськими виборами 2010 р. сподівань на краще дещо побільшало, втім, це є наслідком того, що громадяни надають виборам Президента значно більшої ваги, ніж парламентським, попри те, що нині Президент позбавлений реальної можливості самотужки, без участі парламенту ухвалювати важливі для суспільства рішення і втілювати і реалізовувати обіцянки, що були дані виборцям.

Оскільки навіть перед виборами у виборців відсутні сподівання, що вибори зможуть поліпшити ситуацію у країні, то не дивно й те, що громадяни не надто цінують свій голос і не вважають, що їхня участь у виборах може

Таблиця 4

Сподівання населення та те, що вибори до Верховної Ради дадуть змогу поліпшити ситуацію в Україні (%)

<i>Сподівання на вибори</i>	<i>Квітень 1998</i>	<i>Серпень 2002</i>	<i>Березень 2006</i>	<i>Вересень 2007</i>	<i>Грудень 2009</i>
Вибори дозволять поліпшити ситуацію	29	24	44,7	28,2	36,2
Вибори нічого не змінять	42	54	24,4	42,3	33,2
Вибори лише погіршать ситуацію	6	5	5,9	11,6	6,3
Важко сказати	22	17	25,0	17,9	24,3

Таблиця 5

Думка населення України про те, чи вплине їхня особиста участь чи відмова від участі у виборах на майбутнє України (%)

<i>Впевненість у впливі своєї участі у виборах на майбутнє України</i>	<i>Квітень 1998</i>	<i>Серпень 2002</i>	<i>Березень 2006</i>	<i>Вересень 2007</i>	<i>Грудень 2009</i>
Істотно вплине	11	14	25,1	17,9	25,1
Певною мірою вплине	33	34	39,9	35,8	39,9
Ніяк не вплине	45	45	24,8	36,5	24,8
Важко сказати	11	7	10,2	9,9	10,2

вплинути на майбутнє України. Водночас у цьому питанні помітні й позитивні зрушення – після виборів 2004 р. впевненість виборців у вазі свого голосу все ж зростає (*табл. 5*).

Таке скептичне ставлення до виборів зумовило й підсумкову оцінку, коли більшість громадян не вважає вибори реальним демократичним механізмом, який дає змогу їм чинити реальний вплив на владу, причому від виборів до виборів цей скепсис зростає (*табл. 6*).

Звичайно, важливим є питання, чому саме вибори, на думку населення, не стали тією дієвою підмогою, яка б забезпечила їхній вплив на владу, адже саме вибори, здавалося б, є тим механізмом, який дає громадянам змогу і обирати собі владу, і визначати курс розвитку країни? Таке

Таблиця 6

Відповіді населення на запитання “Чи Ви згодні з тим, що вибори в Україні є реальним механізмом впливу громадян на владу?” (%)

Чи є вибори механізмом впливу на владу?	Березень 2006	Липень 2007	Грудень-2009
Зовсім не згодні	16	17,5	18,9
Переважно не згодні	15	25,2	28,2
Переважно згодні	29	21,7	25,4
Повністю згодні	8	3,8	2,6
Важко сказати	33	31,8	24,9

Таблиця 7

Відповіді населення на запитання “Що заважає виборам в Україні стати механізмом демократичної участі громадян у державних справах?”* (%)

Що заважає виборам стати механізмом впливу громадян на владу?	Травень 2004	Жовтень 2006	Грудень 2007	Грудень 2009
Невідповідність проведення виборів демократичним стандартам	18	15,5	25,5	15,0
Формування виконавчої влади не за результатами виборів	23	22,1	24,4	24,2
Невиконання тими, кого обрали, своїх виборчих обіцянок	48	47,3	44,2	54,2
Відсутність постійного громадського контролю за обраною владою	32	23,7	33,6	27,5
Неконкретність виборчих програм	17	12,3	18,5	13,4
Невимогливість громадян до своїх обранців, пасивність	29	17,2	21,9	21,7
Інше	3	1,2	0,7	1,0
Важко сказати	17	14,2	6,4	13,0

* Враховувалися відповіді тих, хто не вважає вибори механізмом впливу громадян на владу, можна було обрати не більше двох відповідей.

запитання ставилося у кількох опитуваннях (табл. 7). І завжди головною причиною, яка заважає виборам стати реальним демократичним механізмом, населення вважало і вважає те, що обранці не виконують своїх передвиборчих обіцянок.

Проте чи вимогливі, насправді, виборці до програм політичних сил і кандидатів? З одного боку, перед усіма виборами серед мотивів голосування виборці вказують на програми, з другого – вони не реагують на відсутність таких програм у політиків, які йдуть на вибори. Більше того, в опитуванні, проведеному перед президентськими виборами 2010 р., було запитання “Як ви вважаєте, той кандидат, за якого Ви зібралися проголосувати, достатньо вичерпно пояснив Вам, як він вирішуватиме ті проблеми, які для Вас важливі?”. Цікаво, що 53% виборців відповіли, що вони розуміють, як саме обраний ними кандидат розв’язуватиме ці проблеми. І це при тому, що серед найбільш важливих проблем, які має вирішувати новообраний Президент, за даними опитування, були подолання економічної кризи, боротьба з корупцією, проведення назрілих у суспільстві реформ (пенсійної, охорони здоров’я тощо). Експерти, що аналізували програми кандидатів, дійшли одностайного висновку щодо неконкретності програм, які не містять ані способів розв’язання проблем, ані якихось конкретних показників, за якими можна контролювати їхнє виконання. Вочевидь, основна проблема у тому, що виборці ще не навчилися обирати свідомо, ставити на виборах політичним силам та кандидатам конкретні запитання і виставляти конкретні вимоги щодо їхньої майбутньої діяльності, що є одним із основних показників електоральної культури, яка є невід’ємною складовою культури демократичних виборів.

Серед причин, через які вибори в Україні не стали механізмом впливу громадян на владу, друге місце посіла “відсутність постійного громадського контролю за обраною владою” – на це вказали 27% опитаних. Люди вже розуміють, що без активності громадян влада є безконтрольною і одразу після виборів забуде про свої обіцянки, що давалися перед виборами.

Вражаючі результати були отримані Київським міжнародним інститутом соціології перед президентськими виборами 2010 р. З’ясувалося, що виборці взагалі не вірять

майже ні у що, в чому їх намагаються переконати перед виборами політики: найменше виборці вірять у те, що декларації про доходи кандидатів у президенти відповідають їхнім справжнім доходам (не вірять 86%, вірять 3%); не вірять, що кандидати у президенти можуть подолати корупцію (не вірять 77%, вірять 8%); не вірять у те, що кандидати у президенти вестимуть свої виборчі кампанії чесно (не вірять 74%, вірять 7%); не вірять, що для кандидатів інтереси виборців важливіші за їхні амбіції (не вірять 72%, вірять 9%); не вірять, що кандидати у президенти можуть зупинити беззаконня (не вірять 71%, вірять 10%); не вірять, що кандидати у президенти можуть поліпшити життя людей (не вірять 67%, вірять 15%); нарешті, не вірять, що кандидати у президенти справді виконуватимуть свої програми (не вірять 62%, вірять 10%). У що вірять? У те, що тільки самі люди особисто зможуть поліпшити своє власне життя (у це вірять 70%, не вірять 16%).

Віра у власні сили – це, звісно, добре. Проте виникає запитання: а для чого тоді взагалі проводити вибори, якщо громадяни не вірять нічому, у чому їх намагаються переконати політики? І як тоді громадяни, насправді, роблять свій вибір?

Проблема не лише у недостатній розвиненості політичної культури населення, їхньому невмінні робити свідомий раціональний вибір. Причина ще й у якості політикуму, з якого виборцю й належить робити вибір. Багатопартійна система в Україні різнилась від партійних систем, які склалися у країнах з усталеною демократією. Реально партії в Україні існують як виразники інтересів фінансово-промислових груп, які й борються за владу під час виборів. А обіцянки, які щедро роздаються виборцям під час виборів, є формою маніпуляції громадською думкою, зваблення виборців. Нереалістичність цих обіцянок неодноразово аналізували експерти [1]. Та, власне, й виборці, як свідчать опитування, не надто ймуть віри цим обіцянкам.

Виникає запитання: а як же тоді виборці роблять свій вибір? Реально виборці ґрунтують свій вибір на виборі

особистостей, “своїх” політиків, яким вони довіряють більше. А поділ на “своїх” та “чужих” відбувається за поділом та ті питання, які в Україні ділять електорат – мови та зовнішньополітичних орієнтацій. Ці питання, які ділять країну, під час виборчих кампаній активно використовуються політиками для мобілізації “свого” електорату.

На президентських виборах-2010 виявилася нова тенденція – уперше кількість тих, хто проголосував проти усіх, була такою значною. Причому екзит-поли, які дають змогу дати реальний склад електоратів і кандидатів, і тих, хто принципово не підтримав на виборах жодного з кандидатів, засвідчує, що “протівсіхи” (як їх стали називати) – це переважно молоді виборці, жителі великих міст, які вирізняються більш високим освітнім рівнем. Можна спрогнозувати, що ця тенденція несприйняття політиків та політики у нинішньому стані зростатиме.

Отже, підсумовуючи, можна зробити висновок, що ставлення населення до виборів як демократичного механізму є суперечливим. З одного боку, громадяни беруть участь у виборах і вважають це своїм громадянським обов’язком, з другого – вони не ймуть віри, що ця громадянська активність має значення і зможе змінити на краще ситуацію у країні та вплинути на її майбутнє; з одного боку, громадяни звинувачують політиків, що вони не виконують своїх виборчих обіцянок, причому роблять це постійно, після кожних виборів, з другого – громадяни не карають за це політиків, тому ті й ставляться до своїх обіцянок безвідповідально. І політика в Україні зміниться тоді, коли виборці зможуть відігравати роль, за влучним висловом американського політолога Кея, “раціонального бога і винагороди” [2].

Література

1. Какие обещания не выполнит Янукович // Комментарии. – 2010. – № 5. – С. 6–11.
2. Key. Politics, Parties and Pressure Groups. – 5th ed. – New York : Thomas Y. Growell, 1964. – С. 11.

УДК 316.42 + 316.772.4

Н.Бойко,
кандидат соціологічних наук

ДЕМОКРАТИЧНІ НАСТАНОВИ ЯК ФАКТОР РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ

Демократичні настанови розглядаються як чинники реалізації міжособистісних та міжгрупових відносин у демократичному суспільстві, що забезпечують демократичні засоби реалізації та обстоювання соціальних інтересів. Аналізується їх актуальність в умовах сучасних українських реалій.

Keywords: *social interests, democratic values, Internet.*

Ключові слова: *соціальні інтереси, демократичні цінності, Інтернет.*

Ключевые слова: *социальные интересы, демократические ценности, Интернет.*

Сьогодні в українському суспільстві, як і в усьому сучасному світі, відбуваються глобальні трансформаційні процеси, що впливають на всі сфери життєдіяльності суспільства – політичні, економічні, соціальні, культурні та ін. Відбуваються зміни й у сфері суспільної свідомості. І, на нашу думку, “інтерес” є тим соціальним феноменом, що, з одного боку, зазнає значних змін, а з другого – виступає індикатором глибини, напряму та якості змін, що відбуваються в суспільстві.

Зазначимо, що “соціальний інтерес” як наукова категорія поширилась десь із середини XV ст., означивши основні сили, що мотивують дію. Слід зауважити, що передумови виникнення “інтересу” були закладені ще давньогрецькими філософами. Так, античний філософ Демокрит зазначав, що рушійною силою людської історії є нестаток, тобто матеріальні потреби та інтереси людей. А загалом вивчення феномену соціального інтересу відбувалося протягом всієї історії розвитку філософської, соціологіч-

ної, політологічної, психологічної думки (Платон, Демокрит, Сократ, Аристотель, Н.Макіавелі, К.Гельвецій, Ж.-Ж.Руссо, Г.Гегель, І.Кант, М.Вебер, П.Бурдьє, А.Адлер та ін.). Так, французький філософ К.Гельвецій визначав інтерес як рушійну силу вчинків людини, образно називаючи його “всесильним чарівником”.

Сьогодні має місце різне тлумачення даної категорії. Так, тлумачний словник С.Ожегова, М.Шведової пропонує такі тлумачення інтересу (від латинського *interest* – важливо) – особлива увага, що виявляється до чого-небудь; цікавість, значущість; нестаток, потреба; вигода, користь [1]. У соціальній науці соціальний інтерес (від лат. *socialis* – суспільний і *interest* – важливо) визначається як елемент мотиваційно-потребнісної сфери. А.Адлер визнає, що соціальний інтерес виступає основою інтеграції в суспільство й усунення відчуття неповноцінності [2]. А політична наука визначає інтерес як ключову категорію політики і політології, що позначає рушійну силу історії, внутрішній визначник будь-якої політики [3]. Соціологічний словник-довідник з питань громадянського суспільства робить такі акценти на розумінні соціального інтересу: “Соціальні інтереси – це причини, що викликають прояви активності соціальних суб’єктів, спрямовані на задоволення актуальних потреб представників тих або інших спільнот. Розрізняють інтереси особистості, соціальних та професійних груп, країн, націй, суспільства в цілому; економічні, політичні, культурні та ін.; матеріальні та духовні. Соціальні інтереси різних соціальних суб’єктів дії можуть мати різновекторну спрямованість: від збігу (ідентичності) до повної протилежності (антагонізму), що може призвести і призводить до соціальних конфліктів. Тому інститути та структури громадянського суспільства виступають тут, по-перше, як реальний механізм найбільш повного і справедливого представлення, забезпечення та захисту інтересів усіх соціальних суб’єктів, а по-друге, як соціальна техніка узгодження, оптимального поєднання різних видів соціального інтересу, у тому числі й антагоністичних, на консенсусній (найбільш конструктивній) основі” [4, с. 53].

Проблема формування демократичного устрою в суспільстві, становлення громадянського суспільства передбачає не тільки формальні зміни, а й відтворення певних умов для формування нових соціальних відносин, трансформації соціальної самосвідомості особистості, укорінення демократичних форм та механізмів реалізації соціальних інтересів у міжособистісних та міжгрупових взаємодіях. Дійсно, соціальні інтереси різних соціальних суб'єктів дії можуть мати різновекторну спрямованість – від збігу до повної протилежності. І саме засоби та форми реалізації таких інтересів демонструють стан розвитку суспільства й продуктивність міжособистісної та міжгрупової взаємодії. Успішність демократичних перетворень у суспільстві (а Україна проголосила саме такий напрям свого подальшого розвитку) потребує й становлення демократичних механізмів та засобів реалізації соціальних інтересів. В умовах курсу на демократизацію суспільства аналіз демократичних настанов як фактору реалізації соціальних інтересів у сучасній Україні набуває особливої актуальності, що й зумовлює важливість такого дослідження.

Демократичні настанови розглядаються як певні соціальні цінності, певне світосприйняття, установки і форми соціальної взаємодії, що виступають чинниками реалізації міжособистісних та міжгрупових відносин у демократичному суспільстві та забезпечують демократичні засоби реалізації та обстоювання соціальних інтересів. Це можливість розширення та оптимізації міжособистісних та міжгрупових взаємодій у рамках демократичного розвитку суспільства (групування та узгодження, а не диктат та примус).

Зазначимо, що демократія (з грецьк. *demos* – народ, *kratos* – влада) – це форма правління, за якої влада здійснюється через пряме народовладдя (пряма демократія) або через представників, що обираються народом або якоюсь частиною народу (представницька демократія). З практичного погляду ми розглядаємо її як набір правил, процедур та умов, що прагнуть забезпечити законну вільну конкуренцію різних громадських організацій та рухів,

політичних партій та еліт, які репрезентують різні погляди на шлях розвитку держави та суспільства й інтереси різних прошарків. Головною ж функцією демократії є забезпечення пропорційного представництва у владі якнайширших верств населення країни.

Зауважимо, що Дж.Кін, аналізуючи демократичну теорію, стверджує, що сьогодні дедалі більше уваги зосереджується на природних правах людини. “Свобода, статок та щастя громадян, право чинити опір несправедливим законам, розподіл влади, свобода преси, верховенство закону, обмеження часу перебування посадових осіб і законодавців на своїх посадах – ці та інші принципи сформувалися на протигагу олігархічним та державно-центристським політичним теоріям”, а “використання влади щонайкраще привселюдно контролюється та перевіряється в умовах демократичного ладу, в якому існує інституціональний поділ між громадянським суспільством та державними інституціями” [5, с. 18–19].

Громадянське суспільство – це суспільство з розвинутими економічними, культурними, правовими та політичними відносинами між його членами, що сприяють утворенню зворотних зв’язків між суспільством і державою. Ще Г.Гегель зазначав, що громадянське суспільство – це безліч вільних індивідів, що взаємодіють між собою з метою задоволення свого загального інтересу. Громадянське суспільство – це об’єднання людей для задоволення своїх потреб поза і, можливо, проти держави в аспекті збереження свободи, власності та безпеки його громадян.

Реально актуальність демократизації та формування громадянського суспільства на сучасному етапі пов’язана передусім з тим, що громадянське суспільство захищає інтереси широкого кола людей. Саме громадянське суспільство поступово створює соціальний простір демократичних прав та обов’язків, простір реалізації демократичних цінностей та форм взаємодії в суспільстві, простір демократичних засобів реалізації соціальних інтересів.

На сьогодні, на жаль, важко говорити про безумовно позитивний розвиток українського суспільства в напрямі

всеосяжних демократичних перетворень у країні, і передусім це стосується не стільки кількісних, скільки якісних показників таких змін.

Дійсно, результати досліджень фіксують переважно позитивне ставлення українців до характеристик та переваг демократичного устрою, розуміння тих можливостей, які демократія надає для захисту та реалізації їх інтересів.

Так, моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України (1992–2009 р.) засвідчують, що переважна більшість громадян України мають уявлення про те, що означає демократія. Лише 17,8% опитаних українців вказали, що не знають відповіді на запитання *“Що, на Ваш погляд, означає демократія?”*. Близько 26,4% зазначили, що, на їх думку, демократія – це “народне самоуправління”, 20% – що це “ефективний спосіб контролю влади над громадянами”, 14,7% – “влада більшості з урахуванням та захистом інтересів меншості”. Таким чином, слід зазначити, що переважна більшість українців вкладає в поняття демократії цілком позитивний зміст. Лише 2,1% опитаних зазначили, що демократія – це диктат меншості, а 17,2% – що це “слабка форма управління у державі, що заважає порядку, організованості й стабільності”.

Демократичний розвиток суспільства продовжує залишатися пріоритетним та найбільш бажаним для українських громадян. Дослідження 2009 р. засвідчує, що українці надають перевагу саме демократичному розвитку країни. Так, 32,2% українців погоджуються з тим, що “демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України” проти 17,4% тих, хто вважає, що “за певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний”.

Водночас слід зазначити, що результати дослідження фіксують розбіжності між сприйняттям демократичного устрою як бажаної форми правління у країні, розумінням демократії як абстрактної категорії та реальними оцінками стану та розвитку демократії на теренах українського суспільства.

Дійсно, окреслюючи можливості демократичного суспільства, близько 40% опитаних зауважують, що “тільки

при демократії законодавча влада відображає інтереси всіх основних соціальних груп”. Проте, відповідаючи на запитання “Про які політичні партії, представлені сьогодні у Верховній Раді, Ви могли б сказати, що вони виражають інтереси населення країни?”, у 2007 р. 32,4% зазначають, що жодна з представлених, а ще 14,2% вагаються з відповіддю. У 2009 р. при відповіді на запитання “Чи є серед політичних партій(блоків) України такі, які обстоюють інтереси таких людей, як Ви?” – 46,2% українців надають негативну відповідь. Близько половини українців зазначають, що “демократія надає можливість людям об’єднуватись у партії та союзи для реального захисту своїх прав та інтересів” і водночас у 2008 р. 84% опитаних українців відповіли, що “не належать до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів”. Причому ця цифра залишається практично незмінною упродовж усього досліджуваного періоду – у 1992 р. цей відсоток становив 82%, у 1998 р. – 87%, у 2003 р. – 83%.

Результати Європейського дослідження 2007 р., у якому брала участь і Україна, засвідчують, що оцінка фактичного здійснення демократії у країні, порівняно з іншими країнами-учасницями дослідження, у тому числі пострадянськими, доволі низька. Дослідження фіксує в Україні один з найвищих відсотків найбільш негативної оцінки фактичного здійснення демократії (18%), у Болгарії – 21%, у Росії – 14% [6, с. 42].

Подібні настрої стосовно реальної ситуації розвитку демократії в країні фіксуються і за результатами моніторингового дослідження Інституту соціології НАНУ. Так, у 2009 р. більшість (64,6%) опитаних респондентів зазначили, що вони не задоволені тим, як функціонує демократія в нашій країні, і лише 19,2% опитаних тією чи іншою мірою задоволені її розвитком.

Результати дослідження засвідчують, що проблема не в демократії як такій, а у якості її функціонування в Україні, у її здатності ефективно репрезентувати, реалізувати та захищати інтереси соціальних груп та пересічних громадян.

Формально можна говорити про ліквідацію партійної монополії на владу, утвердження політичного і ідеологічного плюралізму, багатопартійності, нової діючої виборчої системи і появу структур громадянського суспільства. Проте реально такий перехід від авторитарної системи до демократичної пов'язаний зі значними труднощами, причому зовсім не теоретичного характеру.

Головна причина негативної оцінки функціонування демократії в Україні, на наш погляд, полягає в тому, що демократичні принципи взаємовідносин та взаємодії в суспільстві досі не стали змістом свідомості громадян, змістом реального механізму здійснення та захисту інтересів, нормою суспільних відносин громадян, реалізованих у ціннісно-мотиваційних потребах.

Так, відповідаючи на запитання щодо найважливіших засад демократичного суспільства для обстоювання їх інтересів, переважна більшість українських громадян обирає декларативні позиції, що віддзеркалюють загальні

Таблиця

Розподіл відповідей на запитання “Які з наведених нижче демократичних засад суспільства Ви вважаєте сьогодні найважливішими для обстоювання Вами своїх інтересів?” (%)

<i>Варіанти відповіді:</i>	2009
Рівність усіх перед законом	74,2
Забезпечення права на працю	59,1
Захищеність від зловживань влади	46,8
Особиста недоторканність громадянина	33,9
Непорушність приватної власності	27,9
Свобода слова, поглядів, переконань	27,5
Можливість контролю громадян за рішеннями влади	26,3
Можливість об'єднання громадян для захисту своїх інтересів	15,1
Повага до поглядів, інтересів і переконань інших	14,7
Виборність вищих органів державної влади	10,7
Виборність органів місцевої влади	9,2
Забезпечення права на підприємницьку діяльність	8,7
Важко відповісти	9,2

принципи та свободи функціонування сучасного суспільства – забезпечення права на працю, особиста недоторканість громадян, рівність усіх перед законом тощо (*табл.*).

Парадоксальним є той факт, що інституції громадянського суспільства, елементи демократичної культури, заходи інтеграції та об'єднання громадян за інтересами в демократичному суспільстві (можливість контролю громадян за рішеннями влади; можливість об'єднання громадян для захисту своїх інтересів, повага до поглядів, інтересів і переконань інших тощо), тобто позиції, які реально віддзеркалюють та забезпечують якість функціонування демократії, ефективність її функціонування як механізму та засобу реалізації соціальних інтересів у демократичному суспільстві – рідше виділяються респондентами як найважливіші засади для обстоювання своїх інтересів.

Українське суспільство продовжує перебувати в шорах шаблонів та мислити тривіальними штампами при означенні чинників функціонування демократії в контексті реалізації соціальних інтересів у демократичному суспільстві.

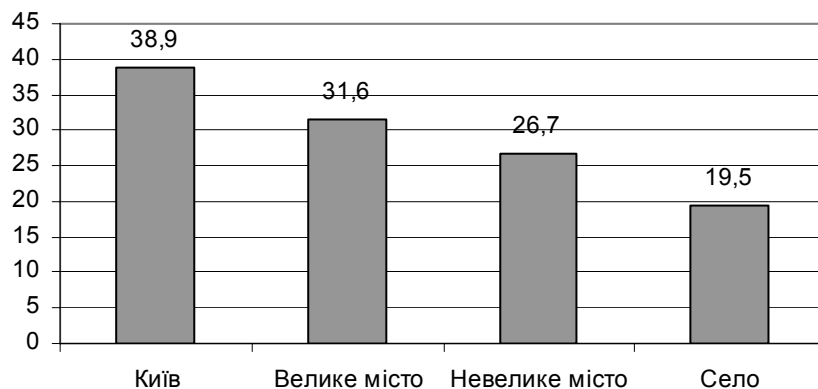
Тим цікавіше простежити та проаналізувати групи тих українців, які обирають з запропонованого переліку саме ті позиції, які віддзеркалюють реальні фактори демократичної взаємодії та забезпечують умови реалізації інтересів у суспільстві реальної демократії.

Так, можливість контролю за рішеннями влади як важливу демократичну засаду обстоювання своїх інтересів найчастіше обирають більш освічені українці (38,6% українців з вищою освітою, 34,4 українців з незакінченою вищою освітою, 28,9 – з середньою спеціальною освітою, 24,1 – з загальною середньою освітою, 20,5% – з неповною середньою) та мешканці великих міст і мегаполісів (*рис. 1*).

Важливі демократичні засади (можливість об'єднання громадян для захисту своїх інтересів; свобода слова, поглядів, переконань; повага до поглядів, інтересів і переконань інших), що забезпечують можливість обстоювання своїх інтересів та віддзеркалюють демократичну культуру відносин і взаємодії в демократичному суспільстві, частіше виділяють мешканці столиці та великих міст, а також молоді українці.

Рисунок 1

Можливість контролю за рішеннями влади – найважливіша
засада демократичного суспільства (%)

Слід зазначити, що дуже чітко простежується той факт, що саме молодь частіше зазначає важливість елементів демократичної культури як вагомого чинника обстоювання соціальних інтересів в сучасному суспільстві (рис. 2, рис. 3).

Рисунок 2

Повага до поглядів, інтересів і переконань інших –
найважливіша засада демократичного суспільства (%)

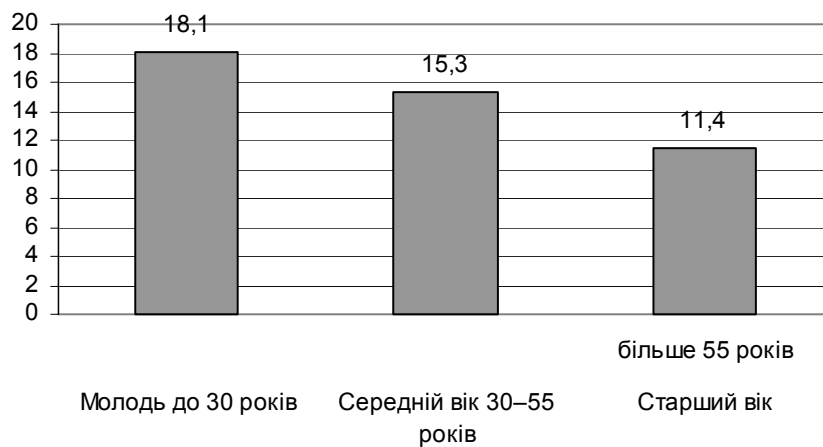
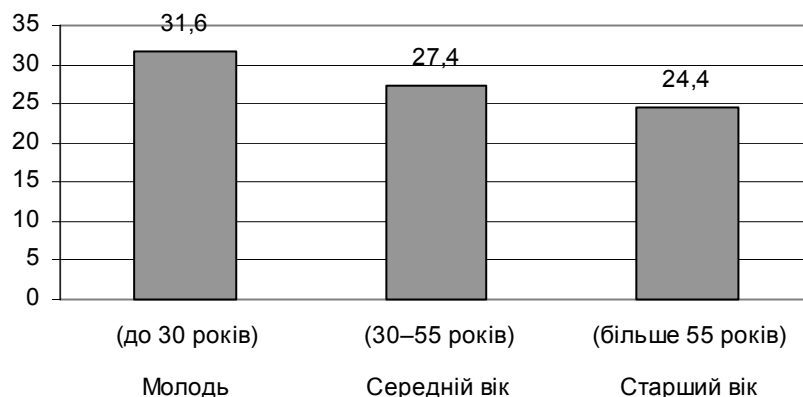

Рисунок 3

**Свобода слова, поглядів, переконань –
найважливіша засада демократичного суспільства (%)**

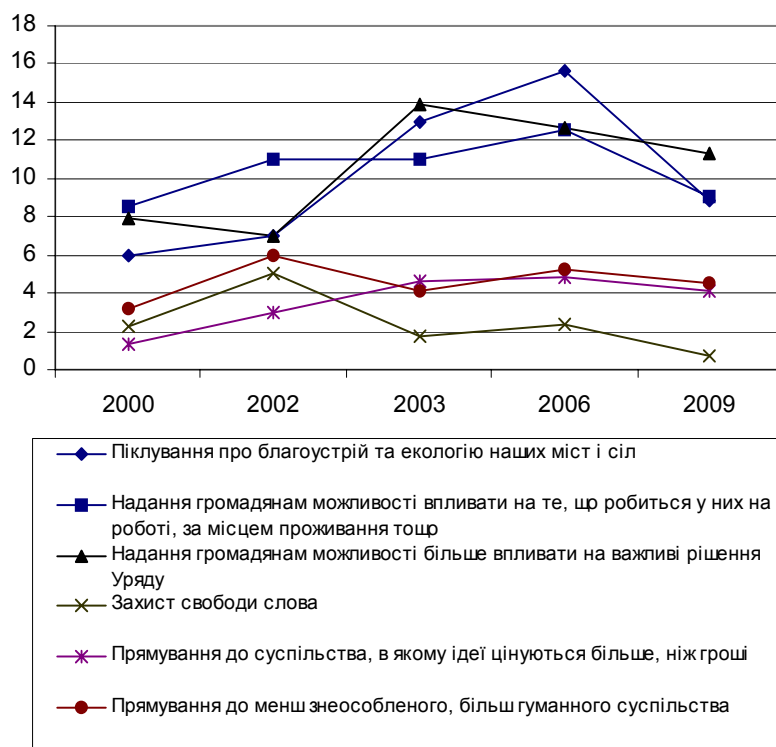

Таким чином, можна очікувати, що вступ у фазу повноцінної соціальної та громадянської активності молодого покоління українців, українців доби глобалізації та інформаційного суспільства зможе забезпечити й втілення в соціальні відносини суспільства нових для країни стандартів соціальної взаємодії, нових форм реалізації та обстоювання соціальних інтересів – стандартів функціонування повноцінного демократичного суспільства.

Крім того, слід зазначити, що ознакою якісного засвоєння демократичного способу взаємодії в суспільстві, безсумнівно, є засвоєння демократичних норм та цінностей. Саме *зрушення в ціннісних установах* дає надію на поступове входження демократичних принципів реалізації соціальних інтересів у практику реалізації соціальних відносин у суспільстві. Наше дослідження зміни ціннісних пріоритетів у суспільстві за методикою Р.Інглхарта, яке проводиться протягом уже понад десяти років, на жаль, не демонструє вагомих змін у ціннісних пріоритетах українців. Протягом певного часу дослідження, починаючи з 2001 р., спостерігалось, хоч і незначне, але позитивне зрушення в обранні постматеріалістичних ціннісних пріоритетів (*рис. 4*).

Рисунок 4

Динаміка постматеріалістичних ціннісних виборів (%)

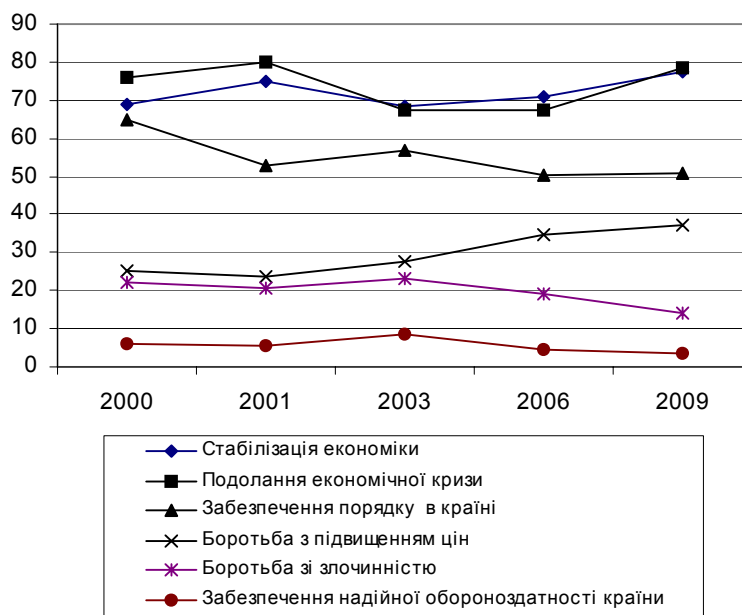

Це передусім стосується ціннісних пріоритетів, що забезпечують реалізацію та обстоювання інтересів громадян на місцевому, побутовому рівні. Та все ж матеріалістичні цінності продовжують домінувати у виборах українців. Більше того, результати 2009 р. засвідчують певний відкат до матеріалістичних ціннісних пріоритетів (рис. 5)

Криза підкреслила нагальність задоволення матеріальних, базових потреб, ще раз підтвердивши той факт, що суспільства виживання обирають матеріалістичні цінності. Тим часом саме пріоритетність постматеріальних цінностей у ціннісних виборах громадян свідчить про перехід

Рисунок 5

Динаміка матеріалістичних ціннісних виборів (%)

країни на новий рівень розвитку соціальних відносин, рівень функціонування розвинутих сучасних демократій.

На жаль, ми бачимо, що криза дещо призупинила ці тенденції. Та розвиток країни триває. Як позитивний чинник демократичного розвитку соціальних відносин можна зазначити той факт, що, навіть попри кризу, неухильно збільшується попит на Інтернет, кількість користувачів Інтернету в Україні неухильно зростає. Більше того, “порівняно з 2007 р. відбулися значні якісні зміни у використанні Інтернет-мережі. Підвищується загальна активність перебування в мережі, урізноманітнюються інтереси користувачів, а також форми та цілі використання Інтернету” [7, с. 281]. А це, безсумнівно, сприятиме і розвитку демократичної культури соціальних відносин у суспільстві, і розширенню демократичних можливостей реалізації соціальних інтересів.

У суспільстві нічого не робиться без людського інтересу: усе, що відбувається в суспільному житті, і погане, і добре – результат чийогось інтересу. На наш погляд, це стосується і можливостей демократичного розвитку суспільства. І демократична система стане продуктивною тільки тоді, коли її елементи та принципи увійдуть у сферу реалізації реальних інтересів усіх членів даного суспільства – і груп, і окремої людини, і усього українського соціуму.

Література

1. Ожегов С.И. Толковый словарь он-лайн [Електронний ресурс] / С.И.Ожегов, М.Ю.Шведова // – Режим доступу : <http://www.jobtoday.com.ua/slovar>.
2. Психологический толковый словарь [Електронний ресурс] // Московский психологический журнал. – Режим доступу : <http://magazine.mospsy.ru/dictionary>.
3. Политический словарь [Електронний ресурс] // Мир словарей. Коллекция словарей и энциклопедий. — Режим доступу : http://mirslovarei.com/content_pol/INTERES-CHELOVEKA-SOCIALNOJ-GRUPPY-NACII-968.html
4. Романенко Л.М. Социальный интерес / Романенко Л.М. // Гражданское общество : социологический словарь-справочник. – М. : Печатно-множительная лаборатория Ин-та социологии РАН, 1995. – 115 с.
5. Кін Джон. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Кін Джон ; [пер. з англ. Олександр Грищенко ; літ. ред. О.Грищенко]. – К. : К.І.С., 2000. – 192 с.
6. Головаха Є. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007 роки / Євген Головаха, Андрій Горбачик. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 133 с.
7. Бойко Н. Долучення до Інтернет-мережі як фактор розширення індивідуальних можливостей адаптації / Н.Бойко // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін ; за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2009. – С. 276–283.

УДК 316.4.06

Р.Гоч

ОСОБЛИВОСТІ ДОВІРИ В ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИНАХ СУСПІЛЬСТВА

У статті узагальнено низку концептуальних підходів до аналізу довіри в економічних відносинах суспільства. Розглянуто особливості та важливість довіри на різних рівнях соціально-економічного простору – рівнях мікроекономічних, мезоекономічних та макроекономічних відносин. Наводяться раціональні та ірраціональні особливості в дослідженні довіри. Розглядаються питання, що стосуються важливості довіри як всередині організації, суспільства, так і між організаціями, державами.

Keywords: *trust, economic relations, exchange, development.*

Ключові слова: *довіра, економічні відносини, обмін, розвиток.*

Ключевые слова: *доверие, экономические отношения, обмен, развитие.*

Наразі дослідження довіри відбувається у багатьох галузях сучасної науки, зокрема у соціології, філософії, релігієзнавстві, економіці, юридичній науці, педагогіці, психології, політології. Дослідники у галузі педагогіки зосереджують увагу на довірі до знань, що передаються під час навчального процесу, на ставленні до норм і правил та прийнятті їх молоддю у перебігу виховання. Психологи акцентують увагу на соціально-психологічному аспекті довіри і його впливові на колектив, організацію. Економістів цікавить насамперед довіра у відносинах, що виникають між учасниками виробництва, розподілу, обміну та споживання (наприклад, ставлення споживачів до якості товарів чи послуг). Але, як зазначає Дж.Коулмен, “економісти можуть моделювати поведінку на рівні індивідів, але рідко здатні здійснити адекватний перехід до поведінки системи, утвореної цими індивідами” [1, с. 33]. Натомість

мість соціологи часто застосовують термін “довіра” для опису стану суспільства і тенденцій у ньому щодо різних процесів і явищ та вивчають довіру в рамках проблематики соціального капіталу. Зокрема, як стверджують Є.Головаха та Н.Паніна, без довіри неможлива консолідація суспільства [2]. Тобто довіра сприяє об’єднанню людей у різні спільноти, виступає чинником соціальної інтеграції та солідарності. Таким чином, у розумінні довіри відбулися значні зміни: “...Якщо раніше довіра розглядалась як частина особистого життя людини, то тепер це суспільна проблема, соціальний і економічний механізм, що впливає на розвиток суспільства загалом” [3, с. 7]. Загалом довіра розглядається як “необхідна умова нормальної комунікації в суспільстві, що забезпечує розуміння, згоду і, відповідно, взаємодію” [3, с. 9]. Причому особливої значущості довіра набуває в період перетворень, коли у суспільстві відбувається переоцінка цінностей та зміна ціннісно-нормативних орієнтацій, а застосування нового знання, організаційна діяльність ускладнюються у звичних умовах. Передусім це стосується економічної сфери суспільства, адже “саме у ринкових суспільствах мораль та довіра відіграють особливу роль” [3, с. 9]. Відсутність належного рівня довіри в економічних відносинах вказує на необхідність розгляду значення та особливостей формування довіри у них.

В Україні вивчення довіри почалося порівняно недавно і відбувається, зокрема, у контексті досліджень соціального капіталу, довіри до банків, довіри в політиці. Цю проблематику досліджували С.Макеєв, І.Мартинюк, Н.Соболева, І.Бекешкіна, Н.Погоріла та ін. Вагомі напрацювання у вивченні довіри наявні в працях російських дослідників Ю.Веселова, Е.Капусткіної, В.Звоновського, Г.Заболотної, Т.Скрипкіної та ін. Останнім часом різні аспекти проблеми довіри порушено у низці публікацій українських науковців: розвиток соціологічних інтерпретацій явища довіри аналізували Т.Стеценко [4], Г.І.Андрущенко [5] та Л.Никоненко [6], а питання довіри в економічних відносинах заторкнули Т.Петрушина [7, с. 281–283],

О.Агеєв [8], М.Мрочко і Ю.Тихан [9]. Утім, попри неабияку важливість довіри в суспільному житті, в економіко-соціологічному сенсі вона вивчена недостатньо. Це й визначає актуальність відповідного дослідження, що дає підстави виділити вивчення чинників довіри в економічних відносинах українського суспільства як окрему проблему, з'ясувати її значення та розглядати особливості формування. Завданням цієї статті є аналіз та узагальнення теоретичних інтерпретацій значення довіри та її особливостей передусім в економічних відносинах суспільства.

Зазвичай довіра позначає ставлення до дій іншої особи і до неї самої, оскільки ґрунтується на переконаності, що ця особа чинить правильно, що їй властиві сумлінність і чесність. Соціальна довіра визначається як “впевненість у надійності соціального об’єкта, яка ґрунтована на уявленні або знанні про нього і пов’язана із здатністю передбачати, прогнозувати або впливати на дії цього об’єкта, контролювати його діяльність” [10, с. 154]. Вона завжди передбачає наявність іншої людини, якій можна довіряти і довіритися: “Довірлива поведінка включає в себе саморозкриття і готовність відверто проявляти прихильність та підтримку іншим” [11, с.78]. Понад те, як вказує Коулмен, обставини виникнення та існування довіри не обмежені, “...довіра одного актора до другого може залежати від довіри з боку третього актора. Таким чином, втрата довіри одним актором в системі може мати ефект доміно для всієї системи. Все залежить не просто від усередненого рівня довіри, а від соціальної організації довіри” [1, с. 35]. Довіра є основою стабільності соціально-економічних відносин. Проте йдеться не радше про саму необхідність довіряти іншим, а про те, кому, коли і якою мірою довіряти. Важливість довіри у суспільних відносинах безперечна для соціологів. Відтак останні більше переймаються визначенням умов виникнення та формування довіри.

О.Агеєв здійснив спробу тлумачення довіри як передумови цивілізаційного розвитку людства: “Розвиток людської цивілізації – це ніщо інше, як виявлення, реалізація

і розвиток (або згасання) потенціалу довіри окремих людей і спільнот одне до одного. Потенціал довіри сучасних цивілізацій історично склався на ґрунті світових релігій, які живили соціальні, ділові, політичні, наукові, технічні і освітні звершення енергією довіри. Реалізуючи цю довіру, незалежно від конкретних історичних форм заломлення культу віри в системах соціалізації, люди розвивали свої цивілізації” [8, с. 42]. Відтак сучасна глобальна економічна криза розглядається як наслідок всеосяжної кризи довіри, передусім довіри соціального загалу до бізнесових та політичних кіл.

Водночас помилково вважати довіру універсальним засобом для вирішення всіх проблем сучасних соціальних відносин. Довіра у відносинах повинна мати певну “міру”. Адже її необмеженість може бути шкідливою, оскільки заохочує її об’єктів до зловживань, зрад та обманів: “Довір’я не завжди виправдане, іноді шкодить інтересам довіряючого або є недоцільним (наприклад, у ситуації суперництва). Людина повинна виробити в собі вміння оцінювати ситуації і приймати свідомі рішення з приводу того, коли, кому й наскільки варто довіряти” [11, с. 79]. Подібної думки дотримується Веселов: “Повністю безоглядно довіряюча всім людина навряд чи буде успішною. Довіра залишається вибором, а він повинен бути правильним. Тим не менше, особистісна установка на довіру більш ефективна в сучасному суспільстві, ніж установка на недовіру і підозрілість” [3, с. 22]. Довіра, яка виправдовує себе, зазвичай є динамічним явищем, що перебуває у межах певного континууму, обмеженого, з одного боку, необмеженою підозрілістю та, з другого – необмеженою довірою. Довіра перевіряється діями і формується виключно через відповідність дії слову. Саме тоді вона є основою побудови міцних і сталих відносин, для яких характерні свобода дії, взаємодопомога, креативність. Довіра ефективна тоді, коли вона дійсна, а не вдавана, тобто така, що базується на хитрощах і брехні. Тому її потрібно постійно виправдовувати і зміцнювати, адже втратити її можна

швидко, а відновлення натомість – важке і тривале. При цьому відповідальність за виправданість довіри рівною мірою лежить і на її об'єкті, і на її суб'єкті. Довіра спрямовує людей до вибору відносин за свobodною волею. Тому важливими у її формуванні є добровільна згода та відповідальність.

У пізнавальному сенсі вартими уваги є *раціональні та ірраціональні особливості* довіри. З одного боку, довіра формується між суб'єктами взаємодії, коли є зацікавленість, спільний інтерес та взаємовигода. Тоді, на початковому етапі, коли вона тільки виникає і починає зміцнюватися, існує певна домовленість між тими, хто взаємодіє. Передусім це стосується природи довіри в сучасних суспільствах, оскільки “це вже не “сліпа довіра”, не просто віра, а впевненість, заснована на знанні; це форма раціонального ставлення до дійсності та дій людей за умов невизначеності” [3, с. 12]. З другого боку, довірі може бути притаманний певний не висловлюваний і неконтрольований ірраціональний елемент. Інколи люди не можуть віддати собі раціональний звіт у тому, чому вони довіряють або недовіряють. Подекуди така ірраціональна довіра, коли вона не виправдовує себе і завдає моральних та матеріальних збитків своєму суб'єкту, перетворюється на свій ірраціональний антипод. Передумовою плідних відносин є певна збалансованість та доповнюваність раціонального та ірраціонального у довірі між їх суб'єктами.

Така передумова властива, зокрема, економічним відносинам. Довірі, якою люди наділяють оточуючих, приписують роль чинника процвітання успішних економік. Водночас, як запевняє К.-У.Хельман, наявний певний парадокс у взаємному виникненні довіри та ринків: “Досить повільно, але ми розуміємо природу кругообігу довіри: з одного боку, щоб виникла довіра, ринки мають функціонувати нормально, з другого – для появи ринку необхідна довіра” [3, с. 87]. У цьому випадку може проявитися раціонально-ірраціональна природа довіри: започаткування ринків як осередків багатосторонньої економічної взаємодії може

первісно ґрунтуватися на стартовій ірраціональній довірі, яка згодом набуває й раціональної осмисленості у випадку плідного для всіх функціонування ринків. Довіра з часом переходить в організованість зв'язків, відносин і є інтегруючим чинником, здатним об'єднувати людей з різними уподобаннями в спільноту. Цьому сприяє наявність відповідних суспільних цінностей, які визнаються членами суспільства.

Відповідно до рівнів локалізації соціальних явищ і процесів у вивчення соціології та економіки довіри в соціально-економічних відносинах варто досліджувати на мікро-, мезо-, макро- та мегарівнях. На мікрорівні довіра розглядається в контексті міжособистісної взаємодії та в межах малих соціальних груп. На мезорівні вона аналізується в межах середніх груп, спільнот, організацій, а на макрорівні вивчення довіри відбувається в соціетальному або національно-суспільному масштабі. На мегарівні довіра розглядається у глобальному масштабі, у контексті міждержавної взаємодії, взаємодії міжнародних організацій, великих соціальних систем загалом. Здійснивши детальний аналіз економічних відносин на цих рівнях, можна визначити, що довіра в них визначається в таких взаємодіях і напрямках, як: довіра споживача до виробника, довіра в організації, довіра між організаціями, довіра до держави, зокрема до соціальних інститутів, міжнародна довіра, довіра до інновацій.

На мікрорівні в міжособових взаємодіях довіра в економічних відносинах розглядається як довіра споживача до виробника, керівника до робітника, а також у межах особових взаємодій в організації. Важливою є також довіра споживача до продавця, бо продавець, якому довіряють, може вагомо вплинути на процес покупки, задовольнити потребу як споживачів, так і виробників.

Довіра на цьому рівні залежить від особистих якостей взаємодіючих сторін і “залежно від умінь та готовності індивіда бути самому довірливим та викликати довір'я з боку інших рівень довір'я у міжособистісних стосунках

змінюється і дуже різниться” [11, с. 78]. Міжособова довіра забезпечує вагому допомогу та підтримку суб’єктам взаємодії. При цьому “прояв прихильності, підтримки та кооперування, а також взаємне визнання є ключовими аспектами довіри в міжособистісних стосунках” [11, с. 78]. Вартою уваги є також думка Бурдье стосовно міжособової довіри, який зазначає, що люди, користуючись довірою і накопиченими ними зв’язками, спроможні отримувати матеріальну вигоду незалежно від того, чи є у них гроші. Він розглядає довіру як чесноту, символічний капітал, що має цінність навіть на ринку, оскільки людина може здійснити угоду, отримати вигоду “за рахунок кредиту і капіталу довіри, який дає репутація людини не тільки багатой, а й чесною” [12, с. 233]. Коли втрачається довіра, зникають такі моральні підвалини, як взаємодопомога, “добросусідство”, які можуть значно допомогти в складних ситуаціях. Зовні прояв довіри до людини чи організації визначається її визнанням.

Довіра в організації є предметом аналізу довіри на *мікрота мезорівнях*, залежно від масштабу взаємодії і організації. Вона проявляється як довіра в колективі, у здійсненні управлінських рішень, у відносинах між керівником і працівниками. Важливим показником довіри в організаціях є існування в них неформальних відносин поряд з формальними. Неформальні відносини, які можна назвати довірчими, базуються на принципах, відмінних від тих, які властиві формальним. При їх формуванні не схиляються до писаних правил, а відносини регулюються особистими, груповими нормами. Дослідження, здійснені свого часу в Хотторні, вказують на вплив неформальних відносин на ефективність роботи підприємства. Е.Мейо вказував на важливість довіри до працівників, сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі та неформальних відносин між керівником і працівниками для роботи організації. Звісно, без довіри в колективі не може бути сприятливого для плідної виробничої діяльності соціально-психологічного клімату. Технологізоване вироб-

ництво і формалізовані відносини в організації представники промислової соціології називають “системами низької довіри”. Натомість “система високої довіри – це коли робітникам дозволено контролювати темп і навіть зміст їхньої праці в межах генеральних напрямів компанії” [13, с. 368]. За такої системи в організації існує цілковита довіра і повага до працівника, створення передумов для його самостійності в роботі.

Натомість недовіра між керівником і підлеглими призводить до зниження показників їх спільної діяльності, продуктивності праці, зацікавленості працівників у поліпшенні роботи, погіршення соціально-психологічного клімату в групах і колективах, згортання і порушення у них міжособових відносин. Природно, що люди, які доволі багато часу проводять на роботі, хочуть почуватися комфортно. Довірливі відносини в організації та колективі сприяють зацікавленню працівників у здійснюваній роботі і можливості чи бажанню (за потреби) краще працювати. Продуктивна діяльність групи неможлива без довіри. Будь-яке підприємництво, що передбачає наявність взаємодій, не може початися чи розвиватися без довіри. Нестача довіри до будь-кого не дає людям об’єднуватися у групи чи організації.

Довіра між організаціями полегшує їх співпрацю, оскільки зменшує трансакційні витрати, необхідні для численних договорів, за її відсутності. Організації, які співпрацюють, зацікавлені в успішному виконанні роботи, і довіра тут базується на дотриманні інтересів спільної справи.

Довіра на *макросоціальному рівні* виявляється передусім у довірі громадян до держави, тобто до її соціально-економічної політики, державних установ: “Рівень довіри громадян до держави визначає їх ставлення до усіх економічних суб’єктів та інститутів у ній” [9, с. 381]. Зокрема, довіру до держави визначає її політика щодо підприємців, незахищених верств населення, податкова, монетарна політика та ін. Зрештою, від держави залежить соціальний порядок у суспільстві як стан відносної сталості, врівнова-

женості і доладності відносин між різними соціальними суб'єктами, наприклад, економічних відносин у царинах виробництва, розподілу, обміну та споживання: “Якщо особа знає, що при порушенні її прав та свобод держава стане на захист постраждалого, така особа буде віддано працювати на користь держави. Якщо країна забезпечує діяльність своїх громадян надійним правовим полем, то вони будуть довіряти такій країні” [9, с. 381]. Відсутність довіри на державному рівні спричиняє незлагоджену роботу різних суспільних структур і організацій, призводить до затримки розвитку країни.

Як запевняє Дж. Коулмен, саме “функціонування економічних інститутів і теорія цього функціонування передбачають наявність довіри як своєї основи” [1, с. 33]. Зокрема, це стосується передусім грошової системи як економічного інституту. О.Агеев взагалі схильний визначати “гроші як універсальну довіру” [8, с. 42]. Адже за своєю суттю гроші постають як зобов'язання тих, хто ними користується, що можуть бути “розтягнуті” у соціальному часі та просторі. Люди обмінюють на гроші одні матеріальні товари та послуги, інтелектуальні продукти і навзаєм сподіваються у найближчій чи віддаленій перспективі конвертувати грошові знаки в інші товари та послуги.

Предметом аналізу довіри на *мегарівні* соціально-економічних відносин є міжнародна довіра, довіра між суб'єктами міжнародних відносин. Зокрема, з приводу довіри у межах глобальної економіки У.Бек зазначив: “...Певність стає вирішальним капіталом, позаяк світові ринки припускають довіру громадськості і споживачів. Якщо довіра втрачається, це може завдати збитків ринкам, концернам, навіть американській економіці і світовій економіці загалом” [14, с. 119]. Ризик або непевність знижують схильність економічних суб'єктів до взаємодії і співпраці. Підтримання довіри на рівні міжнародних відносин надзвичайно важливе для їх суб'єктів, адже її втрата відновлюється роками. Держави також створюють міжнародні організації, щоб зменшити трансакційні витрати і забезпечити стабільні довірчі відносини між їх учасниками. Рівень довіри до дер-

жави чи організації визначає ставлення до неї у межах її зовнішнього оточення та її можливості у ньому. Довіра до держави ззовні залежить від внутрішньої довіри до неї. Високий рівень довіри до економіки країни чи окремої організації сприяє взаємодії, співпраці з нею, зростанню інвестицій. Зрештою, власне довіру можна розглядати як інвестицію (наприклад, довіра МВФ, надання кредитів державі).

Отже, важливість довіри в економічних відносинах важко переоцінити. Назагал, значення довіри в економічних відносинах суспільства полягає у тому, що: 1) довіра згуртовує людей, створює передумови для співпраці і партнерства; 2) сприяє формуванню взаємоповаги та взаємної економічної вигоди; 3) забезпечує почуття впевненості, стабільності, доброзичливості; 4) формує міцні взаємини між суб'єктами взаємодії. Зазначені особливості довіри, зокрема, поєднання у ній раціонального та ірраціонального, важливість її підтвердження та виправдання, необхідність почуття відповідальності за наданий кредит довіри, вказують на багатогранність її прояву та важливість вивчення. Сталий соціально-економічний розвиток суспільства неможливий без довіри в економічних відносинах його різних рівнів. Тому підтримання та відновлення довіри є першочерговим завданням для економічних суб'єктів та суспільства загалом задля забезпечення стабілізації економіки та створення передумов для економічного зростання. З огляду на це перспективи подальшого вивчення проблеми довіри в економічних відносинах сучасного українського суспільства слід пов'язувати зі спробами емпіричного аналізу чинників зазначеного явища із урахуванням наведених узагальнень теоретичних інтерпретацій його значення та особливостей у сфері економіки.

Література

1. Коулмен Дж. Введение социальной структуры в экономический анализ [Электронный ресурс] / Дж.Коулмен // Экономическая социология. – 2009. – Т.10. – № 3. – С. 33–40. – [Режим доступа] – www.ecsoc.msses.ru/Transl.php

2. Головаха Є. Соціальний портрет сучасної України / Є.Головаха, Н.Паніна // Напередодні. Україна на рубежі ХХІ століття. – К. : Український вимір, 2000. – С.42–53.

3. Экономика и социология доверия / [Веселов Ю.В., Капусткина Е.В., Минина В.Н. и др.] ; под ред. Ю.В.Веселова. – СПб. : Социол. об-во им. М.М.Ковалевского, 2004. – 192 с.

4. Стеценко Т. Становлення теорії довіри в соціології / Т.Стеценко // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – Вип. 1(12). – С. 177–187.

5. Андрущенко Г.І. Розвиток соціологічної думки щодо вивчення поняття “довіра” / Г.І. Андрущенко // Український соціум. – 2009. – №4. – С. 7–15.

6. Никоненко Л. Проблема довіри у соціологічному вимірі / Л.Никоненко // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: тези доповідей учасників І Конгресу Соціологічної асоціації України. – Харків : ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2009. – С. 55.

7. Петрушина Т.О. Социально-экономическое поведение населения Украины в условиях институциональных перемен / Петрушина Т.О. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2007. – 544 с.

8. Агеев О. Гроші як універсальна довіра : виступ на Міжнародних філософсько-економічних читаннях “Людина у світі грошей” (Львів) / О. Агеев // Філософська думка. – 2009. – №2. – С. 42–43.

9. Мрочко М. Причини втрати та шляхи відновлення довіри до банківської системи України / М.Мрочко, Ю.Тихан // Формування ринкової економіки в Україні : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2009. – Вип. 19. – С. 379–386.

10. Урсуленко К. Соціальна солідарність: розвиток поняття в історії соціології та сучасні інтерпретації / К.Урсуленко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг : Науково-теоретичний часопис. – 2009. – № 1. – С. 138–157.

11. Джонсон Д. Соціальна психологія: тренінг міжособистісного спілкування / Д.Джонсон ; пер. з англ. – К. : Вид. дім “КМ Академія”, 2003. – 288 с.

12. Бурдьє П. Практический смысл / П.Бурдьє ; пер. с фр. – СПб. : Алетейя, 2001. – 562 с.

13. Гіденс Е. Соціологія / Е.Гіденс ; пер. з англ. – К. : Основи, 1999. – 726 с.

14. Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / У.Бек ; пер. с нем. – М. : Прогресс-Традиция ; Изд. дом “Территория будущего”, 2007. – 464 с. – (Серия “Университетская библиотека Александра Погорельского”).

СОВЕТСКИЙ ЧЕЛОВЕК VS “СОВОК” В РЕАЛИЯХ ПОСТСОВЕТСКОГО ВРЕМЕНИ

Статья посвящена анализу понятия “советский человек” и его специфическим феноменальным формам, закрепленным в общественном сознании. Автор обосновывает необходимость исследования советской цивилизации в этих и других культурных формах во всем их разнообразии и развитии.

Key words: *soviet man, “sovok”, mentality, generation, collective memory.*

Ключеві слова: *радянська людина, “совок”, покоління, колективна пам’ять.*

Ключевые слова: *советский человек, “совок”, поколение, коллективная память.*

По мере приближения 20-летия независимости Украины закономерно возрастает интерес к перестройке, закончившейся крахом СССР и социализма, ее творцам и оппонентам, непомерно высокой цене реформирования общества и тому состоянию, к которому оно подошло спустя два десятилетия. Резкая смена прежней общественной системы и государственности, многочисленные трудности переходного периода, неожиданные повороты в биографиях многих людей ввергли общество в длительный кризис. Его было бы легче переносить и легче из него выходить, если бы девизом реформ был лозунг “независимость – не самоцель, а средство достижения нормальной цивилизованной жизни”, если бы правящий класс не вымарал из трудовой книжки страны советский период ее биографии. Именно на тотальном отвержении советского прошлого во многом, по замыслам идеологов независимости, покоилась легитимность нового социального порядка.

Свидетели и участники трагедии распада страны в своем жизненном опыте соотносят прошлую и настоящую жизнь, хотя официально советская история выводится за скобки современности, объявляется в лучшем случае предысторией независимости. Таким образом, после 1991 г. введена нулевая фаза истории, подобно тому, как это было после 1917 г., идет процесс прерывания социокультурной преемственности. Самозванно присвоив себе название “демократов”, слой этнократии в союзе с националистически ориентированной интеллигенцией захватил монополию на интерпретацию советской истории как потерянного времени, черной дыры истории, которую нужно побыстрее забыть, неудавшегося эксперимента, якобы доказавшего историческую ущербность. Но вопреки пророчествам и ожиданиям тех, кто хоронил советский строй, оказалось, что советская цивилизация существует. Целью этой статьи является описание значений метафоры “совок” применительно к советскому человеку и социального контекста ее употребления в постсоветских условиях.

В отечественной литературе доперестроечного времени зафиксированы как официозные трактовки советского человека (далее – СЧ), близкие к утопическому нормативизму (Г.Смирнов, М.Руткевич и др.), так и работы, объективно раскрывающие портрет человека в условиях реального советского общества (Н.Амосов, А.Зиновьев). Всеохватывающий социологический анализ феномена СЧ с конца 1980-х гг. осуществлял Ю.Левада и его коллеги. Автобиографическое препарирование черт СЧ осуществили С.Жарамурза, Г.Гачев, биографический метод к изучению СЧ применили Н. Козлова, В.Семенова и др. Процессы адаптации личности к социетальной трансформации общества, явление субъективной символической реальности всесторонне освещены в трудах украинских социологов – Н.Шульги, В.Тихоновича, Е.Злобиной, Н.Соболевой, И.Мартынюка и др. Публицистические заметки о “совках” принадлежат перу А.Гениса, Л.Ионина, Р.Бистрицкаса, М.Нутт,

а в украинской периодике – Ю.Саенко, Н.Рябчука, С.Грабовского, О.Забужко, С.Гаражи и др. “Википедия” дает справку о следующих главных положительных чертах СЧ: 1) бескорыстная любовь к Родине; 2) непоколебимая уверенность в завтрашнем дне; 3) стремление к “светлому будущему”, оптимизм; 4) глубокое ощущение принадлежности к макрообщности подобных советских людей; 5) обостренное чувство справедливости, абсолютная честность, гуманизм, неприятие тщеславия, порядочность семейная и коллективно-трудовая; 6) мужество, революционно-социалистическая храбрость, непокоримая сила, рабочий энтузиазм, неведомый западному человеку, готовность на великие свершения; 7) толерантность к согражданам и иностранцам из государств социалистического лагеря [1]. Советский человек, если обобщить исследования Ю.Левады и его школы, это: 1) массовидный, усредненный; 2) приспособленный, адаптированный к существующему социальному порядку; 3) “простой”; 4) иерархический; 5) хронически недовольный; 6) обманывающий, лукавый; 7) неуверенный в себе; 8) исполненный своей (массовой, коллективной) исключительности, превосходства; 9) снимающий не только двоемыслием и лукавостью, но и коррупцией жесткость предъявляемых к нему нормативных требований и правил [2, с. 15–16]. Демограф А.Вишневский подчеркивает: “В той мере, в какой консервативно-революционный замысел удалось осуществить в СССР, образовалась и промежуточная, внутренне противоречивая “культурная смесь”, которая освящала неосуществимый идеал человеческой личности – “простого советского человека”. В нем искусственно соединились “инструментальные” достоинства современного городского жителя с коллективистскими крестьянскими добродетелями “соборного человека”. Несмотря на свою искусственность, а может быть, именно благодаря ей, такой идеал был созвучен мироощущениям промежуточных, сельско-городских поколений” [3, с. 181].

В литературе встречаются описания следующих негативных качеств СЧ: 1) закабаление со стороны бюрократической машины и в то же время желание обладать властью; 2) установка на равенство и иждивенчество; 3) всеобщая детренированность и разрушенная трудовая этика; 4) социальный инфантилизм, потребность в опеке со стороны государства, порождающей тип конформиста; 5) установки “получать больше, а работать меньше”. 6) серость, безынициативность, нежелание высываться, брать на себя ответственность, чрезмерная заполитизированность; 7) негласный карьеризм, чиновничество, безусловное подчинение интересов личности интересам целого, барьеры для самостоятельного мышления и инициативы (кроме запланированной) по принципу “Я – начальник, ты – дурак...” вследствие метастаз репрессивной иерархичной системы в первичных трудовых коллективах.

В позднесоветское время язык пополнялся целым рядом новых, специально придуманных оскорбительных и клеймящих слов и выражений, игравших свою роль в политической и идеологической жизни страны, а также в демонтаже СССР. Впервые слово “совок” употреблено культурологом М.Эпштейном, однако авторство понятия со ставшим общепринятым значением приписывается певцу и композитору А.Градскому. Метафора “совок” обозначает посредственность во всех ее проявлениях, которая досталась в наследство постсоветской эпохе от советской действительности, кодирует то бранно-самоуничтожительно, то ностальгически-иронично худшие черты СЧ и нелепые обстоятельства жизни при коммунистическом режиме. “Совок “ – понятие, используемое для описания явлений и черт (почти всегда негативных), которые были свойственны Советскому Союзу. Также слово часто используется просто как оскорбительный заменитель “СССР”. Кроме того, слово может использоваться как название человека, ностальгирующего по Советскому Союзу” [4]. Культуролог А.Генис, отмечая негативные качества “совка” (бешеная жажда равенства,

глухая ненависть к чужому успеху и пышущая энергией лень), подводит под эту категорию в первую очередь советских интеллигентов, оставшихся без места в прямом и переносном смысле слова с приходом рынка. Объективности ради, он делает вывод, что “это столь же редкий социально-психологический тип, как монах средневековья, художник Ренессанса, буржуа нового времени. Совковый образ жизни, его этикет, ценности, критерии – все это вклад советской цивилизации в мировую историю, демонстрация богатства и разнообразия человеческой природы” [5, с. 8]. Социолог Л.Ионин рассматривает следующие характеристики “совка”: 1) однообразная и скучная одежда; 2) робость, нерешительность на публике, в общественных местах; 3) отсутствие у него представления о ценности человеческой личности как таковой (получается, чем выше организация в государственной иерархии и чем выше сам человек в организационной иерархии, тем больше у него прав, тем он весомее как личность); 4) неумение принять на себя ответственность, делегирование ее вверх или вниз по иерархии. Самое удачное для “совка” – растворить ответственность в толпе; 5) он всегда растерян, т.к. не знает, что будет с ним завтра (история дает немало примеров, когда вчерашние вожди становились низвергнутыми в общественном мнении) [6, с. 8].

На основе анализа текстов социолингвист Т.Козлова вычленяет следующие признаки, лежащие в основе метафоры “совок”: 1) таких людей много, они преобладают в обществе, сильны массой; 2) низкий интеллектуальный уровень, неспособность самостоятельно мыслить, рабское мышление; 3) слепое послушание, пассивность, внутреннее рабство; 4) духовная бедность, отсутствие сострадания; 5) жадность, зависть, продажность; грубая ненависть к богатым, преуспевающим; 6) примитивность быта; 7) примитивное представление о равенстве как уравниловке, безумная жажда такого равенства; 8) наличие собственной идеологии, которая грубо навязывается другим; отсутст-

вие толерантности, хамство; 9) агрессивный патриотизм, ненависть к иностранцам, вымогательство по отношению к ним (в музеях, гостиницах); 10) процветающая лень, неумение и нежелание работать, волокита в делах; 11) отсутствие самоиронии и самокритики [7]. Психолог Н.Самоукина среди норм и стереотипов “совка”, или люмпена, выделяет, в частности: 1) нежелание приложить усилия к пониманию нового, отрицание нового; 2) агрессивное подавление инакомыслия и свободы; 3) неуважение личного пространства другого человека; 4) гонор, чванство, самодурство; 5) инфантильность, незрелость, несамостоятельность; 6) зависимости – алкогольные и эмоциональные; 7) манипулирование, лицемерие, хитрость, двойственность; 8) ненадежность, безответственность к собственным словам и поступкам; 9) видение мира в черно-белых красках, неумение мыслить сбалансированно, неспособность найти золотую середину, отсутствие гибкости; 10) неумение накапливать финансовые средства; 11) неуважение к собственности, неумение ухаживать за собственностью, несформированность установки беречь и приумножать собственность, презрение к чужой собственности; 12) зависть и злоба по отношению к тем, кто рвется вверх и вперед; 13) стремление тянуться к царю-батюшке (“Барин нас рассудит”) и одновременно бунт против лидера, сверхкритичность в адрес ведущего (руководителя компании, президента и проч.) [8].

Социолог Ю.Саенко предпочитает употреблять вместо слова “совок” понятие “советский раб”. Это индивид, воспитанный системой, где рабство было тотально, его диктату в равной степени были подвержены и простые граждане (“рабы”), и элита (“феодалы”). Это сформировало особую, неискорененную и поныне психологию. Далее ученый перечисляет следующие черты, присущие, по его мнению, советскому рабу: 1) равенство тот понимает как равенство в нищете; 2) не уважает никого и ничего, для него не существует законов, страх заменяет законы; 3) боится чужого,

нового, незнакомого, но также боится и себя, раскрытия своих сил; 4) рабско-плебейское хвастовство; 5) варварская массовая жертвенность; 6) высокое чувство юмора, проявляющееся в анекдотах; 7) страх перед свободой (когда снимается страх и контроль, раб способен лишь разваливать и уничтожать); 8) почти лишен духовности и совести [9, с. 24–26]. Писатель О.Ульяненко “совком” считает человека, который не держит своего слова, не ценит ни себя и никого и абсолютно не понимает, для чего живет, а журналист В.Павлив – человека, который абсолютно не знает традиций своего рода, то есть не ведает, откуда он происходит, и абсолютно не заботится о том, куда идет. С точки зрения литературного критика М.Слабошпицкого, определяющие черты “совка” – нетерпимость, агрессия и чрезвычайная навязчивость (ему до всего на свете есть дело). Это сумасшедшая интервенция всюду, которая чаще всего сопровождается абсолютным разгильдяйством в собственном доме. Типичный “совок” – максималист) [10, с. 1, 7].

Высокомерная привычка насмехаться над СЧ, прочно утвердившаяся в кругах национал-интеллигенции и в мещанской среде, в большинстве случаев не имеет реальных оснований. Буквально на каждое негативное качество “совка” имеется его положительный полюс. Советские люди предпочитали небольшой, но твердый заработок. Но в этом часто заложена своеобразная культура “счастья заниматься своим делом не ради денег”. Хотя в союзных республиках понятие СЧ ассоциировали с русскими по национальности, этот исторически особый тип в идеальной модели есть внеэтнический феномен. И это – не “безбатченко”, не человек без адреса. В СССР была найдена уникальная форма сосуществования наций, когда каждая из них считала Союз своим родным государством, Большой Родиной (прибалтийские этносы – это особый случай). В советском менталитете была черта ассоциировать себя с героями истории, быть локомотивом всего человечества. Да, во многом благодаря экзистенциальному отождествле-

нию с властью в картине мира типичного СЧ держался партократический режим с его разветвленной машиной духовного принуждения. Но, с другой стороны, СЧ – сборная личность, чья жизнь неотделима от того социального целого, к которому она принадлежит. СЧ оказался способным вынести суровые испытания и лишения, выпавшие на долю страны, благодаря своему соборному сознанию. Пресловутые лень, нежелание работать у бывшего СЧ удивительным образом “испаряются” там и тогда, где и когда его труд получает надлежащее вознаграждение. В феномене СЧ – отгадка перестроечного обвала и неудач либерального реформирования. “Сегодня, несмотря на объявленную свободу, человек остается зависимым от власти во всем, “огосударствленным”. Характерная для сталинского массового сознания преданность власти сменилась напряженным противостоянием, которое не только не освобождает, но, может быть, еще более поработочает человека” [11, с. 3]. Изначально на заре независимости было наивно полагать, что массовый тип советского человека будет реализовывать идеологию рынка не теми приемами, которые ему близки и понятны. “В условиях всеобщего лукавства исполнение нормативных императивов превращается в более или менее лукавую сделку (типа “делаем вид, что работаем – делаем вид, что платим”). “Советская” специфика (вполне сохраненная и ныне) состоит в том, что разграничение нормативных “полей” размыты, смазаны. Лукавое сознание легко переходит условные барьеры, находит многочисленные лазейки в предписаниях – короче говоря, ведет игру “без правил”. После крушения советской системы лукавство с обеих сторон просто вышло наружу” [12, с. 17]. В СССР уравниловка для многих сочеталась с привилегиями для избранных, а в независимой Украине произошла приватизация доходов олигархами, а расходы остались на государстве. Вновь и вновь воспроизводится все та же иерархическая матрица (“государство” – “поданные”, “власть” – “народ”, “олигархи” – “эксплуатируемые”). Кри-

терий роста качества человека как работника, носителя нравственно-психологических свойств, открытого к усвоению духовного опыта, накопленного человечеством, куда более соответствует линии прогресса, чем используемый сейчас критерий максимального роста материальных потребностей, соответствующих идее западного человека общества потребления, не говоря уже о переходных постсоветских типах активных “деятелей” хищнически-паразитарного присвоения потенциала общества. Важнейшая особенность личности “совка” приписываемая СЧ этнократией и ее идеологами – якобы потеря им национальности. Он-де – не национальный продукт, а личность, деформированная командно-административной системой, искусственно взращенная и воспитанная при помощи монополизированной государством идеологии – манкурт (в терминологии Ч.Айтматова). Между тем в Союзе были заложены основы советской политической нации, единой в многообразии малых родин, а после СССР на его пространстве состоялся неравномерный, но повсеместный реванш местных культур над глобальными. Провозглашение независимости Украины вследствие развала советского государства было выгодно тем социальным группам, которые получили автоматическое повышение в статусе, карьерное продвижение по отношению к конкурентам, чей статус был искусственно понижен. Так, родной язык около трети населения Украины с 1996 г. является официально “второсортным” по отношению к украинскому как единому государственному. Когда идеологи украинской Украины стремятся искусственно создать моноязычную нацию, объявляя бытование русскоязычной (шире – русско-культурной) среды “остаточными языковыми явлениями советского дискурса”, они не вправе ждать ответного уважения от значительной части населения. Ведь по замыслам современных националистов, старшее и среднее поколение “совков” должны естественным образом уйти из жизни как отработанный и неподдающийся перевоспитанию материал, и не мешать

строить “украинскую Украину” сознательным украинцам (патриотам, европейцам). “Мы, ровесники независимости, переживем их – зараженных совдепом реакционеров – буквально биологически” – лозунг ВО “Свобода”. Отрицая советскость, такие люди, возможно, сами того не замечая, несут на себе ее черты. По меткому наблюдению А.Береловича, “глубочайшее презрение к “совку” – название, которым интеллигенты награждают население в тех случаях, когда оно не желает занимать то место и играть ту роль, какие они ему отводят” [13, с. 94]. Употребляя презрительное высокомерное слово “совок”, относящееся к простому народу, самозванные интеллектуалы выражают тем самым не только негативное отношение к советской эпохе и к порожденным ею людям, но и закрепляют в массовом сознании результаты социальной революции 1990–1991 гг. Вот образцы подобной риторики: “В Украине нужно загнать в подполье своих “совков” и перевоспитать их” [14, с. 3]; “нужно каждый день выдавливать из себя “гомо советикуса” [15, с. 20]. Предатели всего советского ненавидят советских людей именно за принадлежность к традиции, ими отвергнутой и осмеянной, т.к. последние являются напоминанием и укором за варварское разрушение бытовавшей культуры. Непреложным фактом является то обстоятельство, что “и нынешняя Россия, и нынешняя Украина являются продуктом измены политических элит этих бывших советских республик своей стране, своей истории” [16, с. 5].

В период дикого рынка и культурно-языкового неравенства (1992–2009) советская идентификация может быть интерпретирована как сопротивленческая. Сопротивление категорической данности, сопротивление не зависящим от себя обстоятельствам – из этого вырастают и личные биографии, и судьба целого поколения. Социолог Т.Емельянова задается вопросом “Почему в подавляющем числе случаев политические причины травмирующих событий забываются?” и сама отвечает: “Не потому ли, что всемерно

укрепляя положительный образ группы, люди подавляют мысли о том, что их попросту обманули, сделали их жертвами чьих-то интересов, а то и политических ошибок”. Автор ссылается на исследование Пеннебейкера и Банейсика (1997 г.), пришедших к заключению, что “существуют циклы коллективной памяти, составляющие приблизительно 20–30 лет, когда общества оглядываются назад и заново реконструируют свое прошлое. Одно из объяснений этому феномену цикличности связано непосредственно с воспоминаниями о травмирующих событиях: должна пройти смена поколения на политической сцене для того, чтобы о коллективных проблемах стало возможно говорить открыто” [17, с. 152].

Современная молодежь – сама того не сознавая, продукт советского поколения. Но знает ли она адекватно страну – родину своих родителей, чтобы негативно отзываться о ней? Прежнее государство было построено именно “совками”, а нынешнее поколение “*пенси*” живет за счет того задела. Уже успела обрасти мифами и память о советском периоде истории, чем успешно и беззастенчиво пользуются маркетологи и рекламисты. В определенных молодежных группах даже имеются проявления моды на советскую символику – и это у молодежи, социализация которой выпала на постсоветское время. Старшие возрастные группы и значительная часть среднего поколения находятся под социализирующим влиянием советского проекта и испытывают в большей или меньшей степени непреодолимую ностальгию по нему. Младшее поколение – первая генерация, которая объективно не имеет возможности на собственной практике сравнивать потенциальные преимущества и негативы двух социальных систем, двух времен – “до” и “после” 1991 г. – сфокусирована вокруг иных социокультурных моделей. Поля напряжения намечаются (и в перспективе могут быть источниками конфронтации в обществе) как между “старыми” и “новыми” поколениями, так и между специфическими группами внутри “новых” возраст-

ных групп (различающихся, в т.ч. по ценностным ориентациям, по принадлежности к тем или другим субкультурам, например, националистической или антифашистской).

Даже Беловежские соглашения не предусматривали разрыв общего экономического, культурного и гуманитарного пространства. При общем распаде осталось неразрушенным (и то до определенного предела) лишь пространство межличностных связей одноклассников, однокурсников, сослуживцев, родных и знакомых – пространство памяти, пространство общей судьбы тех, кто рожден в СССР. Потому нетипичная империя, коей был СССР, жива постольку, поскольку наличествует символическая группа “советских людей”, представленная в различном количественном выражении во всех бывших союзных республиках. Это очень важно, т.к. одного заката идеи этнонационализма, извратившей концепцию независимости, недостаточно для осуществления модернизации постсоветской Украины. Необходимы параллельные процессы образования новых идентичностей, структур, отношений, призванных восполнить духовный вакуум, необходима новая сверхцель для амбициозной молодежи – “Вперед, используя опыт СССР” – строительство антибуржуазного, антипотребительского общества с акцентом не на этническое и социальное противопоставление, а на утверждение гуманных начал в общественном устройстве. А миссией среднего поколения, травмированного итогами горбачевской перестройки, на глазах которого рухнул целый мир с искусственным официозом, но и с неофициальной культурой, пространством общения, насыщенной повседневностью, составляющими в сумме облик советской цивилизации, видимо, будет вооружение молодежи знаниями, против которых окажутся бесполезными технологии информационного зомбирования. Те, кто помнит советское время, обязан поделиться правдой о нем с теми, кто иной, кроме грабительски капиталистической жизни и не знал и потому считает нынешнее положение вещей нормой. “Это наше дело, сегодняшнего среднего

поколения, – срочно взяться за возвращение родового исторического сознания поколению менеджеров и юристов, основными лозунгами которых, к сожалению, являются “здоровый цинизм” и “бери от жизни все” [18, с. 14]. Реформаторам удалось расшатать несущие конструкции предыдущего государственного устройства, но заменить доминирующий тип сознания среднего (простого, обычного) человека им не удалось. Человек, живущий в постсоветское время, не перестал быть советским одновременно. Данные Всеукраинского омнибуса–2009, проведенного Институтом социологии НАН Украины, репрезентативного для взрослого населения Украины (N=1800), свидетельствуют, что и по сей день прежде всего считают себя гражданами бывшего СССР 8,3% респондентов: от 2,2% в младшей возрастной группе до 16,1% – в старшей. В пользу мнения, что советская политическая система создает более приемлемые условия для улучшения жизни человека труда высказалось уже 36,6% населения Украины (здесь также прослеживается четкая зависимость от возраста респондента). Наконец, 33,1% респондентов подчеркнули, что придерживаются традиций и норм советских времен всегда или часто (суммарно), причем в группе 18–25-летних соответствующий показатель – 9,2%; в группе 26–35-летних – 16,8; в группе 36–45-летних – 28,4; 46–55-летних – 41,0; 56–65-летних – 45,4; 66-летних и старше – 57,0%.

Судя по множественности форм СЧ, проявлений его поведения, социолог имеет дело с весьма неоднородным социокультурным материалом, с немалым трудом поддающимся структурированию (внутри “советских” групп также имеются ментально-психологические, поколенческие и иные различия). В узком смысле СЧ – это атом распавшегося целого (советского народа). По этой логике, советские люди на пространстве бывшего Союза являются в настоящее время насильственно, против их воли, разделенной общностью, имеющей больше черт “воображаемой” (по Б.Андерсону), чем реальной. “В информационном прост-

ранстве предлагается интереснейший социальный проект: а что, если дать возможность таким нашим гражданам с откровенно советским менталитетом, “иностранцам” в нынешних независимых странах объединиться в собственную самоуправляемую структуру, в некую федеративную социально-культурную автономию, представляющую собой большую советскую общину со своими воскресными и обычными школами, университетом, предприятиями, другими элементами инфраструктуры?” [19, с. 5]. В широком смысле СЧ – это тот, кому за 36 лет, т.е. тот, кто имел право голоса в 1991 году. “Советскость” как характеристика сознания, мышления, способов деятельности подавляющего большинства населения в той или другой мере остается до сих пор. Поэтому можно говорить, что советская эпоха не ушла в окончательное небытие. Близкая и отдаленная история опосредованно присутствует в сознании людей, в их ценностях, жизненных установках, моделях восприятия мира, тем самым участвуя в текущей современности. В этих условиях создается все больше предпосылок для осмысленного и непредвзятого изучения советской традиции в ее преемственном единстве.

Ныне как никогда актуален проект, выдвинутый Ф.Розинером и подхваченный журналистами Л.Парфеновым (“Намедни. Наша эра”), К.Эрнстом (“Старые песни о главном”), В.Глазуновым (“Рожденные в СССР”), В.Молчановым (“До и после” на телеканале “Ностальгия”) – создать энциклопедию советской цивилизации, зафиксировать, пока не поздно, фактологию и мифологию исчезающего мира, его атрибуты, которые нелегко будет воссоздать по документам эпохи, но еще можно понять, опираясь на коллективную память. Нужно сохранить образ (вкус) эпохи, ее мироощущение, ключ к символической системе тех времен. В этом – культура отношения к прошлому – без иронии, издевки, без высокомерия, с пониманием, что страна без биографии, как и человек, несостоятельна. Свою задачу автор видит в постановке вопроса о своеобраз-

ной реабилитации образа СЧ в общественном сознании. Этот человеческий тип в его классической законченности постепенно уходит с исторической сцены, но он по-прежнему во многом определяет базовый набор ценностей и тягу к социально справедливому обществу. Речь, скорее всего, может идти о параллельном бытийном сосуществовании в постсоветское время различных типов “советских”, выросших в окружении советских реалий и впитавших соответствующий образ мыслей (в т.ч. и “от противоположного”, по принципу отталкивания). В качестве *дальнейшего развития темы* видится исследование советской самоидентификации среди представителей различных групп современного украинского общества, взаимных стереотипов восприятия “советских” и “несоветских” людей, сопоставительный анализ представлений о советской эпохе различными поколениями. Слишком скорый и резкий разрыв с прошлым, пренебрежительное отношение к его урокам, легкомысленное отношение к людям старшего и среднего поколения с их уникальным опытом могут обойтись обществу крайне дорого. Идеологи и публицисты все время пытаются навязать массовому сознанию фальшивую альтернативу: либо “назад” – в казарменный социализм (“совок”), либо “вперед” – в Европу, по сути, подражательную психологию “лучше устроиться”, отсекая другие альтернативы. Единственный путь к общенациональному примирению – в критическом осмыслении как советского опыта, так и периода независимости, диалогичности, способности считаться с коллективной памятью других социальных групп, иными мнениями и взглядами. Все полезное, что было в Союзе, нужно сохранить и учесть при разработке будущего проекта развития Украины. Советский опыт социалистического вне рыночного типа организации общества может в дальнейшем послужить образцом для создания общества такого же типа – хотя, быть может, и на совершенно других основах и в совершенно другой исторической обстановке.

Литература

1. [Электронный ресурс] – режим доступа : ru.wikipedia.org/wiki
2. *Гудков Л.* Условия воспроизводства “советского человека” / Л.Гудков // Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. – 2009. – № 2. – С.8–37.
3. *Вишневский А.Г.* Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР / А.Г.Вишневский. – М. : ОГИ, 1998. – 432 с.
4. [Электронный ресурс] – режим доступа : <http://Lurkmore.com.ua>
5. *Генис А.* Совок / А.Генис // Независимая газета. – 1992. – 15 сентября.
6. *Ионин Л.* Совок останется совком / Л.Ионин // Мегаполис-экспресс. – 1991. – 25 июля.
7. [Электронный ресурс] – режим доступа : <http://foroom.ru/lofiversion/index.php/t4198.html>
8. [Электронный ресурс] – режим доступа : <http://www.samoikina.ru/new/help/19.shtml>
9. *Саєнко Ю.* Комунізм – це хвороба бідних і рабів / Ю.Саєнко // Універсум. – 1999. – № 3–4. – С.23–29.
10. Цит. по : Дискуссия “Что такое в вашем представлении, типичный “совок”? // День. – 1999. – 17 февраля.
11. *Батыгин Г.* Понять советского человека непросто / Г.Батыгин // Неделя. – 1990. – № 1.
12. *Левада Ю.А.* Homo Post-Sovieticus / Ю.А.Левада // Общественные науки и современность. – 2000. – № 6. – С.5–24.
13. *Берелович А.* Упущенный шанс / А.Берелович // Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. – 2009. – № 2. – С.86–94.
14. *Новодворская В.* : “В.Ющенко – шанс для України” / В.Новодворская // Шлях перемоги. – 2004. – № 44. – 27 жовтня.
15. *Рябчук Н.* // Зеркало недели. – 2007. – № 40. – 27 октября.
16. *Ципко А.* Мародерство элит и провокации “патриотов” / А.Ципко // Независимая газета. – 2002. – 7 марта.
17. *Емельянова Т.П.* Конструирование социальных представлений в условиях трансформации российского общества / Т.П.Емельянова. – М. : Ин-т психологии РАН, 2006. – 399 с.
18. *Лукин Б.* Угроза глобальной безграмотности / Б.Лукин // Литературная газета. – 2007. – № 30. – 25–31 июля.
19. *Лищинский А.* О советской нации / А.Лищинский // Рабочий класс. – 2006. – № 38.

ПРОЯВ ОСОБИСТІСНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ В ПРОЦЕСІ ПОЛІТИЧНОЇ ГРИ

Стаття присвячена актуалізації питання суб'єктної якості індивіда. Розкрито сутність питання політики, як особливого виду гри і місце особистісної суб'єктності в її процесі.

Keywords: *subjection, politics, political game, simulacra, simulation, "open society".*

Ключові слова: *суб'єктність, політика, гра, політична гра, симулякр, симуляції, "відкрите суспільство".*

Ключевые слова: *субъектность, политика, игра, политическая игра, симулякр, симуляции, "открытое общество".*

Поняття "суб'єктність" виникло на позначення соціально-ціннісних якостей особистості, які потрібно формувати у процесі суспільної взаємодії.

Суб'єктність – це цільова здатність індивіда до соціальної дії, адекватного усвідомлення навколишньої дійсності й себе у ній, після чого (індивід) актор стає активним стратегом своєї діяльності, усвідомлюючи реальні, а не нав'язувані мотиви. Водночас суб'єктність є здатністю до індивідуальної творчої активності. Головними ознаками суб'єктності є єдність усвідомленої осмисленості життя та волі, яка виражає цю осмисленість. Характеристиками суб'єктності є активність (індивіда) актора, дієвість, адаптивність до структурних перетворень, самомотивація, цілепокладання, стратегічність, самоусвідомлення.

Суб'єктність як соціально типова характеристика людини і суспільства пройшла певну еволюцію. Первісна людина характеризувалася діяльністю адаптивною, пристосовною, тоді як сучасна має значно багатший функціональний спектр і відіграє активну перетворюючу роль у природі та суспільстві. Можна сказати, що у процесі розвитку у

людини з'являється дедалі більше можливостей для самомотивації, творчості, осмислення й розуміння усього суцього.

Ця стаття присвячена проблемі свідомого позиціонування індивіда під час політичних баталій. Демократія передбачає, що вибори і є тим виявом суб'єктності як активної соціальної діяльності, за якої суб'єктові дії не байдуже майбутнє країни. Адже суб'єктність охоплює характеристику активності, що вияскравлює інтенційність суб'єкта, або соціальний, діяльнісно-перетворювальний спосіб буття людини. Відповідно суб'єкт теоретично мислиться як уособлення цілераціональності, втілення рефлексивності та свободи. Першою ознакою залишається об'єктивне усвідомлення цієї дійсності. Доречним стає визначення Ж.Бодр'яра: *симулякр* – образ “ірреальної дійсності”, позбавленої оригіналу, об'єкт, за яким не стоїть ніяка справжня реальність. Розгорнуту концепцію симулякрів Ж.Бодр'яр дав у роботі “Симулякри і симуляції”, в якій звернув увагу на притаманне сучасному суспільству явище симуляції – породження абстракцій, що не мають зв'язку із справжньою реальністю, заміна реальності якимись “знаками” реальності. У розумінні Ж.Бодр'яра симулякри являють собою помилкові поняття, що набули поширення і стали складовою суспільної свідомості [1, с. 12]. У даному випадку це такий соціальний інститут, як держава. Насправді, сьогодні держава є інструментом правлячого класу, за допомогою якого він закріплює і захищає свій статус власності, а не та соціальна сила, яка на перше місце має ставити людину як суб'єкт, котрий може вплинути на функціонування державного механізму. В політичній ситуації дедалі більше розмивається межа, яка відділяє реальність від ірреальності, життя – від спектаклю, політику – від шоу. Реальне людське життя має сценічний характер, уподібнюючись драматичній комедії. У цьому спектаклі є безліч різних проявів: інформація, пропаганда, реклама, піар, ЗМІ тощо.

Політика – це особлива діяльність, спрямована на управління державою, суспільством, організаційна і регу-

лятивно-контролююча сфера суспільства, що здійснює управління економічною, правовою, соціальною, культурною, релігійною сферами та ін. Політична сфера передбачає діяльність політичних груп щодо встановлення правил життєдіяльності людей, підтримання певного порядку в державі відповідно до прийнятих норм і принципів. Найважливішою складовою політики є так само політична боротьба між різними силами. Макс Вебер визначає політику як прагнення до участі у владі або впливати на розподіл влади чи то між державами, чи то всередині держави, між спільнотами людей, яких держава об'єднує.

Будь-яка правова або політична спільнота за своєю природою має ряд ознак, які пов'язують її з грою. Політика усім своїми корінням глибоко сягає первісного ґрунту змагальної ігрової культури. Людство в процесі своєї еволюції активно використовувало і використовує гру. Феномен гри, стверджував Й.Хейзінга, є обов'язковим елементом людського буття, він спостерігається в усіх інститутах, що створювали та створюють люди, і вказує на конкуренцію у людських стосунках. Суспільство створило для себе ігри: військові, олімпійські, театральні і, зокрема, політичні. За Хейзінгою, людина є людиною лише остільки, оскільки вона має здатність з власної волі бути суб'єктом гри. Однією з істотних умов і ознак гри є наявність межі ігрового простору, усередині якого і відбувається дія відповідно до проголошених правил. Повсякденне життя сучасного суспільства значною мірою характеризується ознакою, яка має спільні риси з почуттям гри і в якому, як може здатися, приховано надзвичайно багатий ігровий елемент сучасної культури. Цю властивість найкраще можна означити як плюралізм [2, с. 45–64].

У результаті досягнень науково-технічної революції та інтегративних процесів глобального масштабу в свідомості людей починають відмирати міфологеми, які склались історично і які роз'єднували людей за етнічною, релігій-

ною, ідеологічною ознакою. На перший план виходить забезпечення людини ресурсами для підтримки життєдіяльності. В нашій ситуації ліберально-демократична система, побудована на принципі конкуренції, як економічної, так і політичної, починає відігравати деструктивну роль, оскільки гальмує оптимальне освоєння ресурсів людством. Політична гра на сучасному етапі, набуває особливо гіпертрофованих форм.

Політика з погляду ігрової концепції – це особливі відносини між суб'єктом, котрий веде гру, і суб'єктом, з котрим вона ведеться, з метою управління економічною, правовою, соціальною, культурною сферами суспільства, які мають певний відокремлений простір, час, правила і відповідні псевдоправила.

Конструктом гри, її суттю є правила, що визначають її. Французький філософ Р.Кайуа запропонував свою класифікацію різних ігор у культурі: 1) агон – це ігри, побудовані на принципі змагання, боротьби з супротивником. Крім класичних ігор, сюди можна віднести комерційну конкуренцію, систему конкурсів, іспитів; 2) алеа – ігри, побудовані на випадковості, удачі, жеребі. До інституціоналізованої форми цього типу гри Кайуа відносить біржові спекуляції; 3) мімікрія – ігри, засновані на імітації різних типів людської діяльності. На суспільно-інституціональному рівні цьому відповідає етикет, церемоніал, уніформа; 4) іллінкс – тип ігор, пов'язаний з інтенсивною, форсованою зміною стану свідомості [3, с. 57–59].

Політична гра відбувається у відокремленому просторі, потрапити в який непросто. В умовах демократичного суспільства вона обмежена часовими рамками. До наступних виборів треба встигнути правильно зіграти. Гра політика полягає у бажанні сподобатись виборцю. Будь-який політик виступає гравцем. Правила політики відстежуються у формальному полі юридичними інститутами, у неформальному – громадською думкою та ЗМІ.

Будь-який політик виступає гравцем. Суб'єктність політичного гравця полягає в тому, що він прагне визначення і формування власної гри, нав'язуючи її правила іншим різними способами, часто за допомогою маніпулювання, піару. Політичний піар, спрямований на формування громадської думки у потрібному для політика напрямі, реалізується у політичних дискурсах через відповідні концепти, специфічні засоби оцінки, риторичні заходи, засоби представленості іншого. Застосовується також “чорний піар”, який полягає у використанні засобів масової інформації для розповсюдження тенденційної, недостовірної, брехливої інформації стосовно певної особи для її політичної, соціальної, моральної, фінансової або ж іншої дискредитації чи компрометації.

Французький соціолог П.Бурдье вказує на момент певної ілюзорності соціальної реальності як такої. Соціальна реальність об'єктивно постає як символічний простір, при якому суб'єкт не є вільний від структури суспільних зв'язків і відносин [4, с. 60–70], з одного боку, тоді, коли він сприймає цей світ “зсередини” діючи ніби самостійно, але, насправді, латентно скерований структурою, з другого – коли він дивиться на світ неначе “іззовні”, як на арену власного життєздійснення, і бачить картину, що є лише індивідуальним поєднанням соціальних уявлень. Водночас сам індивід не тільки не осмислює, ба, навіть не переживає жодного відчуття ілюзорності й у цілковитій відповідності із теоремою В.Томаса сприймає себе як реального продуцента реальних змін, бо коли люди визначають ситуації як реальні, вони є реальними за своїми наслідками.

Викристалізована ліберально-демократична політико-економічна система, яка за формою є найбільш оптимальною ареною життєздатності сучасного індивіда, створює певну модель включеності індивіда в процеси прийняття рішень концептуального характеру. Ліберальна демократія декларує “свободу” – свободу підприємництва і свободу вибору.

Розглянемо особливості ліберально-демократичної свободи вибору. Декларативно закріплено, що кожна людина має право обирати і бути обраною. Але якщо ретельніше дослідити цей механізм, то побачимо, що, насправді, в цій начебто демократичній системі можуть бути обраними лише люди, які є представниками правлячого класу або ті, хто відображає його інтереси. Політична виборна система є міфологемою, яка декларує рівність індивідів і можливість впливу на політичний процес, але є безальтернативною. Сенс існування цієї системи – цементування класового статус-кво. Система змушує людину обрати певну позицію з уже наперед запрограмованих. Проте в межах ліберально-демократичної системи всі партії та їхні програми, як би декларативно вони не різнилися між собою, є абсолютно ідентичними за своєю суттю. Отже, людина, граючи в гру щодо можливості своєї участі у прийнятті політичних рішень, не здогадується, що вона обирає ліберально-демократичну модель суспільного устрою.

Суб'єктність людини, якою “грають” у наведеному полі політичної гри, полягає в тому, щоб індивід, який також є і глядачем цієї гри, не тільки позиціював себе у ній, а й усвідомлював всі її правила і антиправила. Потрібно розуміти її походження, структуру і сенс. Не сподіватись на порятунок з боку якоїсь політичної сили, а саме розуміти механізми функціонування цього театру. Тим паче сьогодні “відкрите суспільство” К.Поппера перетворюється на “надвідкрите”, в якому завдяки віртуалізації “розчиняється” звичне природне середовище, соціальний простір водночас універсалізується і фрагментується. На думку К.Поппера, “відкрите” суспільство – це вища форма організації суспільства. Відкрите суспільство – це суспільство демократичного типу, що характеризується плюралізмом в економіці, політиці, культурі, розвиненими соціальними структурами і правовою державою. Для членів відкритого суспільства характерні типові раціонально-критичне мис-

лення й відповідна установка поведінки, можливість свідомо управляти соціальним розвитком і формувати державні інститути відповідно до демократичних принципів. “Відкрите” суспільство, в розумінні К.Поппера, повністю демократичне. Воно не необмежене капіталізмом, але й не засноване на марксизмі або анархії, це самостійний варіант демократії. К.Поппер був схильний ототожнювати відкрите суспільство з науковим або ж раціонально організованим співтовариством. У зв’язку з цим він писав: “Відкрите суспільство (тобто суспільство, яке базується на ідеї не тільки толерантності до інших, незвичних думок, а й на повазі до них) і демократія (форма правління, яка повністю призначена для захисту відкритого суспільства) не можуть існувати та успішно розвиватися, якщо наука буде власністю тільки вузького кола спеціалістів” [5, с. 165–252].

Новий простір об’єднує людей, розсіяних по світу, але пов’язаних єдиним інформаційним зв’язком, новими засобами комунікації, узагальненим символом яких стає всесвітня мережа. Насамперед це звільнення людини від того, що Ч.Кулі називав “підступною владою оточення”. Ще в минулому столітті людина майже цілком належала безпосередньому оточенню, а опиратися його тиску могла лише підтримуючи зв’язок із “великим світом” через книжки, особистісне спілкування й за допомогою уваги. При цьому “малий світ” у впливі на людину мав очевидні переваги саме завдяки своїй безпосередності, наочній реальності, людина мала тут, так би мовити, особистий контроль над дійсністю. Перебуваючи у віртуальній реальності, людина може отримати звідти інформацію про всі елементи життєвого світу, задовольняючи цікавість, дістаючи підкріплення власних цінностей і краще розуміючи саму себе, оскільки має доступ до ширшої інформації [6, с. 234].

Нині в суспільстві виокремлюються групи з різним рівнем розвитку особистісної суб’єктності, які демонструють

різне ставлення до всіх сфер життя, відповідно і до політики. І саме активність актора, його дієвість, адаптивність до структурних перетворень, самоусвідомлення себе в суспільній ієрархії визначають суб'єктність особистості, з якою ведуть політичну гру. Кожен індивід тією мірою є суб'єктом, якою він володіє можливістю здійснювати вибір. Індивід без особливості суб'єктності – це істота, діями якої керують не її переконання, а її афекти. Протиріччя між своїми переконаннями і емоціями – суть усіх проблемних ситуацій людини. Підпорядкування своїм інстинктивним імпульсам усупереч своїм же думкам викликає відчуття безпорадності, відсутності щастя. Навпаки, відчуття влади над обставинами власного життя дає відчуття щастя. Суб'єктність – це уміння не лише ставити собі власні цілі, а й досягати їх, здатність не бути додатком до цілей інших людей і не зраджувати своїм інтересам. Суб'єктність того, хто веде політичну гру, виявляється у обстоюванні власних інтересів перед владою, визначенні самої гри.

В Україні політична гра багатьма гравцями ведеться водночас на двох рудиментарних, які роз'єднують людей, фронтах. Перший фронт проходить за так званою етнічною ознакою. Політики спекулюють на національних відмінностях. Другий фронт полягає в політекономічному полі. У результаті ситуації, коли ще не остаточно викристалізувався правлячий клас (люди, яким належить приватна власність на засоби виробництва), політична гра ведеться не за класичними канонами та технологіями, а за анти-технологіями, за піарними принципами. При цьому навіть не всі безпосередні творці гри розуміють її справжній сенс, який полягає в закріпленні й цементуванні ролі правлячого класу в суспільній системі.

Сучасну політичну гру в Україні можна трактувати як процес формування політичного ринку, в якому політична гра виявляється насамперед у таких діях, як маневрування, інтриги, угоди, таємні переговори, піар, підкуп тощо.

Основною метою цих дій є замаскування справжньої мети політичної діяльності, намірів та засобів їх досягнення. Електорат має грати за певними правилами, водночас не впливаючи на результати гри, сповідуючи цей своєрідний міф для маси. Міф про боротьбу ідей, концепцій, світоглядів, які протистоять, критикують, звинувачують один одного. Насправді, між усіма партіями та їх лідерами, “праві” вони чи “ліві”, “національні” чи “інтернаціональні”, немає істотних відмінностей. Усі вони є представниками однієї правлячої страти, яким після розвалу СРСР удалося закріпитися серед бізнесової еліти та обслуговуючої її бюрократії. Суб’єктність особистості, з якою ведуть гру, полягає в усвідомленні принципів цієї гри, обстоюванні своїх інтересів та її зміні на власну користь.

Література

1. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции // *Философия эпохи постмодерна* ; [сб. переводов и рефератов]. – Минск : Красико-принт, 1996. – 230 с.
2. Хейзинга Й. *Номо Ludens: Статьи по истории культуры* / Сост., пер. и авт. вступ. ст. Д.В.Сильвестров; науч. коммент. Д.Э.Харитоновича. – М. : Прогресс-Традиция, 1997. – 413 с.
3. Сосланд А.И. Человек и его игра / А.И.Сосланд // *Знание-сила*. – 2008. – № 5. – с. 60–70.
4. Шматко Н.А “Габитус” в структуре социологической теории / Н.А.Шматко // *Журнал социологии и социальной антропологии*. – 1998. – Т.1. – № 2. – 126 с.
5. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги / К.Р.Поппер ; пер. с англ. под ред. В.Н.Садовского. – М. : Феникс, Международный фонд “Культурная инициатива”, 1992. – 448 с. – (Чары Платона ; т.1).
6. Злобіна О.Г. Особистість як суб’єкт соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. – 400 с.

УДК 316.334.23

О.Рахманов,
кандидат соціологічних наук

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ВЕРСТВА ЯК СОЦІАЛЬНА ОСНОВА ПЕРЕХІДНОГО СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена визначенню соціальної основи сучасного українського суспільства. В роботі аналізується місце підприємницької верстви в економічному, політичному та культурному житті суспільства. Виявлено, що економічні трансформації в Україні створили ситуацію, коли на роль соціальної основи суспільства може претендувати лише нечисленна підприємницька (ділова) верства населення, яка єдина отримала зиск від цих перетворень. Основним джерелом матеріальної бази українського суспільства є доходи з боку підприємств, які контролюються вузьким прошарком ділових людей. З огляду на загальне ослаблення політичних інститутів вітчизняний бізнес безпосередньо впливає на політичну ситуацію в країні. Підприємницька верства зацікавлена у збереженні суверенітету України та поглибленню соціальних реформ.

Keywords: *Entrepreneurial stratum, economical transformations, social interests.*

Ключові слова: *підприємницька верства, економічні трансформації, соціальні інтереси.*

Ключевые слова: *предпринимательский слой, экономическая трансформация, социальные интересы.*

Вивчення проблеми соціальних основ суспільства пов'язане з прагненням зрозуміти, на чому засновується його соціальний порядок і хто є підґрунтям цього порядку: які класи чи соціальні групи найбільш зацікавлені у збереженні існуючих у країні державного ладу, соціальних відносин та соціальної структури. У чітко структурованих суспільствах проблема визначення їхніх соціальних основ

є менш проблематичною. Доволі органічно тут вписується марксистська теза про виявлення класів, які контролюють засоби виробництва. Однак у перехідних, постсоціалістичних суспільствах з аморфною і розмитою соціальною структурою, соціальною аномією та дезорієнтованістю населення важко емпірично виокремити соціальні групи з їхніми власними інтересами. Ця проблема часто перекликається також із тим, що в перехідних суспільствах існує латентна конкуренція між соціальними силами, які сприяють модернізації та реформам, і соціальними силами, які прагнуть реставрації попереднього суспільного укладу. Робляться спроби дослідити цю проблематику і в Україні. Зокрема, в методологічному плані за головний критерій визначення соціальної основи суспільства беруться матеріальні інтереси (власність на засоби виробництва, участь у використанні соціальних ресурсів та капіталів) [1]. Констатується відсутність соціальної групи чи класу, який би міг бути визначений як головна опора суспільного ладу України. Причинами цього вказуються нечисленність та аморфність середнього класу, відсутність усвідомлених соціальних інтересів дезінтегрованих нижчих прошарків та робітничого класу.

Однак поза увагою досліджень залишається соціальна верства підприємців, зародження якої збігається з початком перехідного періоду. Вже стало традицією наголошувати на нелегітимній основі первісного накопичення капіталу, “прихватації”, акцентувати увагу на стрімкому розшаруванні населення. Не вступаючи в дискусію стосовно проблем перехідного суспільства, які дійсно мають місце, все ж треба мати на увазі, що, крім традиційної тези про причетність робітників до створення додаткової вартості, підприємці шляхом інновацій та організації виробництва також її створюють. Вони створюють робочі місця, оплачуючи працю громадян, сплачують податки в державну казну, забезпечуючи функціонування держави. Великий бізнес має значний вплив на політичне та суспільне життя країни. Метою цієї статті є спроба проаналізувати місце ділової верстви в економічному, політичному та культурному житті суспільства.

Незважаючи на те що в соціалістичних суспільствах робітничий клас був проголошений соціальною основою, абстрактно-трудоий характер зайнятості в промисловому виробництві за радянських часів істотно знизив економічні та господарські функції робітника, позбавивши його статусу власника. Формально залишаючись суб'єктом загальнонародної власності, її співвласником, співрозпорядником і співкористувачем, робітник був фактично відчужений від неї [2, с. 6]. Саме це в подальшому сприяло делегітимації пізньосоціалістичних суспільств, оскільки соціальна основа цих суспільств виявилася під питанням.

Унаслідок кардинальних змін політичної, економічної та соціальної систем відбулася значна трансформація соціальної структури українського суспільства. За ринкових умов у новоутворених суспільствах виник новий прошарок підприємців, який логічно здобув найбільший зиск від цих змін і був зацікавлений у подальшому поглибленні економічних реформ. З часом побільшало залучення фінансових ресурсів у розвиток великого, середнього та малого бізнесу. Значно зросла кількість людей, здатних зайнятися такою професійною діяльністю, яка створює матеріальну основу суспільства, що трансформується. Йдеться про підприємницьку верству як сукупність суб'єктів економічної діяльності, метою якої є отримання прибутку шляхом інноваційних, ефективних та відповідальних рішень. Використовуючи термін "верства" (страта – у веберівському розумінні), припускається, що соціальний суб'єкт як група володіє певним рівнем престижу та впливу в соціальній структурі.

Після руйнування Держплану СРСР українська промисловість опинилася на межі повної зупинки. Брак досвіду завадив українській владі за нових умов налагодити повний цикл відколотого від союзних республік промислового виробництва. І лише здібність та спритність новоявлених бізнесменів зумовила зімкнення розірваних ланцюжків дезорієнтованих виробників та налагодження відсутніх ланок виробництва. Адже створення нової економіки незалежної України відбувалося внаслідок реорганізації не-

самоцінної частки радянського народного господарства. До того ж майже всі підприємства, які приватизувалися у депресивний період (до 2000 р.), були збиткові. І лише після вкладення коштів ці підприємства почали приносити відчутний прибуток. Це відбилося на капіталізації підприємств. Концентрація українського приватного капіталу зумовила формування нової статусної групи – підприємницької верстви. Соціологічні дослідження й дані державної статистики, починаючи з кінця 1990-х років, фіксують стабільну кількість підприємців (включаючи великих, середніх і дрібних) – близько 4–5% усього дорослого населення [3, с. 62; 4].

Населення загалом усвідомлює значну роль підприємців та бізнесменів у житті українського суспільства. Так, у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України серед наведених чотирнадцяти груп опитані, відповідаючи на запитання *“Як Ви думаєте, які соціальні групи відіграють значну роль у житті українського суспільства?”*, відводять підприємцям і бізнесменам впродовж останніх 13 років найвищі місця – ця група завжди входить до *“трійки призерів”* за рівнем значущості (табл.).

Економічна лібералізація, процес первісного накопичення капіталу та приватизація стали основними інструментами зміни суспільного устрою – переходу від соціалізму до ринкової економіки. Внаслідок цього була сформована нова соціально-економічна реальність, за якої переважає недержавний сектор. Зокрема, вже у 2004 р. частка недержавного сектору (приватизованих і нових підприємств) становила: 75,2% – у середньорічній чисельності найманих робітників; 64,8% – у інвестиціях в основний капітал; 85,3% – у реалізованій промисловій продукції; 89,6% – у реалізованій продукції будівельних підприємств; 93,4% – у внутрішньому оптовому товарообороті; 91,2% – в експорті товарів [5, с. 322–326, с. 333–334]. З 2000 р., коли розпочалося економічне зростання в Україні, спостерігається суттєва позитивна кореляція між глибиною приватизації галузей економіки та їхньою динамікою [6, с. 197–203].

Таблиця
Динаміка розподілу відповідей на запитання “Як Ви думаєте, які соціальні групи відіграють значну роль у житті українського суспільства?”

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008
Робітники	23,4	22,2	17,2	19,1	18,7	19,7	25,4	23,9	27,2	19,1	22,4	28,4	27,6	23,8
Селяни	20,9	19,0	14,1	15,9	15,8	15,4	22,8	18,5	22,4	14,7	17,8	19,3	19,6	18,9
Інтелгенція	16,3	12,8	10,8	9,9	11,3	11,3	16,7	13,8	17,3	9,8	13,2	18,1	18,8	15,3
Підприємці, бізнесмени	24,2	24,5	21,7	25,2	25,4	30,7	32,4	31,2	28,0	28,9	27,0	31,9	33,4	33,4
Керівники держпідприємств	16,2	14,4	10,8	10,1	12,8	14,1	18,3	17,6	13,9	11,9	13,8	15,4	16,4	14,7
Службовці держапарату («чиновники»)	29,1	26,2	27,4	25,1	29,3	33,3	33,3	35,7	23,9	24,5	23,6	25,7	25,7	29,4
Пенсіонери	1,9	2,2	1,3	1,7	2,3	2,7	3,5	2,8	6,8	2,9	3,1	6,8	4,4	3,8
Керівники сільгоспдприємств	10,7	11,7	6,8	5,5	6,9	8,1	9,9	8,4	8,6	5,7	5,8	7,5	8,8	9,1
Лідери політичних партій	—	—	—	—	—	—	—	—	24,5	22,2	25,9	28,3	35,8	36,9
Військові	6,6	8,5	6,0	5,5	5,7	5,3	10,0	8,9	8,1	5,6	4,8	7,5	5,3	7,2
Працівники міліції, служби безпеки	7,9	11,0	7,3	8,9	10,6	9,9	13,8	12,7	14,5	11,7	12,6	12,8	12,1	12,8
Судді та працівники прокуратури	—	—	—	—	—	—	—	—	11,3	8,4	9,8	10,7	11,9	13,7
Мафія, злочинний світ	33,9	41,9	37,3	42,0	42,7	43,9	43,1	49,0	38,3	42,7	40,2	30,7	33,9	32,9
Інші	0,7	0,7	0,8	0,5	1,4	1,3	1,6	1,6	1,1	0,7	0,8	1,6	1,5	1,5
Ніхто не відіграє	4,2	3,9	4,3	4,6	3,6	3,6	2,8	2,4	2,3	3,1	2,8	2,3	2,6	2,9
Важко сказати	17,4	15,2	18,8	18,3	14,1	13,1	12,2	10,6	13,1	15,4	12,6	14,2	11,4	9,7
Не відповіли	0,2	0,2	0,0	0,0	0,2	0,1	0,1	0,1	0,4	0,3	0,1	0,2	0,1	0,1

Дані Інституту соціології НАН України також свідчать про неухильне зростання зайнятих у приватному секторі та зниження у державному. Так, якщо у 1994 р. частка зайнятих у державному секторі була домінуючою (51,2%) і мізерною у приватному (6,1%), то у 2006 р. їх частки практично вирівнюються – приблизно по 25%. Починаючи з 2008 р., кількість працівників приватного сектору переважає кількість працівників державного сектору – відповідно 30,8% і 24,9% [3, с. 63]. Така динаміка була наслідком не лише приватизації підприємств та зростання економіки. Крім цього, далися взнаки соціальні та культурні запити ділової верстви, які сприяли зародженню багатьох нових сфер, завданням яких постало її обслуговування. Це також розширило сферу зайнятості: з'явилися нові робочі місця.

Таким чином, враховуючи зміни у структурах власності та зайнятості у секторах економіки, джерела наповнення державного бюджету з недержавного сектору, а це податок на додану вартість, податок на прибуток підприємств та податок з доходів фізичних осіб, стали визначальними у функціонуванні українського суспільства. До того ж треба мати на увазі те, що у західних країнах лівову частку ВВП становлять податки з доходів фізичних осіб, натомість в Україні державний бюджет здебільшого наповнюється за рахунок податку на додану вартість та податку на прибуток підприємств. У цих відмінностях криється причина повільного розвитку громадянського суспільства в Україні. Основним джерелом матеріальної бази українського суспільства є доходи підприємств, які контролюються вузьким прошарком ділових людей. Лише збільшення джерел матеріальної бази суспільства зможе розширити соціальні основи суспільства.

Після набуття незалежності Україною постало питання про реалізацію демократичних перетворень. Досвід історичного розвитку свідчить, що люди, які володіють приватною власністю і прагнуть реалізувати свій потенціал у підприємницькій діяльності, з обережністю ставляться до втручання держави в життя людей. Внаслідок цього

бізнесмени зацікавлені у виборній владі, оскільки можливість змінити владу убезпечує від надмірної підконтрольності бізнесу з боку політичного режиму. Не є секретом, що більшість політичних сил фінансуються великим капіталом. Це, звичайно, робиться у власних інтересах збереження вже набутої власності. Жваве та непередбачуване політичне життя в Україні зумовлює великий капітал одночасно підтримувати різні політичні сили, що створює певний баланс у політичному розвитку та запобігає узурпації влади лише одним політичним угрупованням. Численні виборчі кампанії додатково створюють тимчасові робочі місця для населення. Водночас представники великого капіталу неодноразово ставали стабілізуючим чинником розв'язання політичних криз, оскільки надмірна радикалізація ставить під загрозу їхню приватну власність. Інтереси великого бізнесу напряду сприяли уникненню політичної дестабілізації. У моменти політичних загострень великий бізнес остуджував гарячі голови політиків. Обстоюючи власні інтереси, представники вітчизняного капіталу стали усвідомлювати свою політичну, соціально-економічну та політичну вагу в суспільстві. У своєму зверненні до олігархів і заможної верстви України напередодні президентських виборів 2010 р. Б.Березовський назвав їх "становим хребтом країни", які володіють капіталом – "концентрованим потенціалом нації" [7]. За сучасного політичного устрою України (парламентсько-президентська форма правління, вільні вибори, свобода слова) відбулося розосередження влади по різних центрах – Президент, Верховна Рада та Уряд. З огляду на це та на загальне ослаблення політичних інститутів вітчизняний бізнес безпосередньо впливає на політичну ситуацію в країні. Таким чином, бізнесмени мимоволі стають опорою демократії та цивілізованого способу розв'язання конфліктів.

Відмінний від постсоціалістичних країн Центральної Європи процес приватизації зумовив формування власної національної буржуазії, яка безпосередньо зацікавлена у збереженні суверенітету та стабільності нової держави, оскільки лише у власній, здебільшого ними контролюва-

ній державі вони можуть почуватися безпечно. До того ж навіть марксистське вчення розглядало національний капітал як базу національної незалежності. Як зазначає один із найзаможніших людей України В.Пінчук, “ми – підприємці (пізніше когось із них назвуть олігархами) – відразу зрозуміли тоді, яку величезну цінність має незалежність”, додаючи, що “ми, українські капіталісти, навіть якщо розмовляємо російською мовою, думаємо все одно по-українському: ми хочемо, щоб Україна була максимально незалежним і європейським простором, оскільки лише за цих умов можна сподіватися на перемогу найефективніших і безпечних принципів бізнесу” [8]. Великий бізнес України не зацікавлений в інтеграційних процесах своєї країни як із Заходом, так і зі Сходом. Конкурентноспроможніші як у ресурсному, так і в політичному сенсі російські олігархічно-фінансові клани викликають настороженість у їхніх вітчизняних колег, оскільки їм більше до душі їхня ексклюзивна участь у незавершеній приватизації наявних у державі залишків привабливого майна. Російські інвестори на відміну від західних швидко орієнтуються в особливостях тіньових та корупційних технологій на пострадянському просторі, до того ж маючи за собою енергійну підтримку держави. Саме агресивна політика Кремля стосовно власних олігархів, коли ставиться під загрозу легальність приватної власності, відлякує ділові кола України. Показовим є той факт, що, незважаючи на фінансування “проросійських” політичних проєктів східноукраїнськими фінансово-промисловими групами, на підконтрольні їм терени іноземний капітал, в тому числі російський, не зумів проникнути. Не зацікавлені представники великого капіталу й у європейському напрямку, хоча прямо про це і не говориться. Адже поширення дії європейських інститутів на українську територію вимагатиме прозорості, деполітизації та, головне, декриміналізації основних фінансових потоків, що навряд чи приваблює сучасних великих власників. Відома історія із реприватизацією “Криворіжсталі” засвідчила обмеженість ресурсів вітчизняної буржуазії за умов прозорості приватизацій-

ного конкурсу. Однак після остаточного завершення приватизації потреба виходу на світові ринки зумовить ділову верству переглянути свої ізоляціоністські погляди.

Водночас середній і дрібний бізнес також став впливати на політичну ситуацію. Незалежно від оцінок подій помаранчевої революції більшість сходиться на думці, що їхня зумовленість стала реакцією нових впливових соціальних груп на ігнорування політичним режимом соціальної динаміки. Власне, ці події часто називають “повстанням мільйонерів проти мільярдерів”. Зокрема, О.Симончук, аналізуючи групи підтримки акцій протесту, виокремила підприємців як найбільш активних учасників та основних фінансистів цих акцій [9, с. 64–66]. До того ж дослідження політичної культури українського суспільства виявили, що бізнес-верстві та працівникам висококваліфікованої праці поряд з домінантним пасивно-демократичним типом політичної культури вельми характерний активно-демократичний тип. Так, 25,4% бізнес-верстви та 23,3% працівників висококваліфікованої праці сповідують активно-демократичний тип політичної культури, натомість лише 16,1% робітників та 18,2% селян притаманний такий тип культури [10].

На відміну від іноземного капіталу національний капітал у силу своєї територіальної локалізації свідомо (чи мимоволі) зміцнює імідж своєї країни на міжнародному рівні. Саме на нього було покладено створення нормального бізнес-клімату, набуття країною нормальної репутації. Неабияку роль національний капітал відіграє у підготовці до Чемпіонату Європи з футболу у 2012 р.: побудувавши стадіони, вони позбавили аргументів для можливого перенесення чемпіонату до іншої країни. З національним бізнесом пов’язані суттєві успіхи у спорті, зокрема у футболі. Завдяки бізнесу світ знайомиться з досягненнями сучасного українського мистецтва. На кошти приватних меценатів запроваджено ряд конкурсів, премій для обдарованої молоді. Національним бізнесом фінансується реконструкція багатьох історичних пам’яток, акумульовано кошти для “Дитячої лікарні майбутнього”, придбано дороге та унікальне медичне устаткування.

На тлі стереотипів свідомості, зорієнтованих на патерналізм, відсутності ініціативи, готовності до особистої відповідальності, підприємницька верства заслуговує на увагу дослідників, оскільки ефективність господарської діяльності за умов ринкової економіки залежить від готовності до ділової конкуренції. Водночас підприємці, незважаючи на певну незалежність у своїх діях, стають залежними від постачальника, робочої сили та споживача. Це зумовлює відтворення специфічних соціальних відносин, які породжують нові системи цінностей; відбувається інтегрування підприємцями настроїв та інтересів інших соціальних груп. Зайнятість же у приватному секторі вимагає від найманих працівників іншого підходу до власних обов'язків та трудової дисципліни. Порівняльний аналіз соціологічних портретів зайнятих у секторах економіки у 2008 р. засвідчив вищі показники рівня добробуту, задоволеності освітою і роботою, рівня інтернальності (переконаності, що життя залежить більшою мірою від самого себе, ніж від зовнішніх обставин) серед працівників приватного сектору у порівнянні з працівниками державного сектору. Показовим є такий факт: серед тих, хто значною мірою бере на себе відповідальність по прийняттю рішень у своїх підприємствах, частка працівників приватного сектору (58,2%) майже втричі перевищує частку таких у державному секторі (19,4%) [11]. Таким чином, зайнятість у приватному секторі формує соціальну активність та сприяє соціально-психологічному комфорту.

Підприємницький ризик, раціональне обрахування своїх дій формує почуття відповідальності не лише за свій прибуток, а й за ефективність виробництва, мотивацію найманих робітників і в подальшому за все суспільство. За умов сучасної глобальної фінансово-економічної кризи українські підприємці на відміну від своїх зарубіжних колег здебільшого не звільняють працівників, а посилають у вимушені відпустки, зменшують зарплати. Це своєрідний амортизаційний механізм, який сприяє адаптації працівників до кризи та запобігає соціальній напруженості. Показовим є те, що соціальна відповідальність здебільшого практикується на великих підприємствах, які в силу

своєї масштабності змушені не переривати ще радянські традиції. Як свідчить соціологічне дослідження 1220 українських компаній, яке організувало Представництво ООН в Україні наприкінці 2005 р. у шести найбільших містах і відповідних областях України, спеціальні соціальні бюджети мають менше третини опитаних компаній. Причому ця цифра формується переважно за рахунок великих компаній, серед яких відсоток таких, що мають соціальні бюджети, становить 84,6. До того ж великі компанії на відміну від середніх і малих за останні три роки збільшили витрати на соціальні програми [12].

Ділове середовище на відміну від політичного є чи не найпершим у бажанні подолати корупцію. Адже після набуття власності та створення власної справи бізнесмени у міжособистісних стосунках намагаються обстоювати принципи порядності та вільної конкуренції, оскільки йдеться про їхні інтереси. Можна сподіватися, що це прагнення у подальшому втілиться у запровадженні в країні справедливого правосуддя, на яке здебільшого нарікають бізнесмени. Адже після остаточної приватизації перед бізнесменами постане питання збереження власності та бізнесу від переділу, тому потреба у цивілізованих правилах сприятиме утвердженню судової гілки влади.

Таким чином, економічні трансформації в Україні створили ситуацію, коли на роль соціальної основи суспільства може претендувати лише нечисленна підприємницька (ділова) верства населення, яка єдина отримала зиск від цих перетворень. З іншого боку, домінування в економіці, вагомий вплив на політичну сферу та істотна допомога державі у культурному житті робить цю верству відповідальною за подальший розвиток України.

Література

1. Зоткін А. Про соціальні основи українського суспільства : бажане та дійсне / А.Зоткін // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 360–367.

2. Ворона В.М. Введение / В.М.Ворона // Промышленное предприятие и его люди: проблемы социально-экономического поведения / под общ. ред. В.М.Вороны, Е.И.Суименко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2001. – С. 3–8.

3. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992–2008 : Соціологічний моніторинг / Є.Головаха, Н.Паніна. - К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 85 с.

4. Симончук О. Класи в Україні у перспективі альтернативних класових схем / О.Симончук // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. – С. 153–162.

5. Статистичний щорічник України за 2004 рік / Держкомітет статистики ; за ред. О.Г.Осауленка. – К. : Консультант, 2005. – 591 с.

6. Українська приватизація : плюси і мінуси / Є.І.Головаха, В.І.Дубровський, О.М.Кошик, О.Г.Білоцерківець /за ред. О.Й.Пасхавера. – К. : Альтерпрес, 2001. – 208 с.

7. Березовський Б. К олигархам и всему богатому сословию: выбор Украины зависит от вас / Б.Березовский [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/4b20cc487c1a2/>

8. Пінчук В. Капітал / В.Пінчук // Дзеркало тижня. – 2005. – 17–23 грудня.

9. Симончук О. Помаранчева революція: повстання середнього класу? Так! За даними моніторингу / О.Симончук // Українське суспільство 1994–2005 : моніторинг соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2005. – С. 62–71.

10. Щербак М. Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні : досвід застосування соціологічного тесту “Типи політичної культури” / М.Щербак // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №3. – С.153–160.

11. Іващенко О. До соціологічного портрета працюючих у приватному секторі / О.Іващенко // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. д.е.н. В.Вороны, д.соц.н М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 45–55.

12. Акімова І., Осинкіна О. Бути чи не бути бізнесмену відповідальним перед суспільством? / І.Акімова, О.Осинкіна // Дзеркало тижня. – 2006. – 11–17 березня.

УДК 316.334.22

В.Буткалюк

СОВРЕМЕННЫЕ КОНЦЕПЦИИ, ФОРМЫ И МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ТРУДОВОЙ ЖИЗНИ

Статья посвящена исследованию концепции качества трудовой жизни (КТЖ) с точки зрения благоприятного/неблагоприятного влияния окружающей среды на людей труда на рабочем месте. Особое внимание уделяется роли обогащения труда и развития более эффективных кооперативных отношений между трудом и менеджментом. Автор аргументированно показывает, что современные концепции КТЖ являются большим шагом вперед по сравнению с традиционным проектированием труда научным менеджментом, который сосредоточивается в основном на специализации и эффективном выполнении узких задач.

Keywords: *quality of life, standard of living, primary needs, secondary needs, work, job satisfaction.*

Ключові слова: *якість трудового життя, рівень життя, первинні потреби, вторинні потреби, праця, задоволеність працею.*

Ключевые слова: *качество трудовой жизни, уровень жизни, первичные потребности, вторичные потребности, труд, удовлетворенность трудом.*

Социологическая концепция “качества трудовой жизни” (КТЖ) была разработана в промышленно развитых странах в 1960-е годы, внедрение в жизнь этого организационного проекта развернулось в начале 1970-х годов. Важным импульсом в этом направлении стал выход в свет в США книги “Труд в Америке”, подготовленной в результате проведения научных исследований в этой области [1], которые свидетельствовали о кризисе тейлоризма и фор-

дизма и необходимости поиска новых подходов к обеспечению нормального человеческого существования на работе наряду с поддержанием высокой функциональной эффективности. Первая Международная конференция по вопросу КТЖ, состоявшаяся в 1972 г., привлекла внимание всего 50 представителей научного мира. Вторая Международная конференция по той же проблеме, организованная в 1981 г., собрала более 1500 делегатов из разных стран мира [2, с. 651–652]. Программы повышения КТЖ преследовали цели улучшения условий и повышения производительности труда, а также снижения напряженности в отношениях между менеджментом и профсоюзами.

В связи с этим программы повышения КТЖ получили широкую поддержку в 1970-е годы со стороны менеджмента, профсоюзов и государственных органов. Для разработки и продвижения проблематики КТЖ в развитых западных странах были созданы консультативные, профессиональные и образовательные подразделения, например Центр по изучению качества трудовой жизни при Калифорнийском университете в Лос-Анджелесе, Французская школа регулирования трудовых отношений, Американский центр производительности в Хьюстоне, Центр по изучению качества программ повышения уровня трудовой жизни при Институте социальных исследований в Мичигане и др.

Разработка концепции КТЖ имеет длинную предысторию, в ее основу были положены научные исследования таких известных ученых, как Ф.У.Тейлор, Э.Мэйо, А.Маслоу, Ф.Герцберг и др.

“Школа научного управления” Ф.У.Тейлора способствовала “рационализации” труда, но жизнь трудового народа в результате внедрения этой социальной инновации существенно не улучшилась. Поскольку Ф.У.Тейлор и его современники осознали неэффективность работы на грани голода, они предложили теорию мотивации труда по принципу “кнута и пряника”, т.е. повышенного вознаграждения тех, кто производил больше продукции, пропорционально их вкладу. Увеличение производительности труда

в результате использования этого метода мотивации труда в сочетании с более широким и эффективным применением специализации и стандартизации было впечатляющим по тем временам. Однако с повышением уровня жизни наемной рабочей силы менеджеры начали понимать, что простой “пряник” далеко не всегда побуждает человека трудиться с максимальной отдачей, что заставило их искать новые решения проблемы мотивации в психологическом аспекте. Э.Мэйо получил широкую известность в результате проведения эксперимента на текстильной фабрике в Филадельфии в 1923–1924 гг., а также последующих исследований, которые показали, что человеческие факторы, особенно социальное взаимодействие и групповое поведение, в значительной мере влияют на производительность индивидуального труда. Идеи Э.Мэйо стали импульсом к разработке концепции “человеческих отношений”, занимавшей доминирующее положение в теории управления в США и других западных странах до середины 1950-х годов.

В основе программ повышения производительности труда в течение большей части XX в. также лежали удовлетворение потребностей человека и, следовательно, мотивация работника через потребности. Как справедливо отмечает французский социолог Р.Кастель, “Тейлор выступал за значительное повышение заработной платы, чтобы заставить рабочих подчиниться требованиям новой заводской дисциплины. Но именно Генри Форд упорядочил отношение между массовым производством и массовым потреблением. Система “five dollars day” представляла собой не только значительное повышение заработной платы. Она задумывалась для того, чтобы рабочий смог стать потребителем продукции индустриального общества” [3, с. 382]. В этом и заключалось основное содержание “фордизма” как метода организации производства в промышленно развитых странах.

Различные теории мотивации разделяют на две категории: содержательные и процессуальные. Содержательные теории мотивации основываются на идентификации тех

внутренних побуждений (называемых потребностями), которые заставляют людей действовать так, а не иначе. В области мотивации труда успешно работали такие известные ученые, как А.Маслоу, Д.Мак-Клелланд, Ф.Герцберг и др. западные исследователи. Современные процессуальные теории мотивации основываются в первую очередь на том, как ведут себя люди с учетом их восприятия и познания. Основные процессуальные теории – это теория ожидания, теория справедливости и модель мотивации Портера-Лоулера. Мотивационные модели основываются на потребностях людей. Первичные потребности являются по своей природе физиологическими и, как правило, врожденными. Примерами могут служить потребности в пище, воде, воздухе, сне и продолжении рода. Вторичные потребности по своей природе психологические. Это, например, потребности в успехе, уважении, привязанности, власти и т.д. Первичные потребности заложены генетически, а вторичные обычно осознаются с опытом. Поскольку люди имеют различный приобретенный опыт, вторичные потребности людей различаются в большей степени, чем первичные. Существуют и другие классификации потребностей. В 1940-е годы американский психолог А.Маслоу предложил разделить их на пять основных категорий [4, с. 65].

1. *Физиологические потребности* являются необходимыми для выживания. Они включают в себя потребности в еде, воде, убежище, отдыхе и сексуальные потребности.

2. *Потребности в безопасности и уверенности в будущем* включают потребности в защите от физических и моральных опасностей со стороны окружающей среды и уверенность в том, что физиологические потребности будут удовлетворены в будущем.

3. *Социальные потребности*, иногда называемые потребностями в причастности, включают в себя чувство принадлежности к кому-либо или чему-либо, чувство социального взаимодействия, привязанности и поддержки.

4. *Потребности в уважении* включают в себя потребности в самоуважении, личных достижениях, компетентности, уважении со стороны окружающих, признании.

5. *Потребности самовыражения* – потребность в реализации своих потенциальных возможностей и росте как личности.

Согласно Маслоу, эти потребности можно разложить в виде строгой иерархической структуры, в которой они располагаются в соответствии с приоритетом. Поведение человека определяет самая нижняя неудовлетворенная потребность в иерархической структуре. После того, как эта потребность удовлетворена, ее мотивирующее воздействие прекращается. Маслоу разделил потребности по группам, но, *во-первых*, поведение человека не всегда определяет нижняя неудовлетворенная потребность (например, человек из-за чувства собственного достоинства может пренебречь своей безопасностью) и, *во-вторых*, если потребность удовлетворена, то она не всегда прекращает мотивирующее воздействие (допустим, потребность в уважении) [5].

Несколько иную классификацию потребностей дал в своей теории Д.МакКлелланд. Он считал, что людям присущи три потребности: власти, успеха и причастности. У разных людей может доминировать та или иная из них. Потребность власти выражается как желание воздействовать на других людей. Люди с такой потребностью – не обязательно рвущиеся к власти карьеристы в негативном и наиболее употребляемом значении этого слова. Если у этих людей отсутствует склонность к авантюризму и тирании, то они являются отличными организаторами и лучше всего проявляют свои способности, влияя на других людей.

Известный австрийский ученый В.Франкл дал основательный анализ еще одной человеческой потребности – потребности в смысле жизни, которая рассматривалась им как наиболее важная в структуре личности, имеющая отношение к различным видам деятельности людей, включая и трудовую. Неудовлетворение потребности в смысле жизни, которую люди не всегда могут осознать и сформулировать, часто приводит, по мнению В.Франкла, к возникновению “экзистенциальной фрустрации”. Удовлетворение

этой потребности находится в прямой зависимости от личностных особенностей людей и их воспитания.

Мотивы труда могут быть разнообразны. Согласно определению Д.МакГрегора, мотивация – это динамическая система взаимодействующих между собой внутренних факторов (мотиваторов), вызывающих и направляющих ориентированное на достижение цели поведение человека [6, с. 395–399]. Под внутренними факторами понимаются потребности, желания, стремления, ожидания, восприятия, ценностные установки и другие психологические компоненты личности. Мотивация составляет основу трудового потенциала работника, который в свою очередь состоит из психофизиологического потенциала, т.е. способности и склонности человека, состояния его здоровья, работоспособности, выносливости, типа нервной системы и личностного потенциала. Условия являются очень важными факторами при возникновении мотивов. Эти условия Ф.Герцберг назвал “гигиеническими факторами”. По мнению Ф.Герцберга, гигиенические факторы сами по себе не приносят удовлетворение, но без них (или при их недостатке) работник остается неудовлетворенным своим трудом, вследствие чего мотивация снижается. Т. е. физиологические факторы, такие как потребность в пище, одежде, крове над головой и т.д. должны быть удовлетворены обязательно, они не являются мотивирующими, а обязательными, а остальными потребностями в зависимости от уровня сознания и потребностей можно мотивировать.

Профессор Мичиганского университета Д.Мак-Грегор, разработавший одну из наиболее последовательных концепций мотивации человека, ориентирующей на активизацию человеческого фактора, анализирует две условно называемые теории: “теорию X” и “теорию Y” [7, с. 146–151]. “Теория X” – это авторитарный тип управления, ведущий к прямому регулированию и жесткому контролю. Согласно этой теории, человек ленив и старается избегать работы, поэтому его нужно принуждать, контролировать, направлять, угрожать наказанием, чтобы заставить трудиться.

По мнению Мак-Грегора, люди не таковы от природы и им присущи противоположные качества (“теория Y”). “Теория Y” основана на демократических принципах: делегировании полномочий, обогащении содержания работы, улучшении взаимоотношений. Он считает, что внешний контроль – не главное и не единственное средство воздействия, т.к. работник может осуществлять самоконтроль, быть ответственным, склоненным к самообразованию (саморазвитию) и изобретательности. Практическим развитием этой теории явилась разработка различных стратегий проектирования и организации труда с учетом “расширения работ” (увеличение “горизонтальной нагрузки” на работника), “обогащения труда” (выполнение более сложной работы, позволяющей раскрыть потенциал личности и усиливающей содержательный аспект труда), вовлечение работника в процесс обсуждения, анализа и принятия решений, т.е. элементов концепции КТЖ.

Таким образом, выводы о необходимости внедрения программ повышения КТЖ стали результатом исследований многих социологов, экономистов, психологов, менеджеров. Внедрение программ повышения КТЖ, начавшееся с поиска мер по преодолению спада производительности труда и недовольства рабочих заработной платой и другими условиями труда, стало в последней трети XX в. насущной задачей многих трудовых организаций и одной из главных составляющих управления персоналом.

Как подчеркивают канадские социологи М.Чен и Т.Риган, цели философии КТЖ сосредоточены на достижении “как организационной эффективности, так и усиления удовлетворения трудом” [8, с. 232]. Поэтому КТЖ зависит прежде всего от условий, характера и содержания труда, качества взаимоотношений между работником и его производственным окружением, уровня оплаты труда, удовлетворенности условиями труда. КТЖ является многогранным понятием и его невозможно определить каким-либо единым показателем. Чаще всего оно измеряется определенным

набором экономических и социальных показателей, отражающих отношение индивидов к условиям трудовой жизни и к их благосостоянию. Традиционные показатели (абсентеизм, текучесть кадров, число конфликтов на предприятии и др.) не всегда отражают истинное положение вещей. В связи с этим для оценки КТЖ нужно принимать во внимание и такие индикаторы, как пассивное присутствие на рабочем месте, безразличное отношение работника к выполняемой работе, оказывающее неблагоприятное воздействие на других членов коллектива. Самореализация вне работы, ослабление интереса к делам группы, коллектива также свидетельствуют о снижении КТЖ.

По мнению многих исследователей проблем КТЖ, одной из первых задач обеспечения нормальной жизни наемного работника является обеспечение приемлемых условий труда. Условия труда – это воспринимаемое работником в процессе труда воздействие совокупности различных производственных факторов, которые оказывают влияние на его физическое и психическое состояние [9, с. 378–379]. Обычно рассматриваются следующие компоненты условий труда: *социально-производственные*, обусловленные уровнем организаций труда, его механизации и автоматизации, возможность организационной самостоятельности работника и его профессионального продвижения, система охраны труда; *социально-гигиенические*, связанные с уровнем физической нагрузки, нервно-психической напряженности, а также с комфортностью производственной среды (состояние освещенности, загазованности, вибрации, температурного режима, производственной эстетики и др.); *санитарно-бытовые*, такие как состояние душевых, мест отдыха и релаксации, помещений для приема пищи, медицинского обслуживания.

Такие характеристики качества трудовой жизни, как безопасность и экология – это проблемы, которые связаны с созданием общественно-нормативных условий труда и занимают одно из ведущих мест в концепции КТЖ. Иссле-

дования показывают, что человеческий потенциал не может быть реализован в полной мере, если физические и санитарно-гигиенические условия производства неблагоприятны и человек беспокоится за свое здоровье и безопасность. Внедрение программ реорганизации условий труда способствует повышению КТЖ, т.к. содействует развитию чувства удовлетворения работой, снижению количества прогулов и текучести кадров и повышению качества продукции.

Большинство ученых сходятся на том, что одним из самых важных аспектов жизни наемного рабочего является оплата труда. Выделяют такое понятие, как “справедливое вознаграждение за труд”, которое отражает связь между оплатой определенного вида труда и оплатой других видов труда, и понятие “надлежащее вознаграждение за труд”, связанное с тем, насколько полученный работником доход отвечает принятым в обществе стандартам достатка и обеспеченности, а также соответствует представлениям о достатке отдельного работника. Предполагается, что “надлежащее вознаграждение за труд” должно учитывать потребности трудящихся и их семей, а также экономические соображения, обусловленные уровнем развития общества, особенностями хозяйственной ситуации, социальной значимостью данной отрасли, необходимостью поддержания высокого уровня занятости. Повышение КТЖ не может быть достигнуто без возможности получения справедливого вознаграждения за труд и признания своего труда. Рекомендации по справедливому и надлежащему вознаграждению за труд, предлагаемые в рамках концепции КТЖ, ориентируют, как правило, на дифференцированный подход к оплате разных групп работников. Таким образом, политика солидарности в области заработной платы является справедливой (по сути, равная оплата труда за равный труд) и одновременно способствует более быстрому росту производительности труда в отличие от ситуации, когда заработная плата целиком определяется рынком.

Как отметил австрийский ученый В.Франкл, признание труда работника обществом имеет не только материальный, но и морально-нравственный аспект. Работник должен знать, что организация, в которой он работает, делает полезную для общества работу и выполняет ее наилучшим образом, иначе у многих работников теряется чувство полезности их работы, падает уважение к себе, что ведет к снижению производительности труда.

Ученные отмечают, что одной из наиболее значимых составляющих программ по повышению качества трудовой жизни является обогащение труда работника.

Обогащение труда – совокупность методов организации трудового процесса, направленная на совершенствование и гуманизацию условий работы, чтобы свести к минимуму отрицательные последствия монотонности труда, повысить удовлетворенность людей своей работой и обеспечить рост эффективности труда. Гуманизация труда – это приспособление (адаптация) той или иной стороны трудовой деятельности к человеку. Гуманизация труда предполагает создание наиболее благоприятных условий и организации труда для максимальной реализации трудового потенциала работников [10, с. 389–393].

Практика внедрения программ КТЖ свидетельствует, о том, что достижению целей обогащения труда способствуют, в частности, создание автономных рабочих групп, расширение круга их обязанностей и ответственности; предоставление работникам больше возможностей участвовать в обсуждении и принятии управленческих решений; оперативная смена (ротация) рабочих мест и операций в течение трудового дня, а также периодические профессиональные перемещения и совмещение профессий; свободный выбор ритма работы и гибкий рабочий график; производственная гимнастика, разнообразие в формах общения в регламентированные перерывы во время работы; комфортность социально-бытовых объектов.

Обогащение содержания труда должно создать условия сохранения и развития личности работника, когда ему

предоставляются возможности для совершенствования мастерства, развития способностей, повышения знаний, проявления самостоятельности, разнообразия труда. Содержательность работ представляет собой относительную степень влияния, которое работник может оказать на саму работу и рабочую среду. Это определяется такими факторами, как самостоятельность в планировании и выполнении работы, определение режима работы и участие в принятии решений.

Российский исследователь проблем качества трудовой жизни А.Пригожин отмечает, что в программах повышения КТЖ обогащение труда тесно связывается с перепроектированием труда, направленным прежде всего на компенсацию негативных социальных и психологических последствий труда посредством постановки работнику более широких задач, увеличения его автономии и обратного воздействия на контроль. С этой целью применяется ротация труда, позволяющая увеличить разнообразие выполняемых видов труда, и расширение труда за счет объединения двух или более ранее специализированных операций в одну [11].

Программы повышения качества трудовой жизни в свое время были успешно внедрены в таких известных производственных организациях как Volvo, General Motors, Digital Equipment, Ford, Rockwell International, Motorola, General Foods, Chrysler Honeywell, Westinghouse, Hewlett-Packard, AT&T, Polaroid, Corning Glass, Texas Instruments, Control Data и др. [2, с. 654].

Концепция КТЖ предусматривает совершенствование организации труда до такого уровня, когда созданы все условия для работника широкого профиля, готового постоянно переключаться на решение новых производственных задач, непрерывно возникающих в связи с регулярным обновлением оборудования, технологии видов продукции и услуг, т.е. когда имеется непосредственная возможность использовать и развивать свои способности.

Одним из элементов повышения КТЖ является психологический фактор, который имеет целью создание таких условий труда и такого уровня КТЖ, когда каждый работник идентифицирует себя с фирмой и считает интересы фирмы своими собственными. В результате воспитывается “корпоративный дух” и “корпоративная культура”.

Развитие дружественных отношений с коллегами и возможность для работников участвовать в принятии решений, затрагивающих его работу, увязываются с тем, чувствуют ли работники самоуважение к себе, обладают ли они чувством собственного достоинства, ощущают ли неповторимость своей личности, испытывают ли преданность к коллегам и чувство принадлежности к фирме. Морально-психологический климат на предприятии должен обеспечить хорошие взаимоотношения в коллективе, свободном от предрассудков.

Дружественные отношения с коллегами могут быть лишь тогда, когда:

- место работника на производстве определяется исключительно по его способностям и результатам труда независимо от расы, национальности, пола, политических убеждений, образа жизни, внешности;
- нет четкого разграничения на иерархической лестнице, действия на каждой ступени подчиняются общей цели, т.е. отсутствует резкая социальная стратификация на предприятии и в трудовом коллективе;
- развито чувство принадлежности к первичному трудовому коллективу, чувство взаимопомощи;
- у работника сформировалось чувство принадлежности к фирме.

Еще один элемент системы КТЖ – правовая защищенность работника в организации, которая рассматривается как создание определенных гарантий работнику от произвола администрации: право на тайну личной жизни, свободу слова и т.д. Администрация не должна собирать

информацию о поведении работника за пределами организации, о жизни членов его семьи. Работник должен иметь право открыто выступать против мнения вышестоящих руководителей, не боясь подвергнуться гонениям за критику. Администрация должна вести все дела с работниками в соответствии с законом, а не произвольно.

Таким образом, КТЖ включает в себя такие ключевые элементы, как условия труда, оплата за труд, содержание труда, обогащение труда, гуманизация труда, возможность использования социально-бытовой инфраструктуры компании, правовая защищенность работника и др. Каждый из этих элементов сам по себе является важным для работника и оказывает существенное влияние на степень удовлетворения наемного работника своим трудом. Потому каждая компания должна быть заинтересована в том, чтобы по возможности все эти составляющие КТЖ были удовлетворены, т.к. это влияет на производительность труда, и как следствие – на прибыль организации.

Повышение КТЖ предусматривает улучшение социально-экономического содержания труда, развития тех характеристик трудового потенциала, которые позволяют менеджменту более широко использовать интеллектуальные, творческие, организаторские, нравственные способности работников. Внедрение программ повышения КТЖ важно как для отдельных организаций, так и для страны в целом, т.к. их результатом является повышение производительности труда и экономических показателей деятельности, а также повышение удовлетворения работников своим трудом и возможность раскрытия потенциала работников. Вполне понятно, что только комплексное обеспечение физических и духовных потребностей человека создаст благоприятные условия для полной реализации способностей и потенциала работника, благодаря чему станет возможной высокая производительность и отдача в виде повышения прибыли и эффективной и качественной работы. В конечном итоге, повышение КТЖ является на-

стоятельным требованием нашего времени, от которого зависит эффективность социально-экономических реформ в нашей стране и успешное вхождение ее в глобальное социально-экономическое пространство.

Литература

1. Work in America. Report of a Special Task Force to the Secretary of Health, Education, and Welfare. – Cambridge, Mass. : M.I.T. Press, 1973. – 262 p.
2. Kast, Fremont E. ; Rosenzweig, James E. Organization and Management: A Systems and Contingency Approach. Fourth Edition. – N.Y. : McGraw–Hill Book Company, 1989. – Pp. 642–660.
3. Кастель Р. Метаморфозы социального вопроса. Хроника наемного труда / Р.Кастель / пер. с фр. ; общ. ред. пер. Н.А.Шматко. – СПб. : Алетейя, 2009. – 574 с.
4. Маслоу А. Мотивация и личность / А.Маслоу. – СПб. : Питер, 2003. – 351 с. – (Мастера психологии).
5. Гейгер Г. Об Абрахаме Маслоу и его последних работах / Г.Гейгер // Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. – М. : Смысл, 1999. – С. 395–399.
6. Макгрегор Д. Человеческий фактор производства / Д.Макгрегор // Социологические исследования. – 1995. – № 1. – С. 146–151.
7. Davis, Keith; Newstrom, John W. Human Behavior at Work. – N.Y. : McGraw – Hill Book Company, 1989. – Pp. 387–405.
8. Chen, Mervin Yaoutsu; Regan, Tomas G. Work in the Changing Canadian Society. – Toronto : Butterworths, 1985. – 289 p.
9. Социология труда : теоретико-прикладной толковый словарь / отв. ред. В.А. Ядов. – СПб. : Наука, 2006. – 426 с.
10. Collins Dictionary of Sociology / J.David; – Second Edition. – Glasgow : Harper Collins Publishers, 1995. – 774 p.
11. Пригожин А.И. Социология организаций / А.И.Пригожин. – М. : Смысл, 1980. – 324 с.

УДК 316.334.2(477.62)

О.Мазурик,
кандидат соціологічних наук

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ БІЗНЕСУ ОЧИМА ДОНЕЧЧАН

Розвиток соціальної відповідальності бізнесу належить до пріоритетних теоретичних і практичних проблем сучасного суспільства. Стаття присвячена аналізу соціальної відповідальності бізнесу в Донецькому регіоні. Зроблено висновок, що соціальний контроль може бути досліджений як ефективний механізм соціальної відповідальності бізнесу.

Keywords: *social responsibility of business, Corporate Social Responsibility – CSR, social audit.*

Ключові слова: *соціальна відповідальність бізнесу, корпоративна соціальна відповідальність, соціальний аудит.*

Ключевые слова: *социальная ответственность бизнеса, корпоративная социальная ответственность, социальный аудит.*

Постановка проблеми. Соціальна відповідальність бізнесу (СВБ) являє собою один з малодосліджених та поки що слабо реалізованих соціально-економічних феноменів. Навіть світова практика СВБ має коротку історію та неусталені принципи, не говорячи вже про системність її реалізації. Ситуація в Україні складається таким чином, що більшість підприємств та корпорацій, які виходять на світові ринки, змушені приймати “правила гри” соціальної відповідальності своїх більш зрілих економічно та соціально бізнес-партнерів.

Ця ситуація є дуже характерною для Донеччини – одного з найпотужніших економічних регіонів України з великою кількістю державних та приватних супергігантів промисловості, банків, фінансово-економічних корпорацій. Чого тільки вартує заснована у 2000 р. у м.Донецьку багатогалузева фінансово-промислова група України “Систем Кепітал Менеджмент” (СКМ), яка об’єднує понад 90 ком-

паній, де працюють понад 160 000 осіб. Однак економічні здобутки та ділова репутація українських компаній не завжди збігаються. За даними різних досліджень [1; 2], більшість населення не вважає вітчизняні компанії соціально відповідальними, а рівень розвитку соціальної відповідальності оцінюється як “нижче середнього”, “низький” та “дуже низький” (36,4%, 19,2% та 10,1% відповідно) [3].

Пролити “світло” на такий стан справ можуть результати опитувань громадської думки або аудиту соціальної відповідальності компаній, оскільки значна кількість донецчан прямо чи опосередковано включена в їх діяльність або через родичів, знайомих та друзів працюючих обізнана про стан справ у цій сфері. На фоні публічного та доволі широкого (за допомогою Інтернет-ресурсів) розповсюдження великими корпораціями своїх соціальних звітів (див., напр. офіційні сайти Київстар, СКМ, ЄвроХім тощо) цілком правомірно виникає запитання, чи, насправді, за їх красивими обкладинками стоять такі самі відповідальні дії.

Актуалізує розробку даної проблеми ще одна дуже значуща обставина. У Донецькому регіоні, економіка якого формувалась під певні завдання, як у жодному з інших регіонів України, багато монопрофільних міст, у яких весь уклад життя, всі надії та всі проблеми пов’язані з єдиним містостворюючим підприємством. Наскільки при цьому комфортно почувається населення такого міста, як правило, залежить від рівня соціальної відповідальності підприємства, розуміння ним своєї місії на території присутності. Про ті проблеми, які вже існують або можуть виникнути в монопрофільних містах, нас попереджає у своїй монографії Н.Губіна [4].

Отже, проблема полягає в тому, що, будучи достатньо актуальною і обговорюваною в ділових колах, СВБ поки що не знайшла адекватного відображення в думках, а звідси – і в публічних обговореннях науковців, широкої громадськості, громадянського суспільства в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Публікацій, присвячених СВБ, і багато, і мало. Оскільки СВБ тільки починає активно розроблятися науковцями, більшість

публікацій має скоріше науково-публіцистичний, “рекламний”, роз’яснювальний характер. Тим не менш, за результатами ґрунтовних досліджень починають з’являтися аналітичні доповіді, збірники наукових праць, монографії, в яких так чи інакше порушуються питання соціальної відповідальності бізнесу, проблеми взаємодії між владою, бізнесом та суспільством, особливо на регіональному рівні.

Актуальність та перспективність СВБ підтверджується тим, що різні її аспекти починають викладатися у вищих навчальних закладах в курсах менеджменту, бізнес-етики тощо. З’являються і відповідні вітчизняні підручники, перекладаються іноземні.

Проблема впровадження СВБ починає переходити в практичне річище: проводяться парламентські слухання, міжнародні конференції, видаються спеціальні журнали, проте всі ці приклади радше свідчать про те, що СВБ – це скоріше “річ у собі”, ніж актуальна суспільна проблема. Це дуже схоже на діяльність елітного клубу. Втілює принципи корпоративної соціальної відповідальності поки що невелика частина бізнесу, яка має вихід на міжнародних партнерів. Через це відбувається певне “насадження” західних стандартів ведення бізнесу. І хоча цей вплив західних стандартів є, можливо, одним із найбільш корисних впливів західної цивілізації, проте необхідно думати про те, як це буде “накладатися” на нашу культуру ведення бізнесу, на наш менталітет. Бо якщо навіть у таких демократичних, правових державах, як Німеччина, Франція, Велика Британія майже щороку виникають скандали, пов’язані з хабарництвом навколо СВБ, то що вже говорити про нашу країну, яка, за оцінками міжнародних експертів, є однією з найкорумпованіших у Європі. Тож поки що не зрозуміло, СВБ для наших компаній – вимушена необхідність чи усвідомлена потреба? Про цю незрозумілість, невизначеність свідчить і більшість публікацій. Достатньо навести їх назви: “Соціальна відповідальність бізнесу: чи готова до неї Україна?”, “Корпоративна соціальна відповідальність: не побічна діяльність, а складова частина бізнес-стратегії”, “Корпоративна культура –

данина моді або...”, “Корпоративна соціальна відповідальність чи вигода?” тощо.

Виходячи з цього, *метою* даної статті є спроба оцінки реального стану ставлення донеччан до проблем соціальної відповідальності бізнесу на основі аналізу емпіричних даних.

Виклад основного матеріалу. Тема соціальної відповідальності бізнесу – одна з найбільш обговорюваних у діловому світі. Пов’язано це з тим, що в теперішній час помітно зросла роль бізнесу в суспільному розвитку, підвищилися вимоги з боку держави та громадськості до його відкритості й прозорості. Сьогодні всебічно поширюється гасло, що соціальна відповідальність бізнесу – це політика, яка свідомо і цілеспрямовано обирається компанією для того, щоб не просто існувати (отримувати прибуток), а зробити свій позитивний внесок у розвиток сучасного суспільства. За одним із визначень, соціальна відповідальність компаній – це спосіб управління бізнес-процесами з метою забезпечення позитивного впливу на суспільство [5].

За версією Світової ради Компаній зі сталого розвитку, соціальна відповідальність компаній – це довгострокове зобов’язання компаній поводитися етично та сприяти економічному розвитку, одночасно поліпшуючи якість життя працівників та їхніх родин, громади й суспільства загалом. Згідно з проектом міжнародного керівництва із соціальної відповідальності ISO 26000 соціальна відповідальність бізнесу являє собою відповідальність організації за вплив своїх рішень та діяльності (а саме: продукцію і послуги) на суспільство і навколишнє середовище, що реалізується через прозору і етичну поведінку, відповідає сталому розвитку та добробуту суспільству, враховує очікування зацікавлених сторін, поширена в усій організації і не суперечить відповідному законодавству і міжнародним нормам поведінки.

Відповідно до Меморандуму про соціальну відповідальність бізнесу в Україні [6] під визначенням “соціальна відповідальність бізнесу” слід розуміти відповідальне ставлення будь-якої компанії до свого продукту або послуги,

споживачів, працівників, партнерів, активну соціальну позицію компанії, яка полягає у гармонійному співіснуванні, взаємодії та постійному діалозі із суспільством, участі у розв'язанні найгостріших соціальних проблем.

Таким чином, можна сказати, що соціальна відповідальність – це певний рівень добровільного реагування організації на соціальні проблеми.

Для конкретизації загальних контурів описаної проблеми нами було проведено розвідувальне дослідження*, що ставило на меті визначити, наскільки населення поінформоване про соціальну відповідальність і як вона (відповідальність) розуміється, ступінь поширеності соціального аудиту як механізму перевірки соціальної відповідальності та перспективи його подальшого застосування. Також був застосований вторинний аналіз даних інших досліджень соціальної відповідальності в Україні, в яких презентовані дані по м.Донецьку та Донецькій області**. Аналіз цих досліджень показав дещо різні і супе-

* Дослідження проведене у грудні 2009 р. кафедрою соціології управління Донецького державного університету управління. Усього опитано 420 мешканців м.Донецька. Вибірка багатоступенева, випадкова, репрезентативна за статтю та віком. Похибка не перевищує 5%.

** 1. Опитування “Соціальна відповідальність українського бізнесу” проведене в жовтні 2005 р. Українською маркетинговою групою для Офісу координатора системи ООН в Україні у шести найбільш індустріальних містах та відповідних областях України (Києві, Харкові, Львові, Дніпропетровську, Донецьку та Одесі). Усього опитано 1221 керівника найвищої ланки українських компаній методом особистого інтерв'ю. Вибірка багатоступенева, квотна. 2. Дослідження “Соціальна відповідальність в Україні: регіональний аспект” проведене у серпні–вересні 2008 р. Центром “Розвиток корпоративної соціальної відповідальності“ в рамках проекту “ISO 26000 – в регіони“, підтриманого Фондом “Східна Європа” та компаніями СКМ, РУСАЛ, ФОКСТРОТ, у 10 “пілотних” регіонах України, які презентують усі регіони країни: АР Крим, Донецьку, Дніпропетровську, Луганську, Львівську, Миколаївську, Кіровоградську, Запорізьку, Черкаську та Одеську області. Усього опитано 99 експертів.

3. Соціологічне опитування “Дослідження стану та перспектив розвитку малого бізнесу в м.Донецьку” проведене за ініціативи Регіонального фонду підтримки підприємництва в м.Донецьку в листопаді–грудні 2008 р. соціологічною лабораторією кафедри соціології управління Донецького державного університету управління за участю кафедри менеджменту організації Донбаської національної академії будівництва та архітектури. Методом анкетування опитано 296 підприємців м.Донецька. Вибірка багатоступенева, цілеспрямована, квотна.

Таблиця 1

Розуміння керівниками компаній складових понять соціальної відповідальності бізнесу*, 2005, N=1221 (%)

Варіанти відповідей	По Україні	Донецька область
Впровадження соціальних програм поліпшення умов праці для власного персоналу	65,5	49,4
Навчання/розвиток персоналу	63,2	40,6
Благодійна допомога	56,0	57,8
Застосування в політиці компанії принципів етичного та відповідального ставлення до споживачів	49,5	25,4
Участь у регіональних програмах розвитку	32,3	29,4
Реалізація екологічних програм	29,8	16,6
Політика дотримання прав акціонерів або/інвесторів	20,8	10,8
Відкрите надання інформації про діяльність компанії	18,7	5,2

* Сума перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати кілька варіантів відповіді.

речливі результати. Так, за даними Української маркетингової групи, представники донецьких компаній порівняно з іншими найменше обізнані про поняття “соціальна відповідальність бізнесу” (61,5 % проти 78,1 % в цілому по Україні) [1], проте за результатами Центру розвитку корпоративної соціальної відповідальності Донецька область лідирує за ступенем впровадження практик СВБ [3].

Наведемо ще деякі результати цих досліджень. Так, за даними дослідження “Соціальна відповідальність українського бізнесу”, яке було ініційоване Представництвом ООН [1], українські респонденти розуміють соціальну відповідальність так (табл. 1).

Як видно з таблиці 1, більшість представників донецьких компаній розуміє соціальну відповідальність насамперед як благодійну допомогу.

Дещо інші дані (в силу різного інструментарію) показують результати дослідження соціальної відповідальності

Таблиця 2

**Цінність малого бізнесу для м. Донецька
та його мешканців*, 2008, N=296 (%)**

Сплата податків	84,0
Надання необхідних товарів та послуг	43,2
Створення робочих місць, подолання безробіття	39,2
Забезпечення наявності справжньої конкуренції	24,7
Участь у благодійній діяльності	23,4
Сприяння навчанню персоналу	19,5
Турбота про дотримання екологічних норм	15,0
Грошові пожертви на розв'язання соціальних проблем	9,4
Залучення в місто інвесторів	5,2
Інше	0,9

* Сума перевищує 100 %, оскільки респондент міг обрати кілька варіантів відповіді.

Таблиця 3

**Розподіл відповідей респондентів на запитання
“Як Ви розумієте соціальну відповідальність бізнесу?”,
2009, N=420 (%)**

Як відповідальність бізнесу перед суспільством	35,7
Як відповідальність бізнесу перед державою	32,9
Як відповідальність бізнесу перед співробітниками	15,7
Важко відповісти	15,7

малого бізнесу м.Донецька [7, с. 22] (табл. 2). Як бачимо, для підприємців найбільш важливими є здебільшого прагматичні питання, ніж благодійна діяльність.

І, нарешті, результати нашого дослідження, які певним чином узагальнюють уявлення про соціальну відповідальність бізнесу, оскільки опитувалися безпосередньо не представники бізнес-структур, а все населення (табл. 3).

Першочерговість для донеччан відповідальності бізнесу перед суспільством та державою, а вже потім перед співробітниками можна пояснити поширеністю в даному регіоні

Таблиця 4

Розподіл відповідей респондентів на запитання
 “Яким чином, на Ваш погляд, бізнес повинен брати участь
 у вирішенні соціальних проблем?”, 2009, N=420 (%)

Фінансування організацій, які вирішують соціальні проблеми	22,9
Здійснення соціальних інвестицій через існуючі некомерційні організації	23,8
Здійснення спільних інвестицій з владою різних рівнів	14,3
Участь у створенні незалежних фондів та здійснення через них соціальних інвестицій	8,6
Важко відповісти	30,5

Таблиця 5

Розподіл відповідей респондентів на запитання
 “Чи існує на Вашому підприємстві практика
 застосування аудиту персоналу?”, 2009, N=420 (%)

Так	18,1
Ні	54,8
Важко відповісти	27,2

патерналістських стереотипів. Про це свідчать і дані, наведені в таблиці 4.

Одним із найбільш поширених механізмів перевірки соціальної відповідальності бізнесу є проведення соціального аудиту, а серед його різновидів – аудит персоналу. Тому було вирішено перевірити, наскільки поширеною в м. Донецьку є практика його застосування (табл. 5).

Надалі було з’ясовано, що в третині випадків аудит проводився незалежними аудиторами і майже дві третини – власними силами. Частка тих підприємств, де проводився аудит персоналу, майже не залежить від форми власності: 55% – державні, 45% – комерційні. Для нас це виявилось несподіванкою, адже ми очікували, що більша частина належатиме комерційним структурам, оскільки вважається, що саме вони частіше застосову-

ють інноваційні технології підбору та підготовки персоналу. Велика кількість державних підприємств, де мали місце випадки проведення аудиту персоналу, можливо, пояснюється наявністю в м.Донецьку значної частки великих державних підприємств, які здатні проводити аудит персоналу власними силами. Проте дане припущення потребує перевірки, оскільки більш глибокий аналіз засвідчив, що власними силами проводять аудит персоналу однаково часто як державні, так і комерційні структури, а до незалежних аудиторів вдвічі частіше звертаються саме державні організації.

В аналізі соціальної відповідальності бізнесу не менш важливими є соціальні чинники та наслідки інноваційного розвитку компаній і навколишнього середовища. Так, за даними дослідження українського бізнесу Представництвом ООН в Україні, у середньому 49,1% вітчизняних підприємств взагалі не відслідковують соціальні наслідки

Таблиця 6

Розподіл відповідей респондентів на запитання
“Які структури, на Ваш погляд, повинні бути соціально
відповідальними в першу чергу?”, 2009, N=420 (%)

Вищі органи державної влади	52,9
Медичні заклади (в т.ч. швидка допомога)	33,8
Великий бізнес	31,0
Органи місцевого самоврядування	21,4
Силові структури (армія, СБУ)	16,2
Малий та середній бізнес	12,4
Громадські організації	9,0
Освітні заклади	6,7
Громадянське суспільство	6,7
Усі структури повинні бути однаково відповідальними	27,6

* Сума перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати кілька варіантів відповіді.

інноваційного розвитку, час від часу це роблять 29,4% підприємств і лише 5,3% використовують для оцінки чіткі показники [1]. Причому, як правило, це показники впливу діяльності підприємства на навколишнє середовище.

СВБ узагалі неможливо розглядати відірвано від проблем соціальної відповідальності інших структур. Результати, наведені нижче, певним чином показують нам, наскільки важливими є для донеччан проблеми соціальної відповідальності бізнесу, влади та громадянського суспільства (табл. 6).

Як бачимо, майже 53% опитаних вважають, що соціально відповідальними насамперед повинні бути вищі органи державної влади, констатуючи в черговий раз високий рівень недовіри громадян України до державних інститутів влади. Друге місце медичних закладів у рейтингу очікувань соціальної відповідальності можна пояснити масовим психозом навколо так званого каліфорнійського грипу, високим на час опитування рівнем захворюваності та частими зверненнями громадян за медичною допомогою. Громадські організації, освітні заклади та громадянське суспільство займають найнижчі позиції в рейтингу очікувань донеччан щодо соціальної відповідальності.

У таблицях 7–8 наведені дані, які характеризують так званий рівень оптимізму донеччан щодо перспектив та конкретних механізмів подальшого розвитку соціальної відповідальності в регіоні. Тому можна з впевненістю сказати, що ці дані є обнадійливими.

Таблиця 7

Розподіл відповідей респондентів на “Чи може, на Ваш погляд, соціальна відповідальність стати ефективним інструментом взаємодії бізнесу, влади та громадянського суспільства?”, 2009, N=420 (%)

Так	43,8
Ні	17,1
Важко відповісти	39,1

Таблиця 8

**Розподіл відповідей респондентів на запитання
“Як Ви вважаєте, на яке законодавство необхідно
спиратися у вирішенні питань соціальної
відповідальності?”, 2009, N=420 (%)**

Спиратися тільки на національне законодавство	18,1
Керуватися тільки міжнародним законодавством	17,1
Спиратися як на національне, так і на міжнародне законодавство	64,8

Перш ніж зробити висновки, зазначимо, що різні методи проведення досліджень та різний інструментарій, хоча і надають певну інформацію про соціальну відповідальність, проте не дають змоги використати на всі сто відсотків евристичний потенціал цих досліджень (зіставити результати, прослідкувати тенденції тощо), що ще раз підтверджує необхідність проведення системних та комплексних досліджень у цій галузі.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Багато компаній сьогодні усвідомили, що успішно вести бізнес, функціонуючи в ізольованому просторі, неможливо. Тому інтеграція принципу соціальної відповідальності в стратегію розвитку бізнесу стає характерною рисою провідних національних і міжнародних компаній. Утім, одного бажання керівництва компаній бути на передових позиціях ефективного ведення бізнесу замало. Потрібна постійна і копітка робота по відстеженню наслідків процесу введення принципів соціальної відповідальності як у діяльність самих компаній, так і наслідків для населення регіону і суспільства в цілому. Потрібен чіткий зворотний зв'язок, знання і врахування суспільної думки.

Результати дослідження констатують поки що низький рівень довіри до влади та бізнесу, а звідси і бажання підвищити їх рівень соціальної відповідальності. Найближчим

часом планується проведення аудиту соціальної відповідальності низки компаній Донецького регіону для надання об'єктивної інформації не тільки керівництву цих компаній, а й керівництву міста та області, широкій громадськості про стан та перспективи впровадження соціальної відповідальності у регіоні.

Література

1. Соціальна відповідальність українського бізнесу [Електронний ресурс]. – Електрон. дан. (1 файл). – К., 2008. – 57 с. – Режим доступу: www.un.org.ua/files/SURVEY_UKR.pdf. – Назва з екрана.

2. Никитина Л.М. Факторы формирования корпоративной социальной ответственности с позиций требований времени и институциональной среды / Л.М. Никитина // Вестник ВГУ, Серия: экономика и управление. – 2008. – № 2. – С. 21–25.

3. Социальную ответственность лучше всего понимает бизнес и университеты, а наиболее активная – Донецкая область: результаты исследования [Электронный ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: // <http://csrjournal.com//1671-biznes-naibolee-zainteresovan-v-korporativnojj.html>

4. Губина Н.В. Социальная напряженность в монопрофильном городе : опыт социологического исследования : монография. – Казань : РИЦ “Школа”, 2007. – 396 с.

5. Воробей В. Корпоративна соціальна відповідальність чи вигода? / В. Воробей // Києво-Могилянська Бізнес Студія. – 2005. – №10. – С.12–18.

6. Гуменна О.В. Соціальна відповідальність бізнесу в контексті інноваційного розвитку економіки [Електронний ресурс]. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Nvamu/Ekon/2009_7/09gavdoe.pdf

7. Результаты мониторинга состояния и перспектив развития предприятий малого бизнеса в городе Донецке / под ред. О.К.Михеевой. – Донецк : ДонГУУ, 2008. – 57 с.

УДК 316.4.057

Я.Грищенко

ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ЕКСТРЕМІЗМУ

У сучасному світі екстремізм вважається значною загрозою і потребує детального вивчення. Пріоритетним завданням статті є соціологічне визначення поняття “екстремізм”, розгляд його особливостей та проявів. Головна увага зосереджена на підходах до існуючих дефініцій явища екстремізму та його головних рисах. Також розглядаються індикатори екстремістської діяльності та розробка цього питання в українському законодавстві.

Keywords: *extremism, social extremism, extremist's activity, terminology, legislation.*

Ключові слова: *екстремізм, соціальний екстремізм, екстремістська діяльність, термінологія, законодавство.*

Ключевые слова: *экстремизм, социальный экстремизм, экстремистская деятельность, терминология, законодательство.*

Виникнення екстремізму загалом пов’язується з діяльністю певних соціальних груп, суспільних організацій і політичних сил. Сам екстремізм є суспільно-політичним явищем, котре спрямоване на поширення власної ідеології насильницькими засобами як на суспільство, так і на політичну систему країни.

Існує думка, що екстремізм у своїх найяскравіших проявах неможливий у тоталітарних та авторитарних країнах, де проти інакомислячих індивідів, груп чи організацій застосовуються репресивні заходи, які не дозволяють здійснювати подібну діяльність. Будь-який прояв у ідеології – а екстремізм розглядається як схильність до крайніх поглядів та дій – вважається таким, що несе потенційну загрозу існуючому суспільному порядку і режиму, який, власне, контроль і забезпечує [1, с. 39].

На теренах Східної Європи про екстремізм почали згадувати в час, коли відбувалися докорінні зміни у соціальному, економічному і політичному житті країни, що підсилювалося невідповідністю законодавства викликам, які до того часу мали, скоріше, латентний і локалізований характер. Соціальна, політична, економічна, расова, національна нетерпимість, агресивні і деструктивні форми самовираження – це лише мала частина того, що найчастіше пов’язується з явищем екстремізму і загрожує не тільки соціальній системі, а й державності. Надто коли вона є багатонаціональною, а соціальна стратифікація починає набирати більш чітких рис [2, с. 20].

Пріоритетним завданням цієї статті є соціологічне визначення поняття “екстремізм”, його особливості та прояви.

У сучасному світі екстремізм вважається значною загрозою. До однієї з головних причин поширення екстремістських рухів можна віднести зміну устрою суспільства на всіх рівнях, яка викликана незавершеною модернізацією, і докорінну зміну тих відносин і зв’язків, які склалися протягом століть. Проблеми призводять до збільшення кількості безробітних, незадоволених життям людей, що лише підживлює процес поширення екстремістських ідей. У такі часи виникають та підсилюються організації та рухи, які сповідують подібну ідеологію.

Витоки екстремізму вкорінені у соціально-економічних кризах, різкому падінні життєвого рівня основної частини населення країни, деформації і кризи влади, бажання окремих соціальних груп прискорити втілення у життя висунутих ними ідей, розпаді існуючої системи цінностей, зростання почуття приниження національної гідності. Існує цілий комплекс суперечностей, який лежить в основі виникнення і розвитку екстремізму. До них відносять:

– суперечності соціального характеру. Зростання майнової нерівності; призупинення темпів формування середнього прошарку, який має забезпечувати соціальну стабільність; розширення кримінальних кіл за рахунок маргіналізованих та збіднілих індивідів; набуття конфліктними

ситуаціями виробничого, національного, етнічного, релігійного характеру особливого значення. Формування явищ, що характеризують соціальну напруженість: розбалансованість функціонування окремих сфер суспільного життя; зниження рівня життя населення; формування соціальних груп протистояння, однією з сторін якого виступає існуюча влада;

– суперечності економічного характеру. Економічні реформи не відповідають результатам очікувань окремих прошарків суспільства, занадто висока ціна трансформацій, яка виражається у падінні виробництва, зростаючому безробітті тощо.

Ці чинники живлять екстремізм. Екстремістські організації і рухи проводять свої акції часто поза законодавчими рамками. Екстремізм виступає проти існуючих державних, суспільних інститутів і структур, намагаючись підірвати їх стабільність, максимально змінити або ж знищити їх задля своїх власних цілей, нерідко і за допомогою силових методів. Загалом, екстремізму не характерні компроміси, переговори та домовленості [3, с. 66].

За часів СРСР тема екстремізму не порушувалася і тільки починала набирати актуальності в країнах Заходу. На пострадянському просторі про проблему екстремізму заговорили у середині 1990-х років.

Головними відмінностями екстремізму в країнах СНД від західних демократій, як десять років тому, так і тепер, можна назвати 1) високу швидкість поширення; 2) великий масштаб; 3) відсутність ефективних методів протидії [2, с. 19]. Усі вони зумовлені не стільки стихійною демократизацією суспільства і економіки, скільки відсутністю усвідомлення наслідків, до яких може призвести поширення подібної ідеології. Також поширене сприйняття екстремізму як проблеми відповідних органів влади (адміністративних і силових структур), а не як чинника, котрий за своєю суттю може створювати загрозу і стабільності існування соціальних інститутів, завдяки яким функціонує суспільство, і безпеці країни в цілому.

Для більш повного усвідомлення особливостей екстремізму необхідно звернутися до опитувань, які почали проводитися у Росії з 1998 р. Фондом “Общественное мнение”. В опитувальнику було поставлене запитання “Які з проявів екстремізму ви вважаєте найбільш небезпечними?” і надано перелік із дванадцяти варіантів відповідей, серед яких респондентам необхідно було обрати три. З-поміж індикаторів екстремізму було названо: захоплення заручників задля досягнення політичних цілей; політичні вбивства, фізичні розправи; акції протесту із застосуванням насильства, підпали, вибухи, вуличні безлади; приниження, образи, погрози у бік людей іншої національності чи віросповідання; пропаганда фашизму, включаючи використання фашистської символіки, одягу, вітань; паплюження пам’ятників, храмів, могил; проголошення переважних прав однієї нації та релігії над іншою; заклики до насильницького усунення президента та уряду; залякування, переслідування політичних опонентів; заклики до заборони існуючих партій та рухів; заклики до ліквідації свободи друку; інші крайні форми вираження ідеологічних поглядів [4].

Загалом згідно з результатами опитувань поняття екстремізму асоціюється найчастіше з такими характеристиками, як жорстокість, агресія, тероризм, бандитизм, націоналізм, антидержавна діяльність, захоплення влади тощо [4]. Звісно, цей перелік не претендує на виключність і повноту (більше того, за останнє десятиліття він поповнився іншими складовими), але дає змогу скласти більш повне уявлення про широту терміна. На сьогодні він поповнився й такими характеристиками: це відповідні заклики, акти громадянської непокори, прямі терористичні акти, силові захоплення будівель тощо. Вивчення екстремізму та його суті потрібне для кращого розуміння самого явища і тих загроз, які воно несе. Для цього необхідне чітке визначення поняття не тільки у соціології, а й у інших науках. Існує чимало міркувань з цього приводу. Згідно з першою точкою зору екстремізм є радикальним способом заперечення

суспільних норм. У другій йдеться про те, що екстремізм являє собою звернення до крайніх поглядів та засобів. Також під явищем екстремізму часто розуміється діяльність, спрямована на поширення ідей та положень щодо встановлення єдиної ідеології в суспільстві та поділу індивідів за майновими, релігійними ознаками тощо.

Під екстремізмом можна розуміти і будь-яку форму екстремальної соціальної поведінки. Вона може проявлятися від побутового рівня до суспільного. До поняття екстремізму можна відносити як цільові дії (наприклад, захоплення робітниками кабінету керівника задля погашення заборгованості із заробітної плати), так і спонтанні дії психічно нездорових індивідів. Можна з впевненістю стверджувати, що екстремізм – багатовимірне соціальне явище, яке проявляється у різноманітних формах і породжене нестабільністю соціальних, національних, етнічних, економічних, політичних, расових, релігійних загострень [2, с. 21].

Один із російських дослідників цього явища А.Піджаков зауважує, що сама ідеологія екстремізму абсолютно виключає будь-яке інакомислення, жорстко затверджує власну систему ідеологічних, політичних та релігійних поглядів. Доведена до абсолютизму ідеологізація екстремістських дій може призвести до створення особливого типу індивіда, який здатен втрачати контроль над власною поведінкою, без будь-яких пересторог готового на порушення суспільних норм. Для екстремізму характерне існування “духовного наставника” та його вірних послідовників і силове вирішення виникаючих конфліктів; а в ідеологічній площині – створення “образу ворога” на протидію якому мають бути кинуті всі можливі ресурси [5, с. 235]. За наявності вже згаданих суперечностей екстремізм стає максимально привабливим для окремих індивідів та соціальних груп тому, що “обіцяє” швидке усунення існуючих труднощів, здійснення гарантованого порядку та соціальне забезпечення, використовуючи задля досягнення цього жорстку систему власних ідеологічних цінностей.

Л.Уїлкоккс, американський політолог, присвятив кілька своїх робіт розгляду явища екстремізму у Сполучених Штатах. У них було сформульовано двадцять одну рису екстремізму, але я зосереджу увагу лише на ключових. Екстремізму властиві:

- максимально критичне ставлення до певного об'єкта, але не до себе;
- абсолютизація окремих явищ, чіткий їх поділ на добро і зло, відсутність будь-якої поміркованості;
- претендування на правильність лише конкретної ідеології;
- перевага за певними ознаками;
- бажання досягти безпеки і зменшити ті ризики для себе, які існують на даний момент;
- внутрішній конформізм.

Екстремізм є головною суттю ідеології, визначальною характеристикою радикально налаштованих індивідів, соціальних груп, суспільних організацій, течій тощо. Ними можуть бути будь-які організації, які виступають за знищення існуючого соціального порядку шляхом зміни існуючої державної влади у країні. До суб'єктів екстремістської діяльності потрібно також віднести і ті, ідеологія яких базується на принципах соціальної, національної, релігійної чи етнічної винятковості і переваги; на визнанні за певною групою особливої місії і права на зміну існуючого і створення нового порядку; на запереченні значення і цінності інших соціальних груп; на розпалюванні ворожнечі у суспільстві за національною ознакою. Дуже часто націоналізм небезпечно зближується з расизмом, що призводить до гострих міжіндивідуальних та міжгрупових конфліктів усередині суспільства та навіть за його межами.

Головна відмінність екстремізму від близьких за значенням понять полягає в тому, що він характеризує специфічний, надзвичайний тип або спосіб соціальної дії і містить у собі такі складові, як ціль, ідеологія, мотивація, засоби і способи дії. Екстремізмом можна називати лише такі дії, які базуються на екстремістській ідеології, тобто мотивовану екстремістською ідеологією діяльність.

До зазначеного можна віднести й суспільні, ідеологічні, релігійні рухи, які декларують звернення до початкових традиційних ідей, принципів, учень і закликають до неприйняття внутрішньої та зовнішньої політики держави, повернення до початкових джерел будь-якими засобами, у тому числі й насильницькими. Існують і інші рухи, які сповідують політику крайніх засобів і способів досягнення поставлених цілей. Різняться вони лише своїми цілями і завданнями, не обмежуючи своєю діяльністю донесення до суспільства положень своїх програм. Окрім цього, вони застосовують насильницькі й інші види протиправних дій, які спрямовані на дестабілізацію і руйнування соціальних структур і інститутів. Можна стверджувати, що екстремізм охоплює усі рухи і течії, які задля досягнення власних цілей та поглядів радикального характеру застосовують чи готові до застосування силових методів. Наприклад, тероризм можна вважати “знаряддям” екстремізму в досягненні цілей.

Дотримуючись позиції щодо екстремізму як звернення до крайніх поглядів та дій, потрібно розуміти, що подібне тлумачення даного поняття має надзвичайно широкий характер. Логічно, що при цьому можуть виникати і деякі інші запитання. Наприклад, як розуміти “крайні погляди”, у чому вони знаходять своє вираження і як їх правильно оцінювати? Подібне формулювання приводить до актуального для соціології питання: коли, як і базуючись на яких об’єктивних ознаках можна визначити конкретну дію як екстремізм? А також, чи можна вважати екстремізмом крайню точку зору на певну проблему?

Як приклад, візьмемо будь-яке різке висловлювання окремого індивіда під час розмови із співбесідником – чи можна класифікувати його як екстремізм? З позиції наведеного визначення – так. Але тоді виникає абсурдна ситуація, тому що в такому випадку кожна людина є екстремістом. Така постановка проблеми викликає інше запитання: яка дія є екстремізмом? Найреальніше, що суть екстремізм-

му не тільки у поширенні крайніх поглядів, а й у супроводі їх насильницькими діями. Під такими діями можна розуміти діяльність індивідів, соціальних груп і організацій, спрямовану на насильницьку зміну існуючого соціального порядку, організацію збройних формувань, підбурювання до національної, расової чи релігійної ворожнечі, а також публічні заклики до протиправних дій. Але і в такому випадку цим можна не охопити поняття екстремізм. До нього було б правомірно відносити і такі дії, як убивства, обмеження прав і свобод громадян, захоплення заручників, масові безпорядки, акти вандалізму, збройне повстання, диверсію, посягання на життя індивіда, геноцид тощо.

Екстремізм за своєю суттю передбачає сукупність ознак, серед яких можна було б виокремити діяльність громадських чи інших видів організацій, посадових осіб або індивідів, яка виражається у крайніх поглядах на існуючі проблеми і супроводжується діями протизаконного характеру, спрямованими на її задоволення та вирішення. Йдеться про те, що було б неправильно говорити про те, що суть екстремізму вичерпується лише крайніми проявами. Окрім цього, існує доволі тісний зв'язок з діями насильницького характеру, які знаходять свій прояв у жорстких та агресивних формах.

Якщо говорити не з соціологічної, а з правничої позиції, то фактично під поняття екстремізму можна підвести діяльність будь-якого суб'єкта. Саме тому важливим завданням щодо чіткого визначення і окреслення поняття екстремізму є недопущення ситуації, коли тлумачення цього явища дає змогу боротися не стільки зі справжніми екстремістами, скільки з інакодумцями.

Неоднозначне визначення екстремізму та його оцінка, відсутність єдиного погляду на його прояви можуть призвести і до більш серйозних наслідків – навіть до втрати державності. Розвиток суспільства і держави демократичним шляхом неодмінно супроводжуватиметься появою суб'єктів, діяльність яких з часом виходить за межі су-

спільних норм, зокрема правового поля. Зважаючи на те, що екстремізм є складним явищем, йому притаманні ознаки, які полягають у створенні певної громадської організації, групи чи руху задля боротьби з існуючим соціальним порядком або державним устроєм; діяльності суб'єктів, спрямованої на поширення власних ідей, доктрин, вчень, які містять крайні погляди і суперечать існуючим соціальним нормам та законодавству; ідеології, що супроводжується застосуванням насильства чи інших засобів, які порушують встановлені на законодавчому рівні заборони.

Існує необхідність запропонувати більш повне визначення екстремізму. Екстремізм – це діяльність суб'єктів, яка базується на прихильності до крайніх поглядів і супроводжується публічними насильницькими діями, спрямованими на заперечення існуючого соціального та конституційного порядку [2, с. 21]. Розглядаючи головних суб'єктів екстремістської діяльності, важливо вміти абстрагуватися від індивідуального рівня і перевести головну увагу на рівень суспільний. До них можна віднести групи, рухи, партії, течії; націоналістичні, расистські, фашистські, релігійні об'єднання; соціальні, політичні та економічні бази; зовнішні та внутрішні багаторівневі зв'язки; джерела ідеологічного та матеріального підживлення; третіх осіб, котрі виявляють підтримку цього напрямку.

В українському законодавстві також існує визначення поняття екстремізму. Буде зайвим говорити, що саме законодавство регулює життєдіяльність конкретного суспільства, встановлюючи правові норми, які підтримують або ж принаймні не заперечують норми соціальні.

Звернення до явища екстремізму в Україні на державному рівні відбулося у 1994 р. Саме тоді було підписане розпорядження Президента України, що мало назву “Про заходи щодо проведення Міжнародного конгресу “За світ без екстремізму і фашизму”. Цей захід зумовлювався необхідністю об'єднання зусиль народів для відвернення

пропаганди фашизму, екстремізму та великодержавного шовінізму.

Починаючи з 2000 р., на рівні країн-учасниць СНД були ухвалені сім міждержавних документів “Про програму співробітництва держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав у боротьбі з тероризмом та іншими насильницькими проявами екстремізму”.

Щодо внутрішнього законодавства, то лише у 2002 р. була зроблена (пізніше – відхилена) спроба ухвалення Закону України “Про протидію політичному екстремізму”. Передусім потрібно звернутися до дефініції поняття політичного екстремізму. Це заслуговує окремої уваги, адже перед нами фактично перша спроба на державному рівні окреслити межі одного з видів екстремізму – політичного. Отже, “політичний екстремізм – це діяльність об’єднань громадян, інших організацій, посадових осіб і громадян, спрямована на насильницьку зміну конституційного ладу України, насильницьке захоплення влади або насильницьке утримання влади, порушення суверенітету і територіальної цілісності України, організацію незаконних збройних формувань, розпалювання міжетнічної, расової або релігійної ворожнечі, а також публічні заклики до вчинення в політичних цілях протиправних діянь” [4].

Значно більш актуальним і детальним став законопроект “Про протидію екстремізму”, внесений на розгляд Верховної Ради України два роки тому. Не можна оминати запропоновані автором проекту народним депутатом О.Антіповим визначення поняття екстремізму. В законопроекті пропрацьовано основні поняття і зроблена спроба окреслити межі, в яких існує і діє екстремізм.

Отже, екстремізм (екстремістська діяльність) – це:

1) діяльність суспільних і релігійних об’єднань або інших організацій, або засобів масової інформації, або фізичних осіб по плануванню, організації, підготовці та здійсненню дій, спрямованих на насильницьку зміну засад конституційного ладу й порушення цілісності держави; підрив

безпеки держави; захоплення влади або присвоєння владних повноважень; створення незаконних збройних формувань; здійснення терористичної діяльності; розпалення расової, національної або релігійної ворожнечі, а також соціальної ворожнечі, пов'язаної з насильством або закликами до насильства; приниження національної гідності; здійснення масового безладу, хуліганських дій і актів вандалізму за мотивами ідеологічної, політичної, расової, національної або релігійної ненависті або ворожнечі, відповідно за мотивами ненависті або ворожнечі стосовно будь-якої соціальної групи; пропаганда винятковості, переваги або неповноцінності громадян за ознакою їх соціальної, расової, національної, релігійної або мовної належності;

2) пропаганда й публічне демонстрування нацистської атрибутики, символіки чи атрибутики та символіки, подібної до неї;

3) публічні заклики до здійснення зазначеної діяльності або дій;

4) фінансування зазначеної діяльності, інше сприяння її здійсненню або здійснення зазначених дій, у тому числі шляхом надання для здійснення зазначеної діяльності фінансових засобів, нерухомості, навчальної, поліграфічної й матеріально-технічної бази, телефонного, факсимільного та інших видів зв'язку, інформаційних послуг, інших матеріально-технічних засобів [6].

Екстремістська організація визначається як “суспільне або релігійне об'єднання або інша організація, яка здійснює екстремістську діяльність”, а екстремістські матеріали – “призначені для оприлюднення документи, інформація на інших носіях, що закликають до здійснення екстремістської діяльності чи обґрунтовують або виправдовують необхідність здійснення такої діяльності, у тому числі національну чи расову перевагу, або практику здійснення військових та інших злочинів, спрямованих на повне або часткове знищення будь-якої етнічної, соціальної, расової, національної, релігійної групи” [6].

Стосовно такого визначення терміна “екстремізм” слід зазначити, що у ньому з поля зору випущена така характеристика екстремізму, як схильність до крайніх, радикальних поглядів. Водночас визначення поняття зводиться лише до дій, спрямованих на насильницьку зміну конституційного ладу, порушення територіальної цілісності держави, громадської безпеки та низки інших дій насильницького характеру. Так чи інакше таке досить розгорнуте визначення екстремізму мало б містити більш повний перелік особливостей, які пов’язані з проявами екстремізму.

Отже, є потреба звернути більш прискіпливу увагу на проблему екстремізму щодо українських реалій.

Література

1. Ещенко С. Экстремизм: понятие и причины распространения / С. Ещенко // Общество и право. – 2008. – № 3. – С. 37–39.
2. Истомин А., Лопаткин Д. К вопросу об экстремизме / А.Истомин, Д.Лопаткин // Современное право. – 2005. – № 7. – С. 19–24.
3. Ещенко С. Экстремизм: понятие и причины распространения / С. Ещенко // Общество и право. – 2008. – № 3. – С. 37–39.
4. Проект Закону України “Про протидію політичному екстремізму” від 4 червня 2002 року / О.М.Волков [та інші] // Комітет Верховної Ради України з питань правової політики.
5. Пиджаков А. Борьба с политическим экстремизмом и терроризмом: Проблемы изучения / А.Пиджаков // Правоведение. – 2003. – № 3 (248). – С. 234–244.
6. Проект Закону України “Про протидію екстремізму” від 10 липня 2007 року / О.М.Антіпов [та інші] // Комітет Верховної Ради з питань національної безпеки і оборони.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

УДК 316.647.82

О.Злобіна,
доктор соціологічних наук

КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ: НА ПЕРЕТИНІ ЯВНИХ ТА ЛАТЕНТНИХ СКЛАДОВИХ

Стаття присвячена аналізу даних емпіричного дослідження потенціалу конфліктності ситуації взаємодії ув'язнених і персоналу в установах пенітенціарної системи України. Досліджуються об'єктивні та суб'єктивні чинники, які беруть участь у її формуванні, з'ясовується специфіка конфлікту інтересів сторін, представленого як у явній, так і у латентній формі.

Keywords: *conflict, interests, subjects of co-operation, objective and human factors of conflict.*

Ключові слова: *конфлікт, інтереси, суб'єкти взаємодії, об'єктивні та суб'єктивні чинники конфлікту.*

Ключевые слова: *Конфликт, интересы, субъекты взаимодействия, объективные и субъективные факторы конфликта.*

Дослідження процесу соціальних взаємодій з погляду конфліктологічного підходу має в соціології потужну традицію. Від часів К.Маркса, Г.Зіммеля, П.Сорокіна до сучасних праць Р.Дарендорфа тема боротьби між суб'єктами різного рівня (групами та індивідами) залишається невід'ємною складовою соціологічного дискурсу. Попри очевидність самого факту конфліктності взаємодій, його концептуалізація триває в соціології й дотепер. До загальноновизна-

них теоретичних засад сучасної соціології конфлікту слід віднести насамперед тези щодо об'єктивних (депривація потреб, нерівність доступу до ресурсів задоволення), та суб'єктивних (суперечності цілей та інтересів сторін) умов виникнення конфліктів. Крім того, загальноприйнятим є визнання процесів опосередкування зв'язку між наявністю умов конфлікту і виникненням реальних протистоянь (усвідомлення протилежності інтересів та відповідна мотивація поведінки). Відповідно виділяються статичний (аналіз суб'єктів конфлікту та відносини між ними) та динамічний (дослідження інтересів сторін як спонукальних сил поведінки) зрізи дослідження.

Водночас на рівні масштабних узагальнень складно прописати реальну складність дійсних конфліктних ситуацій, у яких поєднуються різноманітні суб'єктивні та об'єктивні суперечності. Зокрема, в сучасній українській соціології досить багато написано про об'єктивні умови виникнення конфліктів, спричинені ситуацією системної суспільної кризи, проте бракує досліджень, присвячених з'ясуванню суб'єктивних умов конфліктних ситуацій. Конфлікти інтересів різних суб'єктів взаємодії скоріше констатуються, а не досліджуються. Виходячи з цього завдання, наше дослідження полягало в тому, щоб на прикладі конфліктної (потенційно і реально) ситуації дослідити конфігурацію тих суб'єктивних чинників, які беруть участь у її формуванні.

Емпіричною базою слугували результати опитування*, отримані в ході реалізації проекту "Кримінально-виконавча служба України. Проблеми створення системи національних превентивних механізмів попередження катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання. Роль громад-

* Опитування здійснювалося у жовтні—листопаді 2009 р. Опитано 839 засуджених (вибірка репрезентує склад засуджених, що відбувають покарання у закладах Дніпропетровської, Донецької, Київської, Харківської та Запорізької областей) та 210 осіб з числа персоналу, що забезпечує охорону, нагляд та безпеку в тих самих установах.

ського моніторингу (2009 рік)”, здійсненого Міжнародним товариством прав людини – Українська секція та громадською організацією Євроклуб “Право і Захист” у співпраці з Державним департаментом України з питань виконання покарань.

Автори проекту прагнули з’ясувати, де, чому саме, за яких конкретних обставин можуть скластися конфліктні ситуації, непорозуміння між засудженим та адміністрацією (об’єктивні умови виникнення конфліктів), а також що саме може зіграти роль фактора (обставин), які сприйматимуться як приниження людської гідності (суб’єктивні умови конфліктних ситуацій).

Перш ніж перейти до аналізу отриманих даних, зробимо деякі уточнення стосовно суб’єктів взаємодії (в’язні та персонал). У контексті досліджуваної проблеми інтереси ув’язнених полягають у тому, щоб мінімізувати вплив негативних чинників, які погіршують умови їх перебування у місцях позбавлення волі. Згідно з Мінімальними стандартними правилами поведіння з в’язнями, рекомендованими ООН до виконання усіма державами-учасницями, “режим, прийнятий у закладі, повинен прагнути зводити до мінімуму відмінності між життям у в’язниці і життям на свободі, що вбиває у в’язня почуття відповідальності та усвідомлення людської гідності” [1]. Своєю чергою персонал спрямовує свою діяльність, спираючись на Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, де про необхідність поводитися ввічливо та не припускатися дій, що принижують гідність, згадується лише стосовно сторонніх осіб, які отримують допуск для відвідування установ виконання покарань [2]. Отже, конфлікт інтересів сторін закладений вже суперечливістю існуючих нормативних систем, до яких вони можуть апелювати.

Проведене опитування дало можливість з’ясувати, чи є відмінності у баченні тих самих проблем з боку представників адміністрації та засуджених, і який характер мають ці відмінності. Розглянемо спочатку оцінку самої можливості виникнення конфліктів у різних сферах (табл. 1).

Таблиця 1

**Порівняльна оцінка засудженими та персоналом
можливостей виникнення конфліктів
у різних ситуаціях взаємодії (% до тих, хто відповів)**

<i>Вважають можливим виникнення конфліктних ситуацій...</i>	<i>Засуджені</i>	<i>Персонал</i>
При оформленні засуджених до УВП	42,1	39,2
При розподілі засуджених по установах	32,5	35,4
При розміщенні засуджених по спальних приміщеннях установи	34,3	41,1
При забезпеченні порядку та чистоти на території і в приміщеннях установи	29,4	46,4
При організації контактів засуджених з зовнішнім світом	30,3	28,3
При наданні можливості сповідувати свою релігію, відвідувати релігійні служби або зібрання тощо	16,7	16,9

Як бачимо, рівень конфліктогенності різних ситуацій оцінюється загалом обома потенційними учасниками конфліктів подібно. Насамперед зауважимо, що жодна з наведених у анкеті ситуацій не розглядається як конфліктна більшістю опитаних в обох групах. Найменш проблемним виявилось бачення і засудженими, і адміністрацією ситуації із свободою совісті та релігії в УВП, як написав один із співробітників, “можливі хіба що провокації, але це теоретично”. Найбільш проблемною, насамперед з погляду персоналу, є ситуація з забезпеченням порядку та чистоти на території і в приміщеннях установи. Серед причин виникнення конфліктів у цій сфері працівники колоній називають низький рівень соціального виховання засуджених, їх небажання добровільно працювати та необхідність виконання робіт по благоустрою цілодобово. Крім того, досить часто представники адміністрації називають як можливе джерело конфліктів ситуацію розміщення засуджених по спальних приміщеннях установи. Джерело конфлікту тут також досить очевидне: персонал вважає, що розміщення засуджених на спальних

місцях є прерогативою начальника відділення, засуджені воліли б, щоб адміністрація в цей процес не втручалася взагалі.

І персонал, і засуджені приблизно однаково оцінюють можливість виникнення конфліктів у ситуаціях оформлення засуджених до УВП, їхнього розподілу по установах та організації контактів засуджених із зовнішнім світом. При цьому до певної міри існує навіть згода щодо причин можливих конфліктів. Зокрема засуджені, розглядаючи конфлікти, що виникають при оформленні, називають проблеми з їх особистим майном, яке не пропускають через заборони, а представники адміністрації вказують, що діють згідно з ПВР, розробленими у 2003 р., “а особисті речі засуджених, які дозволені в МПВ, в основному засоби особистої гігієни, з кожним роком з’являються нові, про що не вказано в ПВР”. Отже, способи вирішення такого роду конфліктів або у перегляді правил, або у іншому підході до забезпечення засуджених загалом. Як написав один із співробітників, “держава повинна забезпечувати всім необхідним майном засуджених, які прибувають до установи”.

Таблиця 2

Порівняльна оцінка засудженими та персоналом побутових умов, харчування, медичного обслуговування в установах (% до тих, хто відповів)

<i>Вважають задовільними...</i>	<i>Засуджені</i>	<i>Персонал</i>
Організацію роботи в установі ларька для купівлі товарів для особистого користування	51,9	88,0
Організацію надання медичних послуг	54,9	91,3
Організацію санітарно-гігієнічних заходів в установі	62,2	92,7
Забезпечення в установі одягом та постільними речами	63,3	86,1
Організацію харчування в установі	65,8	97,0
Умови нічного відпочинку в установі	70,9	94,6
Умови перебування у приміщеннях для проведення культурно-масових заходів в установі	73,9	95,1

Проте слід зазначити, що, на думку персоналу, головним джерелом конфліктів є не об'єктивні, а суб'єктивні чинники. Принаймні, оцінка умов перебування в установах представниками адміністрації має переважно суто позитивний характер і помітно відрізняється від такої ж оцінки, даної засудженими. Розглянемо спочатку оцінку рівня задоволення найперших життєвих потреб (табл. 2).

Як бачимо, різниця в оцінках має разючий характер. Якщо засуджені задоволені різними умовами по-різному, причому частка задоволених коливається від половини до 75% опитаних, то персонал демонструє практично одностайну (на рівні 90% і вище) упевненість, що в установах створені задовільні умови. Інколи, правда, в анкетах уточнюється, що умови ці “задовільні порівняно з минулим” або можуть вважатися “задовільними для умов сьогодення”, бо “маємо те, що маємо”. У відповідях працівників колоній на відкриті запитання щодо побутових умов зафіксовано загалом лише три критичні зауваження: два стосовно забезпечення установ одягом та постільними речами (“держава не забезпечує”, “забезпечення відсутнє”) і одне щодо надання медичних послуг (“не забезпечені в повному обсязі”). Пропозиція ж щодо поліпшення умов узагалі лише одна – “збільшити асортимент” ларька в установі.

Натомість значно більше міркувань щодо змін у іншому напрямі. Зокрема, читаємо, що їжа засуджених “забагато калорійна”, їх годують не лише “краще, ніж офіцерів у Білоцерківському училищі”, а й узагалі вони харчуються “краще, ніж громадяни України, які працюють і то не можуть собі матеріально дозволити так харчуватися”. Приблизно така ж картина і щодо оцінки медичних послуг. У анкетах персоналу читаємо, що “в міській лікарні №4 ставлення до людей набагато гірше”, “в установі для засуджених все безоплатно”, організація медичної допомоги є “відмінною, краще, ніж громадяни платять”. Очевидно, що такі порівняння логічно ведуть до коментарів, у яких стверджується, що в засуджених “забагато умов”, у ларьку “завеликий асортимент” тощо.

Таблиця 3

**Порівняльна оцінка засудженими та персоналом
організації різних видів діяльності та контактів
із зовнішнім світом (% до тих, хто відповів)**

<i>Вважають задовільними...</i>	<i>Засуджені</i>	<i>Персонал</i>
Організацію трудової діяльності в установі	58,3	84,6
Організацію фізичної культури та дозвілля в установі	66,8	94,1
Організацію контактів з зовнішнім світом в установі	78,5	97,0
Забезпечення засуджених в установі зовнішньою інформацією	80,9	97,0
Організацію навчального процесу в установі	87,1	97,5

Аналогічно оцінюються й інші сфери життєдіяльності – праця, навчання, дозвілля тощо (*табл. 3*).

Єдина сфера, де персонал хоча б до деякої міри поділяє незадоволеність засуджених, стосується організації трудової діяльності в установі. Серед коментарів співробітників установ зустрічаємо констатацію того, що ця організація “потребує поліпшення”, що “потрібно всіх засуджених забезпечити роботою”, “необхідно введення держзамовлення на виготовлення певних видів продукції”, “державна підтримка виробництва в установі”. В одній з анкет знаходимо оцінку ситуації, яка значною мірою відбиває позицію, що її часто висловлюють засуджені: “організація трудової діяльності задовільна, але оплата праці засуджених характеризується низьким рівнем”. Водночас зустрічається і неявна підтримка примусовості праці: “8-годинний робочий день, щоб на себе заробляли, а не були тягарем для суспільства” чи взагалі: “праця на благо держави, тобто безплатно”.

Щодо організації навчального процесу, то вона також оцінюється позитивно скоріше не сама по собі, а в порівнянні: “такої відмінної організації немає серед нормальних людей”. Відповідно зустрічаємо в коментарях думку, що умови для засуджених слід не поліпшувати, а погіршувати.

ти – “освіту вони мають отримувати тільки платно, а не за рахунок держави, якій вони і так завдали проблем”.

Забезпечення засуджених в установі зовнішньою інформацією та організацію контактів з зовнішнім світом назвали задовільними по 97% працівників установ. Тому не дивно, коли, оцінюючи можливість виникнення конфліктів у цій сфері, один з представників адміністрації написав, що причина – у самих засуджених, які “завжди незадоволені, професійні скаржники”. Вже не вперше бачимо, що незадоволеність працівників та засуджених має різну природу. Засуджені розглядають обмеження як порушення їхніх прав, а персонал – як справедливе покарання. Тому засудженим не може бути краще, ніж “нормальним людям”, відповідно “нормальні умови” розглядаються співробітниками як занадто гарні, що відбито в коментарях: “забагато володіють інформацією”, а отже, слід “здійснити обмеження”.

Таблиця 4

Порівняльна оцінка засудженими та персоналом діяльності адміністрації щодо забезпечення підтримки порядку в установі (% до тих, хто відповів)

<i>Вважають задовільними...</i>	<i>Засуджені</i>	<i>Персонал</i>
Організацію обшуків в установі	59,6	93,1
Процедуру накладання стягнень за поведінку засуджених, яка загрожує внутрішньому розпорядку режиму або безпеці в установі	62,1	92,3
Процедуру реагування адміністрації, інших компетентних інстанцій на прохання та скарги засуджених	65,8	96,0
Реалізацію стягнень за поведінку засуджених, яка загрожує внутрішньому розпорядку режиму або безпеці в установі	65,5	94,4
Організацію правової допомоги в установі	66,5	96,5
Організація адміністрацією своєчасного повідомлення родичів про стан засуджених	66,8	94,5
Процедуру подання прохань та скарг до адміністрації	69,9	96,5

Нарешті, останній блок відповідей на запитання дає можливість порівняти оцінку дій адміністрації щодо забезпечення виконання засудженими ПВР як самими засудженими, так і персоналом (*табл. 4*).

Знову ж дії адміністрації виглядають з погляду персоналу чи не бездоганними, але дещо критичніше оцінюються засудженими. Насамперед йдеться про організацію обшуків, якою найбільше незадоволені засуджені. В анкетах персоналу було щодо цього єдине критичне зауваження, автор якого написав, що ця процедура “не відповідає ПВР, спробуйте бути присутнім під час проведення хоча б одного повного обшуку”, правда, не вказавши, про які саме порушення йдеться. Водночас 93% вважають ситуацію задовільною, а дехто пропонує навіть “посилити обшукову роботу”.

Коментуючи наведені відповіді на запитання щодо процедури накладання стягнень та їх реалізації, представники персоналу установ наголошували переважно на необхідності “посилення” покарань: “тільки жорсткі методи покарання, але об’єктивно”; процедура накладання стягнень “занадто м’яка”; слід повернути “ПКТ (приміщення камерного типу) – 6 місяців, а може й більше терміну”; “збільшити перебування в ДІЗО (дисциплінарний ізолятор)-ПКТ утричі”; “у ДІЗО ПКТ слід повернути строк покарання 6 місяців, а можливо, й більше”.

Оцінюючи випадки застосування сили щодо засуджених в установі, 97,6% опитаного персоналу зауважили, що вони є такими, що відповідають законодавству. Водночас серед засуджених так вважали лише 62,5%. Причому в коментарях персоналу зустрічаємося з полярними висловлюваннями від “в установах сила не застосовується” до “мало застосовують”, від “сила може бути застосована у виключних ситуаціях” до “посилити силовий вплив на засуджених”. Поштовхом для застосування сили один з співробітників вважає те, що “засуджені поводяться зухвало тільки тому, що демократія надала багато вольностей”.

Аналогічно оцінюються і заходи стримування щодо засуджених. Такими, що відповідають законодавству,

вважають їх 98,3% персоналу і 65,7% засуджених. Характерним є коментар одного з працівників установи щодо заходів стримування, серед яких називалися і ті, що застосовуються для запобігання заподіяння нанесенню ув'язненим травм самому собі. Він написав: “На волі нормальних людей від самогубства ніхто не стримує”.

У цьому контексті очевидною є неузгодженість відповідей персоналу та засуджених на запитання щодо надання правової допомоги, оцінки ними процедури подання прохань та скарг та реагування на них адміністрацією. Маємо в анкетах співробітників єдине зауваження персоналу щодо надання правової допомоги – “інколи виникають проблеми через небажання інших органів та організації співпраці з УВП”. Водночас маємо і вже типові запитання: “Чи всі нормальні люди можуть безперешкодно звернутися за кваліфікованою правовою допомогою так, як “зеки”? Загалом усі коментарі з цих питань вказують на необхідність підсилення “суворості” у ставленні до засуджених (“скарги нехай подають жертви злочинів”; “взагалі не брати до уваги”).

Результати опитування свідчать про певну специфіку оцінки персоналом можливості виникнення конфліктів в установах. Оскільки конфліктність ситуацій оцінюється представниками адміністрації і засудженими подібним чином, а причини для виникнення конфліктів, які б могли бути спровоковані незадовільними умовами перебування в установах або незадовільними діями персоналу самим цим персоналом практично не називаються, то основним, а можливо, й єдиним джерелом виникнення конфліктів, з погляду персоналу, є засуджені. Не випадково один із співробітників, відповідаючи на запитання “Чи може мати місце конфліктна поведінка засуджених як наслідок розподілу в УВП?”, написав у своїй анкеті: “Може, у випадку, коли засуджений негативної спрямованості буде намагатися впливати на стан оперативної обстановки в установі з метою отримання непередбачених законом пільг”.

Зафіксована тенденція до певної міри пояснює такі результати, які було отримано при відповіді персоналом

на “професійний” блок анкети, спеціально призначений для з’ясування рівня підготовки персоналу, зокрема, щодо знайомства з міжнародними документами у сфері прав людини та готовності до впровадження їх на практиці. Водночас розподіл відповідей на ці запитання дає можливість оцінити її реальну поширеність, що неможливо зробити лише на основі якісного аналізу текстів, представлених в анкетах.

Отже, спеціальну підготовку (курси підвищення кваліфікації тощо) щодо організації стосунків між засудженими та персоналом установи проходило 81% опитаних. При цьому принаймні раз на рік це робили 74%, раз на три роки 11%, раз на п’ять років – 25%. Майже усі опитані (90%) ознайомилися керівництвом установи з інструкціями, наказами тощо, які регулюють застосування заходів стримування щодо засуджених, більшість (75%) проходили спеціальну підготовку щодо процедури (методів) застосування сили до засуджених, причому не лише в теорії, а як написав один з опитаних, і “емпіричним шляхом”.

Під час проходження професійної підготовки 89% персоналу вивчали міжнародні документи у галузі прав людини, зокрема, Європейську конвенцію з прав людини, Європейську конвенцію з попередження катувань та нелюдського, або такого, що принижує гідність, поводження або покарання та Європейські пенітенціарні правила; не вивчали відповідно 11%. Ставлення до цих занять виявилось неоднозначним. Як написав один з співробітників, “під час таких занять хотілося спати, а не слухати лектора”. Вже коментуючи сам факт вивчення, респонденти показували своє ставлення до цих документів (“особливе зацікавлення викликають вимоги до персоналу”; “вивчав, але не згодний з такими умовами, в яких живуть засуджені, краще, ніж люди в суспільстві”).

Виявилось, що з рекомендацією Європейських пенітенціарних правил п. 72.1 “Керування пенітенціарними закладами мусить здійснюватися в етичному контексті, у рамках якого визнається, що до ув’язнених необхідно ставитися

гуманно та з повагою до невід’ємної гідності людини” погоджується 79% опитаних співробітників установ, не погоджується 18%, решта вагалася з відповіддю. Отже, зазначена тенденція до “жорсткості” у поводженні притаманна принаймні п’ятій частині опитуваного персоналу. Інколи, коментуючи свою відповідь, співробітники установ зазначали, що рекомендацій слід дотримуватися “не завжди”, а лише за певних умов – “обов’язково враховувати менталітет засудженого”, “тільки в контексті об’єктивного ставлення, враховуючи категорію злочинців за тяжкістю злочину”. Як написав один із працівників, оцінюючи запропонований підхід у ставленні до засуджених, “інструкції надто гуманні та часто неадекватні поведінці засуджених, які не мають страху через покарання за їх злочини”.

Ще точніше оцінити поширеність схвального ставлення до “жорсткого” підходу до засуджених, можна на основі аналізу відповідей респондентів на запитання щодо їхньої згоди з рекомендацією Європейських пенітенціарних правил п. 90.1 про те, що “пенітенціарне керівництво повинно постійно інформувати громадськість про цілі пенітенціарної системи та про роботу, виконувану персоналом пенітенціарних установ, або сприяти кращому розумінню громадськістю ролі пенітенціарних установ у суспільстві”. Традиційно “жорсткість” поєднується із “закритістю”, отже, не дивно, що цю рекомендацію підтримали 77% опитаних (не підтримали 12%, вагалася 11%). Знову маємо суперечливі коментарі на кшталт: “обов’язково” і “ні в якому разі!!!”

Отже, загалом можна припустити, що приблизно 20% опитаного персоналу схильні до жорсткої моделі у ставленні до засуджених. Частково ця позиція пов’язана із тим, що в суспільстві ще далеко не забезпечені “нормальні” умови для “нормальних” людей. Як написав у своїх пропозиціях один з респондентів, “побільше уваги звертати на правовий захист персоналу КВС (кримінально-виконавчої служби) та жертв злочинів!!!” Частково йдеться про свідоме ставлення до засуджених як такої групи, яка

взагалі має бути позбавлена права на будь-які права. Як написав один із працівників: “Питання полягає в тому, що деяких індивідів можна назвати людьми виключно з фізіологічної точки зору, постає питання – чи доречно говорити у даній ситуації про права людини і про їх дотримання стосовно таких осіб”.

Засуджені, навпаки, прагнуть визнання їх людської гідності. Причому йдеться як про об’єктивні умови перебування (“я вважаю, що ходити навіть вмиватися вранці і “елементарне” на перший поверх – це дико і нестерпно, оскільки доводиться так чинити: на другий поверх не буває достатнього тиску і вода там – рідкість”), так і про ставлення персоналу (“для них засуджені раби, яким нічого не треба, крім смердючої баланди”).

Отже, можна стверджувати, що потенціал конфлікту між засудженими та персоналом підтримується насамперед латентним конфліктом інтересів сторін, одна з яких прагне зберегти людську гідність, а інша заперечує саме це право. Відповідно створення системи національних превентивних механізмів запобігання катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або таким, що принижують гідність, видів поведінки та покарання, потребує спеціальної програми роботи з працівниками пенітенціарної системи, яка має бути спрямована не лише на ознайомлення їх з відповідними міжнародними документами, а й на формування усвідомлення тих принципів, які визначають головну мету їхньої роботи як такої, що спрямована насамперед не на покарання, а на перевиховання та ресоціалізацію засуджених.

Література

1. Мінімальні стандартні правила поведінки з в’язнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=46668&cat_id=46612
2. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=62055&cat_id=61952

УДК 316.74:2

М.Паращевін
кандидат соціологічних наук

РЕЛІГІЯ І СОЦІАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ ОСОБИСТОСТІ ТА ГРУП: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена аналізу певного впливу релігійної свідомості та релігійної участі на диспозиції соціальних інтересів українців. На основі даних опитувань громадської думки висунуто гіпотезу про збереження такого впливу. Робиться висновок про збереження здатності релігійних груп бути важливою частиною соціальної структури.

Keywords: *religious groups, religious interests, social interests, influence.*

Ключові слова: *релігійні групи, релігійні інтереси, соціальні інтереси, вплив.*

Ключевые слова: *религиозные группы, религиозные интересы, социальные интересы, влияние.*

Соціальні інтереси того чи того суб'єкта (особистості або групи) як інтереси, пов'язані із соціальними становищем цих суб'єктів, реалізуються через діяльність різних соціальних груп, а також, своєю чергою, частково й визначаються цими групами. П.Сорокін зазначав, що в суспільстві взаємодіє низка різних об'єднань, які діють в інтересах своїх членів. При цьому найбільш важливими з соціологічного погляду він вважав такі угруповання, як расове, статеве, вікове, за сімейною належністю, за державною належністю, мовне, професійне, майнове, об'ємно-правове, територіальне, партійне, психоідеологічне та релігійне.

Чимало сучасних дослідників вважають, що, попри очевидний зсув розвинених суспільств у бік світських ідеалів та цінностей, релігійні групи залишаються значущими

елементами соціального порядку. Відповідно ці групи, якщо бажають зберегти своє становище, активно діють у напрямі забезпечення та захисту загальногрупових чи індивідуальних інтересів різної спрямованості – економічних, політичних, духовних і власне соціальних.

При цьому слід зазначити, що значущість релігії для напрямку і характеру інтересів загалом і соціальних інтересів зокрема є соціально зумовленою та історично змінюваною. У давніх та середньовічних суспільствах інтереси соціальних груп та особи значною мірою обумовлювалися впливом релігійних компонентів свідомості. В середньовічній Європі католицька церква визначала межі допустимого і недопустимого, формулювала ідеали життя, визначала світогляд. Мусульманські закони значною мірою походили з релігійного вчення ісламу (в мусульманському світі й дотепер діють потужні рухи, метою яких є підкорення суспільного життя законам шаріату). У процесі переходу суспільств від середньовічного холізму до капіталістичної диференціації і світоглядного різноманіття, втрати релігією своєї монополії на пояснення світу і формування світогляду, соціальні інтереси дедалі більше формувалися під впливом нерелігійних, секулярних складових.

Отже, передусім постає питання здатності різноманітних релігійних груп до захисту і реалізації своїх соціальних інтересів у сучасному глобалізованому, інформатизованому, гедонізованому світі. Безперечно, така здатність залежить від впливовості цієї групи в суспільстві; міра ж впливовості в суспільстві, своєю чергою, залежить від чисельності членів релігійних груп, міри впливовості цієї групи на діяльність своїх членів і готовності цієї групи до соціальної боротьби.

На сьогодні досить поширеними (хоча так само й заперечуваними) є уявлення, що протягом кількох останніх століть (фактично починаючи із руйнації середньовічного світу і виникнення капіталізму) в західноєвропейському суспільстві відбувався процес секуляризації, наслідком якого стала втрата релігією її колишньої соціальної ролі,

перетворення її переважно на справу особистого вибору, перехід до приватної сфери життя. Якщо погоджуватися, що подібний процес дійсно відбувається, то він має приводити до зменшення частки релігійної зумовленості соціальних інтересів індивіда та соціальних груп, впливу релігії на формування і реалізацію цих інтересів. У цьому випадку інтереси особистості чи групи починають формуватися, головним чином, економічними, політичними та культурними чинниками, вплив релігії на які мінімізований.

Проте теза про домінування в суспільстві секуляризаційних тенденцій й досі залишається під питанням, а роль релігії в суспільстві – неоднозначною. Наприклад, у країнах, які виникли на уламках Радянського Союзу, з часу їх утворення відбувалося потужне церковно-релігійне відродження. У розвинених країнах Західної Європи та Північної Америки також стикаємося з коливаннями звернення людей до релігії. Причому можна відмітити, що релігія, за оцінками населення, може залишатися впливовим суспільним чинником не лише на особистому, а й на суспільному рівні.

Цю тезу можна проілюструвати даними опитування жителів міста Києва (вибірка репрезентативна за параметрами статі, віку, району проживання; кількість опитаних – 1200 осіб), яке у 2008 р. провів відділ соціальної психології Інституту соціології НАН. У цьому опитуванні ставилися, зокрема, запитання, в яких з'ясовувалася думка респондентів щодо впливовості релігійних організацій у нашому суспільстві. Респондентів просили визначити, чи мають, на їхню думку, релігійні організації (церкви, інші релігійні об'єднання) вплив на політичне і культурне життя України і наскільки значним є такий вплив.

Загалом кияни досить високо оцінили можливості подібного впливу з боку релігійних організацій. Щодо впливу на політичне життя 17,9% опитаних висловили переконання, що такий вплив є значним, 38,3% – що релігійні організації мають деякий вплив, 22,4% вважали що такого впливу немає, 21,3% не змогли відповісти. Отже, більше

половини опитаних вважали, що в нашому світському суспільстві релігійні організації мають ту чи ту міру впливу на перебіг політичних процесів. Причому в цій оцінці спостерігається мало відмінностей між різними віковими групами, немає відмінностей між чоловіками та жінками і респондентами з різним рівнем освіти.

Так само кияни відзначили наявність впливу релігійних організацій і на культурну сферу. Причому тут уже більше третини опитаних (36,8%) вважали, що такий вплив є значним, і ще трохи менше третини (31,1%) вважали, що має місце певний вплив. Не побачили такого впливу менше 1/5 опитаних (17,9%). І такі уявлення не мають значущих відмінностей серед різних соціодемографічних груп (за віком, статтю, освітою).

Також досить цікавими виявилися думки киян щодо вимог до релігійних переконань високопосадовців. У зазначеному опитуванні ставилося запитання, чи обов'язково для вищих посадових осіб держави (Президента, Прем'єр-міністра, Голови Верховної Ради, міністрів) бути віруючими людьми. В результаті лише близько третини опитаних (33,0%) відзначили, що це є неважливим, а ще 8,8% не змогли визначитися. Більше ж половини опитаних вважали, що бути віруючими для таких людей або обов'язково (21,2% опитаних), або принаймні бажано (37,0%).

Зазначені оцінки громадян наявної соціальної значущості релігійних організацій фіксуються не лише в Україні. Наприклад, згідно з всесвітнім опитуванням *Global Attitudes 2002* р. (опитування проведене організацією *Pew Research Center* у 44 країнах, вибірка становила 38 тис. осіб) [1], 52% опитаних англійців позитивно оцінили вплив релігійних лідерів на життя своєї країни; у Франції таких виявилось 58%, у Італії – 45%, у Німеччині – 39%.

Отже, загалом на перше запитання – чи здатні релігійні організації впливати на суспільне життя, на перебіг соціальних процесів, – відповідь має бути скоріше позитивною (хоча тут залишається під питанням, на що саме спрямовується цей вплив – на захист вузькокорпоративних інте-

ресів “бюрократії” тієї чи тієї релігійної організації, чи на захист інтересів усіх членів цієї організації).

Надалі постає друге запитання – яким чином і якою мірою релігійні переконання чи сама належність до певної релігійної організації (яка має свої власні інтереси) визначають інтереси тієї чи іншої особи? Адже релігійна людина періодично стикається із ситуаціями, коли вимоги життя чи соціального оточення суперечать власне релігійним інтересам. І з’являється потреба в узгодженні цих інтересів, що є незбіжними.

У таких випадках можливі три шляхи розвитку подій: 1) орієнтація виключно на релігійні інтереси, з відмовою від дій чи відносин, які їм суперечать; 2) тимчасове “забування” своїх релігійних інтересів і дії відповідно до поточних соціальних, економічних чи інших інтересів; 3) намагання знайти компроміс, узгодження між релігійними і секулярними інтересами.

На перший погляд може здаватися, що в сучасних, світських суспільствах реалізується переважно другий або третій сценарій. Проте реальність – не така однозначна. Релігійні інтереси і по сьогодні можуть впливати на вибір кола знайомих та друзів, вибір роботи, політичні переконання.

Наприклад, у зазначеному опитуванні киян 16,7% вказали, що відродження церкви та релігії є тим чинником, який найбільше сприяв реалізації їхніх особистих інтересів. Ця частка видається не такою вже малою, зважаючи на тривалу “атеїзацію” суспільства. Тут, як варто було очікувати, є певні відмінності між респондентами різного віку. Частка тих, хто завбачив у відродженні релігії реалізацію особистих інтересів, є більшою серед найстаршої вікової категорії опитаних (серед останніх ця частка становила трохи менше чверті – 24,1%). Серед молодших респондентів відповідні частки були меншими, проте навіть серед наймолодших киян більш як для кожного десятого (11,7%) релігія виявилася пов’язаною зі сферою особистих інтересів; у середній віковій групі таких було 15,1%.

Також деякий вплив конфесійної належності на ті чи ті інтереси особистості можна проілюструвати даними моніторингового дослідженні 2008 р. Інституту соціології НАН України. У цьому дослідженні респондентам пропонувалося визначитися щодо низки ключових питань соціально-економічного та соціально-політичного розвитку нашої країни. З соціально-економічних питань можна виділити такі, як оцінка припустимого рівня втручання держави у функціонування економіки (тобто прийняття поглядів економічного лібералізму чи патерналізму) та ставлення до припустимості вільного продажу землі. З соціально-політичних – питання щодо загальної зацікавленості у політиці, особистому виборі у континуумах “соціалізм–капіталізм” і “ліві–праві” та у зовнішньополітичному виборі країни (приєднання до союзу Росії та Білорусі, до НАТО та ЄС). Відповіді на ці запитання можуть свідчити про наявність у респондентів тих чи тих інтересів стосовно базових моментів існування нашого суспільства.

Спочатку розглянемо розподіли відповідей на запитання, що фіксують *соціально-економічні інтереси* опитаних. При поділі всіх респондентів нашого дослідження на групи релігійних (віруючих) та нерелігійних (невіруючих) відмінностей у співвідношенні ліберальних та патерналістських поглядів не спостерігається. Так само між релігійними та нерелігійними респондентами не фіксується відмінностей у ставленні до вільного продажу землі. Проте деякі відмінності в розподілі відповідей на зазначені запитання помітні між різними групами власне віруючих, а саме відмінності між особами, які ідентифікували себе як православних і греко-католиків.

Зокрема, серед греко-католиків є трохи більшою частка “лібералів” (тих, хто підтримав зменшення державного регулювання економіки) і трохи меншою частка “патерналістів”. Ліберальніше греко-католики налаштовані й щодо питання припустимості купівлі-продажу землі. Так, серед вірних цього сповідання дозвіл на купівлю-продаж землі підтримали більше половини опитаних (50,4% проти

27,6% серед православних), тоді як серед православних – більше половини (56,0% проти 33,6% серед греко-католиків) висловилися проти.

Можна припустити, що подібна відмінність пояснюється скоріше не впливом релігійної належності чи переконань, а характером місця проживання респондентів, оскільки в нашому масиві даних серед греко-католиків більшість (60,3%) становлять селяни. Тож на ставлення до купівлі-продажу землі може впливати саме належність до сільського населення, яке безпосередньо зацікавлене у можливості придбання і продажу землі, тоді як городяни сприймають це питання більш відсторонено. Проте якщо розглядати лише респондентів-селян, залишаються досить суттєві відмінності між православними і греко-католиками – серед селян греко-католицького сповідання частка прибічників дозволу на купівлю-продаж землі (60,0%) значно більша, ніж серед селян-православних (25,8%).

При запропонованому порівнянні греко-католиків та православних варто враховувати й фактор регіональних відмінностей. Адже в нашому дослідженні майже 100% греко-католиків походять із західних областей України, які традиційно більш схильні до індивідуалізму та економічної самостійності. Але навіть якщо розглядати *окремо жителів західних областей*, спостерігатимуться зазначені відмінності між греко-католиками та православними. Зокрема, у питанні міри впливу на економіку держави за зменшення такого впливу висловилися 13,8% греко-католиків і 7,0% православних. Щодо питання припустимості купівлі-продажу землі підтримали її 50,4% греко-католиків і 37,5% православних західних областей (або 59,4% греко-католиків і 39,2% православних, якщо серед мешканців західних областей виділити лише селян). Таким чином, фіксуються відмінності між греко-католиками та православними, які не можна пояснити іншими факторами (як було відмічено вище, фактори місця проживання і регіональної належності не є тут значущими, а за такими параметрами, як стать, вік, національність відмінностей між представниками зазначених конфесій немає).

Тепер поглянемо, чи є відмінності між віруючими і невіруючими та між вірними православного і греко-католицького сповідань у зацікавленості в *соціально-політичній сфері*. Щодо загальної зацікавленості у політиці відмінностей між релігійними та нерелігійними респондентами і міжконфесійних відмінностей не фіксується. Якщо поглянути на орієнтації респондентів у площині “капіталізм–соціалізм”, то відмінностей між релігійними і нерелігійними немає, проте можна помітити відмінності між православними та греко-католиками. Зокрема, серед останніх частка прихильників соціалізму є значно меншою, ніж серед православних, тоді як частка прибічників капіталістичного шляху розвитку більше.

Те ж саме фіксується і при оцінці прихильності до політичних течій різного так би мовити спектру (ліві–праві). В опитувальнику моніторингу респондентам пропонувалося обрати найближчу для них політичну течію з восьми основних. Ці течії традиційно можна поділити на “лівих” (комуністична, соціалістична, соціал-демократична), “правих” (християнсько-демократична, національно-демократична, націоналістична) та “центристів” (“зелені”, ліберальна). У результаті серед греко-католиків значно вищою виявилася підтримка “правих” політичних течій (51,3% проти 13,5% серед православних) і значно мен-

Таблиця

Рівень підтримки політичних течій різного спектру серед православних та греко-католиків (2008, %)

Конфесія	Варіанти відповідей						
	Ліві	Центристи	Праві	Інше	Ніяка взагалі	Ще остаточно не визначив своєї позиції	Я не розуміюся на цих течіях
Православні	34,3	5,1	13,5	1,2	14,0	13,8	18,1
Греко-католики	10,1	3,4	51,3	0,8	16,0	10,9	7,5

шою – підтримка “лівих” течій (10,1% проти 34,3% серед православних, *табл.*).

Як і у випадку із соціально-економічними перевагами, можна припустити, що такі відмінності зумовлюються загальними цінностями населення Західного регіону, яке власне і складає групу греко-католиків у нашому опитуванні. Для перевірки такої гіпотези ми провели порівняння респондентів лише Західного регіону, які належать до різних віросповідань. Тут дійсно можна помітити вплив регіону проживання, оскільки підтримка лівих політичних течій серед православних Заходу значно менша, ніж серед православних Сходу та Півдня. Проте навіть всередині групи респондентів Західного регіону помітні відмінності між православними та греко-католиками. Тут серед православних підтримку лівих політичних течій задекларували 23,6% , а серед греко-католиків – 9,4% , тоді як підтримку правих партій – 27,1% серед православних і 52,1% – серед греко-католиків.

Тепер спробуємо поглянути на більш дражливе для нашого суспільства питання, а саме питання зовнішньополітичних орієнтацій. У аналізованому моніторинговому опитуванні ставилися запитання про підтримку входження нашої країни до таких міжнародних організацій, як НАТО, ЄС і союз Росії та Білорусі.

Якщо порівнювати релігійних і нерелігійних громадян, то відмінностей у ставленні до вступу до зазначених організацій не спостерігається. Такі відмінності фіксуються лише на рівні віросповідальних груп. Зокрема, серед греко-католиків значно більшою є підтримка вступу України до НАТО (54,2% проти 15,0% серед православних) і до Європейського Союзу (81,5% проти 40,5% серед православних), тоді як підтримка союзу з Росією та Білоруссю знаходиться на дуже низькому рівні (7,6% проти 65,5% серед православних).

Звичайно, суттєвий вплив на подібні розподіли справляють соціокультурні фактори, пов'язані із регіональною належністю респондентів, і можна припустити, що орієнта-

ції на НАТО та ЄС пояснюються не стільки належністю до греко-католицького сповідання, скільки традиційною для “західняків” орієнтацією на європейські країни і не-любов’ю до Росії. Певне підтвердження такого припущення можна побачити, порівнявши відповідні орієнтації православних, які проживають у різних регіонах України. За такого порівняння спостерігається чітка закономірність – серед православних частка прихильників союзу із Росією і тих, хто виступає проти вступу до НАТО та ЄС, суттєво збільшується, якщо рухатися з Центру і Заходу до Півдня і Сходу. Водночас якщо розглядати окремо жителів Західного регіону України, то і серед них помітні відмінності між православними і греко-католиками. І тут частка прихильників вступу до НАТО і ЄС серед православних є значно меншою, ніж серед греко-католиків, а частка тих, хто орієнтується на союз із Росією, серед “західних” православних є досить значною (40%). Причому тут не відіграє ролі й національна належність респондентів, оскільки практично всі опитані в західних областях православні також ідентифікували себе як українців.

Отже, за всіма розглянутими нами питаннями не помітно значущих відмінностей між респондентами, які ідентифікували себе як віруючих певної конфесії, і тими, хто ідентифікував себе як невіруючого. Відмінності, пов’язані з релігійною належністю, спостерігаються лише на рівні двох основних конфесійних груп – греко-католиків і православних (ми можемо порівнювати лише ці дві конфесії, оскільки лише вони представлені в нашому опитуванні достатньою кількістю респондентів). І відмінності ці полягають у: 1) більшій орієнтації на економічний лібералізм (капіталізм) серед греко-католиків і економічний патерналізм і колективізм (соціалізм) серед православних; 2) більшій схильності до “правого” політичного полюсу і країн Європи серед греко-католиків і до “лівого” полюсу та Росії серед православних. Збіжність таких орієнтацій серед греко-католиків із орієнтаціями населення західних областей загалом не може не викликати думки, що тут ми маємо

справу не стільки із конфесійними, скільки із історичними соціокультурними чинниками. Проте, по-перше, відмінності між православними і греко-католиками фіксуються і всередині власне західного населення України. По-друге, не можна відкидати припущення, що відповідні соціокультурні особливості західного населення сформувалися й під впливом греко-католицької церкви, тобто є зумовленими релігійними чинниками. Тож ми цілком можемо припустити, що на зміст соціальних інтересів українців певною мірою впливають їхні релігійні переконання, точніше факт належності до певної віросповідної групи.

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що релігійні групи залишаються впливовою складовою соціальної структури суспільства і здатні впливати на уявлення своїх членів. Відповідно релігія потенційно залишається формуючим елементом соціальних інтересів, і дослідникам необхідно з'ясувати міру цього впливу, його спрямованість і взаємозв'язки із секулярними складовими інтересів.

Тому однією зі складових дослідження поля соціальних інтересів груп та особистості є дослідження місця в цьому полі релігійних груп та організацій. І тут вимальовуються кілька напрямів такого дослідження. По-перше, діяльність релігійних груп у полі соціальних інтересів можна розглядати принаймні з двох боків. З одного боку, самі релігійні групи як цілісність постійно борються за збереження або поліпшення свого становища в суспільстві. З другого боку, належність тієї чи іншої особи до релігійної групи є одним із ресурсів забезпечення певного соціального становища цієї особи.

По-друге, необхідно визначити, якою мірою на сьогодні соціальні інтереси різних соціальних груп та індивідів є пов'язаними власне з релігією, її настановами, цінностями, ідеалами, вимогами. Причому це варто робити окремо для: 1) груп релігійних людей, які належать до певних релігійних організацій; 2) для груп людей релігійних, але які не належать до релігійних організацій. Тут можна припустити, що в діяльності релігійних груп зазвичай

відбувається переплетіння інтересів власне релігійних (тих, що пов'язанні із відносинами людини чи групи зі сферою священного, божественного), та інтересів “земних”, світських. Відповідно є необхідність визначення ваги кожного з цих інтересів.

По-третє, у такому дослідженні потрібно розділяти секуляризоване суспільство європейської цивілізації і ті суспільства, де значення релігії для соціалізації і щоденного життя особи залишається значним (мусульманські, латиноамериканські, африканські країни). Але й для цих останніх потрібно визначити ступінь впливу релігійних елементів на зміст соціальних інтересів. Ті інтереси, які на перший погляд видаються релігійно зумовленими, насправді, можуть мати витoki з родових, політичних, нерелігійних соціокультурних аспектів.

По-четверте, треба враховувати, що реалізація соціальних інтересів релігійної групи може відбуватися як у формі мирної взаємодії з іншими соціальними групами, так і у формі конфлікту. Причому ці конфлікти можуть виникати як у площині релігійна–нерелігійна група/організація, так і у площині міжрелігійного конфлікту.

По-п'яте, можна очікувати, що здатність до захисту соціальних інтересів у наймасовіших релігійних групах, присутніх в українському суспільстві (православних, греко-католиків, протестантів, мусульман, іудеїв), матиме певні відмінності. Наприклад, великі церкви (православна, католицька) швидше здатні захищати свої загальногрупові соціальні інтереси, ніж соціальні інтереси своїх окремих членів, тоді як протестантські групи виступають для своїх членів не лише засобом для досягнення духовних висот, а й інструментом поліпшення свого соціального становища.

Література

1. What the world thinks in 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://people-press.org/reports/pdf/165.pdf>.

УДК 316.34

*Н.Коваліско,
кандидат соціологічних наук*

СОЦІАЛЬНО-СТАТУСНА ТА КЛАСОВА ІДЕНТИЧНОСТІ СТРАТ У РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

У статті проаналізовано самооцінки соціального статусу в суспільстві, зроблено порівняльний аналіз статусно-класової самоідентифікації індивідів у розрізі загальнонаціональних та регіональних опитувань. Зроблено висновки, що респонденти схильні радше підвищувати самооцінку власного статусу; досі співіснують в ідентифікації старі назви класів («інтелігенція», «службовці» тощо) і назви, запозичені як номінації із західних суспільств («середній клас», «підприємці», «нижчий клас»); існує незначна частка індивідів, які не можуть визначитися у запропонованому просторі соціально-класових ідентичностей.

Keywords: *social status, social identity, status-class self-identification.*

Ключові слова: *соціальний статус, соціальна ідентичність, статусно-класова самоідентифікація.*

Ключевые слова: *социальный статус, социальная идентичность, статусно-классовая самоидентификация.*

Постановка проблеми. Важливою характеристикою соціальних груп як складових елементів соціальної структури є їхня самоідентифікація та самовідчуття власного соціального статусу й ідентичності. З допомогою цих показників можна глибше проаналізувати «диспозиційну» складову соціальних утворень, переходити з площини аналізу сконструйованих у процесі класифікації груп (або ж «класів у собі», за марксистською термінологією) у

площину реально діючих соціальних суб'єктів, реальних груп ("класів для себе"). Проте слід зазначити, що самоідентифікація з певною соціальною групою є лише попередньою умовою для того, щоб її вважати "реальним" діючим суб'єктом у соціальній структурі. Очевидно, що "позиціям" страт у соціальній ієрархії суспільства притаманні взаємно відмінні тією чи іншою мірою цінності та ціннісні орієнтації, життєві стратегії, спосіб життя, відчуття власного місця у просторі нерівності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить про інтенсивне дослідження проблем ідентифікації та ідентичності саме на сучасному етапі розвитку суспільства, коли у зв'язку з докорінними соціальними трансформаціями питання ідентичності висувається на перший план. Найзначнішими роботами в цій галузі стали дослідження українських спеціалістів С.Макеєва (монографія у співавторстві "Соціальні ідентифікації та ідентичності" та інші роботи), М.Шульги (монографія "Етнічна самоідентифікація особистості"), П.Гнатенка та В.Павленко (монографія "Ідентичність: філософський та психологічний аналіз") тощо [1; 2; 3].

Західні спеціалісти насамперед зосереджувалися на дослідженні своїх суспільств, але оскільки ситуація, у якій перебувають країни пострадянського простору, є унікальною, то в наш час з'являється дедалі більше праць зарубіжних вчених, що присвячені особливостям соціальної ідентифікації та ідентичності в Україні (К.Уоннер, Е.Уїлсон, Г.Сміт, Л.Курті, Дж.Лангман, О.Мотиль). Слід підкреслити, що всі зазначені роботи витримано в міждисциплінарному плані, що проявляється у взаємному проникненні підходів та методів близьких соціальних наук.

Метою даної статті є спроба проаналізувати самооцінки соціального статусу в суспільстві та порівняти статусно-класову самоідентифікацію індивідів у розрізі загальнонаціональних та регіональних опитувань.

Одним із показників соціально-статусної самоідентифікації, який був використаний у межах проведеного дослідження, є оцінка респондентами свого соціального стано-

вища на щаблях соціальної драбини. Це запитання, традиційне для анкет, спрямованих на вивчення стратифікації, використовується й у соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України з 1994 р. Респондентам пропонують уявити, що на щаблях соціальної “драбини” розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчому щаблі – ті, які мають найнижче становище, а на вищому – ті, які мають найвище становище, і відповідно визначити, на якому із них вони поставили б себе. Графічно в опитувальнику зображується сім щаблів від першого – найнижчого, до сьомого – найвищого. Четверта сходинка такої “драбини” являє собою середину і в публікаціях із стратифікаційної проблематики усіх тих, хто розташовує себе на ній, прийнято вважати “середнім” класом.

Розподіл респондентів за самооцінками соціального статусу в суспільстві представлено на основі даних загальнонаціональних опитувань [4, с. 484] та результатів масових опитувань у Львові у 2002, 2003 та 2006 рр.*, що проведені соціологічною лабораторією Львівського національного університету імені Івана Франка, і в яких застосовувалася така ж методика (табл. 1). У цій же таблиці представлена й узагальнена структура самооцінок: “нижче середнього” (1–3 сходинки), “середня” (4 сходинка), “вище середнього” (5–7 сходинки).

Як в Україні в цілому, так і у Львові більшість респондентів розташовувала себе у 2006 р. на щаблях “нижче середнього” (59% та 54% відповідно). Проте й динаміка протягом першої половини поточного десятиліття виразна й динамічна: це на 20% менше, ніж у 2003 р. За цей же період частка “середнього класу” за самооцінкою зросла

* Обсяг вибіркової сукупності становив 600 осіб у 2002 та в 2003 р. і 800 осіб працездатного віку – у 2006 р. Тип вибірки – багатошаблева, ймовірнісна, районована з використанням маршрутного методу та квот на останньому щаблі відбору респондентів. Вибірка є репрезентативною, задана помилка репрезентативності $\pm 3,5\%$. Інформацію, отриману у процесі дослідження, опрацьовано на ПК за допомогою пакетів прикладних програм OCA, SPSS 11.0 та MS Excel. Дослідження проводились у м. Львові методом особистого інтерв'ю.

з 17% до 29% в Україні та з 17% до 32% – у Львові, а розташованими “вище середнього” у 2006 р. вважали себе 12% в Україні (4% – у 2000 р.) та 14% – у Львові (9% у 2002 р.). Отже, стосовно відчуття місця в цьому конкретному стратифікаційному порядку у вигляді соціальної драбини із сімома щаблями, то жителі Львова незначно різняться від середніх оцінок населення України.

В обстеженнях, як відомо, дослідники використовують “драбини” різної розмірності – з десятьма чи одинадцятьма щаблями. О.Симончук показано, що чим дрібніша шкала, тим більша у респондента можливість оцінити власну позицію більш диференційовано. Проте в такому випадку при агрегації в три, скажімо, великі “класи” зростає частка тих, хто в результаті подібної операції дослідника опиняється “нижче середнього” і зменшується тих, кого він відносить до класу, що “вище середнього” [5, с. 52]. Без урахування цієї обставини важко забезпечити коректність

Таблиця 1

Розподіл респондентів за самооцінками соціального статусу в суспільстві (семибальна шкала) (%)

Сходи соціальної драбини	Соціальний статус	Україна			Місто Львів		
		2000	2002	2006	2002	2003	2006
1	Найнижче становище	21,6	17,2	8,3	15,5	12,8	9,0
2	Низьке	26,9	24,0	14,3	26,2	19,5	13,9
3	Нижче середнього	31,5	31,8	36,1	30,9	29,5	32,0
4	Середнє	16,6	21,6	29,3	17,1	21,5	32,0
5	Вище середнього	2,4	4,2	10,0	5,9	9,5	10,9
6	Високе	0,4	0,3	1,0	3,1	3,7	2,6
7	Найвище становище	0,7	0,5	0,9	0,1	0,3	0,4
Не відповіли		0	0,4	0,1	2,2	6,2	0
Агрегована структура							
Нижче середнього		79	73	59	74	65	54
Середнє		17	22	29	17	22	32
Вище середнього		4	5	12	9	13	14

інтерпретації даних, отриманих за допомогою шкал різної розмірності. Крім того, зразок, за яким сприймається власна позиція в соціальній ієрархії наведеного ґатунку, досить подібний у жителів різних типів поселень. Так, у 2008 р. в обстеженні Інституту соціології НАН України на четвертій сходинці розташували себе 36% киян, 30% жителів міст з населенням понад 250 тисяч осіб, 30% жителів малих міст та 27% жителів села. Самооцінка, як видно, підвищується із зростанням розміру населеного пункту, проте не вельми істотно. Особливо ж тоді, коли йдеться про “серединну” позицію. При цьому саме жителі великих міст, до яких належить і Львів, оцінюють свою позицію в рамках трикласової схеми найближче до середніх по Україні в цілому, де Київ та сільська місцевість являють собою майже антиподи.

Утім, і представники кожної з виділених на регіональному рівні страт у 2006 р. масово розміщували себе переважно на третій та четвертій сходинках, тому картина виявилася не досить диференційованою (табл. 2). Однак відмінності все ж таки простежуються. Так, у “вищій” найбільш висока частка респондентів, які досить високо оцінюють власне соціальне становище: 15% розмістили себе на шостій сходинці, 26% – на п’ятій. Велика частка страти концентрується на четвертій – 42%, а на третій сходинці – близько 15% респондентів, а соціальне становище є дуже низьким (перша сходинка) лише для 2%.

Таблиця 2

Соціальна самоідентифікація страт на сходинках соціальної драбини (%)

Страти	Сходинки соціальної драбини							разом
	1	2	3	4	5	6	7	
Вища страта	2	0	15	42	26	15	0	100
Страта 2	0	6	23	42	19	10	0	100
Страта 3	3	9	34	35	15	3	1	100
Страта 4	5	16	39	31	8	0	0	100
Страта 5	4	10	33	40	12	1	0	100
Нижча страта	24	22	29	21	3	1	0	100

Представники “страти 2” зосереджені на четвертому щаблі (42%) та досить рівномірно розподіляються по обидва боки від нього: шоста сходинка – 10%, п’ята сходинка – 19%, третя сходинка – 23%, друга сходинка – 6%.

Дві третини індивідів, які належать до “страти 3”, розмістили себе на третій (34%) та четвертій (35%) сходинках. На п’ятому щаблі себе поставили близько 15% представників страти. На решті сходинок розташувались незначна кількість індивідів: по 3% розмістили себе на першій та шостій сходинках, 9% – на другій. Лише в цій страті знаходимо респондентів, які оцінили власне соціальне становище максимально (сьома сходинка), проте їх частка становить 1%.

Самоідентифікація більшості представників 4 і 5 страт також характеризується локалізацією на третьому і четвертому щаблях соціальної драбини. Проте для “страти 4” спостерігається незначна асиметрія, що зростає в бік нижньої частини соціальної драбини, а для “страти 5”, навпаки, – у бік вищої частини соціальної драбини, тобто молодь, яка переважає в цій страті, оптимістичніше оцінює власне актуальне становище на шкалі активності в неоднорідному соціальному просторі. У “нижчій страті” порівняно з іншими найбільша частка респондентів, що ідентифікують себе з першою (24%) та другою сходинками (22%). Загалом 96% респондентів тут локалізували себе на чотирьох нижніх щаблях.

Дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних колег засвідчили, що важливою характеристикою структури суспільства залишається співвіднесення індивідами себе з певними класами, тобто порівняно великими соціальними агрегатами. При цьому назви класів слід розглядати як номінації, що даються зовнішніми щодо соціальних груп суб’єктами – соціальними інститутами, засобами масової інформації, “значущими іншими”, або ж вони нав’язані традицією соціального домінування в конкретному суспільстві. Особливість цього підходу в тому, що поряд з ієрархізованими концептами у вигляді вищого, середнього чи нижчого класів респондентам пропонуються ціннісно-

Розділ 3

нейтральні визначення – інтелігенція, підприємці, робітничий клас. Певний термінологічний еклектизм у даному випадку розширює набір соціальних ідентичностей, тобто примножує варіативність у виборі соціально-професійних самовизначень. Для фіксації класових номінацій використовувалися самоназви, отримані С.Бродською та С.Оксамитною у дослідженні класової самоідентифікації населення України в 2000 р.* [6]. У регіональному проекті вони включалися в анкету репрезентативного опитування жителів Львова та пропонувалися респондентам під час глибинних інтерв'ю**. В обох епізодах опиту-

Таблиця 3
Статусно-класова самоідентифікація населення (%)

Клас/верства	Україна, 2000 (загально-національна вибірка, n=1200 осіб)	м. Львів, 2006 (масове опитування, n=800)	м. Львів, 2006 (глибинні інтерв'ю, n=20)	м. Львів, 2008 (масове опитування, n=1600)
Вищий клас	0,2	1,1	–	1,8
Середній клас	14,1	43,3	40	42,7
Нижчий клас	13,4	6,8	–	8,8
Інтелігенція	5,7	11,0	15	6,8
Службовці	7,2	8,1	20	10,6
Підприємці	2,1	3,0	15	3,5
Керівники (менеджери)	0,6	2,1	–	3,1
Робітничий клас	28,2	11,5	10	9,9
Селяни	11,9	0,8	–	1,4
До жодного класу	6,4	2,6	–	2,3
Ваш варіант	–	0,4	–	1,4
Важко відповісти	8,7	9,4	–	7,6
Разом	100	100	100	100

* Дослідження проводилося Інститутом соціології НАН України та фірмою “СОЦІС” у 2000 р.

** Дослідження проведено у березні–квітні 2006 р. і квітні–травні 2008 р. Вибірка для глибинного інтерв'ю формувалась із урахуванням соціально-демографічних характеристик груп та таких об'єктивних показників, як професійний статус, рівень освіти, дохід і матеріальне становище, за якими респондентів відносили до різних стратифікаційних утворень. Усього цим методом було опитано 20 у 2006 р. та 40 респондентів у 2008 р.

вані мали обрати лише одну позицію (табл. 3), а в глибинних інтерв'ю їх просили ще й обґрунтувати свій вибір.

Перелік найменувань класів і верств містив сукупність назв різних соціальних спільнот як радянського періоду, так і сучасних найменувань, нещодавно введених до номінального обігу й притаманних західним суспільствам. Серед останніх найпоширенішим, тобто таким, що найчастіше звучить у ЗМІ, зверненнях найвищих посадових осіб, є середній клас. До середнього класу на регіональному рівні за результатами масового опитування у 2006 р. віднесли себе 43,3 % львів'ян, 11,5% – до робітничого класу, 11% позиціонували себе як інтелігенція. До нижчого класу віднесли себе загалом в Україні – 13,4%, а у Львові – 6,8% респондентів. Найімовірніше, що цьому сприяла оцінка власного матеріального становища як незадовільного, низького, що й позначилося на соціальній самоідентифікації.

Таблиця 4
Класова самоідентифікація страт м.Львова (%)

Страти	Класова самоідентифікація												
	Вищий клас	Середній клас	Нижчий клас	Інтелігенція	Службовці	Підприємці	Керівники (менеджери)	Робітничий клас	Селяни	До жодного класу	Ваші варіанти	Важко відповісти	Разом
2006													
Вища страта	4	46	0	11	6	22	9	0	0	0	0	2	100
Страта 2	3	29	0	42	10	0	0	0	0	6	0	10	100
Страта 3	1	52	1	10	10	5	5	6	0	2	0	8	100
Страта 4	2	39	4	8	10	2	1	25	0	2	0	7	100
Страта 5	0	46	12	15	6	1	1	6	0	4	1	8	100
Нижча страта	1	38	14	8	5	0	0	13	2	4	1	14	100
2008													
Вища страта	6	29	1	15	2	19	20	0	0	0	1	7	100
Страта 2	4	37	0	17	14	10	12	1	1	1	0	3	100
Страта 3	3	47	3	10	17	4	3	4	1	1	1	6	100
Страта 4	0	46	7	2	12	3	1	19	0	2	1	7	100
Страта 5	1	51	9	7	9	1	1	8	2	2	1	8	100
Нижча страта	1	32	21	1	5	1	0	17	4	6	2	10	100

Самономінацію “середній клас” у 2006 р. (табл. 4) у “вищій” страті обрали 46%, у “страті 3” – 52%, “страті 4” – 39%, “страті 5” – 46%, у “нижчій страті” – 38%. У “страті 2” найчастіше ідентифікували себе як “інтелігенція” – 42% (як “середній клас” 29%). Кожний п’ятий у “страті 3” зарахував себе до класу зайнятих переважно розумовою працею: 10% – до “інтелігенції” та 10% – до “службовців”. Як “підприємців” найчастіше себе характеризували у “вищій страті” – 22% (до “інтелігенції” віднесли себе 11%). У “страті 4” кожний четвертий (25%) вважає себе “робітничим класом”. “Нижчим класом” найчастіше визнавали себе ті, які входили до “страті 5” (12%) та до “нижчої страти” (14%).

Тенденції щодо самоідентифікації із середнім класом у 2008 р.* залишилися такими ж, за винятком “вищої страти”. З її представників лише 29% відносять себе до нього (6% певні, що належать до вищого класу, 15% – до інтелігенції, 19% – до підприємців, а 20% – до керівників, менеджерів), явно віддаючи перевагу іншій номінації в соціальній ієрархії сучасного суспільства, пов’язаній з посадою насамперед (керівник, менеджер).

Окрім самоідентифікації із середнім класом, можна спостерігати ще й такі тенденції: найбільше підприємців та керівників у “вищій страті”, “страта 2” і “страта 3” близькі, як і зазначалося вище, за статусно-професійним складом, але різняться лише чисельністю осіб, які наділені адміністративною владою (відповідно 12% і 3%), та підприємцями (10% проти 4%). Причому в “страті 3” службовців найбільше з усіх виділених страт (17%). “Страта 4” складається з 19% робітничого класу та 12% служ-

* Обсяг вибіркової сукупності становив 1600 осіб працездатного віку. Тип вибірки – багатощаблева (кластерна) вибірка з квотуванням на останньому шаблі добору одиниць спостереження. Опитування проводилося у м. Львові з використанням методу стандартизованого інтерв’ю. Вибірка є репрезентативною, задана помилка репрезентативності $\pm 2,5\%$. Інформацію опрацьовано за допомогою пакетів прикладних програм SPSS 15.0, Statistica 8.0 та MS Excel.

бовців допоміжного персоналу. “Страта 5” має найвищий показник ідентифікації з середнім класом (51%). У “нижчій страті” 21% респондентів віднесли себе до нижчого класу та 17% – до робітничого.

Отже, загалом простежуються такі тенденції: по-перше, у відповідях на запропоновані запитання щодо ідентифікації респонденти схильні радше підвищувати самооцінку у запропонованих дослідником термінах, аніж занижувати її; по-друге, співіснування в ідентифікації старих назв класів, характерних для радянського періоду (для страт з верхньої частини стратифікаційної ієрархії ідентифікація з “інтелігенцією” та “службовцями”, а для страт з нижньої частини – “робітничим класом”), та назв, запозичених як номінації із західних суспільств (для страт з верхньої частини стратифікаційної ієрархії самоідентифікація з “підприємцями”, а для страт з нижньої – з “нижчим класом”); по-третє, наявність незначної частки (переважно на рівні 10%) індивідів, які не змогли визначитися у запропонованому просторі класових ідентичностей.

За результатами загальнонаціонального опитування, проведеного соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова*, можна простежити розподіл відповідей щодо обґрунтування самоідентифікації респондентів саме з середнім класом (табл. 5). Третина оцінюють таку належність саме середнім рівнем доходів, тоді як кожен п’ятий українець просто себе так відчуває.

Представники середнього класу володіють психологією “серединності”, відносячи себе до середніх матеріальних страт українського суспільства. Основою цього, як свідчать результати опитувань, є передусім дохід, соціальне самопочуття (вважають себе середнім класом і не хочуть відно-

* Дослідження проведене з 19 по 25 червня 2008 р. Було опитано 2014 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, Києві та АР Крим за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Теоретична похибка вибірки (без урахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=334

Таблиця 5

Самоідентифікація з середнім класом (%)

Чому Ви віднесли себе до середнього класу?	Розподіл відповідей
Маю середній рівень доходів	29,3
Просто я так себе відчуваю	20,5
Не хочу відносити себе до нижчого класу, це принизливо	15,2
Я хочу жити так, як живе середній клас у ЄС	13,1
Займаюся діяльністю, якою, як правило, займаються представники середнього класу	12,5
Маю високий рівень освіти (кваліфікації)	6,4
Мої друзі належать до середнього класу	1,6
Важко відповісти	1,4

сити себе до нижчого класу, бо це принизливо), професійний статус та рівень освіти тощо.

Те, як львів'яни розуміють зміст поняття “середній клас”, чому ідентифікують себе з ним, за якими критеріями можна його виділити в сучасному суспільстві, які соціальні та професійні групи можна віднести до цього класу, з'ясувалося завдяки глибинним інтерв'ю у 2006 та 2008 рр. Респондентами були представники різних соціально-професійних груп: підприємці, інженерно-технічні працівники, висококваліфіковані спеціалісти, державні службовці, військовослужбовці, робітники високої кваліфікації, безробітні, пенсіонери та ін. Наймані працівники були зайняті як у приватному, так і в державному секторах економіки.

До середнього класу себе віднесли у глибинних інтерв'ю 40% респондентів у 2006 р. та 44% – у 2008 р. (див. третю колонку *табл. 3*). Наведемо приклади аргументації, яка звучала найчастіше: “*мої доходи є на середньому рівні, в мене є вища освіта і плюс коло мого спілкування*”, “*заробіток мого чоловіка і мій дозволяє мені себе вважати середнім класом*”, “*тому що я та чоловік працюємо на роботі, хоча у нас троє дітей, але своїм доходом ми можемо таки достойно забезпечити сім'ю*”, “*я не вважаю себе*

бідною людиною, оскільки можу задовольнити всі свої потреби”, “я більш-менш забезпечена фінансово, і не вважаю це себе настільки багатю, щоб собі все дозволити, тому відношу себе до середнього класу” тощо.

Отже, ідентифікуючи себе з середнім класом, респонденти стверджують, що не відчують труднощів із задоволенням як базових, так і більш високих потреб, що вища освіта є обов'язковою умовою належності до середнього класу, а стабільний дохід і зайнятість дасть змогу їм без побоювань дивитися в майбутнє – власне професійне та своїх дітей. Вони, далі, підкреслюють свою відмінність радше від багатих, ніж від бідних, вказують на наявність кола друзів, знайомих, які мають приблизно однакові з ними запити й домагання і судження яких закріплюють респондентів у впевненості, що вони належать саме до середнього класу.

До того всього представники середнього класу в майбутньому хотіли б мати і сподіваються на вищий статус у суспільстві, і роблять для цього певні кроки: мають намір підвищити рівень освіти, кваліфікацію або перекваліфікуватися; мають можливість зробити кар'єру, змінити місце роботи, відкрити власну справу. А ті респонденти, які ідентифікують себе з бідними, нижчим або робітничим класом, більш песимістично оцінюють своє майбутнє у суспільстві та мають значно нижчий рівень задоволеності своїм життям.

Соціальне самопочуття респондентів визначалося під час інтерв'ю рівнем задоволеності ними місцем роботи, соціальним становищем, життям загалом. Чим вищою є самооцінка соціального статусу, тим вищим є рівень задоволеності ним. Так, 68% з тих, хто відніс себе до середнього класу, задоволені або значною мірою задоволені своїм статусом у суспільстві. Причинами незадоволеності для решти є низький рівень оплати праці, робота не за спеціальністю, неповна зайнятість, відсутність кар'єрного зростання. Наявність цікавої, добре оплачуваної роботи є однією з основних цінностей, гарантією матеріального благополуччя і життєвого успіху для більшості львів'ян.

Отже, за результатами глибинних інтерв'ю представники середнього класу за соціальним статусом є молодими,

освіченими, професійно успішними, мобільними, добре адаптованими до ринкових умов. За матеріальним статусом володіють від 300 до 1200 доларів на місяць на кожного члена сім'ї та достатньо високим рівнем матеріального забезпечення (наявність добротного житла, автомобіля, набору сучасної побутової техніки, повноцінного харчування тощо). Однак наявні й варіації у матеріальному становищі, стилях життя й моделях споживання – в цьому аспекті це доволі неоднорідна категорія, що проявляється у наведенні різних критеріїв при обґрунтуванні вибору житла, одягу, проведенні дозвілля. За психологічним складом – це активні, ініціативні, готові до професійної, освітньої мобільності та орієнтовані на самостійність й індивідуальну відповідальність за власну долю.

Утім, соціальна ідентичність – набагато складніше утворення, ніж самовіднесення до певної страти або групи: вона включає також сукупність уявлень і соціальних установок (атитюдів), тобто диспозицій. Вони відображають оцінку індивідом своїх можливостей активного або пасивного пристосування до наявних соціальних умов, його можливості та перспективи висхідної або низхідної мобільності, або стабілізації своєї ситуації у рамках цих умов.

Література

1. Социальные идентификации и идентичности / С.А.Макеев, С.Н.Оксамитная, Е.В.Швачко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 185 с.
2. Шульга М.О. Етнічна самоідентифікація особистості / М.О.Шульга. – К., 1993. – 267 с.
3. Гнатенко П.І., Павленко В.М. Ідентичність : філософський та психологічний аналіз / П.І. Гнатенко, В.М. Павленко. – К. : Арт-Пресс, 1999. – 466 с.
4. Українське суспільство 1992–2006 (соціологічний моніторинг) / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – 578 с.
5. Симончук Е.В. Средний класс : люди и статусы / Е.Симончук. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – 464 с.
6. Бродська С.С., Оксамитна С.М. Класова самоідентифікація населення України / С.С.Бродська, С.М.Оксамитна // Наукові записки. Соціологічні науки. – 2001. – Т. 19. – С. 44–49.

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК НА ЦІННІСТЬ “ТРАДИЦІЯ-КОНФОРМНІСТЬ”

У статті здійснена перевірка теорії про зв'язок цінності “Традиція-Конформність” із соціально-демографічними характеристиками (стать, вік, освіта, прибуток). Був використаний метод моделей лінійних структурних рівнянь, що дає можливість поєднувати вимірювальну та структурні моделі. Теорія була перевірена на декількох масивах даних для збільшення надійності висновків щодо впливу соціально-демографічних характеристик на цінність “Традиція-Конформність”. Було виявлено, що лише вік є фактором, що справляє суттєвий стійкий вплив на досліджувану цінність.

Keywords: *values, value “Tradition-Conformity”, socio-demographic characteristics, linear structural equation modeling.*

Ключові слова: *цінності, цінність “традиція-конформність”, соціально-демографічні характеристики, метод моделей лінійних структурних рівнянь.*

Ключевые слова: *ценности, ценность “традиция-конформность”, социально-демографические характеристики, метод моделей линейных структурных уравнений.*

Цінності є соціально-психологічними утвореннями, що впливають на спосіб дії людей, їхні думки і вподобання. Які фактори визначають цінності людей, є одним із питань, що потребує розгляду. У статті здійснена спроба визначити, як впливають соціально-демографічні характеристики людей на цінність “традиція-конформність”.

Поняття “цінність” є широко застосовним у соціологічній науці. Один із науковців, що активно розробляв це поняття, є Ш.Шварц. Він виходив із того, що найбільш

суттєвий змістовний аспект, що лежить в основі відмінностей між цінностями, – це тип мотиваційних цілей, які вони виражають. Тому він згрупував окремі цінності в типи цінностей відповідно до спільності їхніх цілей. Він обґрунтував це тим, що базові людські цінності, що з високою ймовірністю виявляються в усіх культурах, – це ті, які представляють універсальні потреби людського існування (біологічні потреби, необхідність координації соціальної взаємодії і вимоги функціонування групи). Він відібрав цінності, виявлені попередніми дослідниками, а також знайдені ним самим у релігійних і філософських працях, присвячених цінностям різних культур. Потім згрупував їх у десять мотиваційно різних типів, які, з його точки зору, охоплюють базові типи:

1. “Влада” – соціальний статус, домінування над людьми та ресурсами;
2. “Досягнення” – особистий успіх відповідно до соціальних стандартів;
3. “Гедонізм” – насолода або чуттєве задоволення;
4. “Стимуляція” – хвилювання і новизна;
5. “Самостійність” – самостійність думки і дії;
6. “Універсалізм” – розуміння, терпимість і захист благополуччя всіх людей і природи;
7. “Доброта” – збереження та підвищення благополуччя близьких людей;
8. “Традиція” – повага і відповідальність за культурні та релігійні звичаї та ідеї;
9. “Конформність” – стримування дій і спонукань, які можуть зашкодити іншим і не відповідають соціальним очікуванням;
10. “Безпека” – безпека і стабільність суспільства, відносин і самого себе [1, с. 26–27].

Ш. Шварц розробив теорію динамічних відносин між ціннісними типами, у якій описується концептуальна організація системи цінностей. Він стверджував, що дії, які вчиняються відповідно до кожного типу цінностей, мають психологічні, практичні та соціальні наслідки [2,

р. 880], які можуть вступати в конфлікт або, навпаки, бути сумісними з іншими типами цінностей. Наприклад, цінності досягнення можуть вступати в конфлікт з цінностями доброти: прагнення до особистого успіху може суперечити діям, спрямованим на підвищення добробуту інших. Загальна схема конфліктності і сумісності між ціннісними типами, що утворюють теоретичну структуру системи цінностей, показана на *рис. 1*. Конкуруючі ціннісні типи розходяться в протилежні напрямки з центру, додаткові типи розташовуються за ступенем близькості, утворюючи коло [1, с. 30–31].

Результати подальших досліджень підтвердили цю структуру, виявивши, що десять ціннісних типів організовані у дві біполярні осі вимірювання, показані на *рис. 1*:

1. “Відкритість змінам”, що включає цінності “самостійність” та “стимуляція”, постає на противагу “консерватизму”, що включає цінності “безпека”, “конформність” і “традиція”;

2. “Самозвищення”, що включає цінності “влада” та “досягнення”, постає на противагу “самотрансцендентності”, що включає “універсалізм” і “доброту”.

Рисунок 1

Система цінностей Ш.Шварца

Гедонізм включає елементи як відкритості до змін, так і самозвищення [1, с. 32].

Для вимірювання цінностей Ш.Шварцем використовувалися різні опитувальники. Перед проведенням першої хвилі Європейського соціального дослідження Ш.Шварц запропонував вимірювати 10 цінностей за допомогою 21 індикатора. Респондентам пропонувалися оцінити твердження із описом деякої абстрактної людини за шкалою від 1 до 6, де 1 – “Дуже схожий на мене”, 6 – “Зовсім не схожий на мене” [3]. Включення опитувальника для вимірювання цінностей у Європейське соціальне дослідження дало змогу порівнювати цінності у різних країнах і у різний час [4; 5]. Методом для порівняння слугував метод моделей лінійних структурних рівнянь. У ці порівняння Україна включена не була.

Важливим є дослідження того, що визначає ті чи інші цінності людей.

У даній статті розглянуті цінності “традиція” та “конформність”. Згідно з дослідженням Шварца, ці дві цінності є дуже близькими між собою і можуть бути поєднані в одну – “традиція-конформність” [6, р. 250]. Була сформульована гіпотеза про те, що на дану цінність впливає ряд соціально-демографічних характеристик: стать, вік, освіта, рівень прибутку. Теорія, що буде перевірялася, полягає в тому, що жінкам, людям старшого віку, людям із нижчим рівнем освіти та вищим рівнем прибутку більш притаманна цінність “традиція-конформність”. Теорія перевірялася із використанням методу моделей лінійних структурних рівнянь. Даний метод дає змогу поєднувати вимірювальні моделі із структурними. Вимірювальною моделлю є конфірматорний факторний аналіз для вимірювання цінності “традиція-конформність”. Структурною моделлю є зв’язок соціально-демографічних змінних із латентною змінною “традиція-конформність”. По суті, модель є регресією, в якій залежна змінна є латентною, а незалежні – спостережуваними.

Для здійснення обчислень була використана програма AMOS 16.

Загальний вигляд шляхової моделі наведений на *рис. 2*. На *рис. 3* зображена структурна модель для програми AMOS 16.

Рисунок 2

Вплив соціально-демографічних характеристик на цінність “Традиція-Конформність”

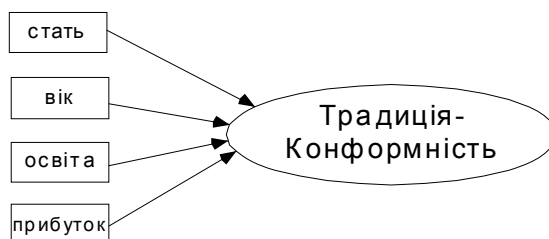
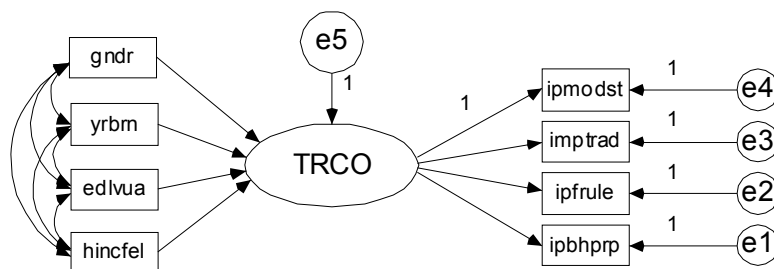

Рисунок 3

Структурна модель впливу соціально-демографічних характеристик на цінність “Традиція-Конформність” у програмі AMOS 16

При специфікації моделі були використані індикатори із Європейського соціального дослідження: “ipmodst”, “imptrad”, “ipfrule”, “ipbhprp” – індикатори для вимірювання цінностей “традиція” та “конформність” з опитувальника цінностей Шварца; “gndr” – стать (закодована як дихотомічна змінна: 0 – “Чоловік”, 1 – “Жінка”); “yrbrn” – рік народження респондента; “edlvua” – рівень освіти; “hincfel” – стан сімейного доходу (шкала порядкова, альтернативи: “Живу комфортно на цей дохід”, “Можна жити на цей дохід”, “При такому доході відчуваю певні складнощі”, “При такому доході відчуваю серйозні матеріальні труднощі”). “TRCO” – латентна змінна “традиція-конформність”. Залишки – e1-e5.

З метою ідентифікації моделі навантаження залишків на індикатори вимірювальної моделі і латентну змінну, а також на один із впливів латентної змінної на індикатори прирівнюються до 1.

Дані, на яких перевірялася теорія, – дані України Європейського соціального дослідження другої, третьої та четвертої хвиль.

У якості вихідних даних для оцінювання моделі виступала матриця кореляції між вимірюваними змінними. Матриці кореляції були побудовані на зважених даних. Слід зазначити, що матриці кореляцій були побудовані як для вибірок трьох хвиль, де брала участь Україна, так і для випадкових підвибірок, що становили чверть (близько 400 об'єктів) від вихідної вибірки. Чим на більшій кількості масивів даних підтверджується теорія, тим вона є достовірнішою. Бажано також перевіряти теорію на вибірці близько 400 об'єктів, оскільки деякі індекси відповідності моделі даним (зокрема χ^2) є чутливими до обсягу вибірки і можуть показувати погану відповідність моделі даним на великій вибірці. Саме із цією метою побудовані кореляційні матриці для вибірок в цілому та для підвибірок. Щоб зробити висновки про зв'язок досліджуваної цінності із соціально-демографічними характеристиками, потрібно звертати увагу на навантаження соціально-демографічних характеристик на цінність “традиції-конформності” – на знак і значення, саме ці характеристики навантажень мають бути незмінними у всіх масивах даних. Припускається, що цінності є досить незмінними у часі, а тому їх зв'язок із соціально-демографічними характеристиками має бути однаковим, наприклад, якщо спостерігається позитивний і значущий вплив якогось індикатору на латентну змінну в одному масиві, то він має бути позитивним і значущим й у інших.

В якості методу оцінки моделі був обраний метод максимальної правдоподібності.

Деякі дослідники рекомендують перед перевіркою структурної моделі перевіряти вимірювальну [7, р. 128–129]. Відповідність вимірювальної моделі даним є передумовою відповідності структурної моделі даним. Вимірювальна

модель латентної змінної “Традиція-Конформність” найкраще відповідає даним всієї вибірки для України у третій хвилі дослідження (табл. 1).

Таблиця 1

**Відповідність вимірювальної моделі “Традиція-
Конформність” даним Європейського
соціального дослідження**

Дані	Вибірка	Значення хі-квадрату	Кількість ступенів волі	Хі-квадрат, поділений на кількість ступенів волі	RMSEA
Друга хвиля ЄСД	Вся вибірка	8,7	2	4,35	0,041
	Підвибірка	10,5	2	5,25	0,091
Третя хвиля ЄСД	Вся вибірка	0,1	2	0,05	0
	Підвибірка	10,2	2	5,1	0,091
Четверта хвиля ЄСД	Вся вибірка	22,5	2	11,25	0,075
	Підвибірка	20,1	2	10,05	0,139

Деякі коефіцієнти відповідності структурної моделі наведені у табл. 2.

Структурна модель також не дуже добре відповідає даним, проте нас більше цікавлять навантаження соціально-демографічних характеристик на цінність “традиція-конформність” (табл. 3).

Як видно із таблиці 3, лише вік завжди (у всіх масивах) справляє значущий вплив на цінність “традиція-конформність” і інтерпретується як “Чим старше людина, тим більше їй притаманна цінність “традиція-конформність” Цей фактор є визначальним щодо досліджуваної цінності. Вплив змінної “Стать” є значущим у чотирьох випадках із шести, і цей вплив є досить слабким. Проте для всіх даних вплив є позитивним, що інтерпретується як “Чоловікам є більш притаманна цінність “традиція-конформність”. Змінна “Освіта” лише на цілій вибірці третьої хвилі показала значущий вплив на досліджувану

Таблиця 2

**Відповідність структурної моделі “Традиція-Конформність”
даним Європейського соціального дослідження**

Дані	Вибірка	Значення хі-квадрату	Кількість ступенів волі	Хі-квадрат, поділений на кількість ступенів волі	RMSEA
Друга хвиля ЄСД	Вся вибірка	81,3	14	5,81	0,049
	Підвибірка	55,4	14	3,95	0,075
Третя хвиля ЄСД	Вся вибірка	105,8	14	7,56	0,058
	Підвибірка	39,0	14	2,79	0,06
Четверта хвиля ЄСД	Вся вибірка	89,4	14	6,39	0,055
	Підвибірка	54,0	14	3,86	0,078

цінність і інтерпретується як “Чим вищу освіту має людина, тим менше їй притаманна цінність “традиція-конформність”. Навантаження “Освіти” на цінність “Традиція-конформність” має у деяких даних позитивний знак, у деяких – негативний. Проте у більшості випадків вплив даної змінної статистично незначущо відрізняється від нуля, то інтерпретацією відмінності знаку можна знехтувати. Змінна “прибуток” має значуще навантаження для вибірки другої та третьої хвиль Європейського соціального

Таблиця 3

Стандартизовані регресійні навантаження соціально-демографічних характеристик на цінність “традиція-конформність” (*– коефіцієнт значущий на рівні 0,05)

Дані	Вибірка	Стать	Вік	Освіта	Прибуток
Друга хвиля ЄСД	Вся вибірка	-0,081*	0,272*	-0,034	-0,14*
	Підвибірка	-0,077	0,308*	-0,039	-0,084
Третя хвиля ЄСД	Вся вибірка	-0,096*	0,195*	0,106*	0,111*
	Підвибірка	-0,038	0,217*	0,072	0,057
Четверта хвиля ЄСД	Вся вибірка	-0,085*	0,316*	0,002	0,051
	Підвибірка	-0,075*	0,359*	-0,037	0,064

дослідження, але ці навантаження мають відмінні знаки. Якщо вплив “прибутку” для даних другої хвилі інтерпретується як “Чим вищий прибуток має людина, тим більше їй притаманна цінність “традиція-конформність”, то для даних третьої: “Чим вищий прибуток має людина, тим менша їй притаманна цінність “традиція-конформність”. Наведені інтерпретації є протилежними. Ми можемо пояснювати це зміною ситуації в суспільстві, суспільних настроях та ін., але ми не можемо казати, що наша вихідна гіпотеза про те, що людям із вищим рівнем прибутку більш притаманна цінність “традиція-конформність” підтверджена.

Теорія, що була сформульована до перевірки, підтвердилася не повністю. Ми з впевненістю можемо говорити лише про те, що чим старший вік людини, тим для неї більше характерна цінність “традиція-конформність”.

За умови кращої відповідності структурної моделі даним ми могли б отримати кращі оцінки впливу незалежних змінних моделі на залежну. З метою покращення моделі ми маємо додати нові або видалити існуючі шляхи моделі. Покращення відповідності структурної моделі залежить від покращення вимірювальної. Видаляти шляхи до індикаторів (а відповідно й самі індикатори) для вимірювання цінності “традиція-конформність” не варто, оскільки латентна змінна має хороші навантаження на кожен із індикаторів. Відповідність вимірювальної моделі поліпшиться у разі, якщо будуть введені коваріаційні зв'язки між залишками.

Щодо оптимізації структурної моделі програма AMOS пропонує модифікаційні індекси по введенню нових шляхів (зв'язків у модель). З усього їх переліку найбільш прийнятним і обґрунтованим видається введення у модель впливу від “Віку” на один із індикаторів латентної змінної – “Для нього дуже важливо бути скромним та “триматися у тіні”. Він намагається не привертати до себе увагу” (ipmodst). Згідно з теорією ця властивість буде більш притаманна людям старшого віку. Також покращення моделі може бути досягнуто, наприклад, шляхом видалення впливу освіти

на цінність “традиція-конформність”. Проте питання модифікації моделі не є метою статті.

Таким чином, у статті була перевірена теорія щодо впливу статі, віку, рівня освіти та прибутку на цінність “традиція-конформність” і було виявлено, що дійсно впливовим є лише фактор “вік”.

Метод моделей лінійних структурних рівнянь можна використовувати для перевірки теорій, при цьому поєднувати як вимірювальні моделі (конфірматорний факторний аналіз), так і структурні (множинна регресія). При перевірці теорії на декількох масивах даних можна робити обґрунтовані висновки щодо зв'язків між елементами теорії (про впливи одних змінних на інші) залежно від того, відрізняються чи ні ці зв'язки у різних масивах.

Література

1. Карандашев В. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство / В. Карандашев. – СПб. : Речь, 2004. – 70 с.
2. Schwartz S. Toward a Theory of the Universal Content and Structure of Values: Extensions and Cross-Cultural Replications / S. Schwartz, W. Bilsky // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1990. – Vol. 58. – № 5. – P. 878–891.
3. Schwartz S. A Proposal for Measuring Value Orientations across Nations [Електронний ресурс] / S. Schwartz. – Режим доступу: http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=126&Itemid=80
4. Davidov E. Bringing Values Back In. The adequacy of the European social survey to measure values in 20 countries / E. Davidov, P. Schmidt, S. Schwartz // *Public Opinion Quarterly*. – 2008. – Vol. 72. – Issue 3. – P. 420–445.
5. Davidov E. A Cross-Country and Cross-Time Comparison of the Human Values Measurements with the Second Round of the European Social Survey / E. Davidov // *Survey Research Methods*. – 2008. – Vol. 2. – №1. – P. 33–46.
6. Schwartz S. Evaluating the Structure of Human Values with Confirmatory Factor Analysis / S. Schwartz, K. Boehnke // *Journal of Research in Personality*. – 2004. – Vol. 38. – P. 230–255.
7. Joreskog K. LISREL 8: Structural Equation Modeling with the SIMPLIS Command Language / K. Joreskog, D. Sorbom. – SSI, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1993. – 226 p.

ОСОБЕННОСТИ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ АДАПТАЦИИ КРЫМСКИХ ТАТАР В КРЫМСКОЕ СООБЩЕСТВО

В статье проанализированы особенности социокультурной адаптации крымскотатарских репатриантов в формирующуюся поликультурную идентичность крымского сообщества. На основе анализа этнической специфики социокультурной адаптации рассмотрено влияние таких факторов, как этническая идентичность и этническая культура. С использованием диапазона шкалы этноцентризма выделены основные типы этнической идентичности крымских татар с различным качеством и степенью выраженности этнической толерантности.

Keywords: *sociocultural adaptation, ethnic identity, ethnic culture, image of motherland.*

Ключові слова: *соціокультурна адаптація, етнічна ідентичність, етнічна культура, образ батьківщини.*

Ключевые слова: *социокультурная адаптация, этническая идентичность, этническая культура, образ родины.*

Исследование социокультурной адаптации крымскотатарских репатриантов в крымское сообщество сегодня представляет особый познавательный и практический интерес. Социокультурная адаптация крымских татар заключается не только в способности репатриантов “соответствовать” или “эффективно взаимодействовать” с новым культурным окружением и пример приобретения соответствующих новой культурной среде социальных навыков, которые в результате дают возможность решать социально-культурные проблемы в повседневной жизни, но и является особым феноменом, влияющим на этническую самоиден-

тификацию личности в инокультурной среде. Сегодня крымскотатарские репатрианты вплотную столкнулись с проблемой выбора своего этнического “Я”, и от этого во многом зависит, какая стратегия будет избрана ими для успешной социокультурной адаптации в русскоязычном обществе современного Крыма.

В Крыму крымскотатарских репатриантов можно подразделить на две группы: первую составляют те, кто проживает здесь более 25 лет; вторую – те, срок проживания которых составляет не более 5 лет, то есть недавно переехавшие. Проживая в иноэтнической среде, крымские татары сохранили язык, менталитет и духовно-нравственные ценности. Однако возвращение на родину не устранило угрозу потери ими этнокультурной идентичности. Если в местах депортации, среди других этнических культур, крымским татарам удалось сохранить свою культурную идентичность, то сегодня в Крыму они, попав под мощнейшее влияние русскоязычной культуры, встали перед необходимостью сохранения ее в новых условиях. Изучение этого уникального феномена очень важно для социологической науки.

В Украине остается высоким теоретический и практический интерес к крымскотатарской проблематике. В частности, в социологической науке существует настоятельная потребность концептуального осмысления процесса репатриации и социокультурной адаптации крымских татар.

Важность данного вопроса обусловлена несколькими факторами. Первый – наличие внутренних трансформационных процессов в украинском обществе и необходимость адаптации крымских татар к новым условиям, включенность их в формирующуюся поликультурную идентичность крымского сообщества, как одной из составляющих украинского социума. Второй – влияние социокультурных процессов, происходящих в Украине в целом, на социокультурные процессы в среде крымских татар.

Рассмотрение этнической стороны социокультурной адаптации крымских татар делает данную тему актуальной

и перспективной в плане социологического анализа. Это связано со спецификой функционирования этнического самосознания и этнической культуры, которые включают не только этническую идентичность, но и представления народа о своих характерных чертах (“этнические автостереотипы”), о своем происхождении, историческом прошлом, культуре, в том числе традициях, нормах поведения и обычаях. Крымскотатарские репатрианты – носители отдельной этнической культуры, выступающей в виде самостоятельной структуры, включающей механизмы самосохранения, способствующие адаптации крымских татар в крымское сообщество. Эти этнические механизмы самосохранения эмоционально окрашены и вызывают у репатриантов определенные чувства (гордость, любовь к своему народу, скорбь о потерянной родине и т.д.).

Таким образом, можно утверждать, что основой социокультурной адаптации крымских татар на исторической родине является историческая память, этническая культура и этнокультурная идентичность, обеспечивающие им социально-психологическую устойчивость и чувство принадлежности к своему этносу в условиях многоэтнической среды. Между этнической культурой, исторической памятью и этнокультурной идентичностью существует взаимосвязь. Эта взаимосвязь активно проявляется в этнической культуре крымских татар, в которой существует идентификация со своей этнической группой, сформированная образом исторической родины.

Крымские татары, также как и любой другой этнос, исторически сложившаяся общность людей, носителей оригинальной культуры, обуславливающей определенные модели поведения, которые отличают этот этнос от других культур. Этническая культура и образ исторической родины направлены на поддержание этнической идентичности и, таким образом, являются механизмами самосохранения, способствующими как адаптации крымских татар к крымскому сообществу, так и его аккомодации к

нуждам и потребностям крымских татар. Приверженность крымских татар к своему этнокультурному образу определяется принадлежностью к определенной модели этнической идентичности.

На основе методики-опросника Г.Солдатовой и С.Рыжовой “Типы этнической идентичности” [1, с. 168] нами в 2008–2009 гг. было проведено собственное исследование и определены типы этничности среди крымскотатарского населения. Типы этнической идентичности с различным качеством и степенью выраженности этнической толерантности были выделены в широком диапазоне шкалы этноцентризма, начиная от “отрицания” идентичности, с присутствием этому обращению негативизмом и нетерпимостью по отношению к собственной этнической группе, и заканчивая национальным фанатизмом – апофеозом нетерпимости с высшей степенью негативизма крымских татар по отношению к другим этническим группам.

Указанный опросник содержит шесть шкал, которые соответствуют следующим типам этнической идентичности.

1. Этнонигилизм – одна из форм гипоиентичности, представляющая собой отход от собственной этнической группы и поиски устойчивых социально-психологических ниш не по этническому критерию.

2. Этническая индифферентность – размывание этнической идентичности, выраженное в неопределенности этнической принадлежности, неактуальности этничности.

3. Норма (позитивная этническая идентичность) – сочетание позитивного отношения к собственному народу с позитивным отношением к другим народам. В полиэтничном обществе позитивная этническая идентичность имеет характер нормы и свойственна подавляющему большинству. Она задает такой оптимальный баланс толерантности по отношению к собственной и другим этническим группам, который позволяет рассматривать ее, с одной стороны, как условие самостоятельности и стабильного существования этнической группы, с другой – как условие мирного межкультурного взаимодействия в полиэтничном мире.

Усиление деструктивности в межэтнических отношениях обусловлено трансформациями этнического самосознания по типу гиперидентичности.

4. Этноэгоизм – данный тип идентичности может выражаться в безобидной форме на вербальном уровне как результат восприятия через призму конструкта “мой народ”, но может предполагать, например, напряженность и раздражение в общении с представителями других этнических групп или признание за своим народом права решать проблемы за “чужой” счет.

5. Этноизоляционизм – убежденность в превосходстве своего народа, признание необходимости “очищения” национальной культуры, негативное отношение к межэтническим брачным союзам, ксенофобия.

6. Этнофанатизм – готовность идти на любые действия во имя этнических интересов, вплоть до этнических “чисток”, отказа другим народам в праве пользования ресурсами и социальными привилегиями, признание приоритета этнических прав народа над правами человека, оправдание любых жертв в борьбе за благополучие своего народа.

В процессе анализа выяснилось, что если возвращающиеся в Крым крымские татары уверенно идентифицировали себя с советским обществом, коллективом, референтной неформальной группой, которая чаще всего была этнически гетерогенной, то теперь им приходится вносить существенные коррективы в этнические параметры своей идентификации. После репатриации в Крым этническая идентичность у них выражается более ярко и более разнообразно. Среди репатриантов наблюдаются различные типы этнической идентичности. Результаты эмпирического исследования, по методике Г.Солдатовой и С.Рыжовой, показывают, что среди крымских татар распространены следующие типы этнической идентичности: “этнонигилизм” и “этническая индифферентность” (11,2%), “позитивная этническая идентичность” (82,4%), “этноизоляционизм” (4,9%). А такие типы, как “этноэгоизм” и

“этнофанатизм” среди крымских татар в нашем исследовании встречались редко (1,5%).

Каждый тип этнической идентичности отражает мировосприятие и образ жизни крымскотатарских репатриантов. Результаты нашего исследования свидетельствуют, что для большинства крымских татар процесс их адаптации к местной среде осуществляется успешно, хотя некоторые придерживаются мнения об исключительном приоритете традиционных духовно-культурных ценностей и форм бытия, что указывает на некоторую распространенность типа этнической идентичности, основанного на “этно-изоляциялизме”. Большинство крымских татар считает, что сохранение этнокультуры, традиций, использование родного языка, знание истории, возрождение традиционного искусства укрепляет и развивает этническую идентичность, культурно-историческую память и глубину социальной жизни народа. Мнения и суждения абсолютного большинства наших респондентов, независимо от того, какой модели этнической идентичности придерживались респонденты, свидетельствуют в пользу этой гипотезы. Так, отвечая на вопрос *“Как Вы считаете, необходимо ли крымскотатарскому народу сохранить этническую идентичность?”*, респонденты давали пояснения такого рода: “Основы нашей идентичности – религия, язык и искусство защищают наш народ от исчезновения” (женщина 56 лет), “Как только мы полностью перестанем использовать родной язык, мы перестанем существовать как этнос” (мужчина 62 лет), “На родину нас тянула историческая память, которая всегда укрепляла чувство нашей идентичности” (мужчина 72 лет) или “Благодаря ярко выраженной приверженности к своим этническим истокам мы еще не ассимилировались” (женщина 48 лет) [2].

Таким образом, этническая специфика социокультурной адаптации крымских татар заключается в осознании ими важности основных составляющих своей культуры и принадлежности к своей родине, к своей, а не к какой-либо другой территории. Они представляют данную территорию

именно как “свою”, а свою культуру и традиции, идентичными ей. Все эти моменты могут быть обобщены в субстанциалистской формулировке природы этнической идентичности, данной К.Хабибуллиным, в которой идентичность раскрывается в “представлениях людей об общности национального происхождения, принадлежности к родной земле, осознанном отношении к историческому прошлому и настоящему, к родному языку, культуре” [3, с. 7].

Осознание этнической идентичности и своей принадлежности к родине предполагает осознание общего названия этноса – этнонима. У этноса может быть несколько названий, одно из них – самоназвание, другие – имена, данные этому этносу людьми, принадлежащими к другим народам. Как утверждает Э.Озенбашлы, этническое самосознание невозможно без самоназвания. Если члены той или иной культурно-языковой общности не обладают этническим самосознанием, то эта группа не является этносом. Крымские татары (от крымскотатарского “къырымтатарлары”), или крымцы (от крымскотатарского “къырымлы”), – народ, исторически сформировавшийся в Крыму и являющийся потомками различных народов, в разное время населявших Крым [4, с. 3]. Поэтому крымские татары осознают свою принадлежность именно к Крыму.

Основными этническими группами, населявшими в разные времена Крым и принявшими участие в формировании крымскотатарского народа, были тавры, скифы, сарматы, аланы, греки, готы, римляне, протоболгары, хазары, печенеги, итальянцы, черкесы, малоазийские тюрки, тюркизированные монгольские племена [5, с. 149]. Несмотря на племенную пестроту, лежащую в основе этногенеза, крымские татары осознают себя отдельным этносом, сформировавшимся на территории Крымского полуострова. В социальном пространстве гражданской самоидентификации репатрианты в своем большинстве придерживаются мнения, что они являются народом, вернувшимся на родину своих предков (71,42%), как об этом свидетель-

Таблиця 1

<i>Гражданское позиционирование</i>	<i>%</i>	<i>Аккультурационные ожидания, тип этнической идентичности</i>
Крымский татарин (татарка), вернувшийся (-шаяся) на родину своих предков	71,42	Сепарация, тип этнической идентичности – “этноизоляционизм”
Гражданин Украины	5,7	Ассимиляция, тип этнической идентичности – “этническая индифферентность”
Крымский татарин (татарка), гражданин Украины	22,48	Интеграция, тип этнической идентичности – “норма, позитивная этническая идентичность”
Никем	0,4	Маргинализация, тип этнической идентичности – “этнонигилизм”

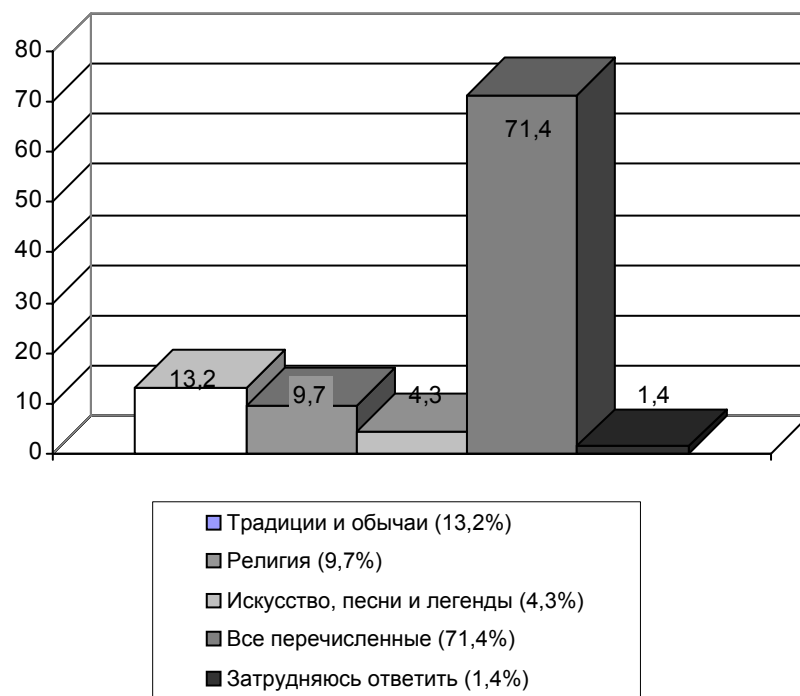
ствуют ответы на вопрос нашего исследования “*Кем Вы считаете себя в Крыму?*” (табл.).

Ответы на данный вопрос позволили определить тип адаптированности крымских татар в крымском социуме. У респондентов с сильно развитым чувством идентичности со своим народом аккультурационные ожидания носят сепаративный характер, а тип этнической идентичности можно определить как “этноизоляционизм”. На противоположном полюсе находятся респонденты, ассоциирующие себя не только с крымскими татарами, но и с гражданами Украины, их аккультурационные ожидания носят интеграционный характер, а тип этнической идентичности – позитивный, т.е. определяется как социальная норма.

Крымские татары свою этническую идентичность соотносят с этнической культурой. Анализ отношения крымских татар к собственной этнической культуре и в частности – к “крымскотатарству”, показывает, что они отождествляются с этнокультурными традициями. Для крымских

Рисунок

**Представления крымских татар
о ядре их этнической культуры**

татар исключительно важным представляется соблюдение этнокультурных традиций, что подтверждается результатами проведенного исследования (рис.).

Несмотря на запрет со стороны коммунистического режима, в местах ссылки упоминания обо всем, что было связано с Крымом, крымские татары стремились сохранить ментальность своего этноса через национальные традиции и обычаи, гостеприимство в семье, во взаимоотношениях с людьми и т.д.

Из этого следует вывод: 1) этническая культура и этнокультурные традиции, включающие также элементы ислама, понимаются крымскими татарами как общечелове-

ская ценность; 2) для крымскотатарских репатриантов этническая культура и традиции являются основой адаптации в иноэтнической среде и реадaptации к условиям исторической родины; 3) этнокультурные ценности – способ “движения из прошлого в будущее”, а также форма восприятия жизни, способ социокультурной адаптации.

Что касается религиозных обычаев крымских татар, можно с уверенностью утверждать, что принадлежность к исламу играет во всех этих процессах доминирующую роль ввиду того, что ислам – неотъемлемая часть не только культуры, но и социальной жизни крымскотатарского народа. С помощью приобщения подрастающего поколения к духовно-нравственной жизни родители пытаются восстановить преемственность поколений и передать культурные традиции. Весьма характерно, что крымские татары в перечень основных элементов этнической культуры своего народа также включают и религию, считая ислам одной из основ своей самоидентификации.

Результаты проведенного исследования позволяют заключить, что социокультурная адаптация крымских татар представляет собой процесс приспособления к существующим социально-культурным условиям и последовательности незавершенных наслаивающихся друг на друга адаптивных состояний, в котором важнейшую роль играют этническая культура, традиции и религия как основные детерминанты этнической идентичности, обеспечивающие социально-психологическую защиту и устойчивость, чувство принадлежности к своему народу в условиях формирования крымского поликультурного сообщества. Для крымских татар этническая культура представляет форму и способ адаптации в иноэтнической среде и реадaptации к условиям исторической родины. Вместе с тем необходимо добавить, что этнокультурная идентичность у крымских татар определяется во многом через этнокультурные ценности, отождествляется с национальными традициями, обычаями и религией, диктующими образ социальной жизни и формы

взаимоотношений внутри этноса. Для большинства крымских татар, проживающих в Крыму, характерным типом этнической идентичности являются позитивный тип этнической идентичности и этноиндифферентность.

В заключение можно сказать, что социокультурную адаптацию крымскотатарских репатриантов нужно рассматривать не как итог или результат, а как процесс, происходящий через культурно-практическую деятельность, основное содержание которой составляет приспособление и привыкание к материальной культуре, нормам, ценностям, образу жизнедеятельности принимающей среды. На наш взгляд, это незавершенный по времени социальный процесс реадаптации к новым реалиям исторической родины, удовлетворения этнокультурных потребностей, взаимопреобразования себя и принимающей среды в формы, условия и образ жизнедеятельности крымского сообщества.

Литература

1. Психодиагностика толерантности личности / под ред. Г.У.-Солдатовой, Л.А.Шайгеровой. – М. : Смысл, 2008. – 172 с.
2. Результаты глубинного интервью, проведенного среди крымских татар в АРК, в 2008–2009 гг.
3. Хабибуллин К.Н. Национальное самосознание и интернационалистское поведение / К.Н.Хабибуллин. – Л., 1989. – 35 с.
4. Озенбашлы Э.М.. Крымцы : сборник работ по истории, этнографии и языку крымских татар / Э.М.Озенбашлы. – Симферополь : Доля, 1997. – 128 с.
5. Когонашвили К. Краткий словарь истории Крыма / К.Когонашвили. – Симферополь : Бизнес-информ, 1995. – 333 с.

УДК 316.454.3

Д.Гірник

ВПЛИВ ІНТЕРНЕТ-СЕРЕДОВИЩА НА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ

У статті досліджено проблему факторів впливу Інтернету на соціальну поведінку молоді. Основною проблемою виокремлено залежність молодих людей від Інтернету й недосконалість інформаційного наповнення мережі, що спричиняє соціальну дезадаптованість молоді та негативно впливає на структуру знань. Сформульовано рекомендації щодо застосування деяких соціальних механізмів застереження молоді від Інтернет-залежності та засвоєння соціально шкідливої інформації.

Keywords: *internet culture, internet dependence, young people, the social behaviors, the social regulators.*

Ключові слова: *Інтернет, молодь, соціальна поведінка, соціальна регуляція, фактори впливу.*

Ключевые слова: *Интернет, молодежь, социальное поведение, социальная регуляция, факторы влияния.*

Актуальність дослідження зумовлена складністю та важливістю процесу соціальної регуляції поведінки молоді, що набуває особливої гостроти у зв'язку з появою та стрімким поширенням Інтернету. Віртуальний простір надає користувачеві безліч унікальних можливостей. У Інтернет-середовищі суб'єкт має можливість реалізувати свої заповітні мрії та задуми, які він не міг реалізувати в "реальному житті".

Саме легкість, безвідповідальність віртуального життя стає одним з визначальних критеріїв залучення дедалі більшої кількості користувачів у мережевий простір. Молоді люди, долучаючись до Інтернет-комунікації, ви-

робляють нові прагнення, що безпосередньо пов'язані з віртуальним життям. Мережеве спілкування стає поширеною формою взаємодії, що охоплює дедалі більшу аудиторію користувачів [1, с. 62].

Проблематика впливу Інтернету на поведінку молоді останнім часом є предметом дослідження учених (економістів, демографів, психологів, соціологів), перебуває у фокусі уваги журналістів, представників державних установ та неурядових організацій.

У працях іноземних психологів розглядаються різні аспекти впливу кіберпростору на особистість. Значний інтерес становить, зокрема, вивчення Інтернет-залежності як явища (K.Young, M.Griffiths, I.Goldberg), розгляд гендерних особливостей учасників Інтернет-взаємодії (S.King, S.Bernstein, M.Griffiths, P.J.Lukas), впливу віртуального середовища на особистість (J.Suler), дослідження ідентичності користувачів комп'ютерних мереж і процесів самопрезентації в мережі (J.S.Donath, J.R.Beniger). Російські та українські вчені вивчають мотивацію користувачів Інтернету (О.Арестова, Л.Бабанін, А.Войскунський, О.Смислова та ін.), досліджують міру емоційної насиченості міжособистісних мережевих контактів (Є.Белінська, А.Жичкіна, В.Нестеров, Є.Нестерова) [2, с. 269].

Постійне зростання кількості користувачів Інтернету серед українського населення, насамперед – молоді, свідчить про необхідність проведення досліджень, спрямованих на вивчення впливу Інтернет-мережі на особистість. Проведення молоддю в мережі дедалі більшої кількості часу як виразна тенденція надання переваги мережевій комунікації та використання послуг кіберпростору з метою віртуальної самореалізації підтверджує надзвичайну актуальність цього питання й доцільність його вивчення.

Метою статті є вивчення основних проблем впливу Інтернету на соціальну поведінку молоді та обґрунтування можливих варіантів уникнення негативного впливу мережевих комунікацій.

Останні роки характеризуються повсюдним впровадженням у життя широких верств населення науково-

технічних досягнень у галузі інформаційних і комунікаційних технологій.

Це явище, котре деякі дослідники називають “демократизацією високих технологій” [3, с. 161], безумовно, не можна не оцінювати позитивно. Однією з його складових виступає використання інформаційних ресурсів глобальних комп’ютерних мереж, передусім мережі Інтернет. Інтернет надає суспільству великі можливості, водночас він має і певний негативний вплив на особистість. “Одержуючи безсумнівні переваги від використання інформаційних систем, побудованих на основі глобальних комп’ютерних мереж, суспільство поступово входить у залежність від їхнього нормального функціонування” [2, с. 269]. Даний факт змушує виробляти нові підходи до захисту інтересів особистості, суспільства, держави в цій сфері.

Розвиток засобів масової інформації, зокрема Інтернету, безумовно, сприяє швидкому поширенню інформації, відроджує втрачений зв’язок між людьми, відкриває нові можливості молодому поколінню, пропонує нові форми роботи з текстом, але й змінює стиль міжособистісних відносин, структуру духовних потреб молоді, нав’язує єдиний стиль мислення, сприяє виникненню проблем у молоді, і, як сказав У.Еко, “ніколи не зможе задовольнити інтелектуальні потреби людини” [5].

Ряд небезпек пов’язаний зі спробами певних сил використовувати інформаційні можливості мережі для формування суспільної думки, впливу на маси з метою досягнення своїх інтересів. Безумовно, інформаційному впливу найбільшою мірою піддається найбільш масова й активна частина аудиторії Інтернету – молодь. На молодих людей буквально обрушується потік інформації, значну частину якої вони просто не в змозі адекватно сприйняти.

Деякі дослідники вважають, що молодь у наш час є найменш психологічно захищеною групою в суспільстві і саме вона становить найвищий відсоток користувачів Інтернету [2, с. 269]. Молодь заслуговує на те, щоб її підтримали, зрозуміли поведінку, суть пошуків та бажань.

Відсутність налагоджених правових механізмів дає змогу без зайвих перешкод розміщувати інформацію в Інтернеті, що спричиняє поширення в мережі матеріалів відверто націоналістичного, фашистського, расистського змісту, порнографічну продукцію з елементами насильства, рецепти виробництва наркотичних і вибухових речовин і т. д.

Раціональне використання послуг Інтернету означає акцентування уваги на тому, що потрібно представникові молодіжного середовища, наприклад, для навчання, підвищення рівня власної ерудованості, зацікавленість у тих чи інших питаннях, проблемах національної та світової політики [6, с. 4]. Отже, за наявності належного інтелектуального рівня розвитку, скерованості на досягнення успіху користування Інтернетом матиме конструктивний характер.

Однак для молодих людей, котрі мають низьку самооцінку, комплекси неповноцінності, байдуже ставлення до навколишніх подій, у яких відсутня сильна стійка мотивація в житті, Інтернет стає способом проведення часу, сприймання та засвоєння непотрібної або й шкідливої інформації [4].

Вченими відзначаються випадки хворобливої пристрасності до участі в мережевих процесах. Інтернет-залежність виявляється в нав'язливому бажанні необмежено довго продовжувати мережеве спілкування. Для молодих людей, що одержують доступ до Інтернету, "віртуальне середовище іноді здається навіть більш адекватним, ніж реальний світ" [2, с. 276]. Можливість перевтілитися в якусь безтілесну "ідеальну особистість" відкриває для них нові відчуття, що їм хочеться випробувати постійно або дуже часто. Фахівці відзначають, що до деякої міри зазначена залежність близька до патологічної захопленості азартними іграми, а її деструктивні ефекти подібні до тих, що виникають при алкоголізмі.

Психологи виділяють кілька підтипів такої залежності, враховуючи те, до чого сформувалася пристрасність у конк-

ретної особистості: “кіберсексу”, віртуальних знайомств, мережових азартних ігор, комп’ютерних ігор або нав’язливого переміщення по Web-вузлах [4]. Патологія виявляється в руйнуванні звичайного способу життя, зміні життєвих орієнтирів, появи депресії, наростанні соціальної ізоляції.

Аналізуючи вплив мережових інформаційних ресурсів на формування життєвих установок молоді, припускається, на наш погляд, розглядати Інтернет як специфічне середовище прояву суспільних відносин. У цьому середовищі представлені практично всі соціальні прошарки і вікові групи населення, тут знайшли втілення в тій або іншій формі більшість видів діяльності суспільства (політична, фінансово-економічна, комерційна, освітня, культурна і т.д.), на основі спільності інтересів створюються численні “віртуальні” групи територіально відокремлених суб’єктів. У таких групах складається своя внутрішня соціальна ієрархія, з’являються формальні і неформальні лідери. Тут одержують розвиток невідомі раніше форми спілкування і взаємодії людей, відбувається процес формування особливої субкультури.

Спостереження засвідчують, що мережеве середовище, як і соціальне загалом, впливає на особистісні характеристики людей, соціально-психологічні характеристики представлених у ній груп, породжує відповідну мотивацію поведінки, обрання конкретних засобів досягнення цілей (у тому числі протиправних) [2, с. 277]. Стає очевидним, що процес становлення соціальних відносин у новому інформаційному середовищі, не підкріплений достатньою мірою ні відповідними законодавчими, ні моральними установками, породжує невідомі раніше форми негативної девіантної поведінки, особливо серед молоді.

Варто зазначити, що до цього моменту мережеве співтовариство різнилося значним різноманіттям індивідів, великою соціальною і культурною диференціацією і стратифікацією, широким спектром поглядів на будь-які суспільні проблеми. Тим часом відомо, що ізоляція суб’єкта

з певними психологічними проблемами від нормальних контактів у реальному мікросередовищі переважно приводить до того, що він шукає визнання в інших місцях серед подібних собі.

У таких випадках мережеве спілкування може допомогти молодій людині певною мірою перебороти внутрішньоособистісні й зовнішні конфлікти, що виникають у сімейних відносинах, взаємнах з однолітками і т.п. При цьому індивід може знайти в мережі підтримку і розуміння практично в будь-яких поглядах, що відкидаються його конкретним оточенням [1, с. 65]. Спілкуючись в Інтернеті, він може не тільки на час “змінювати” стать і ім’я, з’являтися перед співрозмовником в іншому фізичному вигляді, а навіть створювати свій новий образ – реалізувати, нехай віртуально, свої фантазії, що важко або неможливо реалізувати в звичайному світі. “Віртуальний” світ дає додаткову свободу дій і вираження думок, емоцій, почуттів, що обмежується в реальному житті.

“Закомплексована” людина, що має серйозні проблеми в щоденному спілкуванні з навколишніми людьми, у мережевому спілкуванні одержує можливість цілком розкріпатися. Однак при цьому вона може легко виявитися втягненою у спілкування маргінальних груп, здатних нав’язати їй негативні соціальні установки. Навіть за неглибокого пошуку в мережі Інтернет легко знайти сайти, де позитивно оцінюються такі явища, як сатанізм, педофілія й інші види сексуальних збочень, наркотизм і т.п. Молоді люди зі слабкою психікою при відвідуванні подібних сайтів можуть активно сприйняти пропаговані тут погляди і перенести їх у своє повсякденне життя [4].

Дослідники відзначають, що Інтернет підсилює процес опосередкованого спілкування людей, учасники якого найчастіше мають поверхові, неглибокі міжособистісні відносини. Виникаючі тут контакти часто мають сурогатний, неповноцінний характер. Це веде до скорочення впливу найближчого оточення на особистість підлітка як засобу соціального контролю, порушення механізмів детермінації

позитивного поводження. Більше того, можливість анонімної участі в мережевому спілкуванні нерідко формує в молодих людей уявлення про вседозволеність і некараність будь-яких проявів у мережевому середовищі.

На думку психологів (А.Войскунського, І.Вакуліча, І.Міська), анонімність і відсутність заборон звільняють приховані комплекси (передусім пов'язані з тягою до насильства і сексуальності), стимулюють людей змінювати тут свій стиль поведінки, діяти більш розкуто і навіть переходити моральні межі. Є чимало прикладів, коли підлітки використовують мережеві можливості, щоб досаджувати людям, з якими в реальному житті їх пов'язують неприязні стосунки. У США набуло значного поширення явище, що називається "кіберпереслідування", коли зловмисник постійно переслідує свою жертву, направляючи їй погрози за допомогою мережевих засобів. Подібні випадки спостерігають й у вітчизняній практиці.

Особливої уваги вимагає проблема впливу на установки особистості поширених у глобальних мережах ігор з елементами насильства. Дослідження засвідчили, що жорстокі ігрові епізоди нерідко приводять до наростання агресивності поводження молодих людей. Так, навесні 2002 р. німецький підліток Р.Штайнхойзер убив 17 і поранив 7 осіб у гімназії, де навчався [4]. Під час опитування свідків з'ясувалося, що улюбленим його заняттям була участь у мережевих комп'ютерних іграх, що містять сцени насильства (таких як CounterStrike). У даний час у Німеччині обмежене поширення подібних ігор. Очевидно, з розвитком технологій зазначена проблема ускладнюватиметься, оскільки компанії-розроблювачі ігор постійно підвищують якість відповідності ігрового простору реальності, а це веде до зростання ступеня занурення особистості у віртуальне середовище.

Аналіз наукових джерел і власні спостереження дали змогу визначити фактори впливу Інтернету на соціальну поведінку молоді, і розглянути їх з двох боків – позитивного та негативного.

Соціальні фактори. Молодь – це найактивніша група людей, яка бажає пізнати щось нове, відкрити для себе нові знання і насамперед навчатися. Мотивація особистості до навчання може бути різною (отримання справжніх знань, “мода” на отримання дипломів спеціалістів, “о так бажають батьки” та ін.). Багато молоді після закінчення школи дійсно намагається влаштуватися на роботу (і для цього також є свої мотиви), і в цьому може допомагати Інтернет. Саме через Інтернет молодь дізнається про нові вільні робочі місця, і іноді це реальніша інформація, ніж у газетах. Однією з найбільш відомих професій стає професія спеціаліста з комп’ютерних технологій, багато інших професій також пов’язані з Інтернетом. Серед негативних характеристик цих факторів можна відзначити, що значний відсоток молодих людей люблять ігри в Інтернеті, які є не завжди простими, “дитячими”. В Інтернеті є можливість грати у казино, куди в реальному житті доступу немає.

Фізіологічні фактори. Проведення часу за комп’ютером не має позитивного впливу на здоров’я людини. Відзначають лише можливий негативний вплив випромінювання екрана комп’ютера на зір людини та можливі фізіологічні проблеми через невисоку рухливість суб’єкта, який багато часу проводить за комп’ютером.

Психологічні фактори. Проблеми психологічного характеру виникають внаслідок того, що молодь не має достатньо часу на спілкування між собою. Інтернет прийшов на допомогу: спілкуватися можна будь з ким, у будь-якому куточку світу і на будь-які теми. Однак тривогу викликає той факт, що саме через Інтернет молодь уперше знайомиться з інформацією, яка може мати негативний вплив на її психіку. Така інформація стосується криміналу, катастроф, сексу і порнографії – приблизно 80% (у цьому “допомагають” різні “вікна”, які з’являються випадково на екрані). Інформація іноді містить агресію, релігійний вплив, психологічні установки.

Інформаційні фактори. Даний фактор значною мірою залежить від методу стимулювання молоді на здобуття

нових знань. Перевага Інтернету в цьому питанні велика. Інтернет містить величезну кількість навчальної інформації різними мовами. Дехто вважає, що такі знання абсолютно не корисні, тому що, молодь не працює над їх отриманням, а бездумно скачує і, не читаючи, здає вчителю чи викладачеві. Але в наш час, коли молоде покоління не бажає читати книги та газети, Інтернет стає першоджерелом отримання інформації.

Комунікативні фактори. Інтернет стає джерелом безмежного спілкування з широким колом людей з різними інтересами. Ці люди розуміють, сприймають особистість такою, якою вона є в “мережі”, можливо, підтримують порадою. А головне, їх не обов’язково бачити. Водночас Інтернет обмежує коло інтересів, молода людина не замислюється над тим, як правильно побудувати речення, щоб передати думку і знання, отримані на уроках з мови, вже не потрібні. У молоді своя мова спілкування в Інтернеті – проста, легка, доступна для всіх. Темі для спілкування різноманітні, і тому не вимагають від молодого людини глибоких знань.

Таким чином, середовище, що формується в глобальній мережі Інтернет, здатне впливати на формування негативних психологічних установок молоді.

Слід зазначити, що в Інтернет-середовищі присутній прояв відомих механізмів соціальної детермінації неадекватної поведінки і злочинності, які можуть впливати на формування особистості, надавати їй розпоряджень протиправного або суперечливого характеру, ставити особистість у ситуацію, що змушує і полегшує вибір неадекватного варіанта поведінки.

Безумовно, в сучасних умовах неможливо (та й неправильно) ізолювати молоду людину від використання мережевих ресурсів. Однак треба продумати шляхи нейтралізації негативного інформаційного впливу комп’ютерних мереж. Особливу роль у цьому процесі повинна відігравати родина. Зацікавлена участь дорослих, що дають об’єктивну оцінку інформації, що надходить, і проводять її поперед-

ній контроль, дасть змогу правильно зорієнтувати молоду людину в інформаційних потоках. Не повинна залишатися осторонь від розглянутої проблеми і держава.

Назріла необхідність визначення чітких критеріїв законності чи незаконності інформації та правових механізмів її регуляції в Інтернеті. Потрібно законодавчо закріпити відповідальність власників сайтів за зміст розташованих інформаційних матеріалів. І дуже важливо, щоб протиправні процеси, які відбуваються в глобальних комп'ютерних мережах, одержували адекватну протидію з боку правоохоронних органів.

Література

1. Місько І.П. Психологічні особливості перебігу Інтернет-залежності у сучасної молоді І.П.Місько // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Вип. 31. Серія : Психологічні науки / за ред. В.Д.Скока. – Чернігів, 2005.

2. Соломатіна Л.П. Феномен Інтернет-залежності молоді Л.П.Соломатіна // Болонський процес: шляхи до мобільності студентів, академічного та адміністративного персоналу в рамках загальноєвропейського простору вищої освіти : матеріали IV Міжнародної наукової конференції (18–21 травня 2005 р., м.Судак). – К. : МАУП, 2005. – С. 269–279.

3. Вакуліч Т.М. Мотиви та фактори формування Інтернет-залежності молоді Т.М.Вакуліч // Гуманітарні проблеми становлення сучасного фахівця : матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (29–31 березня 2006 р., м.Київ) / за заг. ред. А.Г.Гудманяна, О.В.Петренка. – К. : НАУ, 2006. – Т. 1.

4. Войскунский А.Е. Психологические аспекты деятельности человека в Интернет-среде А.Е.Войскунский // (документ URL) <http://www.psychology.ru>

5. Эко У. От Интернета к Гутенбергу: текст и гипертекст / У.Эко // Отрывки из публичной лекции У.Эко (документ URL) <http://www.philosophy.ru/library/eco/internet.html>

6. Вересаева О. Психология и Интернет на пороге XXI века / О.Вересаева // Психологическая газета. – 1996. – № 12. – С. 4.

ЗАСТОСУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ДЛЯ ВІДРОДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНЬ, ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ

Чорнобильська катастрофа має істотний вплив як на довкілля, так й на соціальні та економічні аспекти повсякденного життя населення. З 1986 р. Україна, як і міжнародне співтовариство, докладає зусилля задля реабілітації радіоактивно забруднених територій. Уряд України оголосив мету відновлення на цих територіях нормального життя, у зв'язку з чим ряд установ залучено до контролю радіологічних і соціальних наслідків катастрофи. Проте складна система індикаторів, яка дала б змогу визначити ефективність дій щодо відновлення, й досі не введена у дію. У статті аналізується можливість використання індикаторів, запропонованих CSD, для вимірів процесу відновлення.

Keywords: *Consequences of Chornobyl accident; recovery of the affected areas; sustainable development; indicators.*

Ключові слова: *наслідки Чорнобильської катастрофи, відродження територій, сталий розвиток, індикатори.*

Ключевые слова: *последствия Чернобыльской катастрофы, возрождение территорий, устойчивое развитие, индикаторы.*

Для подолання наслідків Чорнобильської катастрофи Уряд України щорічно витрачає до 5% Державного бюджету, з яких близько 95% сплановується на соціальні виплати громадянам. Окрім того, щорічно уряди країн, а також численні громадські організації надають фінансову та організаційну підтримку для відродження життєдіяльності населення на постраждалих територіях. Процес відродження та повернення до нормального життя постраждалих територій офіційно відображений у документах національного законодавства [1] та підтриманий міжнародною спільно-

тою у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 19 листопада 2007 р., яка проголошує 2006–2016 роки *десятиліттям сталого розвитку постраждалих територій*.

Наслідки Чорнобильської катастрофи глибоко вивчаються українськими і міжнародними дослідниками й були представлені, зокрема, на Чорнобильському форумі ООН (Відень, 2005 р.). Проте потребує розробки методика, яка дасть можливість об'єктивно оцінити процес наближення соціокультурного та соціально-екологічного стану громад постраждалих територій до “нормальності”, яка б включала різні сфери життя. А поняття “нормальності”, “нормальної життєдіяльності” та “нормального життя” у контексті відродження постраждалих територій потребують визначення.

Важливо зазначити, що термін “повернення до нормальної життєдіяльності” ми розглядаємо лише щодо територій, з яких населення не було евакуйоване чи відселене, і де постійно проживає понад 2 млн осіб. Тобто маються на увазі усі постраждалі території, за винятком Зони відчуження та Зони обов'язкового відселення.

Наслідки Чорнобильської катастрофи та передумови сталого розвитку постраждалих територій

Незважаючи на те що в суспільній свідомості пріоритетність “фактора Чорнобиля” серед ризикогенних чинників поступово знижується (частка тих, хто побоюється наслідків аварії на ЧАЕС, зменшилася з 47% у 1992 р. до 18% у 2008 р.), подолання наслідків залишається актуальною проблемою.

Заходи щодо подолання екологічних, соціальних та економічних наслідків найповніше відображені у національних доповідях та програмах подолання наслідків Чорнобильської катастрофи. Спробуємо окреслити заходи, які реалізуються в рамках Загальнодержавної цільової про-

грами подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 роки [1], та повідомлення профільних міністерств.

Чорнобильська катастрофа – це насамперед радіоекологічна катастрофа. Для аналізу стану довкілля здійснюється щорічний моніторинг площі та щільності радіаційного забруднення територій. Дослідження свідчать, що за минулий після аварії період потужність дози зовнішнього опромінення значно зменшилася – на декілька порядків величин. Зокрема, за даними Міністерства надзвичайних ситуацій, з усіх радіаційно забруднених населених пунктів, а це 2 тисячі 130 населених пунктів, на цей час, за результатами паспортизації, 332 населені пункти, що віднесені до зон радіоактивного забруднення, за радіологічними показниками, можуть бути виведені за їх межі. А 431 населений пункт, за радіологічними ознаками повинен бути переведений з однієї зони до іншої, безпечнішої [2]. Також здійснюється моніторинг за харчовими продуктами (молоком, картоплею, дарами лісу), які є основним джерелом внутрішнього опромінення населення.

Соціальний захист населення та аналіз соціальних наслідків Чорнобильської катастрофи здійснює Міністерство праці та соціальної політики України. Станом на квітень 2009 р. статус постраждалих унаслідок Чорнобильської катастрофи в Україні мають близько 2 мільйони 307 тисяч осіб. Серед них – понад півмільйона – діти [3]. Понад 17 тисяч родин одержують пільги у зв'язку з втратою годувальника, смерть якого пов'язана з Чорнобильською катастрофою.

Дані щодо стану здоров'я постраждалого населення надаються за результатами щорічної диспансеризації. Зокрема, це інформація про рівні та поширеність захворювань серед різних вікових груп, рівні та питому вагу смертності від різних захворювань.

Окрім моніторингу за станом здоров'я населення, відповідно до Національної програми подолання наслідків Чорнобильської катастрофи Інститутом соціології НАН

України (1992–2005 рр.) здійснюється “Соціально-психологічний моніторинг наслідків Чорнобильської катастрофи”. Моніторинг спрямований на виявлення наслідків Чорнобильської катастрофи [4]:

– соціально-економічних – пов’язані з перерозподілом коштів, зміною видів занять, новими формами господарювання, відтворенням спеціальної соціальної структури;

– політико-правових – у галузі демографії, міграції, соціального захисту, а також пов’язані зі зміною нормативно-правової бази та реорганізацією соціальних сфер;

– етнокультурних – зміна цінностей, звичаїв, моралі, комунікаційних процесів, виховання та ін.;

– соціально-психологічні наслідки – психологічний стан людей, мікросоціум, стереотипи, установки, очікування, поведінка, адаптація, міграція, втрата соціальної орієнтації, соціальна взаємодія та ін.

Окрім впливу на довкілля та соціум, Чорнобильська катастрофа порушила виробництво в багатьох регіонах, було змінено структуру трудових ресурсів, адже евакуйовано майже 116 тисяч осіб, виникли витрати на будівництво житла для переселенців.

Загальнодержавна цільова програма подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 роки визначає необхідність підвищення рівнів працевлаштування населення на постраждалих територіях, сприяння зарубіжним та вітчизняним інвестиціям, а також підвищення професійно-кваліфікаційного складу населення.

Проте економічні показники здебільшого не враховуються при моніторингу постраждалих територій. Частково такі показники можна виокремити зі статистичних даних районних та обласних державних адміністрацій. Наприклад, одна з галузей, які постраждали найбільше, це сільське господарство. Так, в Україні забруднено понад 5 мільйонів га земель, на яких проживало близько 3 мільйонів людей. У перші роки після аварії практично припинено ведення вівчарства, хмелярства, льонарства на українсько-

му Поліссі, вилучено з землекористування територію Зони відчуження. Проте втрати від вилучення земель сільськогосподарського призначення в сучасній системі моніторингу не враховуються. Відтак зусилля щодо зміни профілю призначення земель та введення їх в обіг для інших цілей на даному етапі не фіксується в рамках існуючих систем моніторингу.

Також поза увагою існуючого моніторингу опинилася динаміка змін лісових і водних ресурсів та позитивний вплив, зумовлений зниженням антропогенного навантаження на постраждалі території. Майже заповідний режим територій Чорнобильської зони відчуження сприяє збагаченню фауністичних комплексів, збільшується присутність видів тварин, які підпадають під охоронні статуси за Червоною книгою України. Вчені аналізують видову структуру та складають списки видів тварин, які реально проживають або реально можуть бути виявлені на території Чорнобильської зони відчуження та на прилеглих територіях, проте ці дані аналізуються у Міністерстві охорони навколишнього природного середовища та не враховуються при комплексному аналізі наслідків Чорнобильської катастрофи.

Незважаючи на відсутність комплексності діючого моніторингу, а відтак на брак повної інформації завдяки системним дослідженням наслідків Чорнобильської катастрофи, науковці отримали ряд значущих висновків.

По-перше, Чорнобильська катастрофа – це екологічне лихо, її впливу зазнали усі сфери життєдіяльності людини на постраждалих територіях. Окрім радіаційного забруднення територій, населення характеризується соціальною дезадаптацією, синдромом жертви, пасивністю (Ю.Саєнко, Н.Ходорівська), скороченням тривалості життя, зростанням рівнів смертності (Е.Лібанова, М. Омелянець), а також зниженням рівнів доходів громадян через ненадходження інвестицій та зміну структури виробництва (В.Холоша).

По-друге, наслідки катастрофи мають довготривалий характер, що ускладнює можливість їх оцінки, оскільки з часом виявляються віддалені наслідки. Для цього необхідний постійний моніторинг. Наприклад, певні захворювання, які пов'язують з радіаційним опроміненням, можуть проявлятися через багато років, так само вплив на економічну ситуацію можна зафіксувати лише постійно порівнюючи економічний стан територій.

По-третє, часто соціально-економічні наслідки Чорнобильської катастрофи важко відділити від соціально-економічних наслідків розпаду Радянського Союзу. Як наслідок, скорочення виробництва, а також тривалий період економічної перебудови негативно відбилися на способі життя та здоров'ї усього населення України, у тому числі населення на постраждалих територіях.

Постає проблема створення індикаторів, які дали б змогу аналізувати відродження нормальних умов життєдіяльності громад. Однією з найпоширеніших на даний час концепцій, які дають можливість здійснювати моніторинг взаємодії природи та суспільства, є концепція сталого розвитку. Уже з кінця 1980-х років вона домінує у світі, і саме Чорнобильська катастрофа була одним із тих чинників, які сприяли кристалізації концепції. Сталий розвиток передбачає поєднання трьох компонент – екологічної, економічної та соціально-інституційної і може бути застосований для оцінки стану та розробки сценаріїв програм і проектів відродження постраждалих територій.

Основні засади концепції сталого розвитку

Концепція сталого розвитку набула міжнародного поширення після публікації звіту Міжнародної комісії з довкілля та розвитку “Наше спільне майбутнє”, який часто називають “Звіт Брутланд” (1987 р.). У звіті сталий розвиток визначається як розвиток, за якого “людство має можливість стало розвиватися – задовольняти бажання теперішніх поколінь, без загрози для задоволення по-

треб майбутніх поколінь” [розділ 2, п.3]. Таке визначення досить загальне, проте залишається чи не єдиним загальновизнаним, адже в наукових колах досі не існує його єдиного тлумачення. Більшість дослідників погоджуються, що сталий розвиток передбачає поєднання екологічної, соціальної та економічної компонент, тобто є біоекономічною моделлю.

В основу моделі покладено ідею, що економічна активність повинна приводити до благ усього людства, одночасно зберігаючи біофізичну систему, необхідну для його існування. Соціальна компонента у моделі підкоряється економічній та відповідає існуючим екологічним обмеженням. Схематично ця концепція зображується у вигляді трьох кіл, що перетинаються. Дане визначення закріплене і затверджене в документах таких міжнародних організацій, як Організація економічного співробітництва і розвитку та Комісія сталого розвитку ООН.

Вимірювання сталого розвитку

Прагнучи розробити методику оцінки сталого розвитку, дослідники зіткнулися з рядом труднощів, зокрема з підбором індикаторів для їхнього вимірювання. Система вимірювання повинна бути настільки комплексною, щоб індикатори вимірювали не лише показники “розвитку економіки” або “стану довкілля”, а й характеристики їх взаємодій.

Уперше необхідність створити систему індикаторів для вимірювання сталого розвитку була задекларована на міжнародній арені у 1992 р., коли було прийнято План дій на 21 століття, у розділі 40 якого зазначається: “Індикатори сталого розвитку повинні бути створені таким чином, щоб надати ґрунтовну основу для процесу прийняття рішень на всіх рівнях і для сприяння забезпеченню саморегульованої стійкості комплексних екологічних систем і систем розвитку” [5].

Індикатори повинні відповідати таким характеристикам (вимогам) [6]:

- бути репрезентативними для вибраної системи;
- мати наукову основу: їх можна перевірити, вони піддаються експерименту, вони є відтворюваними;
- бути за своєю природою обчислюваними;
- бути чутливими і дієвими в часі та просторі.

Комісія сталого розвитку визначає ще три критерії до індикаторів сталого розвитку [6]:

- інтернаціональність – належить до тем, що враховуються при оцінці сталого розвитку у більшості країн;
- унікальність – надають необхідну інформацію, яку неможливо отримати з інших джерел;
- операційність – можуть бути обчислені на базі наявних показників чи індикаторів досліджуваної країни.

На сьогодні науковцями та практиками уже запропоновано декілька систем, які комплексно оцінюють можливості впровадження сталого розвитку на рівні країни, регіонів та окремих населених пунктів, проте кожна з них використовує різні підходи до визначення сталого розвитку та необхідності розвитку чи збереження компонентів сталого розвитку. До найпопулярніших досліджень, які спрямовані на визначення критеріїв та методології створення індикаторів, належать передусім роботи Комісії сталого розвитку ООН [6], Наукового комітету з проблем довкілля (the Scientific Committee on Problems of the Environment) [7], Групи Балатон (the Balaton Group) та деякі інші дослідження. Загалом, The Compendium of Sustainable Development Indicator Initiative, що здійснює реєстрацію ініціатив вимірювання сталого розвитку, у 2009 р. уже налічував понад 800 таких спроб. Серед них – 91 зразок глобальних індикаторів, 247 національних, 130 регіональних та 340 місцевих, на рівні міста або громади [8]. Спробуємо проаналізувати одну з найпопулярніших систем індикаторів, розроблених Комісією сталого розвитку ООН, та розгля-

немо можливості її використання для моніторингу наслідків Чорнобильської катастрофи.

*Перспективи застосування індикаторів Комісії
сталого розвитку ООН*

Розглянемо індикатори сталого розвитку, запропоновані Комісією сталого розвитку Організації Об'єднаних Націй (ЄСР) [7]. Ця комісія була створена у 1992 р. за підсумками Конференції ООН з питань довкілля та розвитку та під патронатом Ради з економіки та соціальних питань (Economic and Social Council). У публікації 1996 р. ЄСР уперше сформувала систему з 134 індикаторів, які були згруповані відповідно до основних напрямів сталого розвитку: соціального, економічного, екологічного та інституційного. Вони збігалися з відповідними розділами Порядку денного на 21 століття (Agenda 21). У 2001 р. унаслідок внесених змін кількість індикаторів значно зменшилася – зі 134 важливих до 50 основних. Ці індикатори згруповані за категоріями: бідність, державне управління, здоров'я, освіта, демографічна ситуація, ризики природних катастроф, атмосферне забруднення, земля, океани/моря/береги, прісна вода, збереження біорізноманіття, економічний розвиток, глобальне економічне партнерство, система споживання та виробництва.

Розгляд можливості застосування індикаторів, запропонованих Комісією сталого розвитку, дає підстави для висновку, що основна перевага такої системи – можливість урахування різноаспектних факторів у єдності. Зокрема, це стосується економічних показників, які включають інвестиції, енергоефективність економічної діяльності, ресурсоемність економіки, використання відновлюваних джерел енергії та інше.

Із 50 індикаторів, запропонованих Комісією сталого розвитку до аналізу наслідків Чорнобильської катастрофи, 43 індикатори покривають широкий спектр проблем, пов'язаних з наслідками Чорнобильської катастрофи, а

7 індикаторів не можуть застосовуватися і потребують заміни. Неможливість застосування пов'язана з їх масштабістю – орієнтацією на характеристики країни та географічні умови (індикатори щодо стану океанів, берегової лінії, опустелювання). Також неактуальним для України загалом та постраждалих територій зокрема є індикатор письменності, адже, за даними Звіту з людського розвитку, 99, 6% осіб в Україні є письменними. У такому випадку можна використовувати індикатор кількості років навчання на одну особу в середньому.

Щодо індикаторів, які розраховані на загальнодержавний масштаб, частина з них піддається адаптації для застосування на регіональному рівні. Наприклад, співвідношення іноземних інвестицій та ВВП може бути замінено на співвідношення між рівнем інвестицій та бюджетом відповідного району чи області.

Аналогічна трансформація може використовуватися при аналізі кількості туристів, що відвідують територію. Це важливий показник для аналізу обміну досвідом та інформацією між постраждалими територіями та іншими регіонами України.

Такий індикатор, як “частка населення, яка проживає у нетрях” доцільно замінити на інший – “частка населення поза національною межею бідності”. А до індикатора найпоширеніших хвороб доцільно додати індикатор онкозахворювань.

Окрім того, концепція не враховує специфічні показники Чорнобиля, як, наприклад, радіаційне забруднення територій та ті індикатори, які пов'язані з соціальною дезадаптацією та втратою населенням орієнтирів. Відтак проаналізована система індикаторів потребує доповнення.

Таким чином, оцінено перспективи застосування концепції сталого розвитку для оцінки процесу наближення соціокультурного та соціально-екологічного стану громад постраждалих територій до “нормальності”.

Сталий розвиток динамічна концепція. Суспільство та довкілля, технологія та культура, цінності та прагнення змінюються, проте в комплексі повинні давати змогу для постійного гнучкого розвитку, який і називається сталим розвитком. На практиці це означає, що результат таких комплексних змін та взаємодій не може бути передбачений шляхом аналізу та відбору найбільш імовірних сценаріїв розвитку. Адже, навіть володіючи інформацією про те, які фактори обмежують розвиток та впливають на нього, неможливо передбачити усі можливості еволюційного процесу. Встановлено, що концепція сталого розвитку дає змогу здійснювати системний моніторинг взаємодії людини та суспільства, саме тому доцільно використовувати її для аналізу змін, що відбуваються на території, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Запропоновану Комісією сталого розвитку систему індикаторів доцільно використати як основу майбутньої методології для аналізу ситуації, динаміки змін та реалізації шансів нормальної життєдіяльності постраждалих. Проте потрібно адаптувати деякі показники до специфічних аспектів постраждалих територій. Перевага застосування індикаторів, запропонованих Комісією сталого розвитку, полягає у можливості виявлення характеру наслідків Чорнобильської катастрофи та необхідності втручання у тих сферах, які не є предметом традиційного моніторингу наслідків Чорнобильської катастрофи.

Проте індикатори, запропоновані Комісією сталого розвитку, не враховують показників соціального капіталу, активності/пасивності населення, втрати людського капіталу внаслідок міграції та деяких інших. Тому доцільно розглянути інші системи вимірювання сталого розвитку, зокрема на регіональному рівні.

Оскільки одним із наймасштабніших і довготривалих наслідків Чорнобильської катастрофи є соціально-психологічні наслідки, то систему показників Комісії сталого

розвитку доцільно доповнити результатами соціологічних досліджень та експертних оцінок.

Література

1. Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 роки : Закон України від 14 березня 2006 року №3522 // Урядовий кур'єр. – 2006. – 13 квітня.
2. З виступу міністра з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи В.Шандри на парламентських слуханнях “Сучасний стан та актуальні завдання подолання наслідків Чорнобильської катастрофи” 8 квітня 2009 року. Стенограма засідання Верховної Ради України.
3. Доповідь заступника міністра праці та соціальної політики Володимира Барабаша на парламентських слуханнях на тему “Сучасний стан та актуальні завдання подолання наслідків Чорнобильської катастрофи” у Верховній Раді України, 8 квітня 2009 року. Стенограма засідання Верховної Ради України.
4. Саєнко Ю., Амджадін Л., Ходорівська Н., Чепурко Г., Піддубний В., Трофименко О. Соціальні пріоритети національної політики подолання наслідків Чорнобильської катастрофи // Постчорнобильський соціум: 20 років по аварії. Чорнобиль і соціум. – Вип. 11. – К. : ПЦ «Фоліант», 2005. – С. 8–38.
5. Nak, Tomas, Bedrich Moldan and Arthur Lyon Dahl (eds.), 2007. Sustainability Indicators: A Scientific Assessment. SCOPE Vol. 67. Washington, D.C., Island Press. – 413 p.
6. United Nations, 2007. Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies, New York: United Nations.
7. Meadows D. 1998. Indicators and Information Systems for Sustainable Development. Hartland Four Corners, VT: Sustain. Inst.
8. Міжнародні інструменти сталого розвитку (International Instruments on Sustainable Development) 2000. Compendium of Sustainable Development Indicator Initiatives [Електронний ресурс] // Режим доступу : <https://www.iisd.org/measure/compendium/>

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ТУРИЗМУ

У цій статті розглядаються певні теоретичні аспекти процесу інституціоналізації туризму, визначаються суб'єкти та об'єкти туристичної діяльності, а також функціональні характеристики інституту туризму.

Keywords: *institute of tourism; subject of tourism; object of tourism; function of tourism.*

Ключові слова: *інститут туризму; суб'єкт туризму; об'єкт туризму; функція туризму.*

Ключевые слова: *институт туризма, субъект туризма, объект туризма, функция туризма.*

Туризм вважають особливим феноменом ХХ–ХХІ ст. Сьогодні визнається значущість туризму як особливого соціокультурного феномена, що сприяє взаємопроникненню культур; спроможний виступати інструментом формування толерантності, єдності, взаєморозуміння. Відповідно до цього в останні десятиріччя в українському суспільстві відбуваються інтенсивні процеси інституціоналізації туризму.

Проблема даної статті полягає у визначенні суб'єктів та об'єктів туристичної діяльності, а також функціональних характеристик інституту туризму.

Отже, основними завданнями роботи є:

- визначення суб'єктів та об'єктів туристичної діяльності, що втілюють певний рольовий розподіл;
- аналізу функцій, що задовольняють певні потреби.

Усвідомлюючи місце та роль туризму в житті суспільства, вчені гуманітарних наук досліджували певні аспекти цього явища. Найвідомішими науковцями в цій царині є: В.Стріха, С.Попович, Л.Кривоцюк, С.Ковальов, В.Фе-

дорченко, Т.Дьорова, Ю.Миронов, Н.Фоменко, М.Скрипник, Г.Цехмістрова, О.Романенко, В.Пазенок, М.Цюрупа, Ф.Рудич, Н.Можаяєва, Е.Богинська, В.Квартальнов, М.Биржаков, В.Козинець, В.Киф'як, А.Дурович, Т.Сокол, В.Бабкіна, А.Александрова, С.Горський. У рамках робіт цих вчених досліджувались економічні механізми, територіальна організація, психологічна мотивація, нормативно-правові аспекти, історія розвитку туризму, філософські моменти.

У соціологічній науці туризм вивчається в межах однієї з наймолодших галузей соціології – соціології туризму, яка вивчає структуру, функціонування та розвиток туризму як суспільного явища в його зв'язку із соціальними, політичними, економічними та культурними сферами суспільства [1]. В соціології туризму доречним стає аналіз об'єктів та суб'єктів туристичної діяльності, а також основних функцій туризму.

Звертаючись до поняття “соціальний інститут туризму”, визначаємо його як форми організації і регулювання суспільного життя, що історично склалися, які забезпечують виконання життєво важливих для суспільства функцій, включають сукупність норм, ролей, розпоряджень, зразків поведінки, спеціальних установ, систему контролю [2, с. 105]. Соціальний інститут туризму можна розглядати також як види соціальних взаємодій в сфері туристичної діяльності [3, с. 215].

Туристична діяльність регулюється Законом України “Про туризм”. Цей закон визначає основні терміни, якими оперують суб'єкти туристичної діяльності: туризм, турист, туристичний продукт, туристичні послуги та товари, місце продажу (реалізації) туристичних послуг, місце надання туристичних послуг. Також визначає критерії віднесення туристичних об'єктів до туристичних ресурсів України та операціоналізує організаційні форми та види туризму. Визначає учасників відносин, що взаємодіють під час здійснення туристичної діяльності – туристичні оператори;

туристичні агенти; суб'єкти підприємницької діяльності, які здійснюють посередницьку діяльність; гіді-перекладачі, екскурсоводи, спортивні інструктори, провідники та інші фахівці туристичного супроводу. В цьому законі сформовані законодавчі основи безпеки життєдіяльності туристів та встановлені права та обов'язки суб'єктів туристичної діяльності. До того ж цей закон містить законодавчі основи самовідтворення соціального інституту туризму, а саме забезпечує професійну підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації кадрів у галузі туризму[4].

З соціологічного погляду туризм можна визначити як здійснення туристської активності та організацію туристичної діяльності, що спрямована на задоволення рекреаційних, пізнавальних та духовних потреб особи шляхом переміщення соціальних суб'єктів у соціальному просторі. Туристська активність розуміється як подорожі по країні або виїзд за кордон соціальних суб'єктів з метою безпосереднього задоволення своїх фізичних, пізнавальних, оздоровчих, спортивних, ділових, релігійних, духовних та інтелектуальних потреб. А туристична діяльність – це діяльність підприємств, установ, організацій, фірм на туристичному ринку, спрямована на задоволення потреб суб'єктів туризму [5, с. 143].

Слід зазначити, що серед суб'єктів туризму можна виділити певні групи. Перша – органи управління туризмом: комітети, департаменти, управління туризму; громадські туристичні організації та об'єднання. Друга – до суб'єктів туризму відносять навчальні та науково-проектні туристичні заклади – вищі і середні спеціальні навчальні туристичні заклади; інститути підвищення кваліфікації та перепідготовки; навчальні курсові комбінати; науково-дослідницькі та проектні інститути. Третя група суб'єктів – заклади самодіяльного туризму, а точніше альпіністські, водні, спелеологічні, кінні, велосипедні клуби.

Своєю чергою, окремі соціальні спільноти виступають об'єктами туристичної діяльності. Вони складають особ-

ливу соціальну структуру туризму. Це такі категорії населення: інваліди (туризм для інвалідів); молодь (молодіжний туризм); діти (дитячий туризм); туристи “третього віку”; сім’я (сімейний туризм); самотні люди (туризм одиноких людей); окремі групи професійного спрямування (корпоративний туризм); дуже багаті люди (елітарний туризм); люди, що об’єднані спільними заняттями, інтересами й захопленнями (клубний туризм); люди, що подорожують з метою участі у конгресах, симпозіумах, нарадах, конференціях (науковий туризм, навчальні тури); спортсмени та глядачі-уболівальники (спортивний туризм); екстремали (екстремальний туризм); люди, що подорожують з метою участі в певній визначній події (подієвий туризм).

Суб’єктами туризму, на думку Л.Кривеги та О.Головащенко, виступають, з одного боку, ті соціальні суб’єкти, які подорожують країною або виїжджають за кордон, задовольняючи свої фізичні, духовні та інтелектуальні потреби, тобто туристи; з другого – суб’єктами туризму виступають підприємства, установи, організації, які здійснюють та регулюють діяльність, спрямовану на задоволення пізнавальних, оздоровчих, спортивних, ділових, релігійних та інших потреб туристів. До об’єктів туризму Л.Кривега та О.Головащенко відносять поєднання природних комплексів та культурних цінностей, які приваблюють та можуть задовольнити духовні потреби туристів та сприяти відновленню та розвитку їхнього фізичного та інтелектуального потенціалу [5, с. 143].

На думку В.Квартальнова, для остаточного визначення сутності туризму і повного уявлення про сферу його діяльності необхідно виділити окремі групи суб’єктів, які взаємодіють у туризмі. Він пропонує таку класифікацію суб’єктів туризму [6].

1. Туристи. Це люди, які мають певні фізичні та психологічні потреби, природа яких визначає напрями та види їх участі в туристичній діяльності.

2. Організації, що надають туристам товари та послуги. Це підприємства, які вбачають у туризмі можливість отри-

мувати прибуток за рахунок надання товарів та послуг з урахуванням попиту на туристичному ринку.

3. Місцеві органи влади. Туризм розглядають як важливий фактор економіки, пов'язаний з доходами, які місцеві мешканці можуть отримувати від цього бізнесу у вигляді податків, що надходять до місцевого бюджету.

4. Місцеве населення – соціальні спільноти, які розглядають туризм насамперед як фактор своєї зайнятості у галузі праці. Для цієї групи важливим є результат взаємодії з туристами, у тому числі іноземними.

Проте, на нашу думку, наведену класифікацію доречно розширити, додавши до неї такі суб'єкти туристичної діяльності:

– туристичні фірми по виробництву та реалізації туристичного продукту: туристичні бюро (туроператори); туристичні агентства; екскурсійні бюро; бюро реалізації путівок.

– рекламно-інформаційні туристичні установи: рекламні агентства; рекламні бюро; інформаційні агентства.

Водночас, на нашу думку, зазначений В.Квартальновим суб'єкт під №1 – туристи – є об'єктом туризму, на який спрямована соціально-культурна активність суб'єктів туристичної діяльності.

Будь-яка діяльність, яку організовує й удосконалює людина, має певну соціальну функцію або кілька функцій. Тому важливе завдання цієї статті – визначення функцій інституту туризму. Простежимо, як це завдання розглядається в науковій літературі (Л.Кривега Л, О.Головащенко, З.Сапелкіна, Т.Сокол).

Л.Кривега та О.Головащенко виділяють такі функції туризму [5]:

– функція соціалізації. Похідною від людинотворчої є соціалізуюча функція, яка полягає в тому, що туризм з притаманними йому засобами пов'язує людину з суспільством, справляти на неї багатосторонній вплив, відновлюючи її фізичні сили, духовний світ, сприяючи підготовці особистості до успішного виконання нею суспільних зав-

дань. Зміст соціалізуючої функції туризму полягає в за-
своєнні суб'єктом туризму обраних населенням місцевос-
тей туристського інтересу ціннісних орієнтацій і прийня-
тих норм поведінки, перетворення їх на мотиви і діяльні
принципи туристської активності [5, с. 143].

Виховання туризмом відбувається у туристичних манд-
рівках, коли людина набуває певного життєвого досвіду,
вчиться терпляче долати незручності, цінувати свою бать-
ківщину і з повагою ставитися до культури, традицій,
світогляду народів інших країн;

– виховна функція. Виховна функція туризму тісно
пов'язана з пізнавальною, сутність якої полягає в наданні
можливостей пізнання навколишнього світу, накопичення
досвіду, формування світогляду, підвищення рівня знань
та практичних навичок, що, своєю чергою, сприяє розвит-
ку науки, мистецтва, культури і є важливим чинником
суспільного розвитку [5, с. 144].

– компенсаційна та катарсична функції. Здатність ту-
ризму до змістовного наповнення певних моментів життя
лежить в основі його компенсаційної функції. Туризм
ідеально відтворює витрачені людиною під час повсякден-
ної рутини емоційні та фізичні сили, разом з релігією, ми-
стецтвом, а подекуди і соціально неконструктивними ви-
дами діяльності — наркоманією, алкоголізмом.

З компенсаційною функцією пов'язана катарсична (“така,
що очищує”), яка знімає насамперед емоційну напруже-
ність;

– гедоністична та розважальна функції. Гедоністична
функція туризму полягає в підвищенні ступеня задоволен-
ня людей своїм буттям. Вона спрямована на перетворення
вільного часу у дозвіллевий. Задоволення, позитивні вражен-
ня в туризмі можна отримати від знайомства і спілкування
з цікавими людьми, від спостереження за невідомими
природними явищами, від відвідання нових регіонів,
країн, кожна з яких по-своєму багата природними та ство-
реними людиною атрактивними об'єктами [5, с. 144].

Даючи насолоду і будучи засобом відпочинку, туризм може якоюсь мірою розважити людину. В цьому полягає розважальна функція туризму;

– гуманістична функція. Гуманістична функція визначається тим, що ми розглядаємо туризм як засіб для реалізації міжособистісних відносин, форму міжособистісних комунікацій. Вона має такі похідні:

➤ ідеологічна функція, яка полягає в тому, що в туризмі проявляється світогляд суспільства. Не можна погодитися з висловом, що туризм — поза ідеологією. Світ подивитися і себе показати (як заповідав Тарас Шевченко: “І чужому научайтесь, і свого не цурайтесь” — це бажання схоже на патріотизм, прагнення до утвердження вітчизняних ідеалів;

➤ політична функція туризму, яка зумовлена тим, що він не тільки сприяє культурному збагаченню націй, а й є дієвим засобом налагодження мирних відносин між країнами і суспільного прогресу людства;

➤ сутність етичної функції полягає в намаганні туризму збалансувати розбіжності в соціально-культурних традиціях та звичаях народів світу, в сприянні реалізації прав кожної людини щодо напрямів та форм туристської активності. Сучасний туризм став фактором соціальної рівноваги, взаєморозуміння між людьми і народами і розвитку особистості [5, с. 144].

Інші автори пропонують також розрізняти такі функції туризму:

– пізнавальна функція. Пізнанням називається процес відображення, аналізу і відтворення дійсності в процесі мислення; розуміння закономірностей об’єктивного світу, законів природи і суспільства; сукупність придбаних знань і досвіду. У подорожі чоловік пізнає навколишній світ як логічними, так і чуттєвими засобами. При цьому логічне пізнання включає мислення і пам’ять, а пізнання – відчуття, сприйняття, уявлення. Під пізнавальною стороною туризму мається на увазі “прагнення людини до збага-

чення, пізнання в галузі історії, економіки, природи, науки і культури, бажання ознайомитися з історичними, етнографічними, природними і революційними пам'ятниками, бойовими і трудовими традиціями” [7];

– соціально-комунікативна функція. Комунікативний – призначений, розташований до встановлення комунікації, тобто спілкування за допомогою мови, передачі і сприйняття розумового змісту. Таким чином, соціально-комунікативна функція туризму визначається як можливість учасників подорожі спілкуватися один з одним у неформальній обстановці без виробничої субординації, обліку соціального статусу, віку, національності, громадянства та інших ознак, вказують на відмінності людей [7, с. 82]. Враження від конкретної подорожі – це найчастіше враження від спілкування з новими людьми. Зустрічі й спілкування з новими людьми є головною соціальною цінністю туризму. Адже вищий ідеал людського суспільства – це виробництво форм спілкування людей, розумні потреби яких задоволені;

– естетична і емоційно-психологічна функції. Під естетичною функцією туризму розуміється можливість насолоджуватися красою природи, творіннями архітекторів, скульпторів, художників, що надається в туристичній подорожі. Естетична функція тісно пов'язана з функцією емоційно-психічною. Визначається вона як можливість зняття напруженості і втоми після напруженої праці, придбання позитивних емоцій від зустрічей з людьми, вражень від цікавих туристичних об'єктів [9];

– творча функція. Творчістю називається діяльність, що породжує щось якісне нове і що відрізняється неповторністю, оригінальністю і суспільно-історичною унікальністю. Творчість специфічна для людини, оскільки завжди припускає творця – суб'єкта творчої діяльності. Величезний творчий потенціал туристичної подорожі полягає в тому, що його учасники виходять за рамки стереотипного існування, відволікаються від побутових дрібниць, зосере-

джуються на розв'язанні нових проблем. За кілька тисяч років організованих подорожей накопичилася величезна кількість проявів творчості мандрівників [9]. Передусім сюди відносять: наукові відкриття; прозаїчні і віршовані твори, як художні, так і документальні та науково-популярні; винахід нових зразків спорядження, одягу, взуття, транспортних засобів; нових продуктів харчування для різних видів туризму; нові засоби і методи навчання людей – учасників активних і спортивних подорожей;

– паломницька функція. Паломництвом називаються мандрі з метою здійснення поклоніння святим місцям (у християн – до Єрусалиму і Риму; у мусульман – до Мекки і Медини та ін.). Назву цей вид туризму одержав від звичаю християнських паломників привозити з Палестини пальмову гілку.

Паломники (разом з торгівцями) є першими мандрівниками, що мали точну мету свого переміщення в часі й просторі. Паломники втілюють початок класичного туризму. Адже вони долали до мети подорожі значну відстань, як правило, пішки, маючи мінімум одягу і їстівних запасів. Тільки так вони могли дістатись до мети своєї подорожі, не будучи пограбованими або убитими, враховуючи тодішні умови безпеки [9];

– оздоровча, або рекреаційна (відтворювальна, репродуктивна), функція. Туризм як різновид рекреації, активного відпочинку сприяє зміцненню здоров'я людини, відновленню її працездатності і як наслідок – підвищенню продуктивності суспільної праці [8].

Отже, аналізуючи наукову літературу, було визначено такі функції туризму: функція соціалізації, виховна, компенсаційна та катарсична, гедоністична та розважальна, гуманістична (що включає ідеологічну та політичну), пізнавальна, соціально-комунікативна, естетична та емоційно-психологічна, творча, паломницька, оздоровча.

Процес інституціоналізації туризму пов'язаний з уточненням суб'єктно-об'єктної сфери та функціональної спрямованості туристичної діяльності.

Уточнення суб'єктно-об'єктної сфери туризму дає можливість охарактеризувати її як поліструктурну та таку, що знаходиться в стадії становлення.

Туризм відзначається багатоманітністю функцій. Так, найдавнішою функцією туризму є паломництво, а найбільш типовими – соціально-комунікативна, пізнавальна, рекреаційна функції та функція соціалізації.

Література

1. Горський С.В. Соціологія туризму / С.В.Горський // Філософія туризму. – К. : Кондор, 2004. – 268 с. – Режим доступу : http://tourlib.net/books_ukr/filotur110.htm
2. Социологический энциклопедический словарь: [на рус., англ., нем., франц. и чешск. языках; ред.-координатор – академик РАН Г.В.Осипов]. – М. : НОРМА (Изд. группа НОРМА – ИНФРА М), 2000. – 488 с.
3. Общая социология : учеб. пос. / под общ. ред. проф. А.Г.Эфендиева. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 654 с.
4. Про внесення змін до Закону України “Про туризм”: Закон України. – Режим доступу : www.tourism.gov.ua
5. Кривега Л.Д. Туризм як одна із форм соціалізації людини / Л.Д.Кривега, О.В. Головащенко // Постметодика. – 2000. – №7–8 (45–46).
6. Квартальнов В.А. Туризм : учебник / В.А.Квартальнов. – М. : Финансы и статистика, 2002. – 320 с.
7. Сокол Т.Г. Основы туристической деятельности : учебник / Т.Г.Сокол; за заг. ред. В.Ф.Орлова. – К. : Грамота, 2006. – 264 с.
8. Сапелкіна З.П. Рекреаційно-освітня функція туризму. – Режим доступу : http://tourlib.net/statti_ukr/sapelkina2.htm
9. Туристская деятельность и ее социальные функции в жизни человека // Деловой туризм Казахстана 2006. – Режим доступа : <http://www.kazatur.narod.ru/mut/7.HTML>

ПОТРЕБИ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ МУЗИЧНИХ ПРЕФЕРЕНЦІЙ СТУДЕНТІВ

В статті вивчається роль потреб у формуванні музичних преференцій студентів. Розглянуті потреби спілкування (комунікації), умови їх реалізації в навчальній та позанавчальній діяльності студентів. Показані взаємовідносини студентів музичної та немузичної професії (технічної та гуманітарної) на основі порівняння групових цінностей за критерієм “свій”- “чужий”. Проведено вивчення потреб емоцій, почуттів, емоційних переживань. Виявлено домінування базових потреб. Показано спрямованість соціальних потреб студентів – спілкування, взаємообміну інформацією – на музику різних напрямів. Виявлено виникнення нових потреб в умовах соціокультурних змін в Україні.

Keywords: *needs, musical preferences, relations, communicative process, emotions.*

Ключові слова: *потреби, музичні преференції, спілкування, комунікативний процес, емоційні переживання.*

Ключевые слова: *потребности, музыкальные преференции, общение, коммуникативный процесс, эмоциональные переживания.*

Проблема формування музичних преференцій молодого покоління завжди цікавила фахівців, нерідко ставала приводом для дискусій у суспільстві. І це зрозуміло, адже молодь, особливо студентська, як найбільш інформаційно насичена вікова група щодо освоєння і впровадження в повсякденне життя новацій, у тому числі мистецького ґатунку, завжди сприймалася як свого роду першопрохідці в розширенні діапазону музичних преференцій суспільства.

У наші дні ця проблема набуває особливої актуальності. Адже кардинальні зміни, які відбулись і продовжують відбуватися в художньому житті України, створили нові

умови для залучення і споживання мистецтва, породили нові форми спілкування з ним. Маємо ситуацію, коли споживач отримав можливість обирати для прослуховування твори будь-якого напрямку і художнього наповнення.

Отже, як формуються преференції, або ж уподобання, сучасної молоді людини в цих умовах, на нашу думку, становить значний інтерес ще й тому, що відкривається перспектива для розуміння процесів залучення до мистецтва як таких, його реального значення та ролі в житті людини.

Отже, з огляду на можливості задоволення художніх уподобань сучасної людини можна стверджувати, що діапазон музичних преференцій значно розширився. Але залишаються недостатньо вивченими чинники, які впливають на формування цих преференцій. Одним із таких чинників є потреби. Причому зазначимо, що спектр потреб, які впливають на формування музичних преференцій, досить широкий і виходить далеко за межі естетичних та художніх. Це можуть бути потреби і в спілкуванні, і в емоційному насиченні, і в самоствердженні тощо. Крім того, важливого значення набуває дослідження потреб як механізму формування музичних преференцій у нових соціокультурних умовах, нестабільній суспільній ситуації. За цих обставин музична культура та мистецтво змінюють свої функції, надають широкі можливості задоволення різних потреб молоді, студентів у тому числі. Це ще більше актуалізує необхідність розглянути роль потреб у процесі формування музичних уподобань студентства.

Об'єктом нашого дослідження є студенти гуманітарної, музичної та технічної професій. Предмет дослідження – потреби як чинник формування музичних преференцій студентів музичної та немусичної професій.

Метою дослідження є розгляд потреб сучасних студентів, які зумовлюють появу преференцій щодо музики, у ситуації соціокультурних змін.

Дослідженням явища потреб у контексті соціально-психологічного підходу займалися вітчизняні автори: Г.Андреева, Р.Шульга, Є.Головаха, В.Ядов, А.Здравомислов, В.Семенов, М.Хренов, Д.Леонт'єв, О.Тихомандрицька, О.Дубовська, В.Магун, І.Кон, С.Левікова, О.Донцов, західні

науковці – К.Левін, Е.Еріксон, Р.Френкін, А.Маслоу, Г.Мюррей, Г.Олпорт, Д.Майєрс, Х.Хекхаузен та ін. Вивчення потреб як одного з чинників процесу формування музичних уподобань молоді та студентів виявляє дві різні позиції авторів, які умовно можна визначити “теоретичною” та “практичною, реальною”. Позиція перших ґрунтується на створеній самими науковцями моделі потреб, яка відображає спосіб взаємовідносин молоді, студентів та музичної культури. Її вирізняють ознаки ідеального, бажаного. Відповідно до цієї моделі потреби студентів щодо музичної культури диференціюються на “вищі”, художні (або естетичні), які впливають на формування музичних уподобань у сфері класичного музичного мистецтва, і “нижчі”, які зумовлюють появу преференцій щодо сфери естрадної та рок-музики. При цьому враховується фактично існування тільки естетичних, художніх потреб. У кращому разі наявність позахудожніх за своєю суттю потреб даними дослідниками якщо і визнається, їм призначається місце на далекій периферії [1].

Натомість позиція інших науковців ґрунтується на виявленні реальних потреб молоді та студентів, які з’являються в умовах соціокультурних змін. Вони вказують на ситуацію змін у функціонуванні мистецтва, що призводить до зростання можливостей задоволення потреб молоді та студентів. Ці автори, спираючись на дані соціологічних досліджень, що проводились упродовж багатьох років, доводять, що серед потреб, які зумовлюють звертання до музичного мистецтва, переважають позаестетичні, позахудожні бажання, прагнення [2]. Ми вважаємо таку позицію конструктивною, бо саме завдяки їй можна дослідити реальний стан стосунків студентської молоді з музичним мистецтвом і виявити весь спектр потреб, які при цьому задовольняються.

Зрозуміло, що наявність потреб позахудожнього і позаестетичного ґатунку в звертанні до творів мистецтва потребують іншого аналізу, ніж той, який традиційно базувався на положеннях естетичної теорії. І для нашої роботи це важливо відзначити, бо вбачаємо можливість плідного вивчення реального стану споживання мистецтва, у тому

числі музичного, у залученні до аналізу напрацювань інших, крім естетики, наук, зокрема соціальної психології та психології. Саме базуючись на даних цих наук, можна розкрити значення у звертанні до твору таких складових, як лідерство, розподіл ролей, умови міжособистісного спілкування, особливості художньої комунікації; визначити різноманітність емоційних переживань, роль емпатії тощо

Визначення поняття потреби в соціальній психології ґрунтується на його трактуванні у взаємозв'язку з цінностями. Останні, по-перше, “спрямовують, організовують та зорієнтовують поведінку індивіда щодо певних цілей”; по-друге, потреби та цілі індивіда зіставляються з потребами та цілями групи, до якої він є належним; по-третє, чинник значущості потреб для індивіда, як і значущості цінностей, впливає на поведінку людини, на вибір шляхів та засобів задоволення цієї потреби, досягнення певних цілей [3, с. 80; 4, с. 323].

Питання відбору та класифікації потреб, крім їх значущості для студентів, передбачає введення ще одного критерію – їх формування в умовах різних видів діяльності студентської молоді, головними серед яких є навчальна та позанавчальна. Якщо навчальна діяльність, пов'язана з музикою, характеризує студентів музичних спеціальностей, то позанавчальна відрізняє і перших, і других, тобто і студентів-музикантів, і студентів-немузикантів. Проте розрізнення потреб щодо видів діяльності студентської молоді є певною мірою умовним, пояснюється необхідністю систематизації потреб, оскільки, наприклад, потреба спілкування (комунікації) задовольняється не тільки в межах дозвілля, а і у процесі навчання.

Для всіх професійних груп студентів загальною, однаково важливою є потреба спілкування. Ця потреба визнається найважливішою для людини, “умовою її нормального індивідуального існування” [4, с. 387]; крім того, ця потреба належить до соціальних потреб, віднесена психологом А.Маслоу до одного з вищих рівнів “піраміди” потреб людини. Сутністю спілкування як соціально-психологічного явища стають два його аспекти: спілкування як

засобу організації діяльності, і спілкування як задоволення потреби людини в іншій людині, тобто в живому контакті.

Повертаючись до питання формування преференцій, маємо розглянути, яким чином потреба в спілкуванні впливає на музичні уподобання студентів музикантів і студентів, що набувають інші спеціальності.

Для студентської молоді музичних спеціальностей спілкування визначає спосіб організації навчальної діяльності. Системоформуючим чинником сумісної навчальної діяльності є визначення загальної цілі, що об'єднує студентів у єдиний сукупний суб'єкт.

Спілкування студентів-музикантів пов'язано з цілями засвоєння знань та набуттям професійних навичок у межах більшості навчальних дисциплін, серед них, є, наприклад, – хор, ансамбль, оркестр, крім того, спілкування характеризує виконавську діяльність у відповідних музичних колективах. У межах студентських музичних колективів організація музично-виконавської діяльності провадиться за умов визначення та за участю *лідера*. Лідери можуть бути формальними, призначеними викладачем, диригентом, керівником колективу, наприклад, староста оркестру, а також неформальними, визнаними самими студентами, які вирізняються особливими професійними якостями, – здібностями, високим рівнем професійної майстерності. Крім того, спілкування у процесі організації виконавсько-музичної діяльності, гри в симфонічному, камерному оркестрі або в джаз-бенді пов'язане з розподілом *ролей* у середині колективу музикантів. Так, у музичних колективах студенти диференціюються на “першу” та “другу” інструментальні групи за критерієм професіоналізму, що розподіляє студентів за рівнем компетентності, визначає їх певний авторитет. Більш професійно впливові студенти, ті музиканти, які характеризуються високим професійним статусом, зокрема лауреати міжнародних музичних конкурсів, відмінники навчання, визначають ефективність, результат сумісної діяльності музичних колективів, а саме: внутрішню згуртованість, високу якість виконання музики та успішність виступів на концертах, музичних змаганнях.

Спілкування між педагогом та студентом (або студентською групою) також є способом організації навчальної діяльності. При цьому спілкування відбувається відповідно до соціальних ролей його учасників – учителя та студента. Взаємодія під час виконання ролей забезпечується певними очікуваннями, що організують співробітництво між учасниками цього процесу. В такому процесі *комунікація* є невід’ємним елементом, який включає передачу установок, знань, думок, ціннісних орієнтацій від викладача до студента (до групи) щодо змісту музичної дисципліни, що вивчається.

Потреба музичного спілкування студентів немусичних професій – гуманітарних та технічних – також реалізується за умов організації діяльності студентської самодіяльності в межах вузів, у яких навчаються студенти цих професійних груп. Спілкування в рамках музичної самодіяльності студентів відбувається за їх участі у музичних колективах – вокально-інструментальному ансамблі, рок-групі, вокальному ансамблі, танцювальному колективі, в яких студентська молодь має можливість грати на музичних інструментах, займатися співом та танцями, що є показовим для функціонування самодіяльних студентських колективів практично кожного з вузів як у рамках великих промислових міст, так і в межах невеликих (у філіях вищих навчальних закладів). За даними емпіричного соціологічного дослідження, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень ім. О.Яременка у грудні 2008 р., предметом вивчення якого стало становище студентської молоді України, 8% студентів кілька разів на місяць займаються грою на музичних інструментах, 10% є учасниками самодіяльних творчих художніх колективів [5]. У процесі музикування та участі в музичних колективах спілкування стає не сумою паралельних діяльностей студентів, а взаємодією, об’єднанням учасників в одне ціле, що надає їм нових властивостей порівняно з діями кожного окремо.

Для студентів гуманітарної та технічної професії в ролі джерела музичної інформації виступають музичні радіо-

та телевізійні канали. Однак особливість сучасної ситуації полягає в тому, що наявність багатьох радіо- і телеканалів призводить до того, що споживач сам обирає собі комунікатора, і референтну групу, спеціальну музичну літературу. Тобто всі ці можливості доступу до музики й інформації про неї фактично обираються самим студентом відповідно до його потреб та можливостей. Є підстави вважати, що студенти технічних професій, особливо студенти спеціальностей, пов'язаних із сучасними комунікаційними технологіями, задовольняють більшість своїх потреб, у тому числі потребу в музичній інформації, за допомогою комп'ютера, Інтернету. Підтвердженням використання комп'ютерних технологій, Інтернету з метою пошуку інформації, музичної у тому числі, є дані соціологічних досліджень, які свідчать, що 98% студентів є користувачами комп'ютера та 92% – Інтернету, при цьому з метою спілкування ним щоденно користуються 45% [5; 6].

Потреба спілкування на міжгруповому рівні реалізується на ґрунті оцінки певної групи за критерієм “свій”–“чужий”. Тут вимальовуються свої особливості, що базуються на професійній належності груп. Так, між студентами-музикантами та студентами-немузикантами потреба у спілкуванні за допомогою музичного мистецтва задовольняється на основі взаємного сприйняття групами одна одної як “чужий”, виходячи з різних групових установок, цінностей, норм, ціннісних орієнтацій. У свою чергу, потреба спілкування між групами студентів-музикантів та студентів-гуманітаріїв характеризується сприйняттям груп та їх музичних уподобань скоріше як “свій” порівняно зі студентами технічної професії. Нарешті, між професійними групами студентів-гуманітаріїв та студентів технічної професії потреба спілкування, опосередкована засобами музики, ґрунтується на достатньо близьких оцінках музики, схожих музичних преференціях, взагалі на загальному ставленні до музичного мистецтва, та відповідає критерію, ближче до “свій”, аніж “чужий”.

Спілкування як характеристика його другого аспекту – необхідності людини в іншій людині – найперше визначає

позанавчальну діяльність, сферу дозвілля студентів. Б.Ананьєв характеризував цю потребу “як вияв особистістю потреби у спілкуванні й соціальної стимуляції свого розвитку” [4, с. 387]. Психологічне підтвердження або не-підтвердження іншою людиною нашого існування впливає на самооцінку людини, її емоційне самопочуття та навіть на психічне здоров’я. Так, зустрічі з товаришами та друзями займають одне з домінуючих місць у структурі дозвілля студентів, при цьому 41% студентів роблять це щоденно [5]. Зустрічі забезпечують партнерам по спілкуванню почуття співпереживання, розуміння, взагалі психологічне підтвердження власної значущості.

Іншими формами та видами дозвіллевої діяльності студентів і музичної, і немусичної професій є різні заняття музикою, які проходять разом із друзями, наприклад: слухання музичних записів (52% – щоденно), перегляд музичних відеокліпів, відвідування концертів (9% – декілька разів на місяць, 25% – на рік), нічних клубів, дискотеки (33% – щоденно), перебування або близькість до певної молодіжної субкультури, музичної також (10%). У рамках музичної субкультури задовольняється необхідність у спілкуванні, на молодіжному слензі – можливість “тусуватися”: “Тусовка – це ситуація взаємодії, правила поведінки в ній, і група тих, хто в даний момент грає за цими правилами. Тусовка – це сцена, на якій, як у театрі, в потрібних костюмах виконують потрібні ролі” [7, с. 262]. Бажання студентів спілкуватися задовольняється у групах “фанів”, “фан-клубах” – спільнотах шанувальників творчості того або іншого музиканта. Основною інформацією, якою обмінюються члени “фан-клубу”, є відомості, інформація щодо життя улюбленого артиста або музичної групи.

Важливою потребою молоді та студентів у їхній життєдіяльності є необхідність насичення емоціями, отримання переживань, що задовольняється засобами мистецтва, емоційними “ресурсами” музики також. Саме музика вирізняється значним емоційно-почуттєвим впливовим

потенціалом з-поміж інших видів мистецтва, можливістю визначати поведінку людини, що відмічали ще стародавні мислителі і на яку вказують практично всі сучасні дослідники.

Потреби в емоційному насиченні, збагаченні почуттів та переживань розглядаються нами у зв'язку з комунікативним процесом. Як відомо, модель останнього являє система “автор–твір–публіка”. Процес сприйняття музичних творів з боку публіки супроводжується появою емоцій, переживань. Ми вже вказували на дві моделі взаємовідносин аудиторії та музичного мистецтва. Щодо емоцій публіки, студентів у тому числі, соціальні психологи відзначають, з одного боку, появу художніх переживань, зумовлених впливом “високого”, класичного мистецтва, музичного також, процесом адекватного розуміння художньої структури твору; з другого – у процесі сприйняття музики виникають психофізіологічні, “нижчі” емоції, які з'являються, як прийнято вважати, у результаті слухання всієї іншої неklasичної музики. Зрозуміло, що потреби саме художніх переживань вирізняють студентів-музикантів серед інших категорій студентів. За відсутністю художньо-естетичних рефлексій, які переважно формуються в процесі художньої освіти, для студентів-немузикантів більш характерними є задоволення потреб соціально-психологічного, психологічного наповнення – потреба в спілкуванні, в психологічній розрядці, емоційного наповнення, розширення інформаційного, ціннісного змісту тощо.

У цьому контексті необхідно відмітити, що побутуючу в науковій літературі диференціацію потреб емоцій на два рівні – “вищі” та “нижчі” – залежно від обраного жанру мистецтва не можна вважати достатньо коректною. Адже спроба “прив'язування” потреб професійних груп студентів до одного з них є більше логіко-теоретичним способом дослідження проблеми музичних преференцій, який відзеркалює тільки окремі аспекти взаємовідносин студентів та музичного мистецтва. Натомість з поля зору дослідників випадають базові потреби людини і пошуки задово-

лення цих потреб, а значить не враховується фактично і значення музичного мистецтва в його різноманітних проявах у задоволенні таких потреб. Потреби у стабільності, захищеності суттєво впливають на зміст музичних уподобань.

У цій ситуації поза увагою дослідників залишилися комунікативні процеси між студентами і різними видами сучасної музичної культури та мистецтва, які за змістом повідомлення (музичного твору) вирізняються різноманітністю художніх напрямів, жанрів та стилів. Фактично музика становить сьогодні основний зміст більшості художньо-комунікативних процесів і, з одного боку, формує потреби в емоційних переживаннях, з другого – є засобом їхнього задоволення.

Для відображення емоційної складової процесів спілкування та комунікації в соціальній психології використовується поняття *емпатії*. Можна вважати, що введення такого виду потреби, як потреба емпатії, або співпереживання, що задовольняється у комунікативному процесі, допоможе, по-перше, пояснити її значущість, по-друге, можливість її реалізації засобами не лише класичної музики, а й іншими видами музичної культури та мистецтва, наприклад, музикою Заходу та Сходу, музикою реклами та саундтреками з відомих кіно- та відеофільмів, мобільною та Інтернет-музикою, музикою радіо “Ретро” та “Jazz”, музичними заставками телепрограм та піснями з мультфільмів. Так, музика телевізійних рекламних роликів за популярністю займає третю позицію серед різної продукції українських телевізійних каналів, що виявляє потреби в слуханні саме такої музики, серед молоді та студентів у тому числі [8]. При цьому музичне сприйняття супроводжується емоціями та почуттями, в даному разі позитивними, останні вирізняються співчуттям, співпереживанням у процесі перегляду даного телевізійного продукту.

В сучасних соціокультурних умовах розвиток засобів масової комунікації, передусім телебачення, створює ситуацію, в якій за допомогою реклами рингтонів, мелодій

дзвінків мобільних телефонів, є можливим обирати будь-який із запропонованих. Дійсно, сьогодні ми стикаємося з таким поширеним явищем, як музика мобільних телефонів, що є одним із способів слухання музичних творів різних напрямів. Є підстави вважати, що широка палітра мелодій, яка нині звучить повсюди, також надає можливість задоволення потреби емпатії, співпереживання. Так, за нашими спостереженнями, безпосередній взаємообмін думками між молодими людьми, студентами також, у процесі телефонного зв'язку опосередковується засобами різних улюблених мелодій: піснями популярних музичних груп, саундтреками з блокбастерів, модними піснями сучасних виконавців. Потреба емпатії стає основою вибору мелодії, знаходиться в основі формування відповідних музичних преференцій.

Взаємообмін музичною інформацією між користувачами Інтернету, серед яких є і студенти, проходить на основі відправлення електронною поштою музичних файлів, обміну музичною інформацією, яка є необхідною одному або іншому користувачу. Зв'язок та взаємообмін необхідними даними, пошуком якої займаються користувачі комп'ютера та Інтернету, поєднує останніх у віртуальні співтовариства за критерієм подібних потреб, які формуються за допомогою комп'ютерної програми. Сітьові співтовариства з'являються саме з метою спілкування, процесу комунікації, для створення можливості взаємообміну думками, у тому числі музичною інформацією [9]. Крім того, аналіз музичних Інтернет-форумів, у межах яких відбувається спілкування, свідчить, що темами обговорення обираються особливості різних музичних стилів, творчість того або іншого музичного виконавця, останні події музичного життя та інші теми [10].

Однією з особливостей та способом реалізації потреби емоційного переживання студентів є явище самоспілкування [11, с. 95], яке зумовлюється технічною складовою розповсюдження музичного мистецтва, розвитком засобів масової комунікації, можливістю комунікації за посеред-

ництва індивідуальних технічних засобів слухання музики: за допомогою мобільного телефону, персонального та кишенькового комп'ютера, плеєра з навушниками та інших. У цій новій соціокультурній ситуації також є умови задоволення потреби емоційних переживань студентів, виникнення емпатії під час слухання музичних творів, узагалі з'являються умови формування нової потреби самоспілкування «наодинці з самим собою». Зазначимо, що створення послуги «щоденників»-блогів надає можливість користувачам Інтернету реалізації потреби спілкування та самоспілкування, у тому числі на теми музики.

Отже, формування музичних преференцій студентів зумовлюється, зокрема, дією механізму потреб. Потреби визначають спрямованість на об'єкти музичної культури за критерієм їх значущості для особистості, групи. Певні потреби задовольняються засобами музичного мистецтва у процесі організації навчальної та позанавчальної діяльності професійних груп студентів. Основною є потреба спілкування, яка включає і комунікативні процеси, взаємобмін музичною інформацією між його учасниками; потреба спілкування реалізується в межах музичних колективів, у процесі відвідування культурно-розважальних закладів, за умов належності до музичної субкультури.

Музичні уподобання формуються на ґрунті потреб в естетичних переживаннях, які диференціюються в контексті соціальної психології на вищі, художні та нижчі, психофізіологічні. Потреби в художніх переживаннях вирізняють передусім професійну групу студентів-музикантів. Якщо ж виходити з широкого соціокультурного контексту, реальні потреби в емоційному насиченні, психологічній розрядці реалізуються в результаті спілкування студентської молоді з музикою різних напрямів та різновидів, проявляються в стані емпатії, співпереживанні, у виході на рівень самоспілкування. Розвиток комунікаційних технологій значно розширив можливості і межі таких потреб та преференцій як для студентів-музикантів, так і студентів, які набувають професії, не пов'язані з музикою.

Література

1. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / пер. с англ.; Э.Эриксон. – М., 2006. – 342 с. (Серия “Библиотека зарубежной психологии”); Семенов В.Е. Искусство как межличностная коммуникация (социально-психологическая концепция) / В.Е.Семенов. – СПб., 1995. – 200 с. ; Хренов Н.А. Социально-психологические аспекты взаимодействия искусства и публики, Н.А.Хренов. – М., 1981. – 304 с.
2. Шульга Р.П. Искусство в практиках культуры. Социокультурологический очерк / Р.П.Шульга. – К., 2008. – 240 с. ; Левикова С.И. Феномен молодежной субкультуры (социально-философский аспект) : дисс. ... доктора филос. наук / С.И.Левикова. – М., 2002. – 358 с.
3. Тихомандрицкая О.А., Дубовская Е.М. Особенности социально-психологического изучения ценностей как элементов когнитивной и мотивационно-потребностной сферы (методические аспекты) / О.А.Тихомандрицкая, Е.М.Дубовская // Мир психологии. – 1999. – № 3 (19) ; Левин К. Теория поля в социальных науках : пер. с англ. / К.Левин. – СПб., 2000 ; Магун В.С. Потребности и психология социальной деятельности личности / под ред. В.А.Ядова, В.С.Магун. – Л., 1983. – С. 43–45.
4. Москаленко В.В. Соціальна психологія : підручник В.В.Москаленко. – К. : Центр навч. літ-ри, 2005.
5. Становище студентської молоді України / <http://www.eustudy.at.ua/>
6. Ручка А.О. Дисперсія культурного капіталу в сучасному українському соціумі : порівняльний аналіз / А.Ручка // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін [за ред. В.Ворони, М.Шульги]. – К., 2005. – С. 312–321.
7. Соколов М. Как писать этнографию молодежной субкультуры. Цит. за : Левикова С.И. Феномен молодежной субкультуры: социально-философский аспект : дисс. ... доктора филос. наук / С.И.Левикова. – М., 2002.
8. Різник О. Музичні програми на телеканалах України / www.culturastudies.in.ua/2008_zv3_menu.php.
9. Долгин А.Б. Экономика символического обмена. А.Б.Долгин. – М., 2006.
10. <http://www.musicforum.com.ua>; <http://www.forum-ua.net/index.php?showforum>; <http://indiforum.org.ua>.
11. Хренов Н.А. Социально-психологические аспекты взаимодействия искусства и публики / Н.А.Хренов. – М., 1981.

УДК 796.011.3 (477)

*О.Кириленко,
кандидат соціологічних наук*

ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЗИЧНОЇ АКТИВНОСТІ НАСЕЛЕННЯ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Фізична активність виступає важливим і невід'ємним компонентом здорового способу життя сучасної людини. В розвинених країнах світу фізична активність досліджується на основі соціологічних методик, розроблених Всесвітньою організацією охорони здоров'я. Стаття присвячена міжнародному досвіду дослідження фізичної активності та можливостям його використання в українській соціології спорту та здоров'я.

***Key words:** health, life expectancy, noncommunicable diseases, healthy lifestyle, physical activity, the sociological research of the level and forms of physical activity.*

***Ключові слова:** здоров'я, тривалість життя, неінфекційні захворювання, здоровий спосіб життя, фізична активність, соціологічне вимірювання рівня та форм фізичної активності населення.*

***Ключевые слова:** здоровье, продолжительность жизни, неинфекционные заболевания, здоровый образ жизни, физическая активность, социологическое измерение уровня и форм физической активности населения.*

Нині спостерігаються значні зміни у структурі причин смертності та захворюваності серед населення всіх країн світу. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), тягар неінфекційних хвороб у глобальному масштабі в останні десятиліття різко зріс. На початку нового тисячоліття на неінфекційні хвороби щорічно припадало майже 60% загальної кількості 56 мільйонів смертей у світі й 47% загального тягаря хвороб [1, с. 2]. Здоров'я є

ключовим фактором економічного зростання будь-якої країни, тому неінфекційні хвороби лягають важким економічним тягарем на вже перевантажені системи охорони здоров'я і призводять до значних соціальних витрат [2]. Найбільш поширеними неінфекційними хворобами є серцево-судинні патології, діабет (типу 2) і певні форми раку, на які припадає значна частка глобального рівня захворювань, смерті та інвалідності [3]. Головними причинами цих захворювань є недостатня фізична активність, нездорові раціони харчування, шкідливі звички (вживання алкоголю і паління тютюну) [1].

В Україні смертність від неінфекційних захворювань у 2008 р. становила 83%, у працездатному віці — 62% [4, с. 6]. Погіршення здоров'я населення України має цілий ряд причин та факторів не тільки соціально-економічного, медичного, а й культурного характеру. Тому підвищення культури здоров'я населення, профілактика хвороб являють собою актуальний напрям розвитку сфер охорони здоров'я, освіти, пропаганди, фізичного виховання, оздоровчого спорту, рекреації та дозвілля.

У міжгалузевій комплексній програмі “Здоров'я нації” на 2002–2011 роки, прийнятій Кабінетом Міністрів України, наголошується, що в Україні значно поширились неінфекційні захворювання на тлі низького рівня фізкультурної активності населення та нерозвинутої інфраструктури та індустрії здоров'я [5, с. 1–2]. У Державній програмі розвитку фізичної культури і спорту на 2007–2011 роки зазначено, що однією з основних причин низького рівня фізичної активності населення є недостатній розвиток в українському суспільстві пропаганди здорового способу життя [6, с. 1]. Таким чином, стан здоров'я населення вимагає результативних практичних дій з боку різних державних і громадських структур, спрямованих на зміни способу життя людей, підвищення їх культури здоров'я.

У Глобальній стратегії ВОЗ з харчування, фізичної активності та здоров'я, розробленій у 2004 р., зазначається, що міністерства охорони здоров'я виконують центральну

роль у координації та заохоченні діяльності інших міністерств та урядових установ у розв'язанні проблеми зниження рівня неінфекційних захворювань [1, с. 10]. Важливими і необхідними засобами національного моніторингу та нагляду виступають спеціальні дослідження, спрямовані на вивчення показників рівня, форм, умов та факторів фізичної активності, оцінки ефективності діяльності політико-управлінських структур у сфері профілактики неінфекційних захворювань [1, с. 11]. Соціологічні дослідження рівня фізичної активності в контексті способу життя в Україні є молодим напрямом національної науки, який потребує свого подальшого якісного розвитку. В такому аспекті важливим є використання світового досвіду в галузях соціології здоров'я, соціології превентивної медицини, соціології фізичної активності та спорту.

Результати соціологічних досліджень проблем розвитку спорту, спортивного менеджменту та спортивного маркетингу, фізичного виховання, спортивної активності різних соціальних груп, проведених з використанням методів соціології, знайшли відображення і аналіз у роботах таких представників української спортивної науки, як В.Мудрик, М.Олійник, І.Приходько, М.Дутчак, Ю.Мічуда, А.Мічуда, Б.Шиян, О.Горбенко, О.Охрименко, Н.Ткаченко, І.Ріпак, С.Волков, В.Юхимчук, О.Богославець, Р.Волинець, Л.Козіброда та інші.

В українській соціологічній літературі різні аспекти розвитку сучасного спорту представлені в публікаціях Н.Цимбалюк (проблеми агресивності в сучасному спорті), П.Артюмова (поведінка спортивних фан-груп), О.Філіпової (футбольна субкультура та формування національної ідентичності), Л.Стоянової (фізична активність у контексті соціального здоров'я населення), Л.Лютої (інституціональні аспекти розвитку спорту), О.Васильченко (девіантна поведінка в спорті), В.Г.Лукащук (розвиток спорту в умовах сучасних ринкових перетворень), В.І.Лукащук (проблема допінгу у спорті).

У статтях Л.Скокової представлені результати соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України щодо рівня і форм включення населення України в спортивно-оздоровчі практики, розкривається роль демографічних і соціально-економічних факторів фізкультурної і спортивної активності людей [7; 8]. У роботах О.Кириленко аналізуються результати першого за період незалежності національного опитування з проблем спортивної активності населення України, проведеного в 2003 р. [9]. Емпіричні дослідження рівня фізичної активності дітей і молоді в контексті проблем їх здоров'я і способу життя проведені науковим колективом Українського інституту соціальних досліджень ім. О.Яременка під керівництвом О.Балакіревої (в 1999 і 2006 рр.) [10; 11].

У сучасному світовому науковому просторі є значний досвід у проведенні соціологічного вимірювання фізичної активності населення, однак єдиної методології у дослідженні даної проблеми вчені-фахівці більшості країн не дотримуються. Значний внесок у формування сучасної та універсальної методології вивчення фізичної активності зробила група аналітиків ВООЗ, яка розробила на початку тисячоліття Міжнародний опитувальник з фізичної активності (у 2002 р. він був використаний для опитування в країнах Європейського Союзу – дивіться далі) [12]. Декількома роками пізніше цей інструмент був удосконалений, його назва змінилась на Глобальний опитувальник з фізичної активності. Він являє собою ефективну наукову платформу для проведення досліджень у країнах з різним рівнем соціального розвитку, різними умовами доступу до оздоровчих практик, а також з різними традиціями в галузі спортивної і фізичної культури. Документ включає 16 запитань-індикаторів, спрямованих на вивчення частоти та інтенсивності фізичних навантажень під час: роботи, переміщення з роботи додому і інші місця, у вільний від роботи час, включаючи домашні справи, рекреацію і спорт, а також пасивного (без рухів) відпочинку [13]. В адаптованій формі Глобальний опитувальник з фізичної актив-

ності використовується в США та Європейському Союзі для проведення соціологічного національного моніторингу щодо здоров'я та способу життя населення (дивіться далі). На жаль, даний соціологічний інструментарій, запропонований ВООЗ для вивчення фізичної активності населення, у науковому просторі України майже не відомий і в дослідженнях практично не використовувався.

Таким чином, вивчення міжнародного наукового досвіду, передусім США і Європейського Союзу, в галузі соціології фізичної активності з метою його популяризації та подальшого використання в національних дослідженнях є актуальним питанням сучасної української соціології здорового способу життя. Проведення компаративного аналізу рівня і форм фізичної активності у країнах світу та Україні можливі на основі подальшого розвитку міжнародної наукової інтеграції в даній галузі соціології [14, с. 11].

У статті автор ставить за *мету* вивчити сучасний світовий досвід соціологічних досліджень фізичної активності населення. Для цього необхідно вирішити такі *завдання*:

- розкрити методологічні та концептуальні засади дослідження фізичної активності;
- розглянути основні результати досліджень рівня та форм фізичної активності населення США і країн Європейського Союзу, проведених останніми роками;
- визначити шляхи оптимізації соціологічних досліджень фізичної активності населення в Україні на основі використання міжнародного досвіду.

Фізична активність визначається в сучасній науковій літературі як будь-який тілесний рух, зроблений скелетними м'язами, що приводить до витрати енергії понад рівень у стані спокою [14, с. 11–12].

Терміни "*фізичне навантаження або фізичні вправи*" і "*фізична форма*" тісно пов'язані з фізичною активністю, але означають не одне й те саме. Фізичні вправи є одним з підвидів фізичної активності, що визначаються як заплановані, структурно впорядковані рухи, що повторюються та здійснюються для поліпшення або підтримання одного

або декількох компонентів фізичної форми. Фізичної формою називається сукупність властивостей, якими люди володіють або досягають і які пов'язані зі здатністю здійснювати фізичну активність [15, с. 6].

Поняття *спорту* найчастіше асоціюється із заняттями в організованих спортивних клубах, і визначається як види активності, якими люди займаються під час тренувань і/або змагань, організованих спортивними структурами [15, с. 6]. Таким чином, спорт у загальному сенсі розглядається як найбільш організований та спеціалізований сектор у рамках ширшого поняття фізичної активності.

У зв'язку з корисністю для здоров'я, що отримується від фізичної активності, часто використовують термін "оздоровча фізична активність". Під цим слід розуміти будь-яку форму фізичної активності, яка йде на користь здоров'ю та функціональній активності, не супроводжується шкодою або ризиком для людини [15, с. 6]. Основні джерела оздоровчої фізичної активності включають в себе такі буденні і прості дії, як ходьба, їзда на велосипеді, фізична праця, а також плавання, ходьба на лижах, піший туризм, робота в саду, заняття спортом на дозвіллі, танці.

Фізична активність являє собою комплексний вид поведінки, який характеризується такими основними параметрами, як:

- частота занять (зазвичай вимірюється їхньою кількістю протягом тижня);
- тривалість кожного заняття;
- тип активності;
- інтенсивність фізичної активності [14, с. 11–12].

Для підтримки здоров'я і профілактики захворювань ВООЗ рекомендує такий режим фізичної активності: дорослим людям необхідно регулярно використовувати не менше 30 хвилин фізичної активності помірної інтенсивності на день, тоді як дітям і молодим людям потрібно, принаймні, 60 хвилин фізичної активності помірної інтенсивності щоденно [14; 15].

Фізична активність помірної інтенсивності – це такий тип активності, який підвищує частоту серцевих скорочень і залишає у вас відчуття тепла та легкої задишки. Для більшості людей це активність, еквівалентна швидкій ходьбі, за якої збільшується інтенсивність обміну речовин, принаймні утричі порівняно зі станом спокою (такий рівень називають “три метаболічних еквіваленти”). Фізична активність високої інтенсивності – це такі заняття, як біг чи швидка їзда на велосипеді, коли людина пітніє та їй не вистачає дихання. Активність високої інтенсивності підвищує інтенсивність обміну речовин принаймні у шість разів порівняно зі станом спокою (шість метаболічних еквівалентів). Активність високої інтенсивності зазвичай досягається при заняттях спортом або фізичними вправами та рекомендується передусім дітям і молоді [15, с. 6–7].

Вивчення рівня фізичної активності населення в сучасних умовах, як і інших форм поведінки, що впливають на здоров'я, передбачає використання статистичних та соціологічних методів. Спортивна статистика збирає дані за допомогою формальної звітності спортивних організацій, навчальних, рекреативно-оздоровчих та медичних закладів, у рамках яких діти та дорослі включені в спорт, фізичну рекреацію, фізичну реабілітацію і процес фізичного виховання (під контролем фахівців). Оскільки значна частка спортивно-оздоровчих і рухових практик реалізується людьми поза інституціональним полем системи спорту і фізичного виховання (самостійно, без контролю фахівців), вона не може бути досліджена статистично. Важливими показниками фізичної активності сучасної людини виступає і характер повсякденного життя – насиченість фізичними зусиллями трудової і побутової діяльності, характер пересування на місця роботи, культурного відпочинку, дозвілля (пішки, на транспорті) та інше. Для аналізу проблеми важливим є вивчення умов, факторів і мотивації фізичної активності сучасної людини. Дані показники та аспекти фізичної активності можна виміряти тільки за допомогою соціологічних опитувань. Для таких досліджень,

як згадувалось вище, ВООЗ розроблено спеціальний перелік соціологічних запитань [12; 13].

Досвід досліджень фізичної активності в Україні. У рамках соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України спортивно-оздоровча активність визначається в контексті культурно-дозвільних практик, поширених серед населення. Так, за результатами моніторингу в 2008 р. ранковою гімнастикою і фізкультурою займалися 14% респондентів; бігом і оздоровчими прогулянками – 6%; заняттями у спортзалі, басейні або на спортмайданчику – 3% [16, с. 51].

Першим національним дослідженням рівня, форм і факторів активності населення в Україні стало соціологічне опитування, проведене в 2003 р. Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАН України на замовлення Державного комітету України у справах фізичної культури та спорту. В проведенні даного опитування була використана методологія Європейської програми “Компас” [17]. За результатами національного опитування 2003 р. спортивно активну частину респондентів старших 16 років становили близько 21%, серед яких близько 10% регулярно займалася спортом протягом року, 11% займалися спортом нерегулярно (N=1800) [9, с. 175].

У 2008 р. в Україні було проведено ще одне спеціальне дослідження у формі національного опитування на тему “Моніторинг рівня включення населення у спорт для всіх”. Дане дослідження було проведене дослідницьким центром “Research & Branding Group” на замовлення Всеукраїнського центру фізичного здоров’я населення “Спорт для всіх” [18]. Методологія та інструментарій національного опитування 2008 р. значно різнилися від попереднього дослідження. Спортивна активність вимірювалася за допомогою декількох питань щодо: 1) ставлення до спорту взагалі; 2) форм включення у спорт упродовж останнього року. Так, кількість респондентів, які включені до активних і регулярних спортивних занять, становила 12% всіх опитаних, а частка тих, хто спортом займається нерегу-

лярно, – 19%. До пасивної форми споживання цінностей фізичної культури і спорту включено 41% опитаних (глядачі, уболівальники, спортивні фанати); 25% опитаних спортом не цікавляться взагалі (N = 1207) [18]. Упродовж останнього року спортом займалися 42% опитаних. Таким чином, за період з 2003 по 2008 р. спортивна активність населення зросла на 21%.

Зауважимо, що опитування 2003 та 2008 рр. здійснювалося різними соціологічними дослідницькими центрами з використанням неоднакових методологій, інструментарію, вибірок та мереж. Тому порівнювати результати двох досліджень можна умовно. Це не заперечує фактичного зростання рівня спортивної активності населення України останніми роками.

Таким чином, в Україні досягнуті значні успіхи в дослідженні спортивної активності як форми фізичної активності. На жаль, їх результати не дають змоги провести повний та всебічний аналіз рівня та форм фізичної активності населення.

Досвід досліджень фізичної активності у США. У цій країні провідною організацією, яка вивчає рівень фізичної активності населення, є Центр профілактики хронічних хвороб і підтримки здоров'я (бюджетна дослідницька організація). З 1984 р. Центр спільно із Департаментом здоров'я і соціального захисту США щорічно проводить моніторинг з проблем стану здоров'я, способу життя та фізичної активності населення всіх штатів країни (методом телефонного інтерв'ю) [19]. Інструментом проведення цих досліджень є “Анкета для системи спостереження за факторами ризику в поведінці” (“Behavioral Risk Factor Surveillance System Questionnaire”), яка у 2007 р. включала 342 запитання (у 1984 р. – 98 запитань) [20]. Вибіркова сукупність даного дослідження в 2007 р. склала майже 431 000 респондентів [21].

У 2001, 2003, 2005 і 2007 рр. “Анкета” включала розширений блок запитань щодо фізичної активності [21]. Аналіз результатів даного моніторингу за 2007 р. засвідчив, що

частка фізично активних американських респондентів становила 49%, серед яких помірні навантаження мали 21%, інтенсивні навантаження – 28% американських респондентів [22]. Рівень фізичної активності даної групи опитаних відповідає рекомендованому в США режиму рухових навантажень. Порівняння результатів дослідження по роках вказує на незначну, але позитивну тенденцію зростання фізичної активності рекомендованої інтенсивності. У середньому у 2001–2007 рр. група людей з недостатнім рівнем рухової активності у США становила 38–39%, а група респондентів з малорухливим способом життя або абсолютно недостатнім рівнем фізичної активності – 14–16% (табл. 1) [21; 22].

Таблиця 1

Рівень фізичної активності населення США
(результати опитування населення старше
17 років усіх штатів США)

<i>Рік проведення дослідження</i>	<i>Кількість респондентів N</i>	<i>Рекомендований рівень фізичної активності (помірна фізична активність* – не менше 30 хв. на день не менше 5 днів на тиждень / інтенсивна фізична активність** – не менше 20 хв. не менше 3 днів на тиждень; або помірна та інтенсивна разом)</i>	<i>Недостатній рівень фізичної активності (10–30 хв. помірної або інтенсивної фізичної активності на тиждень)</i>	<i>Абсолютно недостатній рівень фізичної активності (менше 10 хв. помірної або інтенсивної фізичної активності на тиждень)</i>
2001	212 510	45,3	38,7	16,0
2003	264 684	45,9	38,5	15,6
2005	356 112	48,1	37,7	14,2
2007	430 912	48,8	37,7	13,5

*Помірна фізична активність, яка супроводжується невеликим почастішанням дихання і серцебиття.

** Інтенсивна фізична активність, яка супроводжується значним почастішанням дихання і серцебиття.

Вивчення досвіду американської соціології здоров'я та фізичної активності дає підстави для висновку про те, що США мають найкращий у світі досвід в організації, проведенні і практичному використанні результатів досліджень з даної проблеми. На основі результатів моніторингу поведінкових факторів ризику для здоров'я Центр профілактики хронічних хвороб і підтримки здоров'я в США розробляє та широко пропагує рекомендації щодо фізичної активності та здорового способу життя для різних груп населення – дорослих, дітей, жінок, людей похилого віку, інвалідів [23]. Треба зазначити і те, що американські фахівці у своїх дослідженнях використовують Глобальний опитувальник з фізичної активності та рекомендації ВООЗ щодо режиму оздоровчої фізичної активності. Цей досвід становить інтерес для світової спільноти та України з погляду розвитку соціології здоров'я та пропаганди здорового способу життя.

Досвід досліджень фізичної активності в Європі. Найбільш значущим дослідженням фізичної активності населення європейських країн є опитування, проведене у 15 країнах Європейського Союзу в 2002 р. Європейською групою дослідження громадської думки (European Opinion Research Group) [15; 26]. У цьому дослідженні був використаний Міжнародний опитувальник з фізичної активності ВООЗ, що дало змогу європейським дослідникам виміряти частоту, тривалість і рівень інтенсивності фізичної активності населення країн ЄС.

Серед опитаних європейців 43% продемонстрували включення у інтенсивні форми фізичної активності, 59% – у помірні її форми, 82% здійснювали прогулянки не менше 10 хвилин протягом останнього тижня (табл. 2) [24].

На основі узагальнення результатів опитування населення країн ЄС була визначена частка тих респондентів, що мають достатній або рекомендований рівень фізичної активності (1 годину на день фізичного навантаження середньої інтенсивності як мінімум 5 днів на тиждень). Середній показник по всіх країнах-учасницях дослідження стано-

Таблиця 2

Рівень фізичної активності населення країн Європейського Союзу віком 15 років і старших (результати опитування в 15 країнах ЄС, 2002 рік, N=16230)

<i>Скільки днів Ви займалися такими формами фізичної активності упродовж останніх 7 днів?</i>	<i>Інтенсивна фізична активність</i>	<i>Помірна фізична активність</i>	<i>Прогулянки не менше 10 хв.</i>
не займалися	57,4	40,8	17,1
1 день	7,9	6,4	5,4
2 дні	9,1	11,3	9,0
3 дні	7,2	8,5	7,9
4 дні	3,5	5,2	6,0
5 днів	5,5	7,2	8,9
6 днів	2,0	3,3	4,9
7 днів	6,1	15,4	39,0
не відповіли	1,3	1,9	1,8
<i>Скільки часу в середньому за день Ви займалися такими формами фізичної активності упродовж останніх 7 днів?</i>	<i>Інтенсивна фізична активність</i>	<i>Помірна фізична активність</i>	<i>Прогулянки не менше 10 хв.</i>
не займалися	60,7	47,1	21,0
30 хв. та менше	4,2	10,1	37,5
31–60 хв.	14,7	18,5	21,8
61–90 хв.	4,6	4,2	5,8
91–120 хв.	9,7	11,6	6,2
більше 120 хв.	3,5	3,5	1,6
не відповіли	2,6	5,0	6,1

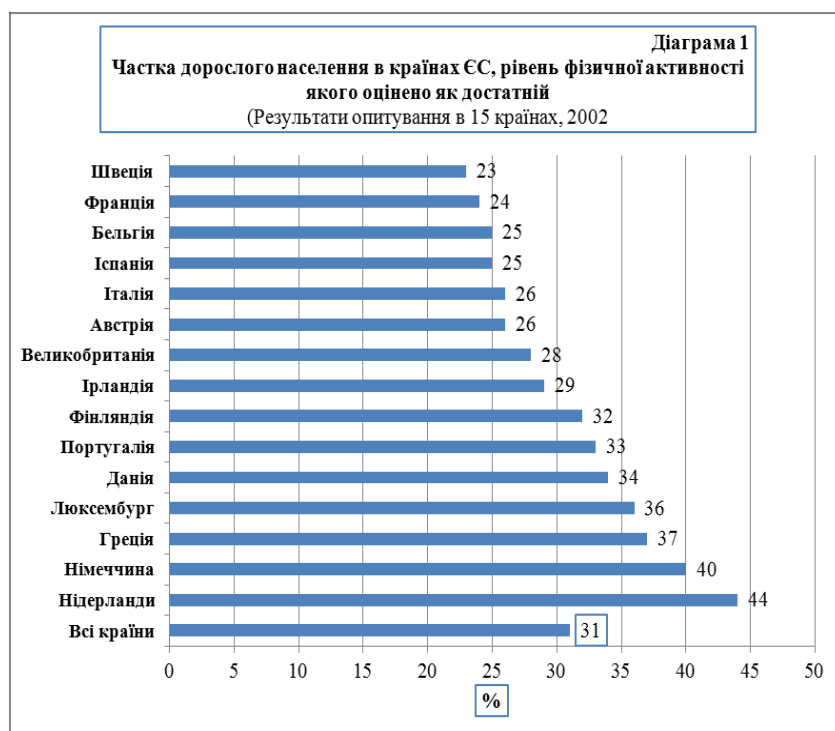
вив 31% європейських респондентів. Найкращі показники фізичної активності – у населення Нідерландів та Німеччини, найнижчі – у Франції та Швеції (*діаграма 1*) [14, с. 12].

Дослідження 2002 р. у країнах ЄС має наукову цінність як крос-культурне дослідження. Його результати вказують на значні відмінності у рівні фізичної активності населення різних європейських країн. Такі відмінності пов'язані зі специфікою розвитку національних систем фізичного

виховання, оздоровлення та спорту, а також особливостями політики, управління та організації у цій сфері. Дослідження в ЄС також дає змогу визначити кращі результати та практики організації масового спорту та фізичної рекреації одних країн з метою їх використання іншими країнами і Україною зокрема. У сучасних умовах для українського суспільства вкрай необхідним є інтегрування у процес міжнародних досліджень та широке використання їх результатів у організації оздоровлення та залучення населення до регулярних спортивно-оздоровчих занять, пропаганди цінностей здорового способу життя.

Діаграма 1

Частка дорослого населення в країнах ЄС, рівень фізичної активності якого оцінено як достатній
(Результати опитування в 15 країнах, 2002)

У країнах Європейського Союзу і Північної Америки останніми роками набули поширення дослідження спортивної активності в контексті вивчення всіх форм фізичної активності. Цей науковий досвід представляє сучасну методологію дослідження поведінкових факторів ризику для здоров'я, серед яких рухова активність має велике значення для збереження здоров'я людей. Дані дослідження проводилися з використанням рекомендацій і соціологічного інструментарію, розроблених ВООЗ. Результати соціологічних досліджень засвідчують, що найвищий рівень фізичної активності населення спостерігається в США. У європейських країнах цей рівень нижчий, але має різні показники залежно від країни.

Необхідно зазначити, що відсутність єдиних методологій та інструментарію соціологічних досліджень фізичної активності в розвинених країнах та в Україні не дає змоги провести порівняльний аналіз рівня фізичної активності їх населення. Для успішних крос-культурних досліджень з даної проблеми необхідні високий рівень міжнародної наукової інтеграції та співпраці.

Україна робить перші кроки у використанні сучасних наукових підходів у галузі вивчення фізичної активності та поведінкових факторів ризику для здоров'я. Дослідження, проведені в Україні у 2003, 2008 рр., були спрямовані на вивчення спортивної активності (що являє собою специфічну та організовану форму фізичної активності).

На нашу думку, в Україні необхідно прискорити створення умов для організації спеціального моніторингу з вивчення проблем здоров'я та здорового способу життя. Такий моніторинг не може бути прерогативою одного відомства – системи спорту та фізичного виховання або системи охорони здоров'я – він повинен мати характер міжвідомчої дослідної, інформаційно-аналітичної програми. У подібному моніторингу необхідно об'єднання зусиль фахівців з різних наукових сфер – превентивної медицини, валеології, соціології здоров'я, соціології спорту і фізичного виховання, педагогіки. Підготовка і проведення таких дослі-

дженіть можливі при розширенні їх фінансування та організації підтримки з боку держави. На думку автора, важливим є і створення *дослідницького комітету соціології здоров'я, медицини та спорту* у структурі Соціологічної асоціації України, робота якого може прискорити розвиток теоретичних та емпіричних основ досліджень у даній сфері.

Таким чином, вивчення, аналіз та широке використання передового міжнародного досвіду в галузі соціологічних досліджень проблем фізичної активності населення є перспективними для розвитку української соціології спорту і здоров'я, важливим для реалізації в українському суспільстві стратегій ВООЗ у сфері політики збереження здоров'я [25].

Література

1. Глобальная стратегия по питанию, физической активности и здоровью / Всемирная организация здравоохранения [Текст]. – Доклад о состоянии здравоохранения в мире, 2004 год. – Женева : ВОЗ, 2004. – 18 с.
2. Макроэкономика и здоровье : инвестирование в здравоохранение в интересах экономического развития. Всемирная организация здравоохранения [Электронный ресурс]. – Женева, 2001. – Режим доступа: www.un.org/russian/esa/social/who_diet.htm – Title from the screen.
3. 10 фактов о глобальном бремени болезней. Октябрь 2008 г. [Электронный ресурс]. – Официальный сайт ВОЗ. - Режим доступа: http://www.who.int/features/factfiles/global_burden/ru/index.html – Title from the screen.
4. Горбась І.М. Профілактика хронічних неінфекційних захворювань – реальний шлях поліпшення демографічної ситуації в Україні [Текст] / І.Горбась // Український кардіологічний журнал. – 2009. – № 3. – С. 6–11.
5. Міжгалузева комплексна програма “Здоров'я нації” на 2002–2011 роки [Електронний ресурс] : – Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=5&nreg=14-2002-%EF> – Назва з домашньої сторінки Інтернету.

6. Державна програма розвитку фізичної культури і спорту на 2007–2011 роки [Електронний ресурс] : Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article> – Назва з домашньої сторінки Інтернету.

7. Скокова Л. Фізкультура і спорт у структурі культурно-дозвільної активності населення України [Текст] / Л. Скокова // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (1994–1999 рр.) Інформаційно-аналітичні матеріали. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1999. – С. 164–169.

8. Скокова Л. Культурно-дозвільна активність і матеріальна диференціація населення України [Текст] / Л. Скокова // Українське суспільство : моніторинг – 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2000. – С. 237–241.

9. Кириленко О.М. Соціологічний аналіз спортивної активності населення України [Текст] / О.Кириленко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 3. – С.169–187.

10. Формування здорового способу життя молоді: проблеми і перспективи [Текст] / О.Яременко, О.Балакірева, О.Вакуленко та ін. – К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді; Укр. ін-т соціальних досліджень, 2000. – С. 66–69.

11. Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді : моногр. [Текст] / О.Балакірева, Н.Рингач, Р.Левін. – К. : Укр. ін-т соціальних досліджень ім. О.Яременка, 2007. – 128 с.

12. International Physical Activity Questionnaire” (IPAQ) [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.ipaq.ki.se/scoring.pdf> - Title from the screen.

13. Global Physical Activity Questionnaire (GPAQ) [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.who.int/chp/steps/resources/GPAQ_Analysis_Guide.pdf – Title from the screen.

14. Физическая активность и здоровье в Европе : аргументы в пользу действий. Европейское региональное бюро ВОЗ. – Копенгаген : ВОЗ, 2006. – 41 с.

15. Содействие физической активности с целью укрепления здоровья – основа для действий в Европейском регионе ВОЗ. Шаги на пути к физически более активной Европе. – 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.euro.who.int/document/nut/istanbul_conf_rdoc10.pdf – Название с домашней страницы Интернета.

16. Українське суспільство 1992–2008 : соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 85 с.

17. Дутчак М. Спорт для всіх в Україні: результати загальнонаціонального опитування [Текст] / М. Дутчак // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2006. – № 2. – С. 37–43.

18. Звіт за результатами соціологічного дослідження на тему: “Моніторинг рівня залучення населення до спорту для всіх” [Електронний ресурс]: Сайт Всеукраїнського центру фізичного здоров’я населення “Спорт для всіх” – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: <http://www.sportforall.gov.ua/articles.php?archive=0&cat=29> - Назва з екрана.

19. Behavioral Risk Factor Surveillance System (BRFSS) [Electronic resource] // National Center for Chronic Disease Prevention and Health Promotion. – Mode of access: <http://apps.nccd.cdc.gov/PASurveillance/StateSumResultV.asp> – Title from the screen.

20. Behavioral Risk Factor Surveillance System Questionnaire [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.cdc.gov/brfss/questionnaires/english.htm> – Title from the screen.

21. 2001–2007 State Physical Activity Statistics [Electronic resource]. – Mode of access: <http://apps.nccd.cdc.gov/BRFSS/list.asp?cat=PA&yr=2007&qkey=4418&state=All> – Title from the screen.

22. Prevalence and Trends Data. Physical Activity [Electronic resource]. – Mode of access: 2007 <http://apps.nccd.cdc.gov/PASurveillance/StateSumV.asp> – Title from the screen.

23. Physical Activity Guidelines for Americans [Electronic resource]. – Mode of access: – Mode of access: <http://www.health.gov/PAGuidelines/> – Title from the screen.

24. Physical Activities. Special 183-6 / Wave 58/2 – Eurobarometer European Opinion Research Group. Fieldwork: October–December 2002. Publication: December 2003 [Electronic resource]. – Mode of access: – Mode of access: [www.euro.who.int/socialdeterminants/socmarketing/20070813_4_26kThe 2008](http://www.euro.who.int/socialdeterminants/socmarketing/20070813_4_26kThe%202008) – Title from the screen.

25. Доклад ВОЗ о состоянии здравоохранения в мире, 2002 год. Уменьшение риска, содействие здоровому образу жизни [Текст]. – Женева : ВОЗ, 2002. – 16 с.

УДК 316 316.354:355.1+316.75 А.Проноза,
кандидат социологических наук

ОБРАЗ КОМАНДИРА (НАЧАЛЬНИКА) В СОЛДАТСКИХ РИФМАХ

В статье анализируется характерный вид творчества военнослужащих срочной службы, отражающий образы командиров (начальников) в специфическом жанре солдатской поэзии.

Keywords: *armed forces, the army, military subculture, commanders, chiefs, soldiers' rhymes, soldiers' notebooks.*

Ключові слова: *збройні сили, армія, військова субкультура, командири, начальники, солдатські рими, солдатські блокноти.*

Ключевые слова: *вооруженные силы, армия, военная субкультура, командиры, начальники, солдатские рифмы, солдатские блокноты.*

Военная реформа, осуществляемая в Вооруженных Силах Украины, предполагает переход воинских подразделений и частей к комплектованию на контрактной основе. Одной из причин принятия такого решения стало осознание военным руководством и руководством страны низкой квалификации военнослужащих срочной службы. Именно принудительным характером призыва в армию обусловлено отсутствие у них заинтересованности в повышении своего воинского мастерства. Служба в армии для большинства солдат-срочников представляется обузой, с которой надо мириться, а не как выполнение своей конституционной обязанности. Поэтому отношение к армии и военной службе у них складывается далеко не самое благоприятное и как результат – своеобразное (забегая напе-

ред – негативное) отношение к командирам и начальникам. Обязательность выполнения приказаний вышестоящих должностных лиц воспринимается солдатами как досадная необходимость, которую, по возможности, следует избегать.

Изучение реально существующей системы взаимоотношений между различными категориями военнослужащих (в данном случае между солдатами-срочниками и их командирами) социологическими методами, наталкивается на ряд трудностей.

Во-первых, они обусловлены организационными сложностями, то есть необходимостью согласования многочисленных документов при подготовке к проведению социологического исследования в армии.

Во-вторых, существуют определенные проблемы методического характера. В силу внутренних особенностей армейской организации трудно ожидать искренних ответов при проведении опросов и интервью. Боязнь огласки результатов и последующих репрессивных мер толкают военнослужащих на сокрытие реальной информации. Особенно это характерно для военнослужащих срочной службы.

В-третьих, полученные негативные результаты могут свидетельствовать о неудовлетворительном состоянии Вооруженных Сил, невозможности выполнить возложенные на них функции в полном объеме и, тем самым, подрывать доверие общества к армии, т.е. такие результаты для военного руководства могут быть нежелательными, а следовательно, и соответствующие исследования по данной проблематике.

В таких условиях наиболее предпочтительным является использование качественных методов исследований. Именно поэтому для изучения характера взаимоотношений между военнослужащими срочной службы, с одной стороны, и офицерами, прапорщиками и сержантами – с другой, в качестве *объекта исследования* нами были выбраны солдатские рифмы как характерный жанр армейской

субкультуры. Это рифмованные четверостишья*, посвященные различным аспектам военной службы и солдатского быта, в том числе и взаимоотношениям с командирами (начальниками).

Цель статьи – выявление реально существующего отношения солдат-срочников к своим командирам (начальникам), обусловленного субъективными оценками военной службы и нашедшего свое выражение в солдатских рифмах.

При достижении поставленной цели необходимо было решить следующие задачи:

из всего многообразия рифм выявить те из них, которые непосредственно посвящены командирам и начальникам;

выявить рифмы, которые посвящены другим аспектам военной службы и армейского быта, но в которых имеется упоминание о командирах и начальниках;

осуществить анализ выявленных рифм на предмет определения характера отношений солдат-срочников к своим командирам и начальникам.

Устав внутренней службы ВС Украины констатирует, что “за своїм службовим становищем і військовим званням військовослужбовці можуть бути начальниками або підлеглими...” [1, ст. 29]. Под командирами и начальниками мы будем полагать сержантов и старшин, прапорщиков и мичманов, младших и старших офицеров, генералов и адмиралов [1, ст. 32]. Для понимания сути исследуемого вопроса важным является положение ст. 30 того же устава, где говорится, что “начальник має право віддавати підлеглому накази і зобов’язаний перевіряти їх виконання. Підлеглий зобов’язаний беззастережно виконувати накази начальника..., і ставитися до нього з повагою” [1, ст. 30]. Перечисленные статьи Устава внутренней службы являются основополагающими во взаимоотношениях между

* Среди солдатских рифм встречаются рифмы с двумя, шестью, восемью, десятью, а иногда – с двенадцатью строками. Редко бывают рифмы с нечетным количеством строк, что, по всей видимости, объясняется погрешностями при их переписывании из одного блокнота в другой.

солдатами-срочниками и их командирами, как в формальном, так и неформальном контекстах.

Солдатские рифмы – своеобразный специфический жанр армейской субкультуры. Как правило, они записываются солдатами в карманные блокноты, реже – дембельские альбомы. В силу ограниченности распространения (исключительно военная среда) солдатские рифмы не получили должного внимания со стороны филологов, культурологов, социологов, лингвистов и представителей других гуманитарных наук.

В процессе комплексного изучения солдатских рифм все они были распределены на двадцать четыре смысловых блока, а именно: “О солдатском блокноте”, “О неизбежности службы в армии”, “Об “убитой” молодости”, “О крае, где служу”, “О видах и родах войск”, “Об учебке”, “О сложностях и особенностях военной службы”, “О командирах и начальниках”, “О дружбе и братстве”, “О гордости и чести”, “О любимых”, “О любимых и неверных”, “Дождись меня”, “Пиши, привет”, “Фотография на память”, “Поздравления”, “Пожелания”, “О маме”, “Армия – такого не забыть”, “О прелестях гражданки”, “О неизбежности “дембеля”, “О пьянстве и наркомании”, “Тосты”, “О разном” [2].

За пятнадцать лет автором было собрано 2556 солдатских рифм и их вариантов. В этом ряду – рифмы “О командирах и начальниках” по количеству занимают двадцатое место (45 рифм – 1,8%). Смысловый анализ этих рифм затруднителен в связи с их сравнительно небольшим количеством. Так, больше всего рифм “О любимых” (236, или 9,2%), чуть меньше “О сложностях и особенностях военной службы” (216, или 8,5%). Однако такое число рифм все же позволяет осуществить анализ и сделать некоторые выводы, поскольку на протяжении длительного времени процентное соотношение рифм рассматриваемого тематического блока к другим рифмам изменялось крайне незначительно (*табл. 1*).

Таблиця 1

Изменение количества рифм в некоторых тематических блоках с течением времени (%)

Тематические блоки	Количество рифм	
	2002 г.	2010 г.
Всего рифм	949–100%	2556–100%
Из них:		
О командирах и начальниках	1,0	1,8
О любимых	11,2	9,2
О сложностях и особенностях военной службы	6,3	8,5

Тоже самое можно сказать и о рифмах, относящихся к другим тематическим блокам.

Рифмы “О командирах и начальниках” в принципе можно отнести как к рифмам “О сложностях и особенностях военной службы”, так и к рифмам тематического блока “Армия – такого не забыть”. Однако особенности взаимоотношений в армии, характеризующиеся строгим порядком подчиненности, требованием неукоснительного выполнения приказов и приказаний командиров и начальников, обязывают выделить эти рифмы отдельно.

Почти 78% рифм – четырехстрочные (табл. 2), 20% – двухстрочные и всего лишь одна рифма (ок. 2%) состоит из шести строк. Заботится Родина об *офицерах* / Как? Поясню на примере: / Зарплата у офицера такая, / Что с голоду вроде не умирают, / Но спиться с зарплатой, скажу вам, друзья, / На ящик лишь водки зарплата моя.

Вообще, эта рифма занимает обособленное положение по отношению к другим рифмам. Из ее содержания видно, что сочинена она не солдатом. Несмотря на это, она распространена среди солдат, так как была обнаружена автором статьи в солдатском блокноте.

Отличительной особенностью рифм о командирах и начальниках является крайне негативное отношение к этим лицам со стороны неизвестных авторов и в связи с этим массовое (46,7%) использование ненормативной лексики (табл. 3).

Таблица 2

**Распределение рифм “О командирах
и начальниках” по числу строк (%)**

<i>Количество строк в рифмах</i>	<i>Количество соответствующих рифм в разделе</i>
Двухстрочные	20,0
Четырехстрочные	77,8
Шестистрочные	2,2

Таблица 3

**Использование ненормативной лексики в рифмах
“О командирах и начальниках” (%)**

<i>Рифмы с ненормативной лексикой</i>	<i>Количество рифм</i>
В которых возможна замена ненормативной лексики на другие, общеупотребительные синонимы	33,3
В которых не возможна замена ненормативной лексики на другие, общеупотребительные синонимы	13,3
Всего рифм с ненормативной лексикой	46,6

Характерной особенностью таких рифм является то, что в большинстве случаев ненормативная лексика может быть заменена другими, общеупотребительными синонимами. Например: “Сижу за решеткой в темнице сырой / И эта темница зовется “губой”, / За что посадили и сам не пойму, / Подумаешь, на *хрен* послал *старшину*”.

Или:

“На широком плацу есть могила солдата. / Не от пули погиб, *заканали сержанты...*”.

По всей видимости, использование ненормативной лексики преследовало цель повысить эмоциональную окраску текста и, таким образом, подчеркнуть особенности взаимоотношений между солдатами и их командирами.

В связи с указанной выше особенностью вызывает озабоченность полное отсутствие рифм положительной направленности о командирах и начальниках. Тут есть над

чем задуматься и самим командирам с начальниками, и психологам, и социологам, и всем специалистам, работающим в области военного реформирования. Кроме того, обращает на себя внимание довольно высокая агрессивность ряда рифм (15–33,3%) с призывами к физической расправе над обидчиками – командирами. Например: “Опять дневальным я стою – / *Сержанту* честь я отдаю. / Я с удовольствием бы сам / Ему хребет переломал”.

Или:

“*Старшина* у нас хороший, / *Старшина* у нас один, / Так давайте соберемся / И чертей ему дадим”. Впрочем, проявление жестокости можно признать обоюдным. Например: “Сапог летит – я увернулся / *Сержант*, ублюдок, промахнулся”. Или “*Старшина* в армии, он как родная мать / ...он любит раздавать...”.

В рифмах выделяется три основных должностных категории – офицеры, старшины и сержанты (соответственно по 11, 17 и 15 упоминаний в рифмах). На наш взгляд, это объясняется тем, что с этими начальниками солдаты сталкиваются чаще всего. В целом должностная категория командира (начальника) в рифмах представлена следующим образом (табл. 4).

В некоторых рифмах упоминается одновременно нескольких должностных лиц. Например:

Таблица 4

Количество упоминаний в рифмах различных категорий командиров и начальников (%)

<i>Должностная категория в том виде, в каком она упоминается в рифмах</i>	<i>Количество упоминаний в рифмах</i>
Сержанты	30,6
Старшины	34,7
Офицеры	6,2
Комбаты	10,2
Замполиты	4,0
Командиры и начальники вообще	8,2
Начальник Генерального штаба	2,1
Точно не определено, о ком	4,0

– сержант и старшина: “Как *сержанта* получу, / Всех солдат я научу. / А как стану *старшиной*, / Так поеду я домой”*;

– командир и старшина: “*Командир* – мне мать родная, / *Старшина* – отец родной, / На хрена родня такая – / Лучше был бы сиротой”;

– комбат и сержант: “Армия – семья родная, / *Комбат* – отец, *сержант* мне мать родная, / А ну его, с такой родней – / Лучше буду сиротой;

(старшина и замполит – как вариант предыдущих двух рифм).

Примечательно, что такая вариативность одной и той же рифмы свидетельствует о влиянии ситуативного фактора. В зависимости от особенностей службы и взаимоотношений с командирами неизвестные авторы в уже известные рифмы вставляли образ – должность нелюбимого командира. В дальнейшем получавшаяся новая рифма начинала самостоятельную жизнь параллельно с ее предыдущим вариантом.

С точки зрения вариативности интересна следующая рифма: “Спи, *сержант*, спокойной ночи / Завтра хрен откроешь очи”.

В другом варианте она имеет следующий вид: “Спи, мой “дед”, спокойной ночи / Все равно тебя замочим”.

В данных рифмах ставится знак равенства между сержантами и “дедами” (старослужащими солдатами), что, на наш взгляд, довольно символично. И это не единичный пример. К сожалению, тема смыкания “дедовщины” и “сержантщины” (“уставщины”) на сегодняшний день остается малоизученной.

Интересно, что в одной рифме имеет место упоминание генералитета: “*Начгенштаба* без охраны / Подтянулся раз до ста. / Дурно сделалось шаману / От такого баловства”.

* Приблизительное время сочинения этой рифмы – до 1991 г., поскольку в Советской Армии для солдата-срочника было вполне реально получить звание старшины под конец службы.

Такая нейтральная оценка данной должности единична и, по всей видимости, является следствием отдаленности солдат-срочников от высших военных руководителей. Что касается самой первой, цитируемой нами рифмы, то в ней подразумевается даже правительство.

Таким образом, на примере солдатских рифм “О командирах и начальниках” можем констатировать в целом негативное отношение военнослужащих срочной службы к органам военного руководства и управления на всех уровнях.

Определенное отношение к командирам и начальникам имеет место и в других рифмах из других тематических блоков, хотя оно и не так явно выражено. Это обусловлено тем, что эти рифмы посвящены не командирам (начальникам), а различным особенностям армейского быта. Но и здесь отношение к должностным лицам вполне ощутимо (табл. 5).

Таблица 5

**Количество упоминаний о командирах и начальниках
в других тематических блоках**

Тематический блок	Категории (обозначения) командиров и начальников						Общ. число
	“сержант”	“комбат”	“командир”	“шаркал”	“сука”	“гад”	
О неизбежности службы в армии	1	1	1	1	2	1	7
Об “убитой” молодости	1						1
О крае, где служу	1						1
Об учебке	5						5
О сложностях и особенностях военной службы	6	3		1			10
О любимых	3						3
Дождись меня	1						1
Армия – такого не забыть	1	1		1			3
О прелестях гражданки	2						2
О неизбежности “дембеля”	1		1	2			4
Всего	22	5	2	5	2	1	37

Уже в одном из первых тематических блоков “О неизбежности службы в армии” мы встречаем почти все категории командиров. Например: “Кто виноват, что я солдат? / Меня поймал военкомат, / Побрил, помыл, дал автомат, / “Давай шагай!” – сказал *сержант*”.

Или:

“На два года комок*, / На два года мундир, / На два года маму / Заменял *командир*”.

Командиры и начальники в рифмах данного раздела характеризуются такими неблагозвучными словами, как “суки”, “гады” и “шакалы”. Например: “Забрали в армию по пьянке, / Носки сменили на портянки, / Подстригли, *суки*, под горшок / И дали в зубы вещмешок”.

(вариант третьей строки: ...”Постригли, *гады*, под горшок)

Или:

“С чего начинается армия? / С прощаний с гражданкой, / Огромнейшей пьянки, / С рассказов *шакала* в купе / И с первых ворот КПП”.

Интересно, что оскорбительное прозвище офицеров – “шакал” появилось в солдатском лексиконе не так давно – после развала СССР. В Советской армии в солдатской среде оно не употреблялось. По всей видимости, это результат проникновения в субкультуру военнослужащих срочной службы элементов криминальной субкультуры и заимствования из нее наиболее подходящих образцов.

Теперь в качестве примеров приведем некоторые рифмы из других разделов, в которых также упоминаются командиры и начальники:

– “Об “убитой” молодости”: “Нас дожимал соленый жар, / Мы пылью знойною дышали, / Но впереди бежал *сержант*, / И мы что было сил бежали...”.

– “О крае, где служу”: “Служи солдат – *сержантом* будешь, / Но Крым, ты хрен, когда забудешь”.

* Камуфлированная форма одежды. Жаргонизм.

– “Дождись меня”: “Девушка ждет полгода, / Друзья – два года / Мать – всю жизнь, / А *сержант* – сорок пять секунд”.

– “Армия – такого не забыть”: “В армии *сержанты*, / В армии “деды”, / В армии так просто / Получать ...”.

Здесь опять мы обнаруживаем знак равенства между старослужащими солдатами и сержантами.

– “О прелестях гражданки”: “Служу я в армии сейчас, / *Сержант* меня гоняет, / А на гражданке в этот час / Друзья мои бухают”.

(вариант второй строки: “...*Шакалы* нас гоняют...”).

Или:

“Так хочется громко заплакать / И морду кому-то набить, / Девчонок немного полапать, / И морду *комбату* набить”.

Отдельно следует остановиться на тематических блоках “Об учебке”, “О сложностях и особенностях военной службы” и “О неизбежности “дембеля””.

В разделе “Об учебке” речь идет преимущественно о сержантах. Оно и понятно, поскольку именно с сержантами – заместителями командиров взводов солдаты-курсанты имеют дело все 24 часа в сутки. Отсюда и соответствующее к ним отношение. Например: “Здесь нет людей – / Здесь есть курсанты. / Здесь нет собак – / Здесь есть *сержанты*”.

Или:

“Кто не был в учебке, тому не понять, / Как хочется есть и как хочется спать, / Как хочется морду *сержанту* набить, / А после отбоя пузырь раздавить”.

Часто рифмы этого раздела представляют собой констатацию факта учебы в сержантской школе. Например: “В дальнем крымском городке, / В школе для *сержантов* / Довелось служить и мне / В качестве курсанта”.

В рифмах “О сложностях и особенностях военной службы” командиры и начальники представлены в виде своеобразной декорации, на фоне которой существуют

многочисленные сложности военной службы. Например: “Армия без мата, / Как солдат без автомата, / Как диета без салата / И как рота без *комбата*”.

Или:

“Сидим в столовой, ложек нет / *Сержант* кричит: “Кончай обед!” / И чай, и масло – все осталось там, / В парашу ходим только по уграм”.

В рифмах “О неизбежности “дембеля” прослеживается полярная оценка командиров и начальников, что обусловлено отсутствием сдерживающих факторов, ведь служба-то почти закончилась. С одной стороны: “Пусть сбудется “дембель” прекрасный, / Огромный и светлый, как мир, / Возможный, как секс безопасный, / Надежный, как твой *командир*”.

Или:

“*Сержант* сказал: “Спокойной ночи!” / И “дембель” стал на день короче”,

а с другой:

“Когда мы выйдем за ворота, / Пошлем *шакалов* на хрен всех, / Не будем слышать слова: “Рота!” / И не ...здесь за всех”.

Подводя итог, можно сделать следующие выводы.

Солдатские рифмы являются специфическим, заслуживающим внимания источником информации об армии.

В солдатских рифмах, посвященных командирам и начальникам, имеет место устойчивое негативное отношение к военному руководству любого уровня. Оно тем больше, чем ближе находится командир (начальник) по своему должностному положению к солдату. Это подкрепляется широким использованием ненормативной лексики. Особую озабоченность вызывает отрицательное, и даже агрессивное отношение к своим непосредственным командирам.

В подавляющем большинстве рифм командиры и начальники представлены во множественном числе, редко – в единственном, но в виде некоего обобщенного образа.

Например: “Когда приеду я на “дембель”, / Я куплю себе собаку, / Назову ее *сержантом*, / Буду бить ее под сраку”.

Незначительное число рифм о командирах и начальниках свидетельствует о том, что для солдат-срочников есть темы более важные, нежели эта (*табл. 1*). Несмотря на то, что бывают и такие оценки командиров как, например: “Толстая морда и грязный мундир, / Я не забуду тебя *командир*”, в солдатских рифмах чаще всего отражаются положительные моменты военной службы и осознание ее важности, значимости для общества: “Запомни истину, солдат, / По ней слагаются былины: / Уходят в армию юнцы, / А возвращаются – мужчины”.

Литература

1. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України. Затверджений Законом України від 24.03.1999 № 548–XIV. Из змінами та доп. внес. Законами України від 21.12.2000 № 2171–III, від 03.04.2003 № 662–IV, від 15.05.2003 № 744–IV, від 03.02.2004 № 1420–IV. № 1420–IV від 03.02.2004, № 1865–IV від 24.06.2004, № 1414–VI від 02.06.2009.

2. *Проноза А. В.* Солдатские рифмы – характерный элемент армейской субкультуры / *Андрей Проноза* // Социологические исследования. – 1999. – № 9. – С. 129–131.

УДК 316.75

О.Фурдига

ЕКСКЛЮЗІЯ В КУЛЬТУРІ: ФЕНОМЕН ГОМОСЕКСУАЛЬНОСТІ

У сучасній культурі дослідження ексклюзії соціальних явищ не дуже часто стають об'єктом соціологічних розвідок. Автор застосовує теорію дискурсу (Фуко, Лакло і Муф, Феркло) і концепцію Тевено-Болтанські для аналізу форм ексклюзії, в яких може актуалізуватися феномен гомосексуальності.

Keywords: *exclusion, homosexuality, discourse, grandeurs, regimes of engagement, advertisement*

Ключеві слова: *ексклюзія, гомосексуальність, дискурс, порядки величання, режими дій, реклама*

Ключевые слова: *ексклюзия, гомосексуальность, дискурс, порядки величия, режими действия, реклама*

*У місті брехунів завжди всі брешуть.
І, навпаки, у місті правдивців скрізь чують правду.
Як лише одним запитанням дізнатись,
у місті брехунів чи правдивців Ви опинились,
якщо Ви не можете напевно знати,
з мешканцем якого саме міста
Вам доведеться спілкуватись?
Логічна вправа.*

Іноді неможливо розгадати загадку, не знайшовши спільну точку дотику, момент зчеплення між, здавалося б, непокєднуваним, насміхнувшись разом з У.Еко в "Маятнику Фуко" над математичним законом тотожності, коли, якщо $a=v$, $v=c$, то a має обов'язково дорівнювати c . Логіка надінтерпретації знаходить відповідь, перескакуючи з лінійної алгебри в об'ємну геометрію, де дві фігури злива-

ються гранями в деякій площині, тому в ній вони – одне ціле, проте поза даним виміром a не дорівнюватиме c , більше того, a не обмежується в багатогранності, за певних умов його можна прийняти за d і h і т.п. Реклама як патерн організувати світ, відточене вміння, перефразуючи Бодрійяра, “річ” настільки стирати “дискурсом про річ”, що від a залишається лише a як позиційоване c , потрібне d , чи планове h : саме в ту мить, коли міраж дотику до мобільного телефону розсіюється дотиком шлейфу від аромату невловимої бажаної жінки. Реклама, законно успадкувавши логіку надінтерпретації, демонструє досконалий взірць театру, де декорації реальностей непомітно взаємозамінюються одна одною за логікою гри в схожість чи в лабіринти асоціацій. При цьому, вона – режисер, вільний у творенні своїх постановок значень. Перед виходом на публіку вона сама собі добирає культурні шати з цінностями будь-якої епохи і реальності – від вишуканої дами в хутрі (багатства й елітності) до рокера з кок-зачіскою (свободи й енергійності). Соціальна реальність – старий Адам, що втомився давати назви і творити кінцеві області значень (Шюц) або соціальні світи. Фривольність тут аж ніяк не виправдана, як показав свого часу Фуко. Містерія підміни смислів, тобто переосмислення, переінтерпретації чи перекладу (Феркло), а, значить, суспільної трансформації, підпорядкована власним культурним правилам і вимогам – владі дискурсу, який у соціологічній мові Лакло і Муф, стаючи синонімом соціального, розширюється до ще зіммелівських культурних форм, у тенета яких невідворотно потрапляє життя [1].

У цій статті йтиметься про механізми зчеплення, сумісності та розбіжності ціннісних дискурсів в тій чи іншій соціальній сфері на прикладі феномену гомосексуальності. Інакше кажучи, відштовхуючись від теорії дискурсів (Фуко, Лакло і Муф, Феркло) і порядків величання (Тевено і Болтанські), розглядатимуться процеси ексклюзії культурного – співіснування і взаємопроникнення домінантного дискурсу щодо маргінального: відповідної дис-

курсивної сфери (Лакло і Муф) або порядків дискурсу (Феркло); та ексклюзії переживання, врахувавши ієрархію режимів дій (Тевено і Болтанські) або соціальних реальностей (Шюц). Підхід перспективний на аналітичному рівні для визначення контурів ієрархії в різних суспільних контекстах і може гнучко поєднуватись з історичними розвідками і контент-аналізом для прояснення зон дискусійних дискурсивних взаємодій.

Ексклюзія – це завжди протест, необхідний соціальному порядку, щоб відбутися. Він існує за принципом антиреклами – найкращий спосіб заявити про себе, не привернувши зайвої уваги, – розповісти про свого конкурента в негативних конотаціях [2, с. 49]. Тому норма завжди залишається за кадром рефлексивності, захищена нібито невинністю природи (те, що повсякчас існувало) на соціальному рівні, тим паче, щоб її виявити, інколи не зайві навіть експерименти (гарфінкельські). Таким чином, право видимості, ратифіковане лише за ексклюзією чи антипорядком, за якими діє, за Фуко, воля до знання, утверджуючи свій дискурс [3, с. 58]. Злочинці, аморальні, збоченці, повії – необхідні елементи домінантної культури, спосіб можливості її соціального буття, або в термінах теорії дискурсу, – здатність розуміння ексклюзійних феноменів, а в нашому випадку – явища гомосексуалізму, при закономірному не існуванні феномену гетеросексуалізму. Точніше, нерозуміння, адже лише переклад з негативними конотаціями задовольняє непорушну сакральність соціального порядку, оскільки лише в такому випадку можна дійти консенсусу щодо значення, яке відповідає визначенню гегемонії в концепції дискурсів Феркло [4, с. 122].

Феномен гомосексуалізму пропонує переінтерпретації величини приватного. По суті, це смисл луманівської бінарної структурації “приватне–публічне”, яка діалектично фактично зводиться до базового інстинкту вижити у суспільстві: від експериментів Орвелла в “1984”, коли індивідуальному доводиться таки зникнути в тоталітарному публічному (натомість у демократії індивідуальність

протиставляється загальному) до можливості соціології як науки, починаючи ще з програмної статті Г.Зімеля “Як можливе суспільство?”, не кажучи про предмети політичної і моральної філософії з фундаментальними для них поняттями громадянського договору і загального блага.

Дискурс приватного щодо феномену гомосексуальності насамперед означає переосмислення найконсервативніших концептів у сучасному українському традиційному (за визначенням соціологів) суспільстві, сконцентрованих навколо інституції сім’ї та індивідуальної волі. Вагомість вкоріненості, або ієрархія важливості в соціальній реальності даного явища, визначає високу ексклюзію пережиття. На відміну, скажімо, від ексклюзії субкультур емо чи готів, які радше імітують останню, зводячи порушення соціального порядку фактично до інклюзії у вигляді ексклюзивності.

Ексклюзія культурного на прикладі феномену гомосексуалізму проявляється в механізмі вплетення його в соціальну тканину за правилами дискурсивних взаємодій значень, тобто розуміння. Прийняти гомосексуалізм – значить дозволити закрастись сумніву в базових і центральних цінностях традиційної (сімейної) культури, тобто фактично засумніватись у реальності, опинившись на місці божевільного. Звідси такий тісний зв’язок між дискримінацією і страхом (ксенофобія, гомофобія, трансфобія), оскільки соціальний порядок як аналог зрозумілого, світогляду, а отже, суб’єктивної парадигми сприйняття надійно захищений психікою (на що звертає вперше з соціологічного погляду Дж.Батлер у “Психіці влади”, а з українських соціологів – Є.Головаха і Н.Паніна у “Соціальному божевіллі”) на рівні звичок, які аж ніяк невідрефлектовані як культурні конструкти. Адже вимога психічного здоров’я – стабільність. Хоча в теорії дискурсу, за Фуко, саме в переусвідомленні – шанс отримати вибір [5, с. 20], знесливши владу центрального дискурсу.

Сучасну культуру з впевненістю можна назвати культурою адвертисменту, і навіть не тому, що реклама марить перевтіленням у весь простір вух і очей, еталон її творен-

ня, будучи фундаментом сучасного соціального – медіа та віртуальності, дає ключ до розуміння взаємодії дискурсів. Це свого роду механізм дії чарівної палички, замість гарбуза – карета, мишки – кучер, а попелюшки – принцеса. Так само реклама, як і пасує запопадливому маркетинговому джину, підміняє, на підґрунті логіки схожості та асоціацій (часто долаючи при цьому бар'єр неможливого), дискурс повсякденності будь-яким іншим. Зубній щітці, чому б й не прокладкам, випала доля бути свободою, елітністю, вишуканістю, тонким смаком, сексуальністю і вічною любов'ю. Саме цей рекламний механізм переінтерпретації, перекладу чи переосмислення на основі логіки зчеплення, схожості чи асоціацій у даній роботі розглядається як основний шаблон взаємодій дискурсів, за яким соціальний порядок – відбувається. Основна відмінність – у мірі свободи: реклама – магістр гри в будь-які значення, тоді як соціальна реальність продиктована чітко прописаним, єдиним культурно-історичним кодом.

Тевено і Болтанські, працюючи в напрямі критичної соціології, виводять шість світів, які найбільшою мірою виправдовують людські вчинки [6, с. 76–80]. Потім дана концепція розгортається в теорію порядків величання [7], узагальнено їх перефразовуючи, фактично можна говорити про шість базових цінностей і відповідних їм соціальних реальностей або режимів дій для західного суспільства в сучасний історичний період: *натхнення* (внутрішній світ, творчість, благість), *патріархальність* (домашність, сім'я, родина), *популярність* (слава, визнання, публічність), *ефективність* (технології, індустріалізація), *багатство* (платоспроможність, купівельна здатність, ринок), *громадянськість* (демократія). Згортаючи останні ще глибше, до витоків даної теорії, проступають площини в контурах бінарних осей, якими можна слідувати у світ жіночого і чоловічого, традиційного та модерного і т.д. У даній роботі обраний шлях – приватного і офіційного як свого роду найвлучніший відгук на запрошення до розмови, продукуючої специфікою феномену гомосексуа-

лізму. Отже, мова піде про Приватне (натхнення і патріархальність) та Офіційне (популярність, ефективність, багатство, громадянськість) – виміри і простори їхніх дискурсивних взаємодій.

Дискурс приватного

Феномен гомосексуалізму, як і будь-яке ексклюзивне соціальне явище, виголошує посил про незадоволеність панівною культурою, або інакше, соціальним порядком. За теорією дискурсів це відповідає потребі з тих чи тих причин порушити, вникнути чи глибше осмислити відповідне питання, а отже, переструктурувати соціальну реальність. У нашому випадку, з одного боку, йдеться про проблематику соціальної сфери “сім’ї”: гендеру, кровного родства, дітей, природності, любові, емоційності, близькості. З другого – реалізацію внутрішнього потенціалу, індивідуальних знань: творчість, благість і т.д. Розглянемо, як у соціальну реальність вплітається приватне на прикладі феномену гомосексуалізму, в режимах дії “сім’ї” та “творчості”.

Спочатку було слово, яке створило весь соціальний устрій – так говорить нам теорія дискурсів. Даний процес відбувається на основі зчеплення за логікою схожості ціннісних домінантного і маргінального дискурсів. У нашому випадку в *режимі дії “сім’я”* основною цінністю відповідно до панівної культури є репродуктивність. “Основна, найперша функція сім’ї, як визначає А.Харчев, репродуктивна, тобто біологічне відтворення населення в суспільному сенсі і задоволення потреби в дітях” [8] У маргінальному дискурсі гомосексуалізму пара – біологічно не здатна народжувати дітей. Дана неспроможність, включаючи гетеросексуальні бездітні пари, розуміється привілейованою культурою як дефект (нездорова сім’я). Оскільки пара не відповідає своєму репродуктивному призначенню. Феномен гомосексуалізму лише на основі розглянутого пояснення, до якого схиляється більшість, включається

тепер у доміантний дискурс, у якому (на базі сплетення спільного – центральної цінності сім'ї) може звучати, а отже, бути у вигляді “загрози здоров'ю нації”. Тим паче у традиційному суспільстві, коли сім'я як економічна і демографічна одиниця потрібна більшою мірою суспільству, а не індивідові [8]. Таким чином, будь-яке явище підшивається в соціальне тіло за логікою асоціацій на основі перевизначення. Якщо остання, як і в даному випадку, відбувається з негативними чи іронічними конотаціями, то маємо справу з ексклюзією культурного. Причому, чим викривленіша інтерпретація, чим більший зазор у несумісності смислів, вкладуваних доміантною і маргінальною групами, тим жорсткіший соціальний порядок щодо розглядуваного значення, тим утрудненіша певна суспільна переструктурація (а в даному випадку – дозволити гомосексуальним парам легітимно мати чи брати на виховання дітей), тобто тим вагоміша ексклюзія переживання.

Взаємодія *натхненного порядку* величання або дискурсу, спрямованого на благо “творчість” з дискурсом гомосексуальності відбувається за зразком інклюзії культурного, тобто прийняттого, з позитивними чи нейтральними конотаціями явища. Коли даний феномен розуміється як прояв обдарованості, геніальності, самобутності, оригінальності в результаті збіжності логіки – порушення порядку. Оскільки “суспільство” знає, у нього є спеціальна “програма” для розуміння даного процесу, вона ідентична легальній обробці феномену творчості з апіорною умовою творити, себто постійно виходити за рамки досі відомого. У рамках творчості доміантний дискурс легітимує гомосексуалів як психічно легко збудливих, надчуттєвих: емоційних, екстраординарних, одіозних, жагучих. І це стає іноді справжньою віддушиною, тією єдиною лакуною, яку можна і навіть бажано заповнити своєю ідентифікацією. Оскільки це не просто нормалізація явища гомосексуалізму, це його престижна легітимація. Це причина, особливо щодо молоді, для самовиправдання власної орієнтації переконливим переліком творчої

еліти, представники якої теж були чи є гомосексуалами (Фреді Мерк'юрі, Елтон Джон, П.І.Чайковський, Е.Воргол, Ж.Жене, Ю.Місіма, У.Берроуз, М.Фуко, Л.Вісконті, П.П.Пазоліні, Р.В.Фасбіндер, Д.Джармен, Ф.Озон). Проте, як іронізує І.Кон у “Місячному сяйві на світанку”, такої залежності, звичайно ж, не існує, якщо гомосексуал, то обов'язково творча обдарованість, і навпаки. Аналогічна ситуація з прихильниками (фанами) якоїсь відомої музичної групи, які в усьому намагаються наслідувати своїх улюбленців: зачісками, манерою одягатись, говорити, поводитися, реагувати і т.д. Нерідко це проторований шлях до нової субкультури. Проте тільки-но феномен гомосексуальності нормалізується в суспільстві (особливо на найглибшому культурному рівні), він перестане бути синонімом творчості. Оскільки точка зчеплення – порушення соціального порядку – відпаде, як це ми можемо спостерігати реалізованим уже у відзначеному літературною премією романі “Години” М.Канінгема. Так само, як запалена цигарка навіть у руці у підлітка не викликає якоїсь особливої збуреності навколишньої соціальної реальності.

Дискурс приватно-офіційного

Традиційна інституція сім'ї – фундамент класичного традиційного суспільства, а отже, за багатьма ознаками сучасного українського суспільства. Це основа як для самоідентифікації, так і базовий елемент для розбудови суспільства. Тому на відміну від європейських країн у нашій феномен гомосексуалізму – невидимий, паралельний щодо домінуючої культури світ, який має з останньою мало порталів дотику – приводів для розуміння. Усі вони наглухо перекриті офіційним загальноприйнятим дискур-

* За результатами проведеного автором пілотного проекту контент-аналізу на прикладі масових газет України: “Сегодня”, “Факты и комментарии” та “Вечерние вести”, масових глянцевого журналу для чоловіків “Максим” та жінок “Натали”, а також соціально-політичного тижневика “Корреспондент”.

сом гомосексуальності, який принаймі в сегменті “Приватне – загальна культура” не може бути зрозумілий інакше як кримінальні, розпусні, перверзійні і психічно хворі елементи: збоченці, повії, виродки, злочинці*. І на це, крім найконсервативнішої інституції, є свої логіки схожості, складені, намагнічені силою історії. Так, декриміналізація і депсихологізація явища гомосексуалізму відбулися лише порівняно недавно (у 1991 р. було скасовано дію частини першої статті 121 Кримінального кодексу, яка карала за добровільні сексуальні стосунки дорослих чоловіків; 7 травня 1990 р. Всесвітня організація охорони здоров’я виключила гомосексуальність з Міжнародної класифікації хвороб). А, за легендарним висловом майже двадцять років тому однієї з учасниць телемосту між СРСР та США, – сексу в Радянському Союзі не було [9, с. 1].

Справді, як можна зрозуміти те, чого не існує, що невимовлене, обділене назвою. Чого не існує в соціальній мові (дискурсі), того не існує й у граматиці (структурі), або навпаки. Проте воно таки побутує – в іншій формі, в іншому розумінні з негативним значенням. За право перевизначення бореться маргінальний дискурс. Отже, те, про що мовчить домінуючий дискурс, виказує маргінальний.

Дійсно, феномен гомосексуальності доволі адекватно віддзеркалює міру вагомості приватного в сучасній культурі. Якщо вірити в більшу смислову навантаженість іменників, порівняно з прикметниками в словосполученнях, треба залишити передувати значущі – “сексуальність”, а потім “гомо”. Відсутність сексуальної культури на пострадянських теренах детермінована історично: 70-ма роками тоталітарного режиму, повнота чи залишки якого, у декого з нас тою чи тою мірою відбилися у пам’яті. Тому саме слово “секс” і його спільнокореневі досі залишаються у сфері важковимовного – свого роду табу, не говорячи вже про нетрадиційний секс. Тобто точка зчеплення сексу як табу домінує у словосполученні “гомосексуальність”, перебиваючи подальший дискурс “гомо”, тобто ексклю-

зія переживання щодо останнього набагато менша; достатньо просто “сексу”, для виникнення негативних означень – ексклюзії культурного. Немає нічого дивного в цьому крайньому вияві патріархальності, оскільки сексу не було ніде, навіть у сім’ї. Про нього не говорили батьки дітям, а деякі – досі не говорять й це вважається доречною соціальною практикою. Починаючи з 90-х років, секс почав відділятися від сім’ї. Нині, наприклад, він легітимований у так званому цивільному шлюбі, також у передшлюбній поведінці дівчини. Інші форми позасімейного сексу, серед яких, звісно, “гомо”, й досі розуміються на рівні суспільства як ознака розбещеності, проституції, сексуальних збочень, криміналу. Легітимація поширилась лише на сексуальні практики: оральну, анальну, онанізм і т.п., серед яких також лесбійська гомоеротика [10]. Маргінальний дискурс гомосексуалізму вплився в соціальну дійсність не стільки за рахунок схожості з домінантним дискурсом естетики як з розумінням маскулінності на масовому культурному рівні. Панування чоловічого начала представлено еротичним дискурсом в оголених і, як вважається, сексапільних тілах жінок, що невтомно продовжують закликати з бігбордів і газетних розкладок у жіночих і чоловічих глянцевиx журналах – чи то Максим”, чи то “Космополітан” та ін. Позиція маскулінності порівняно з естетизмом на прикладі феномену гомосексуалізму в ієрархії реальностей виявляється вищою, інакше кажучи, ексклюзія переживання – вагоміша. Таким чином, підхід порівняння ціннісних дискурсів на прикладі гомосексуалізму дає можливість скласти ієрархію приватного. Так, на першому місці ексклюзія переживання сексу, а вже потім статі, гендеру і сексуальності (орієнтація). Тож можна впевнено констатувати, підтверджуючи висновок І.Кона [11], що рівень ексклюзійності феномену гомосексуалізму значною мірою залежить від розвитку сексуальної культури.

Модель взаємодії ціннісних дискурсів щодо “сексу” не настільки прозора як у випадку режимів дій “сім’я” та

“творчість”, вони, переплітаючись, утворюють своєрідне офіційно-приватне перевизначення “сексу”. Дискурс офіційного, так би мовити, паразитує на приватному. Публічний дискурс повною мірою присвоює ексклюзивне право говорити про сексуальність, тоді як у приватній – сім’ю, школу, порівняно з радянськими часами, проникає певна інформація (в більшості навчальних закладів не підозрюють про існування предмета сексології), проте в цілому продовжує ігноруватись. Таким чином, у приватному дискурсі тема інтимності, будучи гідною, успадкована з радянських часів, навіть глибше татуйована, ніж у публічному. Оскільки публічне, проговорюючи дискурс “сексу” за допомогою медіа (що означає значною мірою завдяки рекламі), говорить про все, нічого не виказуючи. За логікою п’яного, застрахованого про всяк випадок від пам’яті сказаного, у публічному просторі звучить віртуальна скоромовка, в якій є місце для всього, крім реальності. “Ми гуляли, купались у річці, читали разом, голова до голови, як це роблять закохані. Говорили про все на світі, крім нас самих. Ми перебували у віртуальному світі, де все дозволено, лише реальне життя в забороні” [12].

Незрілість нашої сексуальної культури вочевидноється в порівняльному аналізі з європейським шляхом розвитку феномену сексу. В 60-х роках відбулася сексуальна революція. Сексуальне визволення збіглося з рухом жінок за свої права і фактично означало тотальну свободу людини, поглиблення індивідуалізації. Даний процес усвідомлювали навіть у тоталітарному Союзі: “... на думку Золотоносова, “ не лише сублимація власних витіснених бажань, а й характеристика соціальної ситуації, в якій власне тіло залишається єдиним доступним джерелом насолоди, а самодостатність у сексі – унікальним символом свободи” [13]. Півстоліття, сплинувши від початку звільнення сексуальності на Заході, знаменували, за Е.Гіденсом, появу свого роду її “демократичного” варіанта, що дає змогу реалізувати свободу вибору: “Пластична сексуальність, говорить Гіденс, це сексуальність, яка вже не є чимось

“природним” і напередзаданим, проте стає однією з – свідомо сформованих – рис особистості, і тому тісно пов’язана з самістю та Я-ідентичністю. Сексуальність, на думку Гіденса, з “природного призначення” стає чимось, чим кожен з нас “володіє і що свідомо “культивує”, перетворюється на один з інструментів розвитку життєвого стилю” [14]. З одного боку, розвиток сексуальної революції на Заході призвів до краху традиційної сім’ї, з другого – він легітимізує самоцінність сексуальної насолоди, що здатна вивищуватись над іншими цінностями – сім’ї, роботи і т.д. Справді, хто з нас здатен зрозуміти уельбеківського Брюно з “Елементарних частинок”, збоченця, який постійно марить сексом? А, за Гіденсом, – він вищого ґатунку демократ, який цінує понад усе власну насолоду, і не лише щодо себе, а й стосовно іншого – Брюно завжди найкраще з задоволенням задовольняє своїх коханок. Ціннісний офіційний дискурс демократії тісно спаяний з сексуальною свободою. Це означає, що розглядувана культура дає можливість реалізуватися внутрішньому світовідчуттю людини, цій потребі екзистенційності, а отже, індивідуальності на рівні соціальних інститутів. Цінність сексуальної насолоди тотожна цінності себе, можливості приватного стати законом для загального, що і є глибокою реалізацією демократичних принципів, а не навпаки, як, звісно, відбувається в тоталітарних режимах. Хоча, як свідчить проведений аналіз, ми не далеко відійшли від даного зразка щодо можливості реалізації внутрішнього на культурному рівні. Феномен гомосексуалізму втілює індивідуальне, наважуючись на емоційну самореалізацію, на реалізацію власної волі і правоти; незважаючи на перешкоди статі, батьків, друзів і всього змалку інтеріоризованого і звичного, як-от модель сім’ї, гендерних стосунків і т.п. Це фактично дозволити собі бути к’еркегорівським Авраамом, який на свій страх і трепет наважується вбити власного сина, віддавши перевагу внутрішньому зову, не сплутавши його ні з чим, крім абсолютної волі Бога.

І, таким чином, здобути етичне право вивищуватися над мораллю, публічним і мати в цьому рацію. Будь-яка влада не миритиметься з такими Авраамами, секс пробуджує в індивідові індивідуальність, тому не рекомендується згадувати його ім'я всує, можливе лише перевизначення інакомовності: “Однак чиновники змусили засновників організації [ЛГБТ – Авт.] вилучити з програмного документа формулювання “сексуальна орієнтація”, погодившись на використання абсурдного формулювання “гендерна орієнтація”. Таким чином одне з програмних завдань нової організації звучить так: “Сприяння підвищенню рівня толерантності в суспільстві до представників нетрадиційної гендерної орієнтації” (Повідомлення прес-служби “Гей-Форуму України” від 13 січня 2009 р.) [15].

У даному випадку спосіб взаємодії дискурсів приватного і офіційного щодо західної культури “сексу” вплетений у більш різноманітне мереживо взаємопроникнення. Центральний узор якого порівняно з радянським, навпаки, проглядає через приватизацію приватним офіційного – демократичного ладу. Такі перемішування даних дискурсів можуть свідчити лише про процеси трансформації, що відбуваються в соціальній структурі, пов’язані з подальшою легітимацією реальності сексу.

Офіційний дискурс

Щоб відбулась яка-небудь ідентичність, за Фуко, потрібно, щоб в одній точці зав’язався певний вузол дискурсів. Гомоідентичність стала можливою, іноді її почали озвучувати, замість ігнорувати, завдяки змінам “згори”, тобто ззовні в інклюдії Офіційного, за Тевено і Болтанські, тобто в чотирьох соціальних світах:

1) домінантному *громадянському* порядку величання, або дискурсу демократії (який підтримується на міжнародному законодавчому рівні Україною; релігія як публічний феномен, а не практики);

2) *ринковому* порядку величання (гомосексуали, наприклад, ідеальна цільова аудиторія як туристи, читачі книжок та ін. [16, с. 32]);

3) *технократичному* порядку величання (медичний дискурс технологій запліднення та профілактики СНІДу, що спонсорується з-за закордону, хоча в рейтингу хвороб в Україні СНІД – не найважливіша, порівняно, наприклад з туберкульозом чи онкологічними захворюваннями);

4) *публічному* порядку величання (класичні імена творчої інтелігенції – представників нетрадиційної сексуальності, тема гомосексуальності в медіа і творчості (художня література, театр, музика)).

Насамкінець, розглянемо релігійний дискурс як приклад офіційного. Релігійний дискурс в українському суспільстві розуміє феномен гомосексуалізму за асоціацією з табуйованим сексом, що мовою релігії перекладається як гріховне, диявольське і т.п. “Протягом багатьох століть те, що було пов’язане з плоттю, перебувало у конфлікті з духовними цінностями релігії, яка ще два тисячоліття тому почала свою переможну ходу світом. Одним з наріжних каменів цієї релігії стало євангельське формулювання апостола Павла з Першого послання до Коринфян: “Добре чоловіку не торкатися жінки”; бо: “Неодружений турбується про Господне, як догодити Господу; а одружений турбується про світське, як догодити дружині” (1.Гл. 7: 1, 32, 33). Більше того: у Євангелії від Матвія оскотлення, тобто таке діяння, яке в принципі унеможлиблює отримання сексуальної насолоди, трактується як шлях до Царства небесного (1.Гл. 19: 12) [9]. Оскільки релігійний дискурс інтерпретує в деяких публічних висловлюваннях церковників дискурс гомосексуалізму в термінах західного суспільства, демократії і т.п., які за логікою аналогії належать явно політичному дискурсу. Можна припустити, що на культурному рівні церква і держава в нашій країні не відокремлені. “Також заслуговує на увагу прес-конференція лідера церковної організації “Посольство Боже”, афроукраїнця Сандея на прізвище Аделаджа, при-

урочену виходу на екрани кінотеатрів стрічки “Сафо: любов без меж” (початок березня 2008 р.). У своєму виступі він заклеймував фільм як “пошлий і нехороший”, назвавши “найжахливішим проявом західної свободи, яка нам насаджується”, і закликав керівництво держави “заповігти моральному падінню українців”, заборонивши показ цього фільму, що містить у своєму сюжеті лесбійську лінію” [15, с. 3].

У західному суспільстві деякі релігійні течії інклюзують гомосексуалізм і йдеться навіть не обов’язково про модерні новітні течії, а про цілком традиційне християнство [17, с. 95]. Це пов’язано, як згадувалося, зі стрижневою вагомомістю індивідуалізації-демократії в даній культурі. Тому гомосексуальність інтерпретується на базі асоціації рівнісного ставлення, що означає відповідно до релігійного тлумачення: кожна людина має рівні можливості духовно розвиватись. Священники пишуть навіть брошури для батьків гомосексуалістів і самі ведуть з ними розмови. Водночас детально розглядаючи згадки в Біблії даного феномену і доводячи, що останній – не гріх, і про це спеціально нічого не було сказано [18].

Література

1. Зиммель Г. О сущности культуры // Зиммель Г. Избранное: в 2-х т. – М. : Юрист, 1996. – Т. 1: Философия культуры.
2. Sibley D. Geographies of exclusion: society and difference in the West. – London : Routledge, 1995. – 206 p.
3. Фуко М. Порядок дискурса // Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / пер. с франц. – М. : Касталь, 1996. – 448 с.
4. Йоргенсен В., Филлипс Л. Дискурс-анализ : теория и метод. – Харьков : Гуманитарный Центр, 2004. – 334 с.
5. Вергун О. Влада та дискурс у соціальній та політичній теорії: дослідницька програма М.Фуко // Наукові записки НаУКМА : Політологія. – 1999. – Т. 12. – С. 17–24.

6. Болтански Л., Тевено Л. Социология критической способности // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. – Т. III. – № 3.

7. Тевено Л. Креативные конфигурации в гуманитарных науках и фигурации социальной общности // Новое литературное обозрение. – 2006. – № 77. - <http://magazines.russ.ru/nlo>

8. Социальные институты и организации. <http://works.tarefer.ru/74/100361/index.html>

9. Формування сексуальної культури молоді: феномен людської сексуальності. <http://ua.textreferat.com/referat-14061.html>

10. Нартова Н. Лесбийские семьи: реальность за стеной молчания // Сборник: Семейные узы: модели для сборки / под ред. С.Ушакина. – М., 2004. www.lgbt.in.ua

11. Кон І. Гомофобия как лакмусовая бумажка российской демократии. <http://www.archipelag.ru/authors/Кон/?library=2736>

12. Винтерсон Дж. Тайнопись плоти. <http://lesbioteka.ru/>

13. Кон І. Мастурбация – душевная болезнь или метафора творчества? <http://www.sexology.narod.ru/publ020.html>

14. Рецензия на книгу: Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах / пер. с англ. В.Анурин. – СПб. : Изд. дом “Питер”, 2004 http://bd.fom.ru/report/cat/sci_sci/sotsiologiya/gur050303

15. Положение гомосексуалов в Украине в 2008 г. www.lgbt.in.ua/docs/national/national_7.html

16. Сінгер Д., Беннет Л. Статистичні дані про геїв і лесбійок : кишенькова книга фактів і цифр. – Львів : Кальварія, 2003. – С. 85.

17. Бедронь Р. Веселкова абетка, або (майже) все, що ви б хотіли знати про геїв та лесбійок. – К. : Наш світ, 2009. – 154 с.

18. Світцер К. Бути батьками гомосексуала : ви і ваша дитина-гомосексуал. – Львів : Кальварія, 2001.

Підписано до друку 20.09.2010 р. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 28. Зам. № . Наклад 300.

Надруковано ТОВ “Поліграфічний центр “Фоліант”.
04176, Київ-76, вул. Електриків, 26
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 149 від 16.08.2000 р.)

СОЦИОЛОГИЯ: ТЕОРИЯ, МЕТОДЫ, МАРКЕТИНГ

Год основания: 1997

Периодичность: 4 номера в год, кварталник

Язык: украинский, русский, резюме на английском языке

ISSN: 1563-3713 (укр. язык)

ISSN: 1563-4426 (рус. язык)

Индекс согласно каталогу подписки ГП “Пресса”:

74276 (укр. язык)

22414 (рос. язык)

Стоимость подписки

	3 мес.	6 мес.	1 год
Украина	10 грн.	20 грн.	40 грн.
Россия	50 руб.	100 руб.	200 руб.
Дальнее зарубежье	\$52		

Основатель: Институт социологии НАН Украины

Главные редакторы: академик НАНУ Ворона В.М.,

д.филос.н. Головаха Е.И.

Адрес редакции: 01021 Київ-21, ул. Шелковичная, 12

Институт социологии НАН Украины,

Социология: теория, методы, маркетинг

Тел.: (044) 253-21-79

Факс: (044) 255-76-96

e-mail: journal@i-soc.com.ua

Проблематика журнала: Теория и история социологии, методология и методы исследований, анализ социально-политических проблем; рецензии и научная жизнь.